

DHVANYALOKA

MR. PROF. S. KUPPUSWAMI SASTRI

K S R I
MADRAS

DHVANYĀLOKA BY ĀNANDAVARUHAṆA

AND

LOCANA BY ABHINAVAGUPTA

WITH

KAUMUDĪ BY UTTUNGODAYA

AND

UPALOCANA BY KUPPUSVAMI ŚĀSTRĪ

UDDYOTA ONE

EDITED BY

THE LATE MAHAMAHOPADHYAYA

PROF. S. KUPPUSWAMI ŚĀSTRĪ, M.A., I.R.S.,

ŚĀSTRARATNAKARA T. V. RAMACHANDRA DIKSITAR

Principal, Madras Sanskrit College,

AND

DR. T. R. CHINTAMANI, M.A.,

Senior Lecturer in Sanskrit, University of Madras

PUBLISHED BY

THE KUPPUSWAMI ŚĀSTRĪ RESEARCH INSTITUTE,

MADRAS

1944

Rights Reserved]

[*Rs. Eight*

DHVANYĀLOKA BY ĀNANDAVARDHAṆA
AND
LOCANA BY ABHINAVAGUPTA
WITH
KAUMUDĪ BY UTTUNGODAYA
AND
UPALOCANA BY KUPPUSWAMI SASTRI
UDDYOTA ONI

EDITED BY
THE LATE MAHAMAHOPIADHYAYA
PROF S KUPPUSWAMI SASTRI, M A, FRS,
SASTIRATNAKARA T V RAMACHANDRA DIKSITAR
Principal, Madras Sanskrit College,
AND
DR. T. R. CHINTAMANI M A
Senior Lecturer in Sanskrit University of Madras

PUBLISHED BY
THE KUPPUSWAMI SASTRI RESEARCH SOCIETY
MADRAS
1944

Rights Reserved

*The entire cost of this Publication has been borne by
Sri R Narayanaswami Ayyar B A F L Proprietor, M I J Press Madras*

PRINTED AT THE MADRAS LAW JOURNAL PRESS MYLAPUR MADRAS

ॐ

ध्वन्यालोकः

श्रीमदानन्दवर्धनकृतः

श्रीमदभिनवगुप्तपादकृतलोचनेन

धीमदुत्तुङ्गोदयकृतफौमुया

श्रीमत्कुप्पुस्वामिशास्त्रिद्वयकृतेन उपलोचनेन च

संवलितः

प्रथमोद्घोत

महामहोपाध्याय

एस्. कुप्पुस्वामिशास्त्रिभिः

शास्त्ररत्नाकर टि वि. रामचन्द्रदीक्षितै

टि. आर्. चिन्तामणिमिश्र

संपादितः

श्रीकुप्पुस्वामिशास्त्रि रिसर्च इन्स्टिट्यूट द्वारा

प्रकाशित

PUBLISHER'S NOTE

It was in the year 1927 in the course of one of the many edifying conversations that I used to have with the late Mahamahopādhyāya Professor S. Kuppaswami Sastriar that I casually suggested to him the publication of a good edition of the Dhvanyāloka with the Locana and with a proper and understandable commentary on them. He readily fell in with the idea and I undertook to be the publisher of it. The work was begun immediately. The Madras Law Journal Press was requested to print the book and they were kind enough to accede to our request. The work went on for sometime vigorously and the first and second parts of the Dhvanyāloka and the Locana, with the Kaumudī of Uttuṅḡodaya and the Upalocana of Prof. Kuppaswami Sastriar were published in 1932 and 1936. But afterwards owing to various circumstances, one of which was the illhealth of the Professor, the publication of the last part was delayed very much and the lamented demise of the Professor took place before its completion. It is a matter of keen regret to me and to the others concerned in this work. I am glad that we are able to publish the book as a memorial volume. Very great sorrow has been felt throughout India at the great loss sustained by the world of scholars in the passing away of the learned Professor and it is fitting that this work which embodies a very important part of his labours as a scholar should be published in his memory. The Dhvanyāloka is a standard authoritative classic on Sanskrit rhetoric. But it was not studied very much by scholars in Southern India. It is mainly due to Professor Kuppaswami Sastriar that the work was prescribed as a text book for the Siroṃanī and Sanskrit Honours examinations of the Madras University. Now it has come to be studied very largely and to be appreciated by all scholars and students of the *Alankara* sastra. The Professor himself began to teach it to the students in the Presidency College. As a result of his scholarship and of his experience in teaching this work for nearly twenty years, he became a great authority on the book and with great industry and patience he brought together the proper readings and emendations of the text hitherto available to us. The present edition is the outcome of his labours as a teacher of this book to successive generations of students and of his scholarship and industry. It is sure to be of immense benefit to the students who study the book and to all scholars in the field of Sanskrit rhetoric.

In spite of careful scrutiny and proof reading a few errors have crept in. As there will be further delay if an Errata list is to be prepared and published, we have been obliged to omit it. We crave the indulgence of our readers for this omission. We are not also publishing a critical introduction as mentioned in the preface.

We are all very grateful to Sri R. Varajanaraswami Iyer proprietor of the Madras Law Journal Press, for his great kindness in allowing this work to be published as a memorial volume and printing it free of cost and making a gift of the proceeds of the publication to the Kuppaswami Sastriar Research Institute that has been started in commemoration of the late Professor's great services to Sanskrit learning.

K. BALASUBRAMANJA AYYAR B.A. B.L.,

Adiocate

Managing Editor

Journal of Oriental Research, Madras

PREFACE

This edition of the Dhvanyāloka with the Locana is based on the following manuscripts :—

- क. ख. ग. represent the manuscripts utilized by the editor of the work in the Nirṇayasagar Press, Bombay.
- घ. This is a paper ms. of the Locana, now deposited in the Government Oriental Mss. Library, Madras.
- ङ. This is a palm leaf ms. of the Locana in Malayālam characters, belonging to the Kudalur Mana, now on loan in the Govt. Oriental Mss. Library.
- च. This is another palm leaf ms. in Malayālam characters, deposited in the Govt. Oriental Mss. Library, Madras.
- त. This is a palm leaf ms. of the Locana in grantha characters in the Sarasvatī Mahal Palace Library, Tanjore.

The edition of the Kaumudī is based on the copy of the work, now in the Govt. Oriental Mss. Library. This copy has been collated with two other manuscripts : They are :—

- क। This ms. is from Kottakūl.
- कू. This is from Kudalur.
- त. This is a ms. from Triponthura.

This is the first fasciculus of the work. It will be published in parts. Further parts will follow in due course.

A critical introduction and the necessary indexes will be published along with the last part.

श्रीः

श्री म दा न न्द व र्ध ना चा र्य वि नि र्मि तो ध्व न्या लो कः

श्री म हा म हे श्व रा चा र्या मि न व गु ष्ट वि र चि तं
लो च न म्

केरलीयसहृदयशितामणिश्रीमदुत्तमोदयरानकृता
कौमुदी

महामहोपाध्याय विद्यावाचस्पति ब्रह्मश्री
बुध्नुत्वाभिशाखिप्रणीतम्
उपलोचन च.

कौमुदी

या सा व्यञ्जकगोदेन बहुधेका विमान्यते ।
कान्यार्थसारभूता तामादिये सविदभूद पराम् ॥ १ ॥
विश्वानिर्भानिप्राणननिपुणनिजेन्नेमन्तर्विचिता-
न्नेदानव्यक्तमाभासयदभिगमयत्यक्तभाव च भूयः ।
प्रत्यक्षार्थतुनेधप्रकटितमहिम स्पष्टप्रन्तस्समिन्धा-
गन्धीभाव निरुन्धात्किमपि निरुपमध्रुवाम सारस्वतं व ॥ २ ॥
नवरसमयमन्यद्विषमन्यन्यपेक्षाविरहितमपरोक्ष शशदुन्मीलयन्ती ।
कनिसद्वदयससन्मानसाम्भोत्वहसी विहरत इदि निष्प वाङ्मयी देवता वः ॥ ३ ॥
यत्प्रज्ञाशिन्पियन्त्रैस्तु दृष्टदितविवेकात्मसोपानपङ्क्ति
प्राप्तोर्चोर्ध्वाधिरोहोऽस्तिमुपरि बुधा विपते [चिन्दते] वस्तुतत्त्वम् ।

चौमुदी

वाग्देवीलास्यशिक्षाक्रमपरिकल्पनापूर्वैरङ्गायमाणा-

नापानाचार्यैर्यानिनुदिनमिह तान्भामहाद्यान्प्रपद्ये ॥ ४ ॥

पूर्वैरसंचरितमुद्र[द्र]तकष्टैर्क सत्त्वान्यार्थनर्तम् यदुपपन्नमदः प्रवृत्तम् ।

आनन्दवर्धनमनुसम्मन्वितार्थनामानमेनमहमन्यहमानतोऽस्मि ॥ ५ ॥

अनिसमप्रहरहस्यवस्तुतत्त्वप्रथनपटिष्ठगारिष्ठज्ञानप्रपञ्चान् ।

अभिमतगुरु[सुर]पादपान् गुरुंस्तानभिन्नवगुप्तपदाभिधानुपासं ॥ ६ ॥

विद्यास्तराये नमोऽस्तु गुरुवे तस्मै कृपाभोधये

शिष्याज्ञाननिशान्धकारनिबहप्रपञ्चसंतिग्यारावे ।

धत्तकृष्णकृष्णक्षपातकणिकानौकाप्रितैरभ्रमा-

चौर्णोऽस्माभिरुदीर्घर्नातिसलिले ध्वन्यर्थतन्त्रार्णवः ॥ ७ ॥

काव्यालोकार्थसंयोजितमभिनयगुप्ताद्व्याचार्यपादै-

रात्मीय लोचनं यास्तुनिशितधिपणैरप्यनामृष्टसारम् ।

तत्सारोद्गाहिणीं सम्प्रति विवृतिमह सविधासु समीहे

निद्रासस्तत्परास्तत्पराणुखिनिस्तन्तु सन्तोषवन्तः ॥ ८ ॥

व्याति नेह प्रतिष्ठा जगति गमयितु न प्रकृष्टा विदुष्टा-

माविवर्तु निजा वा विवृतिविरचना प्रस्तुता वस्तुतो नः ।

तीर्थेनानेन काव्यामृतसरसि मनाब्जकामोऽस्मि तस्मा-

न्मन्तु मा मन्तुमन्तं ननु दधत मनो हन्त मा वा महान्तः ॥ ९ ॥

आशसिता रसिमन्त्रेनैवकोरुन्दैरविर्मन्त्युदयतोऽश्रुतगोरुदरा ।

आचन्दतारगमिष नवकौमुदीव प्रीतिं दधातु जगता विवृतिर्मदीया ॥ १० ॥

अथ सकलमहाजनबहुमतमहिमा महामाहेन्द्रपरमेश्वरः परमेश्वर एव जगदनुग्रह-
कृतपरिग्रहविग्रहशिरः श्रीमानमभिनयगुप्ताचार्यः श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यविरचितं काव्या-
लोक व्याकृतमपि पूर्वैरनुन्मीलिताकृतसारसारस्वम् अत एवाव्याकृतकल्पं मन्वानं सन्तुपस-
जगोपचिन्तारया स्वयं व्याचिक्वोपुधिक्वोर्षितप्रबन्धश्रीतिप्रतिष्ठात्मकप्रयोजनप्रस्तावकतथा समा-

लोचनम्

अपूर्वं यद्वस्तु प्रययति विना कारणकल्प
जगद्भावप्रद्वय निबरसमरात्सारयति^१ च ।
क्रागात्प्रक्षयोपाख्याप्रसरस्तुभग भासयति त-
त्सरस्वस्थास्तरज कविसहृदयाख्य विजयते^२ ॥

कौमुदी

सादितसमप्रपुरुषार्थसाधनमविच्छिन्नार्थजनाचारपारम्पर्यागतमधिम्रियमाणाभिमतदेवतासतत्वा-
नुस्मरणस्तुतिनमस्कारलक्षणमङ्गलमादितोऽनुसदधान श्रोतृणामपि तत्कर्तव्यतानियमानयो-
धनार्थं प्रये निवेशयति—अपूर्वं यद्वस्त्विति । अत्र च क्रमेणापूर्ववस्तुप्रथपितृत्यजगत्सार-
यितृत्वनिशिष्टभासयितृत्वात्मनविशेषणप्रयसमर्पकेष्विति यद्वृत्तवाक्ये विशिष्टगुणसङ्कीर्तन-
रूपस्तुतिरक्षण मङ्गलमाचरितम्, तत्कविसहृदयाख्य सरस्वत्यास्तरजमित्यनेन तस्यानुस्मरण
लक्षणम्, अखिलप्रतिप्रास्थानभूतनिजहृदयव्यक्तनस्विदीनरणरूपत्वात्तस्य, ‘विजयते’ इत्यनेन
पुनर्नमस्कारलक्षणम् । एव गानसमाचिक्रानाधिकमेदमिज प्रवधारम्भसम्भावित मङ्गल
निनिधिमिहाचार्येणानुसहितम् । यद्यपि ‘य एते वृक्षास्तान्यस्य’ इत्यादायिन यद्वृत्ताभिहित-
धर्मान्तरविशिष्टधर्मिविशेषपरामर्शनस्य तच्छब्दस्य स्थितम्, तथापि तन्त्रादृश्यन्यतराश्रयेण
पारमार्थिकसरस्वतीतत्त्वानुसधानानुरूपत्वमविरुद्धमेव, प्रसिद्धार्थत्वस्य सर्वनामसारस्यायातस्य
एतुमशक्यत्वात् । यदाहु — “सर्वनाम प्रसिद्धार्थं प्रसाधार्यविषयतङ्कद” इति । तथानु-
भूतार्थस्य परामर्शवत्त्वमपि “ते लोचने” इत्यादायिन तच्छब्दस्य सुप्रसिद्धम् । अनुभूतत्वं
च तस्य सारस्वतस्य सनत्सुवविसहृदयचक्रवर्तिनोऽस्य स्वहृदयावतनसततोदयमान-
प्रतिभाभिधानपरवादेयतानुग्रहभाजनत्वादतिस्यष्टमेव । यद्यपि विशेषजमर्तुविशेषसमर्पक-

उपलोचनम्

परस्परसमात्वादप्रथमानसतत्त्वयो ।
कविताबुधयोर्व्योम नमामि शिवयोर्यथा ॥ १ ॥
त्रिनोपलोचनेनाल न विवेकतु हि लोचनम् ।
निगूढार्थास्ततस्तोऽय न मुघा स्यात्पारश्रम ॥ २ ॥

अथ “सरस्वत्यास्तत्त्वं कविरहृदयाख्यम्” इति लोचने । अत्र ध्वनयानां अर्थविशेषा
आस्याद्यता “परस्परसमात्वाद” इत्यादिपदे उपलोचनस्योक्तमेव ।

कौमुदी

तत्परतयैव तदित्यादिपदचतुष्टयमिह विधेयांशवाचये विनिवेशितम्, तथाप्यन्यार्थोपात्त-
 यद्व्यादावन्यार्थत्ववत्तत्त्वानुस्मरणरूपमङ्गलार्थत्वमप्यनिरुद्धमेव । ननु विजयवर्तृत्ववचनमप्य-
 पूर्ववस्तुप्रथयितृत्वादिवद्विशिष्टगुणसङ्कीर्तनरूपा स्तुतिरेव, “उत्कार्यप्राप्तिराधोऽर्गः” इति
 जयतेरुत्कार्यार्थत्वप्रसिद्धेः; तेन नमस्काररूपमङ्गलाचरणस्यात्रानुपलब्धिरेव इति चेत्—न ;
 स्तुतेलिपादैश्च कृतत्वात्; विजयकर्तृत्वोक्तिरपि यदि स्तुतिमात्रपर्यवसायिनी आरपीयेत,
 तदोपेक्षितानभिधानान्नपेक्षितभिधानदोषापात्तिरपरिहार्या; करणीयस्य नमस्कारस्याकृतत्वात्;
 स्तुतिरूपत्वे चापूर्व्यस्तुप्रथयितृत्वादिवदनुवादकोटिविनिवेशेनेनैव भाष्यम्; न तु विधेयांश-
 विनिवेशः । तस्मादिदमर्थमेतत्—जयतेस्तावदुत्कार्यत्वं प्रसिद्धम्; तस्य च विशेषानुप-
 संहारे सति सर्वप्रतियोगिक[त्वं] प्रसिद्धेः सर्वोत्कार्याभिधानमुखेन तदभिधानभाव[वि]नमस्काराधोपात्त-
 सरस्वतीनस्त्वकर्मकं नमस्काररूपं महामङ्गलं ‘विजयते’ इत्यनेनोपक्षितमिति । ननु साक्षा-
 देव नमस्कारकरणीयत्वे विमर्शमुत्कार्यद्वारेणार्पात्करणम्! न च विधोत्कार्यस्य नमस्कार-
 हेतुत्वाच्चनुष्ठं तत्करणमिति वाच्यम्, नमस्कारे हेतुनिरूपणस्यानुचितत्वात्; तन्निरूपण-
 परत्वे वां पृथगेव नमस्कारवचनेन सम्भाव्यम् । तस्यादुत्कार्यक्षेपलम्बनमस्कारपर्यन्तीभूयैव
 पर्यवस्यतीत्यनया वस्तुस्थित्येत्युत्कार्यमात्राभिधानेन नमस्कारप्रतीतेः परिपूर्णायाः स्वयमप्रत्यूह-
 माविर्भावादिव तन्मात्राभिधानम्; आधेय्याधेयपक्षभावध तावन्मात्रपरमार्थ एव, न त्वविना-
 भायरूपव्याख्यानसुन्धानलक्षणः; नमस्कारमात्रोपक्षेपे तु पूर्वभूमितोत्कार्यपरामर्शोऽस्ति नमस्कार-
 पर्यन्तरूपैरुपनयनप्रतीतिधाराप्रतिबिम्बामिरतिशयनमस्काररूपमङ्गलाचरण[णा] सिद्धिरिति
 विशेषः । तदियमङ्ग वाक्ययोजना—तत् अपूर्ववस्तुप्रथयितृत्वविशिष्टभासयितृत्वविशिष्टम् अपि
 च स्वविज्ञानक्रमोपाकृतं सकृदलोऽन्येदममविद्वदनुभवंप्रसिद्धम्, सरस्वत्याः लौकिकवैदिक्यादि-
 भेदभिन्नसकृदशब्दप्रपञ्चाभिमानिन्याः परचेतन्स्वरूपपिण्या देवतायाः, तत्त्वं पारमार्थिकं
 स्वरूपमुत्कृष्टम्, विजयते विशङ्कादुपरि वर्तते; तद्व्यतिरिक्तस्य समस्य जगतः तदनन्तभूतस्य
 [तदन्तर्भूतस्य] च स्वात्मनस्तन्निमित्तस्वरूपनया साक्षात्तदेवाहं भवामि इति यावत्; नमस्कारस्य
 नमस्कार्यदेवतात्वंरूपतादाम्यसम्पादनसारत्वात् । अत्र शब्दनिप्रवृत्तेन सरस्वत्याः प्रसिद्धेः
 तद्रूपस्यापारमार्थिकत्वेनोत्कार्यशाब्दितया पराप्रष्टुमशक्यत्वात्तन्मात्रस्य विजयवर्तृत्वभिधान-
 मवतमानमेव स्यादिति तत्त्वमदेन तदीयपराभिधानपरमार्थस्वरूपमहणमिह कृतम् । ननु
 रूपान्तरस्यापारमार्थिकत्वादेव सरस्वतीशब्दवाच्यवविच्छाक्तत्वं सरस्वत्या इति भेदनिर्देशः ?
 सत्यम्—तरपाप्यविषादगाथां तच्छब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वाच्चद्वयुदात्ताय तद्ग्रहणम् । अपवा-
 ‘उरुपस्य चैतन्यम्’ ‘राहोः शिरः’ इति च व्यपदेशिवद्गानो व्याख्येयः । इत्थं पर-

कौमुदी

देयतासतत्त्वानुस्मरणाभिवन्दनरूपं मङ्गलमाचरितम् । अथ तस्यैव प्रतिपाद्यत्वेनाधिक्रियमाण-
त्वाद्वेदानाम् यदुक्तवाक्य एव तथाभावस्तुचितं किञ्चिद्विशेषणं ददाति—कविसहृदयाख्यमिति ॥
वस्तुतो हि कविसहृदयशब्दौ तदीयविशिष्टचैतन्यवाचकावेव, न कार्यवाचकौ यया “उत्तम-
युवप्रकृतिः” इत्यादौ । तच्चैतन्यामिव्यक्तत्वादेव सरस्वतीतत्त्वस्यापि तदालम्ब्यत्वम् । तेन
शब्दार्थात्मककान्यशरीरोपहितत्वं तत्त्वस्योपदर्शितम् । तत्रापि विशिष्टशब्दात्मकभागस्वरूपत्व-
मपूर्ववस्तुप्रययितृत्वादिविशेषणसामर्थ्यास्तिष्यति । ननु कान्यात्मकत्वं कविशब्दोपादा-
नेनैव सेत्स्यति, किमर्थं सहृदयपदोपादानमिति चेत्, सहृदयवर्तुत्कविशिष्टविचारक्रिया-
गोचरीभूतस्यैव कान्यस्य मुख्यतया कान्यरूपत्वादिति ब्रूमः । अत एव वचनम्—“कविरेपि
पिदग्धौऽतौ मूक्तिमुद्राविचारकः” इति । तथा चाचार्येणैव “या व्यापारयती रसान् रसयितुम्”
इत्यत्र श्लोके “ते द्वे अप्यवलम्ब्य” इति समानकार्य[या]निर्यक्तत्वेन समुच्चि[धि]तस्यैव दृष्टि-
द्वयस्य विश्वनिर्णयने हेतुत्वं अपिशब्देनोक्तम् । कान्यं चैवेह लक्षणप्रतिपादनद्वारेण तद्विशिष्टतया
प्रधानत्वेन प्रतिपाद्यमिति तस्याधिक्रियमाणत्वं व्यक्तमेव । यदि वा कविसहृदयशब्दौ तद्यापा-
रिधयवाक्यपरतया अत्र प्रयुक्तौ, विशिष्टकान्यकरणविचारसारत्वात्कविसहृदयत्वसिद्धेः । यदि
वा कवीनां सहृदयानां च विजयवर्तुतामिप्राप्तमिदं विशेषणम्, तेषामपि कान्यात्मके नमस्त-
र्कत्वात् । अथवा चिरन्तनलक्षणकारविषयेदम् ; सहृदयानामपि कवित्वविशेषसम्पत्ते-
राप्यप्यत्वात् । यदि वा कविशब्देन सर्वेऽपि कवयः सहृदया गृहीताः ; सहृदयशब्दे-
नानन्दयर्धनाचार्यः, ततश्च देयतात्मके गुरुनमस्तकारोऽप्यनुसंहितो भवति ; सर्वज्ञाप्यप्रागे-
दोपचारोऽवसेयः । अथवा कविसहृदययोराम्नीद्वयेन ह्यानं स्मरणं यत्सेति कविसहृदयाख्यम् ;
अस्मिन् प्रकरे नोपचारः, किन्तु मुख्यमेव तदालम्ब्यमिति विशेषः ॥

ननु सरस्वतीतत्त्वस्य परमा[परा]त्मकत्वस्याव्याख्यत्वेन परमार्थिकत्वाद् विद्यो-
ल्लस्यत्वमस्तु ; कान्यात्मनस्तस्य तु तत्त्वार्थः ? न हि तत्त्वस्यैव [अ] तत्त्वस्यो-
त्कर्षोऽवकल्पेत, अवस्तुरूपत्वादिति विजयवर्तुत्वं तस्यासमञ्जसमित्याशङ्क्य विषयवर्तुः
प्रजापतेरस्याधिक्यं दर्शयितुमाह—अपूर्वमित्यादि ॥ यत् विशिष्टं सरस्वतीतत्त्वं
‘यमलमनम्भसि’ इत्यादिकं कर्तुं अम्भोऽधिकरणमलदिरूपपूर्वसिद्धवस्तुनिरुद्धं तद्विपरी-
तानम्भोऽधिकरणमलदिवत्परत्वं धत्तु निरुपाख्यमनृष्टज्ञादिविलक्षणमर्थम्, कारण-
कलाभ उपादानादिकारणलेशव्योक्त्याम् अन्तरेण, प्रपद्यति वित्तापयति, सवित्तां निर्मिमते ;
“यदस्तु प्रपद्यति” इत्येतान्त्रिके विरिञ्चिष्यतिरेको विप्रक्षितो न सिज्येत्, वस्तुप्रपयितृत्वस्य
तस्मिन्नप्यविशिष्टत्वात् इत्यपूर्वग्रहणम् । अनेनाभिनवात्मगार्ध्याफात्वं च तन्नेगावृत्त्या वा

कौमुदी

गृह्यते । ननु अपूर्णत्वं वस्तुनो यदि केनचिद्रूपेण निश्चितम्, तदा व्यतिरेकसिद्धिः । तादृश-
वस्तुप्रथयितृत्वस्य निरिच्छेऽपि सुघटत्वात् ; अथ सर्वात्मना तत्, “यमलम्नम्भसि” इत्यादा-
वपि दुर्घटम् ; तत्कथमनेनैव व्यतिरेकसिद्धिरित्यत उक्तम्—विना कारणकलामिति ॥
ननु कारणकला विना यन्निर्माणं तद्वन्धर्वनगरादिकल्पत्वात् सहृदयजनानादरणीयमि-
त्यत उक्तम्—वस्त्विति ॥ आस्थापयतास्तत्कमत्र वस्तुत्वं तेन नानादरणीयत्वशङ्कानशस्य इति
भावः । सगुललक्ष्यव्यापिताभिप्रत्येणपूर्वप्रणयितृत्वमिति जानमिति शङ्का मा भूदिति रुचिप्रौढोक्ति-
मात्रसिद्धयिदयत्वरवापनाय चेद वस्तुग्रहणम् । उत्तरपादप्रकटयित्यमाणस्यात्राप्यपरिसङ्ख्यान-
मभिप्रेक्ष्य प्रथयतीति विस्तारसाहित्य निर्माणस्य दर्शितम् ; तस्य समुचितविभागादिसम्य-
व्योजनेन रसाभिप्यञ्जनसामर्थ्यसम्पादनादन्यस्यानिरूपणात्, इतरथा तदुक्त्यानर्थक्याच्च निर्मा-
णस्य विस्ताराविनामत्वात् । अत्रापूर्वमिति, कारणकला विनेति च निर्माणसाम्ये सति सारस्व-
तस्य तदस्य विरिञ्चापेक्षयाधिक्यप्रतीते व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । उक्त हि—“उपमानाद्य-
दन्यस्य व्यतिरेक स एव सः” इति । नये तत् (नन्वेतत्) अपूर्ववस्तुप्रथयितृत्वं कनिप्रौढोक्तिमात्र-
निष्पन्नार्थक्याभ्येननियतं सत् न धृत्वाव्यव्यवर्ति विवक्षितविरिञ्चव्यतिरेकसमर्पनायालमि-
त्यादावप्य सकललक्ष्यवर्तिविशेषणान्तरमुपक्षिपति—जगदिति ॥ अत्र यदिति पदं पूर्ववाक्या-
दनुकुर्य योजनीयम् । वस्तुसदस्याप्यमानतोऽनुपहृशङ्कावलङ्कसङ्खालनाय सारीकरणस्य
पूर्वसिद्धापूर्वसिद्धसकलवस्तुसाधारण्यसमूचनाय जगद्वन्द्वप्रयोगः । यत्कनिसद्वदाख्य सरस्व-
तीतत्त्वं प्राक्प्रख्य निसर्गतो नीरस सत् जगद्वन्द्वमूर्तसिद्ध पूर्वसिद्ध च सकल वस्तु निजगोचरं
सारयति सार रसात्मनस्त्रिंशदशहितं करोति । एतच्च समुचितविभागादिसम्यव्योजनक्रमेण
रसाभिप्यञ्जनकत्वसम्पादकत्वरूपं सारयितृत्वं सकलसत्त्वाव्यनिर्दिगदन्तिरेकसतया सुदृढतरोप-
लम्भमेव । यद्यङ्कार पुनर्नीरसस्य सत् सरसीकरणम्^१ न ह्यसदेव सदस्यरूपतया विपरिवर्त-
यितुं शक्यम् ; “न हि स्वभावे भागानां व्यावर्तत” इति न्यायादिसत्राह—निजरासमरा-
दिति ॥ निज. आत्मीय क्वाप्यसम्बन्धी यो रस शृङ्गारादिरस्य मरोऽतिशय ततो हेतो ।
एतदुक्तं भवति—सुदुर्भागमतीना रसास्वादमुखेन व्युत्पत्तिं सम्प्रापदरिणो स्वयमात्वाद्यमान-
रसानृतमरितदयमहाहृदस्य सुखवेर्मुखारविन्दादिनिष्पन्दिता वज्रव्यवस्था वागी स्वसौभाग्य-
विशेषमदिभ्रातृनिपेक्ष्यैव रस व्यञ्जयन्ती स्वगोचरस्वार्थस्यापि रसव्यञ्जकत्वं सम्पादयतीति ।
इत्थं विशेषणद्वयेन सरस्वतीतत्त्वस्य विरिञ्चापेक्षया व्यतिरेक आधिक्यलक्ष्यं साधितम् ।

१ वा ‘सकललक्ष्य’ इत्यस्मिन् स्थाने ‘वज्रव्यवस्थाय सारीकरणस्य’ इति रूपेण

२ वा रामायणम्

३ वा सारस्वतस्य

कौशुदी

अथ तमेनाभ्युच्यहेतुप्रदर्शनेन दृढिगानमानेतुं विशेषणान्तरं ददाति—कमादिति ॥ अत्रापि यच्छब्दानुपङ्गो द्रष्टव्यः । चकारो भासयतीत्यत्र पूर्वस्मादाकृत्य सम्बन्धनीयः । प्रख्या प्रकृष्टा ख्यानं प्रतिभात्मकः ; प्रकर्षश्च^१ निशिष्टव्यापारशालित्वम् ; यद्वक्ष्यति—“या व्यापारयती” इत्यादि । उपाख्या यच्चनमभिधानलक्षणम् । प्रख्या चोपाख्या च प्रख्योपाख्ये तयोर्धः क्रमादसुरः । प्रथमं हि प्रख्या, तदनन्तरमुपाख्येति क्रमः । तेन प्रसरणसुभगं ह्येवं यथा भवति तथा कफविसरस्वतीतत्त्वं पूर्वसिद्धान्तपूर्वसिद्धान्तपर्यान् भासयति । अत्र च प्रख्योपाख्याप्रसरस्य न विशिष्टभासनमात्रे हेतुत्वं विरक्षितम् ; किन्तु अपूर्ववस्तुनिर्माणे सरसतापादने च । अतश्च विभागेन पूर्वत्रापि योजना द्रष्टव्या, यत्प्रख्योपाख्याप्रसरेणापूर्वं वस्तु प्रथयतीत्यादि । अत्र चोदाहरणं पूर्वभाष्यार्थोदाहरणकृतमेव “कमलमनम्भसि” “इदं रुणद्धि” इत्यादिक्रमेन । प्रौढेक्तिनिमित्तार्थं तावदपूर्वप्रथनं सरसीकरणं सुभगतत्वं च प्रथं समुदितमत्त्वेव । स्वतःसम्भवेत्येवं तु सारणाविशिष्टभासनद्वयमेव । अत्रापि स्वप्रख्योपाख्याविषयस्य सुभगतत्वं सम्पादयितुमसमर्थात् प्रजापतेर्व्यतिरेको व्यवहृतयावभासत एव ।

आद्यस्यापूर्वमित्यादिष्वस्य निरवयवा ।

अर्थतत्त्वमतिरूपमष्टश्लोक्याधुनोच्यते ॥ १ ॥

परामर्कं सरस्वत्यास्तत्त्वं कल्प्यात्मता गतम् ।

इष्टदेवतयोचित्याद्विपायतयेह च ॥ २ ॥

आदावुत्कर्षशालित्वकथनेन नमस्कृतेः ।

अर्थक्षेपमभिप्रेत्य नमस्कार्यतयोदितम् ॥ ३ ॥

नूतनं वस्तु चित्रं च हेतुलेशानपेक्षया ।

दुर्लभत्वाच्च^२ जगत्स्रष्टुरुत्कृष्टं तदतादृशम् ॥ ४ ॥

नीरसनि दृष्टसांम्यासेद्विनिर्गन्तः ।

सकलान्यपि वस्तूनि सरसीकुरुते यतः ॥ ५ ॥

ततोऽप्यतादृशः स्रष्टुस्तत्त्वं व्यतिरिच्यते ।

कनिप्रज्ञाभिधानात्प्रख्योपाख्याक्रमोद्भवात् ॥ ६ ॥

कौमुदी

अपूर्ववस्तुनिर्माणं सरसीकरणं तथा ।

सुभगत्वेन चाभासः स्तूयते तत् त्रयमेतत् समुधितम् ॥ ७ ॥

कविप्रौढोक्तिसिद्धार्ये काव्ये स्पष्टं प्रतीयते ।

पूर्वसिद्धार्यकाव्ये तु सरसीकारभासने ॥ ८ ॥

सम्भाव्येते उभे एव वस्तुनः प्राक्प्रसिद्धितः ।

इत्थ त्रिपाचा तत्त्वस्य द्रुहिणाभिरुक्त्वर्णनात् ।

प्रसाध्योत्कर्षमव्यन्तमुक्ता विजयकर्तृता ॥ ९ ॥

अपरा योजना—तत् सरसस्याः काव्यमीमांसाभिराया बाध्यातिरिक्त काव्यशरीर-विशेषहेतुरात्मस्थानीयोऽर्थः ध्वन्यात्मा ; स च वस्तुतो मुख्यनायकविषयवृत्तिरूपा क्रोढीकृत-सकलवैयर्थ्या निर्गलरसास्वादमयी संविदेवेलाभिप्रायेण विजयत इति ॥ तादृशस्तस्यालौ-किन्तस्य तत्त्वस्य तावान्ये तत्सङ्गावे च सक्तवि[स]द्दयानुभव एव प्रमाणमित्युक्तम्—
कविसिद्धययाख्यमिति ॥ कविसिद्धययोरभिप्रायेण व्यग्राभासितवाच्यार्थतया रूपानं स्युरणं यत्येति व्यधिकरणो बहुव्रीहिरयम् । ये पुनर्याप्यादस्य पृथग्भावमेव तावन्न विस्पष्टमुद्बुध्यन्ति ते तु न कवयः सद्दया येति भावः । ध्वनिशब्दवाच्यस्य तत्त्वस्य किं रूपमित्यपेक्षायां स्वरूपतो निर्देष्टुमशक्यत्वात् तदनुप्राणितरज्ज्वशरीरधर्मकामिमतापूर्ववस्तुप्रययितृत्वात्पलक्ष-णेन दर्शयति—अपूर्वमित्यादिना ॥ तस्य तादृशात्मत्वोपयोगिनिशेषणसमर्पणमुखेन जयति-नोक्तं विचोत्कर्षमुपपादयति—अपूर्वमिति ॥ आत्मा हि चैतन्यप्रकृशात्मतया स्वसन्निधिविशेष-वशे[न] इत्थं वस्तुनातमप्रकृशात्मकमेपि प्रकृशात्मकं करोति ; तद्विदे तत्त्वमपि कारण-फलं हेतुलेशमपि विना स्वमहिम्नं वस्तु काव्यात्मकमपूर्वं लोकशाखव्यतिरिक्तविशेषान्तरविशि-ष्टतयाभिन्नं करोति ; अतो विशेषहेतुत्वदात्मत्वेन व्यनस्याप्यत इत्यर्थः । अथ तस्य समस्त-सारभूतत्वोपयोगिनिशेषणमाह—जगदिति ॥ निज आत्मीयः, रसः रस्यनमात्वादः, तस्य भरोऽतिशयस्ततो हेतोः, आनन्दप्रख्यं नीरसतयानास्वावमपि, सारयति सारं रस्यमानतापन्नं करोति । अप तस्य विशिष्टवृत्तवर्गोपायानुत्पत्त्युपयोगिनिशेषणं ददाति—क्रमादिति ॥ सुभगलमानन्दमात्रमकृत्वम् । अन्यत् पूर्वत् ।

आद्येन तावत्काव्यात्मशरीरोज्जीवकृत्वतः ।

विशेषहेतुरात्मत्वं ध्वन्यर्थस्योपदर्शितम् ॥ १ ॥

१. का. 'तत्कविद्वयानुभवे च' इत्यधिकृतो दूषितः । स च त्रयमेतत् दायत इति त्यक्तः ॥

लोचनम्

भट्टेन्दुराजचरणान्नकृताधिवासद्वयश्रुतोऽग्निवग्नापदाभिधोऽहम् ।

यत्किञ्चिदप्यनुरण-स्पृष्टयामि काव्यालोकं स्वलोचननियोजनया जनस्य ॥

कौमुदी

ततस्समस्तसारत्वादात्मसात्कृतविधता ।

विशेषणेन कथिता द्वितीयेन रसात्मनः ॥ २ ॥

प्रहयोपाख्याप्रसरणं व्यापृतिर्व्यञ्जनात्मिका ।

ततो रसव्यञ्जनतस्तन्मया[यी]भाग्र्युक्तिः ॥ ३ ॥

विधानन[न्द]वत्त्वेन पुनर्यवमयोदितम् ।

विशेषणत्रयस्यार्थ इत्येव सम्यङ्निर्दिष्टः ॥ ४ ॥

अथ कृतस्य मङ्गलाचरणस्य करिष्यमाणप्रबन्धाङ्गभावं सम्भावयन् शुश्रूषणा मनः-
समाधानार्थं चिकीर्षितं प्रतिजानीते, विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिद्वक्षणमनुबन्धचतुष्टयं
च निरूपयति-भट्टेन्दुराजेति ॥ स्पृष्टयामीत्यनेनैवास्मदर्थपरिस्फूर्तिं सिद्धायामपि अहमिति
वचनं व्याननोऽसन्दिग्धाविपर्यस्तस्पृष्टतरकाव्यालोकार्थतत्त्वावबोधशालिवत्सूचनेन एतच्छाल-
व्याख्यानसामर्थ्यपारिपूर्व्यमासूत्रवितुम् । 'अनुरणन् विवृणोमि' इति वक्तव्ये 'स्पृष्टयामि'
इति वचनं प्रार्थनितरेव व्याख्यानैरस्यानर्थक्यमाशङ्क्यमानमपसारयितुम् । प्रार्थनानि खलु
व्याख्यानानि न काव्यालोकतात्पर्यावसानभूमिगतार्थसतत्त्वगोचराणि । तपालं चोत्तरत्र तत्र
तत्रान्तरे स्पष्टालक्ष्यमेव । इदं तु पूर्वभूमिविविधेशितदुत्तार्थमार्गोपजीयनेनोर्ध्वभूमिसुगूढ-
विपक्षितार्थतत्त्वस्पृष्टीकरणपरिमि[रमिति] तैरस्य नानर्थक्यमित्यर्थः । वस्तुतोऽभिधेयगतं सदपि
स्पृष्टीभवनमिदमिदोपचारा[द]भिधायकअन्धगतत्वेन निर्दिष्टम् ; अत एव च नेत्रनियोजनमुखेन
प्रकाशस्य समुचितसामग्रीसंविधानेन स्पृष्टीकरणद्वक्षणार्थान्तरावगासोत्पत्तिः । नन्वाभीय-
मनःप्रणिधानविशेषाश्रयेणैव काव्यालोकार्थतत्त्वावगमोपपत्तौ^१ कुतो भवदीयस्पृष्टीकरण-
वाङ्मयः शुश्रूषणामित्याशङ्क्य, तादृशमधिकारिविशेषाणां विरलविरलत्वात्, तदपेक्षया ॥ सत्य-
प्यानर्थस्य तेभ्योऽर्वाद्यो ये काव्यालोकार्थतत्त्वमवबुधुस्तमानाः स्वयमेव चावधारयितुमपारीणा-

उपलोचनम्

‘भट्टेन्दुराज’ इत्यादिलोचनद्वितीयपद्यादवगम्यते—श्रीमद्भट्टेन्दुराजनन्तेवसन्निराचार्याग्निव-
ग्नापदेरप्यगाधि ध्वन्यालोक इति ॥

१. क ग. सुतोऽयम्.

२. क. व्यापृतिः.

३. त. उपभोग्यता.

कौमुदी

स्तादृशमेव च लोकेषु बाह्येन्येन सम्मन्वात् तदपेक्षया फलवन्नेवास्मप्रयत्न इत्याह-अनस्येति ॥
 केनोपायविशेषेण भवतः काव्यालोचनार्थस्युदीकरणसंरम्भः, 'यदमावाप्ताचां तदा[द]निर्वाहः—
 इत्याकाङ्क्षायाम्, अनन्यसाधारणोपायविशेषसम्पत्तिमात्मनो दर्शयति—स्वलोचननियोजनयेति ॥
 स्वमात्मीयम्, अथ च स्वत एव सिद्धं यल्लोचनम्, लोच्यते दृश्यते साक्षात्क्रियते ऽर्थो येनेति लोचनं
 चक्षुः; विचारजनितस्य तत्त्वावधारणस्य साक्षात्कृतप्रायत्नादिह मनो लोचनत्वेनाभ्यगतिनम् ।
 तेन विशिष्टगुरुदेवताशास्त्रसहजप्रसादविशेषमु[समु]पबृंहितशक्तित्वं मनसो दर्शितम्, तादृ-
 शस्य मनसो नियोजना नित्यं प्रमादालस्यादिप्रतिकन्धकविधूननेन समीचीनतया योजना
 काव्यालोकार्थतत्त्वविषयव्यापारणां या तया हेतुना । एतदुक्तं भवति—विशिष्टमनःप्रणिधान-
 लक्षणोपायावष्टम्भादेवायमारम्भः, तदभ्यासि प्राचा निवन्धूणां तादृशस्युदीकरणसामर्थ्या-
 भाव इति । वक्ष्यति च ग्रन्थान्ते स्वयमाचार्यः—“आनन्दवर्धनविशेषविकासि काव्या-
 लोकार्थतत्त्वघटनादनुमेयसारम् । यप्रोम्भिपरसकलसदिपयप्रकक्षि व्यापार्यतामिनवगुप्तविलो-
 चनं तद् ॥” इति । विशिष्टमनोव्यापारसम्पत्तिमभिधाय तदुचितवचनव्यापारसम्पत्ति-
 मप्याह—अनुरणनिति ॥ विशिष्टघण्टानादस्थानीयानन्दवर्धनाचार्योक्त्यनुत्स्वानरूपत्वं स्वेत्ते-
 रभिदधतानेन तद्देव ग्रन्थस्य व्याख्यानरूपस्यापि लक्षणग्रन्थरूपपरम्, अत एव पूर्वव्याख्या-
 तिशाश्रित्यं च दर्शितम् । यत्किञ्चिदपीत्यनेन “वक्तुं शक्योऽर्थविस्तारो न विना विरतर गिराम्”
 इत्युक्त्यनुसारेण सम्यक् स्युदीकरणनान्तरीयग्रन्थया [आया]तं ग्रन्थविस्तारदोषमपाकरोति ।
 विस्तृतस्याप्यर्थस्यात्र न वितत्य कर्णनं क्रियते, अपि तु यत्किञ्चिदेवात्यन्तबुद्धिसितमज्ञान-
 संशयविपर्ययप्रसूतमित्यर्थः । अपिरयम् एवार्थः, अल्पाभिधानस्युदीकरणविरोधद्योतको वा, ह्यधुत
 इत्यत्र दान्वेत्तु । तेन च स्वात्मनो निर्दोषवृत्तिशालित्वेन कृतार्थस्य सतोऽपि कारणपातिशयेन
 परार्थमिता बोध्यते । असाधारणव्याख्यानसामर्थ्यप्रकटनेनात्मन औद्धत्यशङ्कापाकरणार्थं
 भेदद्वाराजेति विशेषणम् । गुरोर्निरूपपदनामग्रहणानौचित्यात्पूज्यशचिनो महेश्वरस्य
 प्रयोगः । नामग्रहणं तस्य निरतिशयप्रसिद्धियोगेन तदधिगतश्रुतवैदुष्यहापनार्थम् ।
 “यथा खनन् खनित्रेण नरो कर्मधिगच्छति । तथा गुरुगतां विधां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥”
 इति स्मृतेर्गुरुशुश्रूषाया एव विद्याप्रसापान्तरद्वन्त्वद्योतनार्थं चरणाब्जकृताधिवासोति ॥ चरण-
 योरेन्त्रीपद्मप्रदर्शनं तद्विषयभक्त्यतिशयप्रदर्शनार्थम्; अत एव कृतः, न कारितः, तेन
 भजेरहेतुकत्वमुक्तम्; अधि इत्यनेनाव्यवहित्वम्, विशिष्टगुरुशुश्रूषाप्रसादिताहठवर्षादधि-
 गतत्वाद् श्रुतस्य ह्यवत्वम्, अखिलविद्वज्जनधाम्नाभावनत्वम्; कृताधिवासस्य वस्तुनो ह्यत्वम्

लोचनम्

स्वयमव्युच्छिन्नैरमेश्वरनमस्कारसम्पत्तिचरितार्थोऽपि^१ व्याख्यातृश्रोतृणामविज्ञेनौमीष्ट-
व्याख्याश्रवणलक्षणफलसम्पत्तये समुचिताशीः प्रकटनद्वारा^२ परमेश्वरसामुख्यं करोति वृत्तिकारः

कौमुदी

अधिवासनं च सुरमिलितरसीरुहसाधनकमिति रूपकालङ्कृतस्यार्थान्तरस्य च प्रतीतिः ।
स्वनामग्रहणम् अवगतज्ञतभाषानां श्रोतृणामेतच्छास्त्रव्याख्यानयोग्यतावधारणेन प्रवृत्तुत्पाद-
नार्थम् । अत्र चास्पृष्टं सत्कल्याणलोकार्थसत्त्वं विषयः सुखीकृतः । तदेव प्रयोजनम् ।
सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यकभावादिलक्षणः । जनस्त्वेषाधिकारी । तदेवमनुबन्धचतुष्टय-
यत्वादारम्भणीयत्वमस्य सिद्धम्, इति ॥

अथाप्राप्तकामाभिभुक्तभावेतरनिबन्धनकारसाधारण्यापादनमुखेन तादृशोऽस्य प्रप-
कर्तृरनुत्कर्षप्रतीतिप्रसङ्गकतया प्रबन्धारम्भापेक्षितप्रयोजनसाधकसमुचिताशीर्लक्षणमङ्गल-
चरणमात्ररूपता स्वेच्छाकेसरिण इत्याद्यश्लोकस्यापाततः प्रतीयमानां प्रसाच्चक्षाणः प्रकृतौप-
योगिप्रयोजनपर्यवसितां प्रवर्त्यपुरुषाप्रवृत्तप्रवर्तनारूपताम्, अत एव व्याख्येयतां च प्रख्यापय-
कादौ तस्य तात्पर्यं तावदाह—स्वयमव्युच्छिन्नेति ॥ चरितार्थ इत्यनेन निरङ्कुशमात्मनो
निराशंसत्वं दर्शयता स्वामिलपितप्रयोजनकमङ्गलचरणरूपताशङ्का व्युदस्यते । यस्या-

उपलोचनम्

'परमेश्वरसामुख्यं करोति वृत्तिकारः' इति लोचने । वृत्तिकारकारिकाकाराद्वैतायादिनो वयं
न सशमहे वृत्तिकारकारिकाकारद्वैत कैश्चिदौपाधिक भेदमतादृश भाषयद्विरप्यस्पमानम् ; न वा
तत् सैरिव कौमुदीकाराः, ये कारिकोपक्रमे मङ्गलमकृत्वा वृत्तौ तत्करणम् तृप्तस्यानीदकारिकानु
मङ्गलस्य नायसरः वृत्तावेव तस्यायकाश्च इत्येवमुपपादयन्तः, कारिकाकारवृत्तिकारयोरेकमेवाभि-
प्रपन्ति ; नापि तदनुमन्येरन् लोचनकाराः, यैः सखि नाक्यवेदविद्वत्तौ चतुर्दशाध्याये अन्यत्र च
“सुतिद्वयचनः” इत्यादिका “रूपकादिरलङ्कारः” इत्यादिका च ध्वनिकारिकामनन्दवर्धनसकृत्तया
परमेश्वरः वृत्तिकारिकाकर्तृभेदाच्चनकल्याणमितिर्नभिदि । नापि वा तदनुमोद्येवानन्दवर्धनाचार्यैः
ते हि द्वितीयोद्ये “आशितः ध्यात्वलङ्कारः” इत्यादिकारिकावृत्तौ भट्टेन्द्रदशहरिरोपनिरासकरतया
‘आशितः’ इति पदं व्याचक्षाणाः सुविशदममन्यन्त कारिकातः प्राचीनता भट्टेन्द्रदशस्य ; भट्टे-
न्द्रदशाल्यन्तसनिहित एव फाले समभूवज्जानन्दवर्धनाचार्याः ; तेप्यचार्येषु कारिकाकाराणां नामा-
प्यपरिदोष्य कबलीकरणे सामर्थ्यमनधिरोपयद्विरप्युनिकैः कारिकाकारवृत्तिकारद्वैतनादं समर्थयितुं
न सर्वथा पर्यायते । अस्य विषयस्य प्रपञ्चनमेतदग्रगण्यमुद्रणावसाने प्रकाशविषयमाणे उपोद्घाते
मविष्यति ॥

१. क. रा. ग.—अविच्छिन्न ; २. क. ग.—‘अपि’ कस्ति. ३. ग. श्रोतृणामपि सवि-
४. ॥ अविच्छिन्न ५. क. रा. ग. घ. ङ.—द्वारेण ६. का. चार्थान्तरस्य.

श्रीमुदी

नेकजन्मसम्पादितसमग्रमुचरितपरम्परापरिपाकसञ्ज्ञास्वाचार्यप्रसादनिजमानसोन्मेषविशेषसमुप-
जनितपरमार्थज्ञानवैराग्यभक्तिश्रद्धापूर्वकपरमेश्वरोपासनाप्रकर्षसाध्यः परमानन्दस्वलक्षणपरमे-
श्वरस्वरूपतादात्म्यलक्षणो मोक्षाख्यः परः पुरुषार्थोऽपि हस्ततल्लवस्थित इव स्वसंसिद्धो
वर्तते, तस्य तदपेक्षयात्यन्तमर्वाचीनानि प्रबन्धरम्भोचितानि फल्गूनि प्रयोजनानि
सिद्ध्यन्तीति किमु वक्तव्यमेतदित्यर्थः । परमेश्वरनमस्कारसम्पत्तीत्यनेन तत्तादृशसाधनविशेष-
समासादितात्मजाभवाच्चरितार्थत्वस्य पारिपूर्णमुपवर्णितम् । निरङ्कुशैश्वर्यशाली परमात्मोपाख्यौ
विश्वसारः परमेश्वरः, तद्विषयो नमस्कारः तदेकीभावभावना तत्स्वरूपानुस्मरणपरम्परा-
रूपोपासना, तस्याः सम्पत्तिः भक्तिश्रद्धादिसमुपजनितः प्रकर्षः । ननु परमेश्वरनमस्कारारम्भचौ
सत्यामपि विपक्षितरूपस्य चरितार्थ[त्वं]स्यास्पदादिव्यनुपलम्भात्कथं तस्यास्तदेतुल्यमित्यतो
विशिनष्टि—अव्युच्छिन्नेति ॥ यद्यपि नमस्कारशब्दितोपासना नाम विजातीयप्रत्ययानन्तरित-
सजातीयप्रत्ययप्रवाहसम्पादनलक्षणा प्रसिद्धा, तथापि देशकालादिनिमित्त उपासनाया
उपास्योपासक्यादिभेदसहिष्णुतालक्षणञ्च व्युच्छेदः, उक्तविषयकत्ववर्त्यन्तत्वापरिपन्थी इहाव्युच्छि-
न्नेति नम्रा निश्चिन्ते । अत एवेह येः नानार्थस्य निर्देशः; इतरथा अनुच्छिन्नेत्येवावश्यम् ।
त्ययमिति ग्रन्थकर्तुरात्मनो निर्देशः ; स च चरितार्थत्वस्य साक्षात्त्वसम्बन्धिप्रयोजननैरा-
काङ्क्षपविषयत्वप्रदर्शनार्थः ; स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वनिर्देशश्चैतदवोपाद्विकृतम् । यदि वा
व्युच्छेदप्रसक्तौ सत्यां तद्विरोधिविशिष्टप्रत्यक्षावष्टम्भेन तदनवतारसम्पादनशक्ता स्वय-
मिति स्वपदेन “स्वयं दस्तास्तपस्विनः” इत्यादाविव परनिवृत्त्यर्थमात्रपरेण परिसञ्चष्टे;
मिश्रितोपासनाप्रमर्शप्रसादादेव व्युच्छेदकहेतुपनिपाते जाग्रत्स्वपि प्रत्यक्षान्तरानपेक्षयैव
व्युच्छिन्नतानयताराभिप्रायेयमुक्तिः । नन्वेवं ग्रन्थकर्तुः स[स्व]प्रयोजनविशेषविरहे
सत्याशीर्वचनस्य निरवकाशात्वात् प्रमत्तगीतप्राम्दवप्रराकिरिति शङ्का चरितार्थत्वे सत्य-
चरितार्थत्वविशेषं सूचयता अपिशब्देन निरस्यते । साक्षात्त्वसम्बन्धिप्रयोजनसिद्धयर्थमाशी-
र्यधनतावकाशासम्भवेऽपि परम्परया स्वसम्बन्धिप्रयोजनसिद्धयर्थतया तदवकाशसम्भवाश्रित्यक्तदोष
इति मायः । अथ किलक्षणम् तल्लयोजनमपि, यदर्थोऽयमाशीःप्रकटनाहारकः प्रपास
इत्युक्तम्—व्याख्यातृश्रोतृणामभिज्ञेनाभीष्टव्याख्याश्रवणतत्क्षणफलसम्पत्तय इति ॥
अवधीरितावधिविशेषदेशकालव्यापिव्याख्यानश्रवणस्तान्तानसम्पादनहेतुकिञ्चाख्यातृश्रोतृजन-
परम्परपरिप्रापितप्रकृष्टप्रतिष्ठो हि प्रबन्धः प्रयीयांसं प्रचर्य प्राप्तुवन् प्रबन्धप्रणेतुरना-
सादितदेशकालपरिच्छेदोपपन्नपरिजतस्वीर्तिमयनिराम्यदिन्यसरीसीभूय भूयसे तावदम्युदय-
फलय कल्पत इति ; न केतलं व्याख्यातृश्रोतृणामेवाभीष्टत्वमुक्तफलय, किन्तु

कौमुदी

जातेष्टयावधिकार इव पुत्रावभीष्टादुरादिफलस्य पित्रादेः, प्रबन्धकर्तुरपि वस्तुतो भवति,
अत एव चरितार्थोऽपि इत्यपिशब्दः । ननूक्तफलस्यापि स्वसम्बन्धिप्रयोजनत्वाद्विशिष्टपरमे-
श्वरनमस्कारसम्पत्त्यन निष्पत्तिसम्भवे निरर्थनोऽयं प्रयास इत्याशङ्क्य तत्फलस्य साक्षात्
परमा[परा]त्मसम्बन्धित्वात् तत्कर्तृकपरशिवसामुख्यमापेक्षता तत्सम्पत्तेरासूचयितुं व्याख्यातु-
श्रोतृणामिति निर्देशः । निसर्गत एव परानुगृह्यालङ्कृत्यस्याचार्यस्य विशेषतः सर्वोपमेय
परमेश्वरसामुख्यसम्पादनेनाचित्ये किमिति विशिष्य व्याख्यात्रादेरेवोच्यत इति शङ्कान्मुदासापै
च व्याख्यानश्रवणलक्षण[फल]सम्पत्त्य इत्युक्तम्, प्रबन्धारम्भे व्याख्यानादेरेपेक्षितत्वात्तत्र
युक्तोचित्यानुसारिणी तद्विशेषोक्तिरित्यर्थः । 'इष्टलक्षण फलम्' इत्युक्तदिशा फलत्वोपपत्त्यर्थमुक्तम्
—अभीष्टेति ॥ अभीष्टत्वस्य व्याख्यातुश्रोतृसम्बन्धित्वपक्षे व्याख्यातृणां व्याख्यानलक्षण-
मभीष्ट फलम्, श्रोतृणां श्रवणलक्षणम् । वृत्तिकारसम्बन्धित्वपक्षे तु द्वयोरपि पुत्रादिगता-
दुरादिन्यायेन समुच्चयेनेवाभीष्टत्वमिति द्रष्टव्यम् । ननु उक्तोभयविधफलसम्पत्तेर्द्वैष्टरूपपुरुष-
प्रयत्नसामग्रीग्राहसम्पाद्यतया हेतुतरानपेक्षत्वेन तादर्थ्येन तेषां परमेश्वरसामुख्यकरणविषय-
प्रयासो निष्फल इत्यत्रोक्तम्—अविधेनेति ॥ वेदशास्त्राद्यन्युत्पाद्यावदप्युत्पाद्यसुदुर्भारमानस-
राजकुमारप्राप्यन्युत्पाद्यपुरुषाणां हृदयानुपप्रेशेन चतुर्वर्गोपायन्युत्पत्तिरक्षणविशिष्टप्रयोजन-
व्याख्यलक्षणप्रतिपादकप्रबन्धप्रणयनप्रारम्भस्यास्य महायस्य 'श्रेयासि बहुविघ्नानि' इति
न्यायेन विघ्नगृह्यत्वात्, कथमपि प्रारम्भपरिसमाप्तिसम्भरेऽपि व्याख्यानादिद्वारेण प्रचय-
प्रसिद्धस्तत्त्वतः धर्माध्यास्य कर्तृगतकल्मषनिषेधनस्य सम्भावितत्वाच्चानिर्गतेन तत्फलसम्पत्ते-
परमेश्वरसामुख्यहेतुत्वाद्युक्तं तत्करणमिति भावः । ननु परमेश्वरकर्तृकव्याख्यात्रादिकर्मक-
त्राणोशीर्षचनमात्रस्यात्रोपलब्धमानत्वात् तत्सामुख्यकरणपरत्वोक्तिरनुपलम्भपरान्वितैवेत्या-
शङ्क्याह—समुचिताशी प्रकटनद्वारेति ॥ प्रबन्धारम्भे ह्यशिव समुचितत्व प्रसिद्धमेव ।
अपरा प्रसिद्धराणवलक्षणेनात्र निश्चितस्य त्राणविशेषस्य समनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात्
तदभिप्रायं समुचितत्वोक्तिः [किं ।] द्वारेति तमात्रपर्यवसायिकत्वमात्र उक्तं । परमेश्वर-
सामुख्यविरेहे तेषां तत्कर्तृत्वं त्राणकर्मत्वासम्भवात् तत्सम्भवे च त्राणस्याप्यप्रापितलभ्यत्वान्न
तमात्रमेव पर्याप्तमभूति, नितु तद्वत्तुभूतसामुख्यकरणपरत्वमेव, तस्यैव विश्रान्ति
धाम्नादिति भावः । अल्पाक्षरत्वादिनिश्चेषणविशिष्टमूर्तस्थानार्थाकारिकाप्रारम्भे श्रोतृ-
व्याख्यानिर्णयजनार्थपर्यवसिताशीर्षचनपरत्वमेव निनिर्देशनस्याष्टमानताम् आक्षेपसमाधानादि-
प्रपञ्चनेन कारिकास्थानिष्कर्षणरूपवृत्तिप्रयप्रस्तावे तत्सम्भारना चामिसंज्ञाय वृत्तिकार इति
कर्तृविशेषनिर्देशः ।

त्रिमुदी

शिवस्मृतिकृतार्थोऽपि^१ परार्थं दुःखल्यत्मनः ।
 इत्यन्यत्र त्वभिनवमास्त्यां स्वीकृत्या दिशा ॥ १ ॥
 स्वेच्छेत्प्यादौ प्रयुक्ताया आशिषः स्वार्थतायतेः ।
 सिद्धं पारार्थ्यमाचार्यः स्वयमित्यादिनोक्तवन् ॥ २ ॥
 परसामान्यविघ्नान्तिर्व्याख्यात्रादौ तु या पुनः ।
 विशेषे सा प्रकरणसामर्थ्यवन्निबन्धना ॥ ३ ॥
 परानुगृह्याल्लब्धं स्वामान्येन गृहीयसागम् ।
 परार्थोद्योगिताहेतुस्तेन स्यान्नोक्तार्थता ॥ ४ ॥
 जाग्र[जग]जनानुग्रहब्रह्ममाण्यपरार्थयत्तस्य यथा परस्य ।
 तदात्मनस्तस्मरणानुभावानुत्तार्थता स्वात्मनि तद्वदस्य ॥ ५ ॥
 व्याख्यातुश्रोतुनिर्वर्त्यव्याख्यानश्रवणाध्वना ।
 प्रबन्धः प्रचितो लोके प्रबन्धकृतिगोचरैः ॥ ६ ॥
 ह्यता प्रबन्धकारस्य परानुग्रहगोचरः ।
 उक्तान्दसम्यद- स्वेमा कथिदुत्तुत्रितः स्फुटम् ॥ ७ ॥
 आशीर्मात्रावसायित्वमस्य श्लोकस्य भाति यत् ।
 आश्रुते तद्वपुदासार्यं द्वौस्वयन्पार्थतोकिकृत् ॥ ८ ॥
 व्याख्यात्रायाभिमुख्योक्तिसाया स्यादसमञ्जसा ।
 आशिषो द्वारतामात्रमन्यत्राप्येवमीत्यतस्म ॥ ९ ॥
 सूर्योदयादिनिपया निषेधोक्तिर्यथान्यथा ।
 तथेशत्राणविष्णुकिरत्र नेवान्यथाभिनी ॥ १० ॥
 साधुस्वयमाभिमुख्यं कथरनेश्वरकर्मकम् ।
 व्याख्यात्रादेस्तस्मरणमत्र तत्पार्थगोचरः ॥ ११ ॥
 निघ्नान्तिघातो वार्धस्य वाक्यार्थत्वं व्यवस्थितम् ।
 वाक्यार्थवमतोऽर्थस्य यथोक्तस्य मुनिखितम् ॥ १२ ॥

ध्वन्यालोकः

स्वेच्छकेसरिणः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दवः ।
त्रायन्तां वो मधुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः ॥

लोचनम्

स्वेच्छेत्यादिनां । मधुरिपोर्नखा वो युष्मान् श्रोतृव्याख्यातृन् त्रायन्ताम् । तेषामेवात्र

कौमुदी

एवं तात्पर्यकथनलक्षणं व्याख्याप्रकारं स्वयम्युच्छिजेति ग्रन्थेन प्रदर्श्य परिशिष्टं तत्प्रकारजातं प्रकटविष्यन् प्रथमं वक्ष्यमाणवाक्यव्यङ्ग्यार्थविशेषप्रदर्शनोपयोगितया कर्त्रादि-विशेषणान्वयावगमस्य कर्त्राद्यन्वयावगमं विनानवगमात् क्रियाकारकपदानामन्वयं तावदाह—मधुरिपोर्नखा वस्त्रायन्तामिति ॥ “बहुवचनस्य वक्षसी” इति विहितस्य युष्मदादेशस्यानेकार्थकृतितयाऽन्वेषितकर्मकारकपदस्थापकद्वितीयावबहुवचनान्तर्तां विवक्षितां प्रदर्शयितुं स्थानिनो युष्मच्छब्दस्य प्रयोगः । ननु अस्मदर्थरूपत्वानाकाप्तार्थसामान्यमात्रसमर्पकस्य युष्मच्छब्दस्यापेक्षितकर्मकारकविशेषानुपस्थापकत्वात् विशिष्टवाक्यार्थप्रतीत्यसिद्धिरिति शङ्का विशेपपर्यवसायितामस्य दर्शयन् परिहरति—श्रोतृव्याख्यातृनिति ॥ तत्पर्यवसाने युक्ति-माह—तेषामेवेति ॥ यथा ‘सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्याः’ इत्यत्र न जगतुदरवर्तिविप्रसामान्य-मात्रविषयः सर्वशब्दः अप्रकृतत्वादशक्यार्थोपदेशत्वप्रसक्तेश्च ; किन्तु निमग्नितकतिपयविशेष-विषय एव ; एव युष्मच्छब्दोऽपि सम्बोधनसमानविषयत्वात् व्याख्यानश्रवणयोरप्यन्वयवर्ण-सन्निधिरलात् सम्बोधनयोग्यान् व्याख्यात्रादीनेव गोचरयति, नान्यसामान्यमात्रम्, प्रकृत-हान्यादिप्रसक्तेरित्यर्थः । ननु सम्बोधनयोग्यत्वमसिद्धो हेतुः, सम्बोधनस्यैवात्रानुपलम्भात् । आभिमुख्यकरणं हि सम्बोधनं नाम । यदाह—“सिद्धस्याभिमुखीकारमात्रं सम्बोधनं विदुः । सिद्धाभिमुख्यो वार्थात्मा क्रियाया विनियुज्यते ॥” इति । तच्च नाशरण्यम्ते, तद्विषयशब्दा-

उपलक्षणम्

सहृदयन्तुदामणिर्भावकः कविताचार्यान्न्दबर्धनः समुचितामीरूपं महत्त्वमातनोति ‘स्वेच्छा’ इत्यादिना आलोकोपक्रमे । अत्र नेरुत्वेन बहुनि कक्षाव्यवशरणि प्राप्तुं मायकृष्णीना यरिष्ठोऽयम् ; तत्त्वम् । सर्वथा साम्प्रतमेव औचित्यपरमाचार्यस्य, यदित्यमेव ध्वन्यामानो धीररत्नस्तापिष्ठमनुश्लेषतः ; चर्चमानाना नृसिंहनराना चानुगुण्य मवेच्छन्तानाम् ; प्रतिवादि-दन्तिफलहेन्मुत्पत्त्यास्य ध्वनिपथकण्ठीरयस्य गर्जितलीलात्मनुकुर्यादितं महत्त्ववरणम् ॥

१. क. ल. स्वेच्छेति

२. क. रा. ग. घ. ङ व्याख्यातृधेतृन्.

३. घ. घ. ङ. ‘वः’ इति नास्ति.

४. क. ख. घ. ङ. अवेति नास्ति.

शौचनम्

सम्बोधनयोग्यत्वात् । सम्बोधनसारे हि युष्मदर्थः । प्राणं चाभीष्टफलभं प्रति साहाय्यवाचरणम् ; तच्च तत्प्रतिद्वन्द्वविघ्नापसराणादिना मर्कतिरिति इत्यदन्तं साणं विवक्षितम् ।

बौमुदी

भाषात् ; अतः कथमसिद्धमसिद्धेन साध्यत इत्याशङ्क्य शब्दाभावेऽपि तदयमसिद्धेन विरोध इत्याह—सम्बोधनसारे हि युष्मदर्थ इति ॥ सम्बोधनमेव सारः स्मिरांशो जीवितस्यानीयो यस्य स तथोक्तः, यथैकान्तेन अस्मिन्मानपर्ययसितोऽस्मदर्थः न तथा परागर्थमात्रव्यापी युष्मदर्थः, भवदर्थ्यावप्रसक्तेः । यदाहुः—“अलिङ्गः सम्बोधनविषयश्च युष्मदर्थः भवदर्थस्त्वन्यथेति तद्योगे प्रथम उक्त” इति । किन्तु जडो वा पूर्णचन्द्रादि अन्नदो वा देवदत्तादि-र्भावो यदा सम्बोधनेनाभिमुख्यमानीयते, तदा सादृशस्यावच्छिन्नः सन् स भावो युष्मच्छब्दार्थीभावमनुभवन्नेव स्वाभाव्यवशात् कचिदेव वर्यान्तरे विनियुज्यते ; अत एव यत्र सम्बोधनविमक्तिस्तत्र युष्मदर्थयोगान्मध्यमप्रयोग एव क्रियते, यत्रोच्यते[यत उच्यते] ‘युष्मदर्थशरणा हि सम्युद्धिः’ इति । तेन विशेषणवविशेष्यत्वविशिष्टत्वादिवत्सम्बोधनरूप-विशिष्टबोधविरयत्वात्सासाम्यन्धनिकन्धनस्य युष्मदर्थस्य सम्बोधनाधीनात्वत्वाभावात् तद्विषय-विमक्त्यभावेऽपि युष्मदर्थसामर्थ्यादेव सम्बोधनावभासनात् न तद्योग्यत्वहेत्वसिद्धिरिति भावः । ननु प्राण नामोपस्थितागामिपदपनुत्पत्तिपरिपालनलक्षणं प्रसिद्धम् ; तच्चान्न व्याख्या-त्रादावप्रसक्तम्, तेषां तत्तादृशविषयसङ्गाभावात् । अतः त्रयन्तामिति प्राणप्रार्थनानुरोधेन तथोच्यविषयजनतामात्रपरामर्श एव युष्मच्छब्दः किं न गृह्यत इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—प्राणं चेति ॥ चक्षुरः शङ्काच्छेदकः । अभीष्टं फलं व्याख्यातव्यत्रणलक्षणम् । ननु पुरुषान्तरापेक्षधनादित्यत्र इव इष्टरूपस्वप्रत्यक्षसम्पत्तिमात्रसाग्रीसाभ्यं यथोक्तकण्डोभे कथं परमेष्ठरकर्तृकसहायकर्मसम्पादनसम्भन इत्यत्राह—तत्रेति ॥ तत्साहाय्यवाचरणं च भवत्येव, न ॥ ॥ भवतीति योजना । कथमित्याह—तत्प्रतिद्वन्द्वीति ॥ तस्याभीष्टफलभास्य प्रतिद्वन्द्विनः प्रतिस्पर्धिनः प्रतिवन्धकभूता ये विघ्नाः, अभीष्टार्थप्राप्तिं निघ्नन्ति प्रति-वन्धन्तीति विघ्नशब्दवाच्या आभ्यन्तरा अप्रतिपत्त्यादयः बाह्याश्च प्रसिद्धाः, तेषामपसराणेन, आदिशब्देनार्थवत्त्वविषयमनीपासमुन्नेपादेः सङ्ग्रहः ॥ इत्यदिति ॥ विघ्नापसराणादिमुखेनानु-कूल्यवाचरणमिति यावत् । यथा प्रदीपादे- वनितावदनारनिन्दावलोकनमहोत्सवरसात्सादा-दावन्धतमसविधूननमुखेन नयनादेस्तत्समर्थवाचरणवर्तना साहाय्यवाचरणसम्भवः, तद्वद-प्रापि प्रतिवन्धकसमुत्सराणादिना सहाय्यत्वनिर्वहणस्य नानुपपत्तिः । अप्राणरूपे चात्र

लोचनम्

नित्योद्योगिनश्च भगवतः असंमोहाध्यवसाययोगित्वेनोत्साहप्रतीतिर्वाररसो धन्यते । नखानां

कौमुदी

भगवन्नखकर्तृकसाहाय्यचरणकर्मणि प्राणशब्दप्रवृत्तिरभीष्टप्राप्तिप्रतिकूलनिवर्हकत्वलक्षण-
सादृश्यमिदमन्वेति भावः । इदानीमेतच्छब्दप्रतिपाद्ये वस्त्वलङ्काररसविषयत्वभेदेन त्रि-
विधेऽपि ल्वनौ रसध्वनेरेव मूर्वाभिषिक्तत्वम् ; इतरयोः पुनः सर्वथा तत्पर्यन्तत्वेन तद्वृणभाव
एवेति वक्ष्यमाणमर्थं बुद्धौ कृत्या वाक्ययोजनासमनन्तरं तत्र रसध्वनिं तावद्योजयति—
नित्योद्योगिन इति ॥ नित्योद्योगिन इति पदेन, मधुरिपोः प्रपञ्चार्तिच्छिद इत्यादिपदानां फलि-
तोऽर्थः उक्तप्रकाररसध्वन्यवकाशप्रदानेन तदुपयोगितया व्यवस्थित इति दर्शयति । उद्योगस्य
वीररसस्थापिभूतत्वेनोत्साहात्मकस्य नित्यत्वम्, तस्यासङ्कुचितविषयत्वात् । भगवत् इत्यनेन च
अनित्योद्योग्यस्मदादिभ्यामृच्यते तस्य तत्तादृशोत्साहविशेषशालित्वसम्भावना दर्शिता । भवतु
नित्योद्योगित्वम् ; तथापि कथं वीररसध्वननम्, तस्यापिभूतोत्साहप्रतीतिमन्तरेण तद्वृणना-
संग्रहात्—इत्याशङ्क्य मधुरिपोरित्यादिपदैर्विशिष्टोत्साहशालित्वस्य स्फुटतरमेव गम्यमानत्वात्-
प्रतीत्यभावशङ्का निर्मूलंति दर्शितम्—उत्साहप्रतीतिरिति ॥ तत्प्रतीतिर्वा कुतो हेतोरित्यत उक्तम्
—असंमोहाध्यवसाययोगित्वेनेति ॥ मधुपदोपसङ्गहीतसकलभुवनकण्ठकजननिरनुबन्ध-
निवर्हणहेतुवानित्यत्रद्वयपरिचयं तावन्मधुरिपोरित्यनेन प्रख्याप्यते । प्रपञ्चार्तिच्छिद इत्यनेनापि
भगवदेकशरणमाश्रयभाजनमृतप्रह्लादप्रभृतिकमहापुरुषपरिपालनपरस्य प्रकटीकृतम् । एव
चासंमोहेन हेतुना योऽध्यवसायरेतेन वा, असंमोहश्चाध्यवसायश्चासंमोहाध्यवसायो नाम्नां
वा योगः सम्यग्धः । तद्वत्तायाः स्फुटतरमेव गम्यमानत्वादुत्साहः प्रतीतिरित्यनवरत्येव,
प्रतीतावपि निप्रतिपद्यमानं प्रत्याययितुं शपथोक्तेरेव शरणीकर्तृणीयत्वात् । तथा हि—
अथयमेन हि मयाऽस्मी जनाः सर्वथैवानुग्राह्याः, एतत्परिपन्थिनोऽपि मरैकजन्तो निवर्हणीया
इति येयमतिपरिनिश्चितरूपा तत्त्वविषया बुद्धिः, सैवोत्साहस्य हेतुरिति प्रत्यगो लोकेऽपि
सुप्रसिद्धादः । एतच्चात्र श्लोके भगवद्भोचरतयापि प्रतिभासत एवेति, नन्दनोत्साहस्याधिक-
वीररसध्वननोक्तिर्युक्तयेत्यर्थः ॥

इदानीमितरयोर्पर्यन्तोत्साधान्येनैव ध्वनितमिति दर्शयन् इतरदेष्टुं नवोन्नतं कुर्याणो
नरा इति वर्तुविमलौ तावत् वस्तुध्वनिं षट्यति—नखानानिति ॥ इव हि करण-
भूतेष्वेव नखेषु वर्तुल्लाभिधाने मुख्यार्थमात्रा तावत् सुप्रसिद्धैव, अचेन्नवदनीमित्यु-
देष्टुं । यद्यपि स्वातन्त्र्यं नाम गुणभावविवक्षया प्रावृत्त्यन्तं केन्द्रिकं व्याख्यातम्,

छेचनम्

प्रहरणत्वे, प्रहरणेन च रक्षणे कर्तव्ये नखानामव्यतिरिक्तत्वेन करणत्वात्, सातिशयशक्तिना

कौमुदी

देयदत्तः पचति, रथाङ्गी पचतीति समशीर्षिकयैव बोद्धाहृतम्, तथापि प्रयोगप्राचुर्यानु-
विधायित्वाहृश्वणकरणस्य, मुख्यतयेवामुक्ततयापि प्रयोगस्य बहुलमुपलम्भात् अखिलतदनु-
गमितया लक्षणाभिधानस्य व्याख्या[व्यक्ता]भिप्रायमेवैतत् । परमार्थतो हि नाचेतनानां कर्तृ-
त्वम् ; उक्तं हि—“नाचेतनस्य कर्तृत्वहानेः” इति । तेन नखानां त्राणकर्तृत्वाभिधानमस-
म्भवत्वार्थमिति स्थाप्य पचतीत्यादिबत् कर्तृत्वोपचारः तस्य सातिशयशक्तिसूचनार्थ इत्यर्थः ।
नखानां त्राणक्रियां प्रति कथितनीत्या कर्तृत्वाभावेऽपि कथं करणत्वमपीत्यत उक्तम्—नखानां
प्रहरणत्वेनेति [स्व इति] ॥ प्रहरणत्वं हीदं प्रहर्तृविशेषापेक्षं तदनपेक्षं वास्तु; इयमपि ह्यत्र
प्रकृतार्थोपपादनेपयोपेक्षितया सुघटमेव । तत्र यदा केसरीदिप्रहर्तृविशेषसम्बन्धित्वेन योज्यते,
तदा नखानामेव प्रहरणात्वात् तेषां प्रहरणत्वसम्भवाच्चैत्ययोगान्ययोगव्यवच्छिन्ना व्याख्यायेयम् ;
तदनपेक्षया प्रहरणत्वमात्रविबध्नाया पुनरयोगव्यावृत्तिमात्रनिषयवर्त्येव । न हि खड्गा-
दिभिरेवैकान्ततः प्रहरणैर्मवितव्यमिति नियतमदः । यद्यदेव प्रहरणक्रियानिष्पत्तौ समर्थं
तस्य हस्यापि भवत्येव तत् । मानुषसम्बन्धिनामपि हि तेषां केसादिदपि प्रहरणत्वमुप-
लम्ब्यचरमेव । अत एव हि वक्ष्यति—“नखानां हि छेदकत्वमुचितम्” इति । नखानां
खड्गादिवप्रहरणरूपत्वेऽपि कथं त्राणक्रिया प्रति करणत्वमित्यपेक्षायां विशिष्टप्रहरणपरि-
ग्रहस्यैव स्वपरान्यतरपरिपन्थिपरावरणपरम्परया तत्परित्राणप्रयोजनतां प्रकटयन् तत्र करणतां
सम्भावयति—प्रहरणेन च रक्षणे कर्तव्य इति ॥ प्रहरणत्वे तावत् प्रसिद्धे
खड्गादिवत्प्राणेऽपि करणत्वं नासम्भावनागोचरमित्यर्थः । तथाप्यबाह्यात्वात् कथं खड्गादि-
समानवोगक्षेत्रे करणत्वमपीपागित्वाशाङ्क्य साधकत्वमवस्थैव करणत्वात्, तस्य चेद् सम्भवात्
न करणत्वानुपपत्तिः । बाह्यात्वाबाह्यत्वे पुनस्तदवान्तरैर्विविधमात्रापादनसमर्थे; न तु
करणत्वशरीरानुप्रवेशेन तत्स्वरूपत्वमतदव्यभिचरित्वमने इत्याशयेनोक्तम्—अव्यतिरिक्तत्वेन
करणत्वादिति ॥ शरीरादवृत्तमभूतं तदेकदेशमभूतमव्यतिरिक्तम्, तद्वत्त्वेन व्यवस्थितं यत्कारणं
तद्भावादिति योजना ॥ सातिशयशक्तितेति ॥ इतरकारवत्त्वपेक्षया हि कर्तुः तत्प्रयो-
क्ततया क्रियानिष्पत्तौ स्वातन्त्र्यसमुद्भासात् सातिशया शक्तिः ; तत्र करणे कर्तृत्वव्यपदेशः
तद्वदेव सातिशयशक्तिरमस्यासूचयन् त्राणक्रियानिष्पत्तौ निष्प्रतिबन्धप्रवृत्तितालक्षणगुणो-
त्कर्षप्रतिपत्त्यै सम्पन्नीकृत्यत इत्यर्थः । न केवलं सातिशयशक्तित्वमेव कर्तृत्वव्यपदेशस्य याव-

लोचनम्

कर्तृत्वेन सूचिता । ध्वनितश्च परमेश्वरस्य व्यतिरिक्तवैरूपापेक्षाविरहः । मधुरिपोरित्यनेन तस्य सदैव जगन्नासापसारणोद्यम उक्तः । कीदृशस्य मधुरिपोः ? स्वेच्छया केसरिणः ;

कौमुदी

दन्यदपीत्याह—ध्वनितश्चेति ॥ तदपेक्षाविरहध्वननौचित्यं सूचयितुं परमेश्वरस्येत्युक्तम् । व्यतिरिक्तकरणपेक्षायां हि प्रसज्येतैवात्मदादिकदनीशित्वम् ; न च तद्वचितं निरङ्कुशैश्वर्यशालिन इत्यर्थः ॥

ननु त्रायन्ता भगवत् इत्येतावदुक्तावपि विवक्षितार्थप्रतिपत्तिसिद्धौ किमर्थं मधुरिपोरिति ; प्रत्युत नैर्घृण्याद्यापत्यानीशितृत्वापादकत्वादसमञ्जसं चेति शङ्कां परिहरन् तत्रापि ध्वनि योजयति—मधुरिपोरित्यनेनेति ॥ अनुपयुज्यमानार्थेनेति भावः । व्यञ्जित इति वक्तव्ये सति उक्त इति वचनमभिधाव्यापारगोचरवत् प्रकटप्रतिपत्तिकथं व्यङ्ग्यपार्यस्य प्रदर्शयितुम् । यद्यपि मधुरिपुपदमभिधाव्यापारबलात् धर्मिणं संज्ञिनमेव केवलमवगमयति, तथापि तदवगममात्रस्यान्यतोऽपि ; लभ्यमानत्वादनुपयोगमाधितत्वात्ततो व्युत्थाय स्वेच्छा-केसरिण इति विशेषणानुग्रहपवित्रितेन व्यञ्जनाख्येन व्यापारेण धर्मभूतमुक्तमर्थं प्रत्याययति । यथा निजचरणैरुत्तरणजगदुपद्रवकारित्वात् हिरण्यकशिपुः अस्य निवर्हणीयपदयोमाभिदेशेते, तथा मधुनामधेयो दानवोऽपि ; एवमन्येऽपि ये ये निश्चलोकविश्रान्तविधायिनः ते ते सर्वेऽपीति सार्वकालिकजननासापसारणोद्यमिस्त्रलक्षणधर्मान्तरपरिणत सन्निरूप धर्मिण मधुरिपुशब्दः प्रत्याययतीत्यर्थः । भगवतो विशिष्टगरीरसम्बन्धाम्युपगमेऽस्मदादिसमानयोगक्षेमत्वप्रसक्तिः ; अनभ्युपगमे तदेकनियतनखकर्तृकत्राणां शिपोऽसमीक्षितामिधानत्वापत्तिरित्यभिप्रायेणाह—कीदृशस्येति ॥ एतत्परिहर्तुं विशेषणं प्राप्तयति—स्वेच्छाकेसरिण इति ॥ कर्मेतिवन्धनदेह-

उपलोचनम्

“स्वेच्छया केसरिणः” इति लोचने । यदि तावानभिनिवेशोऽर्थरिणस्य स्वेच्छापदे-गाभिच्यङ्गने, तदा समासनिर्गन्धस्वेच्छावः स्वेच्छावेसरी महिममहद्वस्तनिपातितस्य राजानन-मुन्धेलाभिमानमाजनस्य अभिवक्त्रेसरिणस्तपस्विनो दद्या कथं नानुभवेत् ? स्यादेवम्, यदि तथात्र विशेषमधिगृह्येत स्यात् ; किं तु अभिवक्त्रेसरिण्यत्र केसरिण मुख्यविद्योष्ये अभिवासात्म्यस्यो रिभेयतया निराश्रितः, प्रकृते पर न्त्येषु विद्योपगतया प्रयुक्ते मधुरिपौ त्रिशेषभूतस्य केसरिणः परमेश्वरस्यादिव्यवच्छेदमात्रमवगमयति स्वेच्छावद् न रिभेयाविमर्शस्यास्पदम् ॥

लोचनम्

स्वेच्छानिर्माणौचित्यात्संभाव्यत एवेति यावत् । अथवा त्रिजगत्त्रयप्रको हिरण्यकशिपुर्विश्वस्य
श्रेयशकारक इति स एव वस्तुतः प्रपन्नानां भगवदेकशरणस्थितीनां जनानामार्तिकारित्वान्मूर्ति-
वार्तिः ; तं विनाशयद्विरतिरेवेच्छिन्ना भवतीति परमेश्वरस्य तस्यास्मैव्यवस्थायां परमकारुणिकत्व-
मुक्तम् । किं च ते नखाः विद्युणोः ? स्वच्छेन स्वच्छताशुणेन नैर्मल्येन ; स्वच्छमृदुप्रभृतयो
कौमुदी

एवेति नातुपपन्नं किञ्चिदित्यर्थः । यद्वा नारसिंहस्य विग्रहस्य स्वेच्छमात्रपरिगृहीत-
त्वात्तत्सम्बन्धिनखानामनितरनखसाधारणं छेदकत्वं नासम्भाव्यतया निरासार्हमित्यर्थः । ननु नखानां
पदं छेदकत्वं तच्चेष्टौक्तिकमेवास्मीपामनुज्ञायेत, तदा आर्तिच्छेदकत्वमात्रसमवधानमापयेत् ;
अथ स्वेच्छानिर्माणौचित्ययुक्त्या तदुपपाद्येत, तच्छौचित्यनखच्छेदकत्वौचित्यपरित्यागप्रसक्ति-
रित्यभिप्रायेण विधान्तरेणोपपादयति—अथवेति ॥ स हिरण्यकशिपुरेव वस्तुवृत्तायमर्थो क्रिय-
माणे सति प्रपन्नानां प्रह्लादप्रभृतीनां मूर्तां पारिच्छिन्नपरिमाणविशेषयती, न पुनर्मूर्तां, लोक-
प्रतीतां काचिदार्तिः । नन्वेतत्प्रसिद्धिविरुद्धम् ; आर्तिर्हि नाम मानसी पीडा प्रसिद्धा ; तस्याः
कथमुक्तारक्षणमूर्तात्मकत्वमित्यत्राह—आर्तिकारित्वादिति ॥ अङ्गत्वं जीवनमितिवत् तत्त्वगारिणि
ताद्रूप्यपदेशोऽयमित्यर्थः ॥ आर्तिरेवेति ॥ न तु हिरण्यकशिपुर्नेति । अत एवाह—
विनाशयद्विरिति ॥ हिरण्यकशिपुरुपप्राणभृत्प्राणवियोजनलक्षणप्रयोजनमिदं निश्चिन्नैव हि
नायं भगवतो व्यापारः ; अपि तु विशिष्टनिजभक्तजनतानुग्रहदेवाकृतयैव ; तच्छब्देन जगदार्ति-
छेदनमेव वस्तुतः सदपि तत् अतात्त्विकदृश्य जनेन दनुजसार्वभौमनिवर्हणरूपतया
परिचल्यते ; अत एवानाक्रमन्तद्दयस्थानमपि नैर्घृण्यपरिमकारोप्यते ; मर्यादास्थापनप्रवृत्तराज-
कर्तृकदण्डनीयदण्डनव्यापारवत् ; “तान्येव भावोपहतानि कल्कः” इति दर्शितरीत्या^१ तु
लोकातिछेदनमात्रमेव ; प्रत्युत लोकोत्तरकारुणिकत्वातिशयकृतमेव तत् । अनेनैवाभि-
प्रायेणाह—तस्यामर्पीति ॥ अतिदारुणं यथा तथा हननरूपायामिति ; तत्तारुह्यहननप्रवृत्तौ
तथाविधकारुण्यपारतन्त्र्यविशेषार्थः अपिशब्दः ॥ उक्तमिति ॥ ‘प्रपन्नार्तिच्छिदः’ इति
पदेन शीतितमिति यावत् । अथ प्रशस्यमाना देवता प्रपन्नाय प्रसेदुषी प्रेप्सितं फलं
प्रयच्छतीति विश्वासतिशयात् तदीयशुणविशेषवर्णनपरतया वितीर्णं विशेषणं व्याकर्तुमनवर-
णिकां करोति—किं चेति ॥ न केवलं ते नखाः प्रपन्नार्तिच्छिद एव यावद्विशेषान्तर-
विरितिषा अपीति समुच्चयायौऽत्रावगन्तव्य इत्यर्थः । विग्रहप्रदर्शकत्वात्पावसानवर्तिनो मिसन्तस्य

१. क. ग. ‘पद्ममार्जित’ २. क. ग. ‘विश्वचोद्वेगद इति’ ग. ‘विश्वेन्द्राय एवेति.’
३. म. ‘आर्ति’ इति नारिज ४. क. र. ‘कम्प’ इति नास्ति ५. क. स. ल. ‘ते विद्युताः.’
६. ख. दिशा.

लोचनम्

हि मुख्यतया भाववृत्तय एव, स्वच्छप्रयाया च वैकल्यरूपया आकृत्या आयासित चेदित इन्दुर्यै ।
अत्रार्थशक्तिमूलेन ध्वनिना वाच्यचन्द्रत्व ध्वन्यते । आयासनेन तत्सन्निधौ चन्द्रस्य विच्छाद्य-
नोद्यदी

यच्छब्दस्य 'ते नखाः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दवः' इति परिकल्पितशेषेण तच्छब्देन
सम्यग् । स्वच्छस्वच्छायापदयोः समानाधिकरणप्रवृत्तितया कर्मधारयसमासाङ्गीकारेण
विग्रहमासुतप्रतिपन्नमप्यप्रयोजनत्वादवधीरयनाह—स्वच्छेनेति ॥ स्वच्छपदस्य स्वाच्छय-
गुणकद्रव्यनिष्ठतया प्रचुरप्रयोगत्वात्तत्प्रतिपत्त्यपनुत्पर्यमाह—स्वच्छतागुणेनेति ॥ तमेव
गुण धर्मिण् रुकाशानिष्कृत्य स्पष्टतया प्रदर्शयितुं नेर्मत्येनेति पर्यायोपादानम् ।
स्वच्छपदस्य स्वाच्छयगुणपरतया ध्वन्येन प्रयोगप्रसिद्धयनुरोधेतिवादचतुरश्रमाशङ्क्य
छाविवित्यादपर्यनेसिते नावये गर्भवाक्योत्पादनं परिहरति—स्वच्छेति ॥ मुख्यतयेति ॥
धर्मिणि पुनरर्थक्रियासामर्थ्यसम्बन्धाद्धर्मसम्वायाच्चामुख्यतयेव, अत एव हि गुणशब्द-
त्वममीश प्रसिद्धम्, "मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सप्रत्यय" इति च स्थितिरिति भावः ॥
भाववृत्तय इति ॥ भावो भवितुर्धर्मिणां धर्मः स्वच्छप्रभृति, तस्मिन्नेव दृष्टिर्वर्तनं येषां ते
तथोक्ता । छायाशब्दोऽत्र न शोभात्राचक इत्याह—आकृत्येति ॥ आकृति सन्निवेश-
विशेष । तमेव प्रदर्शयति—यक्रहृद्यरूपयेति ॥ एतच्च वक्ष्यमाणध्वनिप्रदर्शनोपयोगितयो-
क्तम् । आयासशब्देनातिप्रत्ययवाचिनाव तज्जन्य खेदो व्यपत इत्याह—चेदित इति ॥
आयासमनुभवात्पादिवत् खेदार्थक प्रयोगबलद्वयसीयत इति भावः । इह वस्तुध्वनिमुत्स-
न्नयति—अत्रेति ॥ स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दव इत्यस्मिन् विशेषण इत्यर्थः । अर्थः स्वच्छायाय-
सितत्वरूपः । तस्य अवत्राहवाश्रया पूर्णध्वने अनुपपत्तेरयं स्वच्छायायासितेन्दुशब्द इन्दु-
शब्दवाच्यस्य वाद्येन्दुता व्यञ्जनन्यापारेण प्रतिपादयतीत्यर्थः । स्वच्छयातुलितेन्दव इति
श्रुतितादिपदाभादानं विनायासितपदस्य ग्रहणं वस्तुध्वन्यन्तरप्रयुक्तमित्याह—आयासने-
नेति ॥ तत्सन्निधौति ॥ तच्छब्दः प्रकृतनखपरामर्शकः, सन्निधौ च वास्तवायोगादासेपित-
मवगतव्यम् । अथवा उभयानुगतद्वयमादिसमानधर्मसम्बन्धात् तद्भारको वास्तर एव
सन्निधिरस्तु, धर्मसम्प्रधानिक्वचनाया प्रत्यासत्तेरखिलतीर्थैस्तत्प्रतिपन्नत्वात् । आयासितो हि
कुतश्चिद्वेतो परिच्छान्च्छाय अन एवानुस्मरणीयशोभत्वादनुरोधेनानीयो मरति—इति
सर्वलङ्कारेण व्यङ्ग्यतयान्तर्जनत्वेन स्थितातिशयोक्तिरपि अत्राचियेन निरूप्यमाणा व्यङ्ग्यत्वेन

लोचनम्

प्रतीतिरहद्यत्प्रतीतिश्च ध्वन्यते ; आयासनकारित्वं च नखानां सुप्रसिद्धम् ; गरहरिनखानां तेषां लोकोत्तरेण रूपेण प्रतिपादितम् । किं च तदीयां स्वच्छतां कुण्डिलिमानं चावलोक्य शल्यचन्द्रः स्वात्मनि खेदमनुभवति—तुल्येऽपि स्वच्छकुटिलाकारयोगे अमी प्रपन्नार्तिनिवारण-
कुशलाः, न त्यहम्—इति व्यतिरेकालङ्कारो ध्वनितैः । किं चाह पूर्वमेक एवासाधारणवैशद्य-
द्वयाकारयोगात्समस्तजनाभिलषणीयतामाजनमभूवम्, अथ पुनरेवंविधा नैस्त्रा दश बाल्यचन्द्रा-

कौमुदी

प्रदर्शितेत्याशयेनाह—आयासनकारित्वं चेति ॥ गिजयोऽज्ञाविवक्षितः प्रमादपाठो वा ;
आयासकारित्वं प्रहरणत्वनिरूपणात् सुप्रसिद्धमिति सकलजनोपभोगपुरातनीभूतमित्यर्थः ॥
लोकोत्तरेणेति ॥ अहो नु खल्वित्याश्चर्यबुद्धिभाजनीभूतेनेत्यर्थः । एवं रसवस्तुष्वनी प्रदर्श्य
संप्रत्यलङ्कारध्वनिं योजयति—किंचेति ॥ न केवलं रसवस्तुष्वनी एव यावतालङ्कार-
ध्वनिरपीत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कारस्य भामहेन सोदाहरणं लक्षणमुक्तम्—“उपमानवतायेन यद्वि-
शेषेनदर्शनम् । व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषापादनायथा ॥ सितासिते पक्ष्मयती नेत्रे ते
ताम्राजिनी । एकान्तशुभ्रदयामे तु पुण्डरीकासितोत्पले ॥” इति । महुकेन तु—“भेद-
प्राधान्य उपनानादुपमेयस्य आधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः” इति । स्वात्मनि स्वस्यैवात्मनि
मनासि परेयाग्निरिदितं अन्तरेव निगूढतयानुभवतीत्यर्थः । अनुभवप्रकारमेवाह—तुल्येऽपीति ॥
नन्यन्येऽपि तावत् प्रपन्नार्तिरेददनुशलाः, नखानामेव तथाभावात् भावानां विचित्रशक्तित्वात् ;
तद्व्यतान्यैरिव तदभावान्न मनः खेदनीयमित्याशङ्क्य तुल्यत्वे सति न्यूनत्वमेव खेदहेतुरिति
दर्शयितुं तुल्यत्वे सतीति साम्यमुक्तम् ; उपमानादुपमेयस्य आधिक्यमुक्तम् ‘अमी प्रपन्नार्ति-
इति’ इति । अनेन ‘प्रपन्नार्तिच्छिदः’ इति विशेषणस्य ध्वननव्यापारोत्पाने सहकारित्वं दर्शि-
तम् । इतिशब्दः तन्नेण ‘अनुभवति’ इति ‘ध्वनितः’ इति चानेन संयोजनीयः । लोक-
सिद्धालङ्कारसमनयोगक्षेमतया पृथक्पृथक् चारुत्वहेतुतामम्यलङ्काराणां सप्तदशतत्वाद्वा-
न्तरोपलभ्यात् पृथक् पर्यन्तानां विनैवालङ्कारान्तरत्वेन चिरन्तनालङ्कारकारैर्विचार्य निर्धा-
रितो यः सङ्गरालङ्कारः, तमम्यत्वं योजयति—किंचेति ॥ पूर्वमिति ॥ एतदन्वयवतीते
काल इत्यर्थः । एक एवेत्येवमत्रो द्वितीयसत्ताव्यपच्छेदार्थः । असाधारणं यद्वैशद्यं
स्वाच्छिद्यगुणः ह्यवश्यं वक्ररूप आत्मरस्ताभ्यां योगात् संख्यात् ॥ समस्तेति ॥ विवेच-
यानागविवेचकानां चेत्यर्थः । किन्तस्तत्राह—अथ पुनरिति ॥ पुनःशब्दो

१. व. रा. य. ‘आयासकारि.’

२. व. रा. घ. ड. न. ‘तव’ इति नास्ति

३. व. रा. घ. ड. व. ‘व्यतिरेकालङ्कारध्वनिः.’

४. व. रा. ‘नया’ इति नास्ति

लोचनम्

वारा सतापार्तिच्छेदकुशलाभेति तानेव^१ खेवो बलेन्दुबहुमानेन परगति, न तु मामित्या
कलपन्यालेन्दुरसितमायासमुत्पत्तीवेत्येवैवोक्षापहुतिर्निरिति । एव वस्त्वलङ्काररसभेदेन

कौमुदी

विशेषे, अथात्पनेनामसोभाग्यस्य पुरातनीभूततयानादरणीया[णीकना]स्पदत्वं सूचयना
नखसौभाग्यस्याभिनयत्वादत्यन्ताभिरुपणीयत्वं प्रत्याप्यते ॥ एवविधा इति—‘स्वच्छ
स्वच्छायायासितेन्द्रव’ इति विशेषणोपदर्शितविशेषशालिन इत्यर्थ, एवविधत्वमेव च
बालचन्द्राकारस्वहेतुतया योज्यम् ॥ बालचन्द्राकारा इति ॥ ‘यस्य बालचन्द्राकारा
मयान’ इति नखानां तथाविधाभिमानगुह्यद्वयत्वानुकरणानिप्यन्दिनिजैर्यानिर्भरे निर्देश ।
अद्वितीयतया वर्तमानस्य द्वितीयसत्तामात्रमेव तादनुतापातिरेकहेतु, इह तु प्रादुत ताद-
शेषु दशसङ्ख्येष्वहमहमिकया जागरूपेषु कियान् मनसि खेद इति वैधात्र्यपि वक्त्रपरपरा
वक्तु न पारपतीत्याशयेनोक्तम्—द्वयेति ॥ प्रपञ्चार्तिच्छिद इति विशेषणस्यास्मिन्नपि प्यनौ
सहकारित्वं न विषटत इति सूचयति—सन्तापार्तिच्छेदकुशलाभेति ॥ “न सन्ताप-
च्छेदो हिमसरसि वा च द्रमसि वा” इति प्रयोगात् देहदाह सताप, तदुच्छेदकुशलत्वमेव
च द्रमस, नखानां तु न ताव मात्रमेव, प्रपञ्चानामप्याभिज्ञादिनिखिलार्तिच्छेदवत्त्वमपीति
तेषां स्वामापेक्षया उत्कर्षविशेष इत्यर्थ । इतिहेतो, यतोऽभिनयत्वेन निसर्गत एव च
निशिष्टान्तरशालित्वम्, यतश्च तादृशा तेषां बहोपस्त्वम्, बहुनामपि तेषां तादृशा तेषां वि-
धाल्मपरिभूतिफलार्थमैरमयापत्यैरसर्घाभावात्, यतो वा स्वगुणस्वीकरणेनाभ्यधिकगुणातर-
प्रदण्डेवापि [नि ता], यतो हेतो ॥ बालेन्दुबहुमानेनेति ॥ बालेन्दौ समुचितो यो बहुमान
गौरवातिरेकसमुपवृष्टिता कापि प्रतिपत्ति, तया सह तान्नखानेव खेद पश्यति, एषकार-
सामर्थ्यसिद्धमपि परिपूर्णनिजद्वयमहाहदभरितभूरितरखेदातिशयसत्तिलपरिषाहनिष्यन्दाय
मानयाग्निरूपरूपतया स्वयंप्रसूतम्, अतपित [अत एव] निगारणाक्षमतया प्रवृत्तमर्थमाह—
न तु मामिति ॥ इति प्रसारे, अविरतमच्छेदेन प्रवहद्रूपम्; अथवा अविरतमनुभयतीति ।
आपास खेदमयस्य प्ररोहसमुपजनितम् “क्षमानितस्य चार्त्तार्तिर्मरणादतिरिप्यते” इति
दर्शितादिशा समावनारसदीभावमनुभवन् एव सतो लोकनिन्दारादभाजनीभानस्य
सतिशयखेदकरित्वात् ॥ उपेक्षापहुतिरिति ॥ उपेक्षापहुत्योरनुभारानुप्राहकभावेन
वर्तमानयोः पृथगेव चारुत्वातरप्रतीतिहेतुभावेन एकीभानमापचमानयोर्धनिरिति यावत्,

१ य एव

२ य ख इत्युच्छेदमन इत्युपप्रत्ययवृत्तिः य इव इति नास्ति

३ य एव इति नास्ति

लोचनम्

त्रिधा ध्वनिरत्र श्लोके अस्मद्गुरुभिर्व्याख्यातः ॥

कौमुदी

उत्प्रेक्षार्थोपहृतिरिति तु व्याख्यानम् उत्प्रेक्षायाः पविपयवहिर्भावप्रसक्तेर्नातितास्माकं हृदय-
मनुरङ्गयति । अतश्चानुप्राहानुप्राहकभावलक्षणः सङ्करालङ्कारोऽवगन्तव्यः । “अध्यय-
साये व्यापारप्राधान्य उत्प्रेक्षा” “विषयापह्वेऽपहृतिः” इति लक्षिते उत्प्रेक्षापहृती इहानु-
प्राहानुप्राहकभावेन वर्तते । शालेन्दोरविरतायासानुभवोत्प्रेक्षा हि स्वव्यावृत्त्या नखविषय-
नखत्वनिषेधपूर्वकबालेन्दुत्वविधिरूपलोकप्रतीतिविषयस्वप्रतिपत्तिनिवन्धनेति विषयापह्व-
लक्षणापहृतिप्रलदेकात्मानं लभते ; यथा—“प्रधातनीलोत्पलनिर्विशेषम्” इत्यत्र सन्देहा-
लङ्कारो व्यङ्ग्योपमालङ्काराधीनतमलभः तद्वदिति । प्रदर्शितमलङ्कारध्वनिं प्राग्दर्शितसवस्तु-
ध्वनिभ्यां सङ्गलभ्य निगमयन् तत्प्रदर्शनेन सप्रभेदस्य सकलध्वनिप्रपञ्चस्य शास्त्रप्रतिपाद्यस्य
अस्मिन्नाद्यश्लोक एव प्रदर्शितप्राक्कथमभिप्रेत्याह—एवमिति ॥ ननु श्रोतृव्याख्यातृणां
परमेष्ठरसानुसृपकरणपरतया ह्येते श्लोके किमिति यक्षमाणध्वनियोजनं प्रयत्नेन कृतमित्या-
शङ्क्य श्रोतृमनःसमाधानार्थं काव्यलक्षणस्यापि काव्यरूपत्वे लक्ष्यमाव्यानुसृत्यप्रदर्शनार्थं
चेत्साशयेनोक्तम्—अत्रेति ॥ आद्ये काव्यात्मके चेत्सर्थः । उक्तध्वनियोजनस्य स्वफलो-
फलितत्वेनानादरणीयत्वशङ्कापनुत्सर्गमुक्तम्—अस्मद्गुरुभिरिति ॥ अविच्छेदेनास्माकं

उपलोचनम्

“एवं वस्तुलङ्काररसभेदेन त्रिधा ध्वनिरत्र श्लोकेऽस्मद्गुरुभिर्व्याख्यातः”—इति लोचने ।
पल्लवस्तु ध्वनिमार्गमनुसरता सदृक्कशास्त्रीभवति ध्वनिः ; तथा हि—नारायण प्रपञ्चस्य भोगतः
प्रह्लादस्य परिपन्थितो नारायणनास्तिकस्य हिरण्यकशिपोर्वाहशी गतिः, तादृश्येव ध्वनिभक्तपरि-
पन्थिना ध्वनिनास्तिकानामिति ; अनया विद्या गुरु ध्वनिषयानुधापन सदृदयानुद्देजयेत्कदाचि-
दित्यतोऽपगन्तुं शक्यते ध्वनेरतिव्याख्या न साग्रतमिति ॥

स्यादेतत्—कथमत्र रसध्वनिः ? भगवद्विषयत्वात् भाव एवास्ती रहस्यदलङ्कारः पर्यव-
स्येदिति । अत्रैवमङ्गने प्रतिविधीयते—प्रतिपन्नभगवत्तन्मयीभावः सक्तु महाकथिराशिप प्रमुहृते ।
तदेव स्वेच्छेत्साद्विषय मजनीयमभगवद्विषय चेद्वर्ण्येत, भिद्येत । भगवत्तन्मयीभावश्च स्वयं
स्यस्यदवस्थायां महालाकरणादपूर्वप्रस्थानकर्तृत्वाच्च सिद्धः—इति । अत्रेदगाकृतम्—नमस्किन्मा-
मनादित्य नः पद विहाय यः पद प्रयुज्य आशीरूप मङ्गलमाचरन्तो महाकथयः मत्तेर्भावस्य
अहृतां सम्पाद स्वध्वनि निर्वोक्तुमभिलषन्तीति ॥

लोचनम्

अथ प्राधान्येनाभिधेयस्वरूपमभिधत्, अप्रधानतया प्रयोजनप्रयोजनम्,

कौमुदी

गुरुपरम्पराप्रणाख्या प्रातो यः ध्वनियोजनाप्रकारः, अथ च गद्गुल्या भेदेन्दुराजेनैवास्माकं साक्षादेव स्वमुखेन सर्गर्पित इति नानादरणीयत्वशङ्काकलङ्कावकाश इत्यर्थः ॥

ननु ध्वनिस्वरूप लक्षयितु प्रारम्भाणेन कारिकाकारेण, लक्षणाधीनत्वाद्ध्वनिसिद्धेः तत्स्वरूपलक्षणाभिधाने कर्तव्ये, तदवधीरणया प्रथम तद्विषयविमर्शितहेतुकसद्वयमनःप्रीतिहेतुफलतत्त्वरूपाभिधानविषयत्वोचमप्रवृत्तमनर्थकमिवानमाति ; सामर्थ्यलभ्यत्वादित्यार्यस्याभिधानानपेक्षत्वात् ; विमर्शविषयत्वस्य हि तत्तत्तत्त्वाभिधानहेतुत्वं सुप्रसिद्धमेव ; स्वसमुद्गर्तप्रतिपत्तेः प्रीतिहेतुत्वं चानुक्रम्यमेव ; अतः “अन्यस्यात्वा” इत्याद्यकारिका-रम्भोऽनर्थक इति शङ्का निवारयितुं तावदाह—अथ प्राधान्येनेत्यादिना ॥ अपराधोऽप्यमारम्भार्थं, काव्यालङ्कारग्रन्थस्यात्रैव व्याख्यातुं प्रारम्भत्वात् । कारिकाग्रन्थस्याख्याना तावदिहार्थं वेदितव्यमित्यर्थः । अत एव गद्गुल्यो वास्तु । न तावद्यथोक्तहेतुफलकध्वनिस्वरूपविधानप्रतिज्ञामात्रपरैषा कारिका, किं तर्हि प्रोक्तजनप्रवृत्त्यर्थमपेक्षितविशिष्टविषयाधनुर्बन्धवत्प्रकटनार्थेति नानर्थक्यशङ्कावकाश इत्याह—प्राधान्येनेति ॥ अभिधेयम् अस्मिन् शाब्दे प्रतिपाद्यध्वनिस्वरूपात्मकम् अनन्यलभ्यतया विषयशब्दाभिधेयम् ; न खल्वस्माच्छाब्दादन्यतस्तत्प्राप्त इत्यनन्यलभ्यत्वम्, तल्लक्षणत्वाद्विषयत्वस्य ; तदेतत्प्राधान्येन प्रधानतयानेन वाक्येनाभिधीयते ; “तत्स्वरूपं भूम” इति विशिष्टवाक्यार्थत्वेन प्रतिपादनात् प्रधानत्वम् । न चाभावादिवादिप्रतिपत्तिप्रमेदोपन्यासस्य ध्वनिस्वरूपाभिधानस्य तद्हेतुफलकपनस्य चानर्थक्यमाशङ्कनीयम् ; विप्रतिपत्तेर्विषयत्व हि सन्देहापादकत्वेन प्रसिद्धम्, तच्चानभिधेयत्वापादकसन्दिग्धत्वव्युदासेन विषयत्वोपपादकमिति तस्यापि नानर्थक्यमिति भावः । ननु भवत्वेन विषयसमर्पकत्वेन तदुपपादकत्वेन वा सार्धमज्ञम् ; तथापि “सद्वयमनःप्रीतये” इत्यशस्यनर्थक्यं तदवश्यम् ; न च तस्य प्रयोजनसमर्पणप्रणाख्या सार्धमज्ञम्, प्रीतिर्ध्वनिस्वरूपाभिधानप्रयोजनत्वाभावात् ; अभिधानस्य अभिधेयज्ञानमेव प्रयोजनं नान्यत् — इत्याशङ्क्य, तस्य प्रयोजनसमर्पणत्वाददोष इत्याह—प्रयोजनप्रयोजनमिति ॥ सत्यम् अभिधानस्याभिधेयज्ञानमेव प्रयोजनम् ; न तु तस्य प्रयोजनलक्षणमस्ति, मुख्यप्राप्त्यादेरन्यतरस्यैव प्रयोजनत्वात् ज्ञानस्य स्वतस्तादृश्याभावात् ; अतो ज्ञानजन्याया प्रीति एत एव प्रयोजनभूताया इह तदभिधानप्रयोजनत्वं

लोचनम्

तत्संबन्धं प्रयोजनं च सामर्थ्यात् प्रकटयन् आदिवाक्यमाह—काव्यस्यात्मेति ॥ काव्यात्म-
कौमुदी

दर्शितमिति तस्यापि नानर्थक्यमित्यर्थः । न चैवं सति वाक्यभेदापत्तिरित्याशयेन अप्रधान-
त्वेत्युक्तम् । विषयस्य वाक्यार्थभावेन प्रधानतया प्रतिपादनम् ; प्रयोजनस्य तु पदार्थ-
भावेन प्रधानतया ; विशिष्टप्रतिपादकत्वात्प्राद्विशेषणप्रमितिन्यायेनाप्राधान्येऽपि तत्प्रतिपादक-
त्वमविरुद्धमेवेति भावः । अतः च “अभिदधत्” इत्यस्यानुपपत्तौ द्रष्टव्यः । भवत्वेवं विषय-
प्रयोजनलाभः ; तथापि शास्त्रादौ सम्बन्धाभिधानस्यावश्यकत्वात्तदनिर्देशादपरिपूर्णार्थमेतत्
वाक्यमित्याशङ्क्य शब्दतस्तदनिर्देशेऽपि अर्थतत्सम्बन्धभावादपि इत्याह—तत्सम्बन्धं [प्रयोजनं]
चेति ॥ तच्छब्देनाभिधेयप्रयोजने एव परामृश्येते ; ते च च्चनित्स्वरूपसहृदयमनःप्रीतिलक्षणे ;
अनिर्देशाक्योस्तादृशभिधानाभिधेयभावलक्षणः सम्बन्धः ; प्रीतिशब्दयोः पुनः साम्यसाधन-
भावरूपः ; एतच्चोपरिष्ठात् स्वयमेव वक्ष्यति ; प्रयोजनं च्चनित्स्वरूपज्ञानरूपम् ; सामर्थ्यात्
इत्यनेन वाक्यभेदप्रसङ्गं परिसङ्घटे ॥ आदिवाक्यमिति ॥ अत्रादिशब्देनाभिधेय-
प्रयोजनादिप्रतिपादकत्वमस्य समुचितमेवेति दर्शितम् । कारिकापदमवधीर्य वाक्यपदं ग्रन्थ-
मस्यायमभिसन्धिः । मुख्यतया हि ‘क्रियते अनेन व्रतिः’ इति लक्षणतया प्रसिद्धोऽस्तावा-
रणभूतः कश्चिद्धर्मः कारिका; उपचारात् तत्समर्पकसुसमाहार्यः श्लोकोऽपि कारिकेत्युच्यते;
तत्रारम्भ श्लोकस्य लक्ष्यभूतच्चनित्स्वरूपज्ञापकत्वेनौपचारिकमपि कारिकात्वं नास्ति ; किन्तु
ग्रन्थारम्भापेक्षमाणविषयाद्युपस्थापकत्वेन तद्विहितत्वमेव ; अत एवास्तोपोद्घातत्वेनैवात्र
सङ्गतिरिति वाक्यरूपत्वम् अवश्यवाच्याभिधेयादिवाचकत्वम् ; अत एव “यत्तार्थः शब्दो वा”
इत्यतः प्राक्तनानां वाक्यरूपत्वमेवावसेयम् , औपोद्घातिका सङ्गतिश्च । अथवा
आदौ प्रतिपाद्यं वस्तुज्ञातमादिशब्देन गृह्यते ; तद्विषयं वाक्यमादिवाक्यम् ; विषयोदेत्वादौ
प्रतिपाद्यत्वं प्रेक्षावशोऽतुजनप्रवृत्त्यङ्गत्वेन सर्वत्र सुप्रसिद्धमेव । तदाहुः न्यायविदः—
“प्रयोजनादीनां शास्त्रादौ परिकीर्तनं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यङ्गम्” इति । अत एव श्रोतुजन-
सुखप्रतिपत्त्यर्थमभिधानकर्तृत्वाद्यविषयवाक्यशब्दप्रयोगः ॥

ननु स्वतःप्राज्ञासङ्गचितार्थग्रहणं बुधशब्दस्यावबोधव्यवहारोऽनित्यवबोधशोभावि-
द्भभावाभिधायकत्वावधीरणेन काव्यस्वरूपमात्रविधिपयतया वृत्तिकारस्य व्याख्यानं कि-
नियन्धनमित्याशङ्क्य ‘अनेकार्थविषयः शब्दः प्रकरणादिभिर्निर्णयविशेषे नियम्यमानः तद्वि-
जनकतां प्रतिपद्यते’ इति न्यायमाश्रित्य, न बुधशब्दमात्रसमुद्भिन्नोऽयमर्थः, अपि तु
अवबोधस्यावबोधव्यवस्तुपरिच्छेदत्वात्तद्विशेषणवेषणायां प्रकरणादिव्यवत् काव्यात्मतत्त्व-

ध्वन्यालोकः

काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्व-
स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ।

बुधैः काव्यतत्त्वविद्धिः काव्यस्यात्मा ध्वनिसंज्ञितः^१ परम्परया यः^२ सम्य-
लोचनम्

शब्दसंनिधानादुधशब्दोऽत्र काव्याहमावबोधैर्निमित्त इत्यभिप्रायेण विवृणोति—काव्यतत्त्ववि-
द्विरिति ॥ अहमशब्दस्य तत्त्वशब्देनार्थं विवृण्वानः सारत्वमपरश्चैवैलक्ष्यकारित्वं च
कोमुदी

निपत्यत्वपर्यवसानगमिष्येति विद्वद्विशेषवाचकतया बुधशब्दव्याख्यानमिदं वृत्तिकृत इति
नान्येषां बुधत्वपरिसङ्ख्यानमभिप्रायापत्तिदोष इत्याह—काव्यात्मेति ॥ तर्हि काव्यात्म-
विविद्विरित्येवालम्, अपञ्चोपपत्तिदोषस्य तावदेव सुसम्पादत्वात् ; अपात्मशब्दव्याख्यान-
मभिप्रायेण तत्त्वशब्दः वक्तव्यः [३] तर्हि तत्त्वयोजनमित्यत आह—आत्मशब्दस्येति ॥
अर्थं विवृण्वान इत्यनेन आत्मशब्दस्य व्याख्यानार्थत्वमस्योपवर्णितम् । न च
निष्प्रयोजनमित्युक्तम्—सारत्वमिति ॥ अहमेवात्मा इत्यहमगुणयोगनिमित्तोऽनात्मशब्द
इत्येतदर्पप्रतिपत्तिरत्र प्रयोजनम्, तद्गुणश्च सारत्वादि ; आत्मनो हि सारत्व विशेषहेतुत्वं
च प्रसिद्धम् ; तद्वदस्यापि सारत्वमुक्त्यलक्षणात् ; अपरेभ्यः शब्देभ्यः
शब्दप्रतिपाद्येभ्यो वाक्यादिभ्यः स्वस्य यद्वैलक्षण्यम् स्वस्माद्वा तेषाम्, तरङ्गरोतीति
तथा तद्भानश्च विषय इत्याहमशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयितुं तत्त्वशब्देनाहमशब्दव्याख्यान-
मित्यर्थः । अत्र वृत्तौ ध्वनिसंज्ञितः काव्यस्याहमेत्युक्तम् । न तु ध्वनिः काव्य-

उपलोचनम्

“वाग्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधे” इति वारिकायाम् । अत्र इतिशब्दस्य शब्दस्वरूपपरतया
व्याख्यानगमादस्य क्रमभेदेन वाक्यार्थपरामर्शकतया व्याख्यानानां लोचनराश्यामयमभि-
प्रायः—यदि इतिशब्दः शब्दपरोऽयमितिष्ठत्, “ध्वनिसंज्ञितोऽर्थः” इति वृत्तौ आचार्यो
नावस्थत्, “ध्वनिसंज्ञः काव्यस्यात्मा” इत्येवावश्यत् इति ॥

१ क न ॥ ‘ध्वनिरिति तर्हि’

२ क ख ग ‘समाम्नातः समारम्भात्’

३ क ख ग ‘अपञ्चोपपत्तिवित्’

४ क ख ग ड-त-‘शब्द’.

ध्वन्यालोकः

गात्रातपूर्वः सम्यक् आ सगन्तात् आघ्रातः प्रकटितः ; तस्य सहृदयजनमनःप्रकाशमान-
लोचनम्

दर्शयति । इतिशब्दः स्वरूपपरत्वं^१ ध्वनिशब्दस्याचष्टे । सैर्दर्शस्य विवादास्पदीभूततया^२ निश्चया-
भावेनार्थव्यायोगात् । एतद्विवृणोति—संज्ञित इति ॥ वस्तुतस्तु न तत्संज्ञामात्रेणोक्तम् ।
अपि त्वरत्येव ध्वनिशब्दवाच्यं प्रत्युत समस्तसारभूतम् । न ह्यन्यथा शुभास्तादृशनामानेदुरित्यभि-

कौमुदी

स्यामेति ; तत्र को हेतुः ? एवं हि सति ध्वनेः काव्यात्मत्वं प्रतिविपादयिषितमभिहितं
भवेत् इत्याशङ्क्य—ध्वनिशब्दात्परतः प्रयुक्तस्य इतिकरणस्य व्याख्यानमिदम् ; न चैवं
ध्वनेः काव्यात्मत्वानभिधानप्रसक्तिः संज्ञोपलक्षितत्ववेषेणार्थस्य संज्ञिन एवात्मव्याभिधान-
पर्यवसानात् इत्यभिप्रायेणाह—इतिशब्द इति ॥ आचष्ट इति ॥ आख्यातवत् स्फुटमवगम्य
तोति यावत् । सर्वशब्दानां शब्दस्वरूपपरत्वमर्थपरत्वं चास्तीति समये अत्र इतिकरण-
योगात् ध्वनिशब्दोऽयं ध्वनिशब्दस्यैव स्वतःप्रधानतया प्रतिपादकः अर्थस्य त्वप्रधानतयैव,
तदवच्छिन्नार्थप्रतिपादकत्वेत्येवं इतिशब्दप्रयोगबलादवगम्यत इत्यर्थः । ननु ध्वनिरूपस्यार्ध-
स्यैव काव्यात्मत्वात् इतिशब्दयोगेऽपि केवलार्थस्यैव काव्यात्मत्वमभिधानीयमित्यन्नाह—
तदर्थस्येति ॥ अर्थव्यायोगादिति ॥ निश्चयात्मकज्ञानगोचरीभूतरस्यैव मुख्यतया^३ शब्द-
वाच्यत्वम् ; न तु सन्देहरूपज्ञानविषयीभूतरस्येत्यर्थः । इयता ध्वनिरितिकारिकाखण्डे
व्याख्यातः । व्याख्याते त्यस्मिन्नर्थे वृत्तिप्रग्नमवतारयति- एतद्विवृणोतीति ॥ नन्येवं कारिका-
ग्रन्थाक्षरगमनिकाङ्क्षीकारेण व्याख्याने सति तस्य सहृदयमनःप्रकाशमानस्यापीनि
समनन्तरग्रन्थविरोधः ; तत्र ध्वनिलक्षणस्यार्थस्य सहृदयसाक्षिवत्त्वाभिधानात् इत्याशङ्क्याह—
वस्तुतस्त्विति ॥ यद्यपि संज्ञाप्रधानतयैव ध्वनिलक्षणं वस्तु काव्यात्मत्वेनाभिहितम्, तत्तु न
परमार्थतः ; किन्तु अग्रद्वोपहन्यमानमानसजनयुद्धगनुरोधार्यभाषातत एव ; परमार्थतस्तु
ध्वनिशब्दाभिधेयं शब्दस्वरूपाभिष्कृतस्वरूपं विशिद्धार्थान्तरमस्येव ; न च तदस्तीत्ये-
तादयेव । किं तर्हि जडित्वेनाज्ञरथानीयेभ्यो बाष्पादिभ्योऽप्येव तत्त्वस्वरूपमेव ; तच्च तात्स्-
रूपाभिज्ञाभियुक्ताज्ञानप्रमाणबलादवगम्यत इत्यर्थः ॥

१. व. ख. ग. 'सम्यगासमन्तादाघ्रातः प्रकटितः' इति कश्चित् । त. 'सम्यक् आघ्रातपूर्वः
सम्यगासमन्तात् प्रत्यः प्रकटितः' २. त. 'मनसि प्रकाशमान' ३. इ. 'सम्यक्' ४. ग. 'तत्संज्ञा' ५. क. ख. 'निश्चयाभावेऽर्थव्यायोगात्' ग. 'निश्चयायोगात्'

व्येचनम्

प्रायेण विवृणोति—तस्य सहृदयेत्यादिना ॥ एव तु युक्ततरण—इतिशब्दो भिन्नकमो वाक्यार्थपरामर्शकः, ध्वनिलक्षणोऽर्थः काव्यस्यात्मेति यः समाप्तात् इति^१ । शब्दपदार्थकत्वे^२ हि ध्वनिसहितोऽर्थ इति यः सङ्गतिः । एवं हि ध्वनिशब्दः काव्यस्यात्मेत्युक्तं भवेत्, 'गवित्यपमाह' इति यथा । न च विप्रतिपत्तिस्थानमसदेव, प्रत्युत सत्येव धर्मिणि धर्ममात्र-

कौमुदी

ननु एव तर्हि ध्वनिरिति ध्वनिशब्दात् परतः प्रयुक्तेति शब्दावगतस्वरूपपरत्वदौर्ध्व-
व्यप्रसक्तिरित्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण वृत्तिशब्दमिप्रत्यस्य व्याख्यानमुदङ्कयति—एवं त्विति ॥
एवमिति वक्ष्यमाणपरामर्शः । अर्थाञ्जस्वरूपविशेषावघोतनार्थः तु शब्दः । तत्प्रत्ययेन पूर्व-
योजनाया युक्तत्वं प्रत्याप्यते ॥ युक्ततरमिति ॥ इतिशब्दयोजनमिति शेषः । एवमिषुक्तं
व्यक्तीकरोति—इतिशब्द इति ॥ पूर्वयोजनाया हि ध्वनिशब्दपरामर्शकतया इतिशब्दो
योजितः । तु व्याख्याने क्रममञ्जनेन यो ध्वनिलक्षणोऽर्थः काव्यस्यात्मा इति सुधैः
समाप्तात्पूर्वं इति वाक्यार्थपरामर्शकतया तद्योजनाङ्गीकारेण ध्वनिरूपार्थस्य काव्यात्मत्वा-
भिधानं समञ्जसतया संपद्यत एव । पूर्व तु शब्दाञ्जस्यमात्रम् ; अर्थस्य तु ध्वनेः
हादोपलक्षितत्वेनैव कथञ्चिन्न्यात्मत्वाभिधानं शिष्टमित्ययमेव व्याख्याप्रकारो वृत्तिकारेणा-
मिसंहितः । तदनुपवर्णनं तु शब्दपीडापरिहारेण सुखाधिरोहपूर्वव्याख्यानभूमिजोपाख्यानं
सुखावगमत्वाभिप्रायेणैवेति न कश्चिदवयव इत्यर्थः ॥

ननु एवमपि ध्वनिरिति वदन् कारिकाकारः केवलं संज्ञापरत्वमेव किं नाभिप्रैति
इति तद्विरोधो दुष्परिहर इत्यत्राह—शब्दपदार्थकत्वे इति ॥ न केवलं संज्ञापरत्वं कारिका-
पारस्पर्यमिहाहितम्, किन्तु अर्थस्यैव संज्ञोपलक्षितस्यापि काव्यात्मत्वेन साक्षात्त्वम्^३, वृत्तिकारे-
णाभिधानात् ; अन्यथा संज्ञाया एव काव्यात्मत्वप्रसङ्गात् ध्वनिसहितोऽर्थः काव्यस्यात्मेति
वृत्तिशब्दचन न सङ्गच्छतेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—एवं इति ॥ शब्दस्यैवार्थरहितस्य
ध्वनिपदार्थत्व इत्यर्थः । शब्दस्य स्वरूपमात्रपक्षे दृष्टान्तमाह—गवित्ययमिति ॥ ननु तं तदर्थस्य
निवादासदीभूततया निष्प्रयत्नावेऽर्थत्वयोगादिति पूर्वव्याख्यानावसरे, तत्र किं निवादासादत्व-
मस्तरप्रयोजनक्रममिसंहितम्^४ किं वानभिधेयत्वापादकम्^५ आद्ये निरुद्धो हेतुरित्याह—न चेति ॥
स्थानशब्दो विप्रयवाचकः ; अन्तन्तमेवासतो नमोनलिनार्देर्विवादास्पदीभावानुपलम्भात् । इतरथा
'गगनारविन्दं सुरभि' इत्यादिः सदनुमानत्वप्रसङ्गात्, तच्छब्दास्य निरुपाख्यतया विपयत्वानु-

१. क ख ग 'इति' नास्ति २. क ख 'शब्दपरामर्शकत्वे' ३. 'शब्दपदार्थकत्वे'

४. काव्यात्मत्वेन स्वरूपमात्रपक्षे दृष्टान्तमिहाभिहितं यावत् ।

लोचनम्

कृता विप्रतिपत्तिः—इत्यलमिति विस्तरेण^१ अप्रस्तुतेन भूयसा सहृदयजनोद्वेजनेन । बुधस्यैकस्य प्रामादिकमपि तथाभिधानं स्यात्, न तु भूयसां तद्युक्तम् । तेन बुधैरिति बहुवचनम् । तदेव

कौमुदी

पपत्तेः विप्रतिपत्तिस्थानत्वं नास्त्यपादकम्, प्रत्युत सत्त्वापादकमेव इति विरुद्धोऽयं हेतुरित्यर्थः । ननु वस्तुसङ्गावधिनिश्चये कथं विप्रतिपत्तिसम्भवः, वस्तुनिवृत्त्यानुपपत्तेः, विप्रतिपत्तेः संशयकारणत्वस्य न्यायिकप्रसिद्धस्यापह्नवप्रसङ्गश्च, निश्चयसंशययोरेकस्मिन्नेव विषये विनिवेशानुपपत्तेरित्यत्राह—सत्येव धर्मिणीति ॥ विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः, तासां विरोधो विषयविरोधनिवन्धन एव । न च भिन्नविषयप्रतिपत्त्योर्विप्रतिपत्तित्वनिश्चयस्मिन्नेव धर्मिणि इदगीदृगिदमनीदृगिति विरुद्धधर्मद्वयविषयतया तत्कृतैव विप्रतिपत्तिः, विरुद्धयोरेकधर्मिणि विनिवेशासम्भवात् । न चैवं धर्मयोरेव विप्रतिपत्तिस्थानत्वं न धर्मिण इति मन्तव्यम्; धर्मस्य धर्मन्तराभावात्, धर्मिण एव धर्मद्वारा विप्रतिपत्तिविषयत्वात्, तस्याश्च धर्मिसिद्धयधीनसिद्धिकत्वात् न धर्मिणोऽस्त्यत्राहङ्गापीति भावः । ननु धर्मधर्मिणोरभेदो भेदो वा । अभेदे धर्ममात्रप्रयुक्तत्वाभावः, मात्रा च धर्मिणो व्ययच्छेदात् । भेदे धर्मिणो धर्म्यन्तरत्वत् विप्रतिपत्तिस्थानत्वायोपः—इत्याशङ्क्य अपर्यायसामानाधिकरण्यप्रतीतिप्रमाणप्रसिद्धभेदाभेदसमुच्चयपक्षाबलव्यवहारेण पक्षद्वयोक्तदोषोद्धारमभिसम्भाय आह—इत्यलमिति ॥ अप्रस्तुतमपि प्रस्तुतोपयुक्तं नावकव्यपदतिमप्यासीत्, तदधिकप्रपञ्चस्तु सहृदयहृदयोद्वेजजनकत्वादवधारणीय इत्युक्तम्—भूयसेति ॥ भूयस्त्वस्यापेक्षिकत्वात् किमपेक्षं तदित्यपेक्षायां तदवधिः सहृदयोद्वेग इत्याह—सहृदयेति ॥

ननु काव्यतत्त्ववित्तामात्रस्यैव तद्वचनप्रामाण्यप्रयोजकत्वादिकस्यापि बुधस्योक्तिरेष ध्वनेः काव्यात्मत्वप्रमाणे पर्याप्तोतीति बुधैरिति बहुवचनमविरक्षितमेवेति कस्यचित्प्रतिपत्तिं वारयितुमाह—भुधस्येति ॥ तथेति—ध्वनिः काव्यस्यामेत्येवमित्यर्थः ॥ तदिति—प्रामादिकमभिधानम्, भूयसामपि प्रामादिकाभिधानशङ्कायां सर्वत्रानाद्यत्वेन सरुल्लभ्यमहारविलोपप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तेनेति ॥ तदभिधानस्य प्रामाणिकत्वे निर्विशङ्कमुपादेयत्वचोतनार्थमिति यावत् । उक्तस्यार्थस्य वृत्तिकृदभिहितत्वं दर्शयन् व्याख्यातेऽर्थं वृत्तिप्रत्ययं पातयति—तदेवेति ॥ यदेतदस्माभिर्हृक्तप्रयोजनं बहुवचनं तस्यैवैतत् व्याख्यानं परस्परयेति वचनं, न ॥

लोचनम्

व्याचष्टे—परम्परयेति ॥ अविच्छिन्नेन प्रगहेण^१ तैरेतद्वक्तुम्, विनापि विशिष्टपुस्तके-
निवेशनादित्यभिप्रायः । न च बुधा भूयांसोऽनन्तरणीयं वस्त्वादरेणोपदिशेयुः । एतत्त्वादरे-
णोपदिष्टम् । तदह—सम्यग्माज्ञातपूर्वं इति ॥ पूर्वग्रहणेनेदं प्रथमता नात्र सम्भाव्यत इत्याह ।
व्याचष्टे च सम्यक् आ समन्तात् जाज्ञातः^२ प्रकटित इत्यनेन ॥ तस्येति ॥ यस्याधिगमाय
प्रायुत यतनीयं का तैत्राभावसम्भावना^३ ? अतः किं पुनः ? अपारं मौह्यमभाववादिनामिति
भावः । न चास्माभिरभाववादिनां विग्रह्याः श्रुताः ; किं तु सम्भाव्य दूषयिष्यन्ते^४ ; अतः

चौमुखं

कारिकार्थवहिर्भूतमित्यर्थः । परम्परयेत्यस्यार्थो विवृतः—अविच्छिन्नेनेति ॥ एतदिति ॥ ध्वनेः
काव्यात्मत्वमिति यावत् । अस्य व्यवच्छेद्यमाह—विनापीति ॥ असंविदितादिषोडशविद्वत्पर-
म्परानामाश्रयेणान्यत्राध्यानेन साक्षादुपदेशप्रसिद्धोऽवगमः^५ ; न तु पुस्तकलेखनव्यवहितविद्व-
दभिधानसाक्षिक इति नाश्रयं क्त्वा साङ्ख्यिकता इत्यर्थः । समानातेत्यत्र समुपसर्गाभिप्रायः—न
चेति ॥ निविद्वत्तमजिह्मगुलमतीना तु भूयसामनादरणीयार्थोपदेश आदरदण्डपुपपद्यत इति
शुभा इत्युक्तम् । ननु ‘समानातः’ इत्येतावन्ति यतन्वे पूर्वग्रहणमभिरिक्तमित्येतासाङ्ख्ये तदुपयो-
गमाह—पूर्वग्रहणेनेति ॥ इदं प्रथमता सादित्वम् । अत्रेति आश्रान्ते । पूर्वग्रहणस्यैवमर्थत्वे किमिति
वृत्तिकारो न व्याकर्षात् ? अतोऽनतिरिक्तार्थ एवायमिति शङ्कित्वा आह—व्याचष्टे चेति ॥
पूर्वशब्दार्थ एव समानातशब्दव्याख्यामिष्येणोन्नीलितः ; न तु समानातशब्दार्थप्रदर्शनपरं तत्
व्याख्यातम्, निगदव्याख्यातत्वादस्येत्यर्थः । वृत्तौ सहदयमनःप्रकाशमानस्यासीति यदभावगद-
नात्यन्तासम्भवार्थमुक्तम् तत् विशिष्टध्वनिसंस्वररूपपरामर्शकस्य कारिकागतस्य तस्मैतिशब्दस्यापि
प्रायःप्रकाशनपरमिलाशयेनाह—यस्याधिगमायेति ॥ तत्रेति तस्मिन् ध्वनिसंस्वरे, संगवना-
सम्भवविषया प्रयोजनक्रिया ; अपारम् अवसानरहितम् । अथ कारिकायां जगदुरिति लिट्-
प्रयोगसामर्थ्यान्मनमभाववादस्य परोक्षत्वम्, भूतत्वम्, अनवतनत्वं च । “न चास्माभिः” इत्या-
दिना “जगदुरिति” इत्यन्तेन प्रत्येन क्रमेणोपपादयन् प्रथमं परोक्षत्वमुपपादयति—न चेति ॥
अस्माभिरिति ध्वनिवादिभिः । श्रुतत्वं श्रवणेन्द्रियग्राह्यतया प्रत्यक्षत्वम्, तदभावा-
न्नापरोक्षत्वमित्यर्थः । तर्ह्यश्रुतत्वादेव तद्वृणो वक्ष्यमाणमवगच्छताण्डवितमापन्नमित्यत्राह—
किं तु सम्भाव्य दूषयिष्यन्त इति ॥ “केचिदाचक्षीरन्” इत्यादिना सम्भावनम् ।

१. ग. ‘कैरेतुचुम्’

२. क. ख. ‘पुनश्चु निवेचनात्’

३. क. ख. ‘सम्भव आश्रान्त-’

४. क. ख. ‘समानात समन्तासम्भावना इत्याह’

५. क. ख. ‘तत्रासम्भावना’

लोचनम्

परोक्षत्वम् । न च भविष्यद्भूतं दूषयितुं युक्तम् । अनुत्पन्नत्वादेव । तदपि बुद्धयारोपितं दूषयिष्यत इति चेत्, बुद्धयारोपितत्वादेव भविष्यत्त्वहानिः । अतो भूतकालोन्मेषारोपारोक्ष्याद्विशि-

कौमुदी

“यप्रार्थः शब्दो वा” इत्यत्र तु दूषणं वक्ष्यते । सम्भाव्यभारूपप्रतीतिप्रसिद्धत्वाच्छ्रुतत्वाभावेऽपि तत् दूषणं सङ्गच्छत इति भावः । यस्माच्छब्दानित्यत्वनित्यत्वविकल्पवन्न श्रोत्रप्रत्यक्ष-
गोचरत्वममीषां विकल्पानाम्, किं तु सम्भावनाप्रत्ययगोचरत्वमेव, तस्मात् परोक्षत्वं
लिङ्प्रयोगावगतमुपपन्नमित्याह—अतः परोक्षत्वमिति ॥ तथापि सम्भाव्यमानत्वेनैव
भूतत्वाभावात् तदेकनियमितलिङ्प्रयोगापत्तिरित्याशङ्क्य भविष्यत्तानिरासेन पारिशेष्यात्
भूतत्वं पर्यवसाययितुमाह—न चेति ॥ स्वकारणालम्ब्यसत्तावत्स्यैव वस्तुत्वात् भवि-
ष्यत्तत्वं तदसम्भवात् भविष्यत्त्ववस्तुत्वयोः समावेश एकस्मिन् इत्याशयेन वस्तुशब्दः
प्रयुक्तः ॥ अनुत्पन्नत्वादेवेति ॥ अलम्ब्यसत्ताकस्य प्रतिपत्तिपयारोपितत्वाभावादित्यर्थः ।
अनुत्पन्नत्वस्य धर्मस्वरूपोपमर्दोपजीवित्वात्तन्मात्रस्यैव स्वरूपलभोपजीयित्वन्तरानपेक्षतया
ययोक्तस्याप्यसिद्धौ हेतुत्वं सूचयितुमेवकारः । ननु भविष्यतोऽपि तादृशमेव सत्त्वात्
नृशृङ्गादियत् तैवकाल्यासत्वरय वस्तुमशक्यत्वात् भविष्यतोपाधिपरिधूननेन स्वरूपमात्रेण
बुद्धयारोपयितुं शक्यत्वात् वार्तमानिकबुद्धिगोचरतुल्ययोगक्षेपसम्पत्तेर्न दूष्यत्वासम्भव
इति शङ्कते—तदपीति ॥ अपिशब्दो भविष्यतो दूष्यत्वविरोधार्थः । अथ वा तदपीति
तथापीत्यर्थः । भविष्यतोऽपि वृष्टपादेर्विशिष्टमेघोन्नत्यादिलिङ्गपरमर्शजनिततायामनुमानादि-
बुद्धौ समारोपयितुं शक्यत्वादत्रापि सम्भावनालक्षणायां बुद्धौ तादृशोऽर्थत्यारोपणात्तदूषणो-
पपत्तिरित्यर्थः । अथ वा बाह्यार्थोपलपिबौद्धगन्धिन इयमशङ्का । अत्र च बाह्यार्थमा-
मातरत्वोपपादनार्था युक्तयः स्वयमभ्युद्गा योजनीयाः, ग्रन्थगौरवभवात् न लिख्यन्ते ।
तर्हि मदीयमेव पन्थानमार्तकितवानसीति परिहरति—बुद्धयारोपितत्वादिति ॥ बुद्धा-
यारोपितत्वमपि यदि भविष्यत्तावच्छरेणैव न तदा विशेषः कश्चित् । अथ सत्तासम्भा-
वित्वमात्राकारेण तदा बहिरपि तथाभावेन वस्तुनः सङ्गमे बुद्धयारोपितत्वमङ्गः । तस्यापि
बुद्धयारोपितत्वे सत्यनवस्थादिप्रसक्तिः । न च वर्तमानो नाम वस्तुवोऽस्तीति प्रमाणिकाः ।
अतः पारिशेष्यात् भूतकालावच्छिन्नतयैव बुद्धयारोपः । तथा चात्मदमोष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥

१. क. ख. ग. 'शब्दम्'

३. क. ख. ग. 'परोक्ष'

२. क. ख. 'दूष्यते'

लोचनम्

ष्टायतनत्वप्रतिभानामावाच लिट्प्रयोगः कृतः—जगदुरिति ॥ तद्व्याख्यानायैव सम्भाव्य-
दूषणं प्रकटयिष्यति । सम्भावनापि नेयमसम्भवतो युक्ता, अपि तु सम्भवत एव ।
अन्यथा सम्भावनानामप्यन्यत्त्वं स्यात्, तदूषणानां च । अतः सम्भावनामैवाधायिष्यमा-
णां समर्थयितुं पूर्वं सम्भवन्तीत्याह । सम्भाव्यन्त इति तथैवमानं पुनरुक्तार्थमेव स्यात् । न
च सम्भवत्यपि सम्भावना, अपि तु सा वर्तमानतैव स्पृष्टेति वर्तमानेनैव निर्देशः ।

बोधदी

केचित् बुद्धपारोपितमिति निष्ठप्रत्ययसामर्थ्यात् भूतत्वप्रतीतिः भविष्यत्वभङ्ग इति
व्याचक्षते, तदचतुरश्रम् । एवं हि सति वचनदोष एवायं भवेत्, न तु वस्तुगतः । सम्भ-
विष्या च वस्तुदोषोद्घाटनमा न शब्ददोषोद्घाटनमात्रेण कथितं बहुमान इत्यलमनेन ।
एवं परोक्षत्वभूतत्वं [च] प्रसाम्भोपसंहरति—अत इति ॥ वास्तवस्य भूतत्वस्याप्राप्त्यसम्भवनमिदं
उन्नेयपदप्रयोगः । प्रातिभासिक भूतकालवच्छिन्नत्वं लिट्प्रयोगावलम्बनं न वास्तवमिति
भावः ॥ पारोक्ष्यादिति ॥ एतच्च न चास्वामिरिति रागनन्तरमेवोपपादितमिति भावः ।
तथापि लिटोऽनपतनार्थत्वस्मृत्येकसिद्धावनुपपत्तिरित्याशङ्क्य विरोध्यतनत्वप्रतिभासाभाव-
बलादनपतनत्वसिद्धेर्दोष इत्याह—विशिष्टेति ॥ भवतु नामोक्तप्रकारेण जगदुरिति लिट्प्रयो-
गोपपत्तिः, तथाप्युक्तस्याप्यस्य वृत्तिग्रन्थेऽनुद्दिष्टत्वावोपादेयत्वमित्याशङ्क्य तस्य वृत्तिवृद्धि-
संहितत्वं प्रदर्शयितुमाह—तद्व्याख्यानायैवेति ॥ यदेतत् वृत्तिकार “आचक्षीरन्” इत्यादि-
सम्भावनोपक्षेपपुरःसरं दूषणप्रकटनमुत्तरं करोति, तत्र यत्सम्भावनानां प्रदर्शनं तत्त्ववैरिका-
गतलिट्प्रयोगव्याख्यानार्थमेव, दूषणार्थमतुभाषणमात्रपरत्वे सम्भावनदर्शनानर्थक्यात् ; अङ्गा-

उपलोचनम्

“जगदुः” इति कालिकाया लिट्प्रयोग एव व्याख्यायते इत्यौ “आचक्षीरन्” इत्यत्र
लिटः प्रयोगेणैव निरूपयन्ति लोचनकाराः “तद्व्याख्यानायैव सम्भाव्यदूषणं प्रकटयिष्यति”
इति वदन्तः । तस्य लिटः, व्याख्यानायैव, सम्भाव्यदूषणं प्रकटयिष्यति “आचक्षीरन्” इति
लिङा-इत्यर्थः ।

१. क. ख. ग. ‘लिट् प्रयोगः’

२. क. ख. ग. ‘लट्’ नास्ति

३. क. ग. ‘सम्भावकानामपिवादि-
व्याख्यानायैव’

४. ग. घ. ‘वृत्तिरिति’

५. घ. ‘जु’ नास्ति.

६. घ. ‘सम्भवस्य सम्भावना’

घ. च. ‘सम्भाव्यसम्भावना’

७. ग. च. ‘सा’ नास्ति.

ध्वन्यालोकः

केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं

तेन म्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्त्वरूपम् ॥ १ ॥

स्यापि अभावमन्ये जगद्गुः । तदभाववादिनां चाभी विकल्पाः संभवन्ति । तत् केचिदाचक्षीरन्—

लोचनम्

ननु सम्भवद्वस्तुमूल्या सम्भावनया यत्सम्भावितं तद्रूपयितुमशक्यमित्याशङ्क्यैह—विकल्पा इति ॥ न तु वस्तु सम्भवति तादृक् यत् इयं सम्भावना । अपि तु विकल्पो एव, ते च तत्त्वावबोधवन्त्यतया स्फुरेयुरपि । अत एव 'आचक्षीरन्' इत्यादयोऽत्र संभावनाविषया लिङ्प्रयोगां अतीतपरमार्थत्वं एव पर्यवस्यन्ति । यथा—

'यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्वहिर्भवत् ।

दण्डमादाय लोकोऽयं क्षुनः काकांश्च शरयेत् ॥'

इत्यत्रार्थावधेयं^१ कायस्य दृष्टता स्वात्तदेवंवर्जोप्यितेति भूतप्राणतैव । यदि न

कौमुदी

तस्य हि रूपमशक्यसम्पादमिति तज्ज्ञापनमात्रमेव रूपणोपयोगितया प्रसिद्धमिति आचक्षीर-
न्नित्यादि सम्भावनोपक्षेपो व्यक्त्यानाभिप्राय एवेति वृत्तिकारानभिप्रेतत्वमुक्तस्यार्थस्यानादाङ्क-

उपलोचनम्

"अत्र एव आचक्षीरन्नित्यादयः" इत्येव लोचने । लिङ्प्रयोगाव्याप्यानाय लिङ् प्रयोगादेव तस्य लिङ् सम्भावनाद्वारा भूतकालपाशैरश्वानसतनत्वपरता अम्युपभन्तमेति भावः । "यदिनामास्य कायस्य" इत्यादिप्राचीनपत्रे 'यदि न श्याततः किं स्यात्' इत्येव नन्वा किमा च लिङ्समगमिभ्यादारे च सम्भावनागोचकलिङ्गा भूतकालव्योचनस्य न क्षाविरत्यभि-
सन्धाय यदति—"यथा यदि" नामेत्यादि "अयमेवार्थः" इत्यन्तम् । "विनव्यास्तम्भवन्ति" इत्यत्र

१. य. ए. 'नम्यसम्भ-'

२. च. 'गायत्र्य' नास्ति.

३. ग. 'न वस्तु सम्भावना तादृक् कियते इव'
च 'न वस्तु सम्भवे तादृक् यतः'

४. य. ए. 'विकल्प'

५. य. 'सम्भावनाविषयाः प्रयोगाः'

६. क. ए. य. 'अतीतपरमार्थाः'

७. य. ए. 'अर्थावधेयम्'

८. ग. य. 'प्राप्त्यस'

९. ग. य. 'सहृ'

१०. य. 'आलोचयेत्'

लोकम्

स्यात्ततः किं स्यादित्यत्रापि^१ किं वृत्तम्, यदि पूर्ववन्न मवनस्य संभावनेत्ययमेवार्थः ;
इत्यलमप्रवृत्तेन बद्धना ॥

कौमुदी

नीयमित्यर्थः ; ननु [न तु] विरुत्पशब्दवाच्याना पक्षाणां सम्भावनामात्रपरमार्थतां वक्तुमिति
एवार्थः—इति सङ्गतिः । इतिशब्दोक्तं प्रकारं स्पष्टयति—किं वृत्तमिति ॥ ततः किं स्यादित्य-
स्याप्येनेन विवृतः, किं फल वृत्त जातं न किञ्चिदित्यर्थः । यदि न स्यादित्यस्याप्यो दर्शितः,
यदि पूर्ववदित्यनेन बहिर्भूतान्तर्गतमांसादित्यादृष्टत्वमुक्तम् । मवनस्येत्यनेन स्यादित्यत्र प्रकृत्यप्यो
व्याख्यातः । सम्भाननेत्यनेन प्रत्ययार्थः । यथा विधिमुखे वाक्ये लिङः सम्भावना-
मात्रमर्थः, एवं प्रतिषेधमुखेऽपि विधिनिषेधस्त्रिषधेऽप्यत्र कृतः पुनर्विशेषः ; सम्भावनार्थत्वं
पुनरविशिष्टमेवैवार्थः । वाक्य चेदं वस्तुतत्त्वविनिवेदनमुखेन वैसम्वादाद्व्यजननार्थतया
प्रवृत्तम् । आस्तां तावदमी देहात् बहिर्भूता ममकारात्स्पर्दीभूता भावभेदा आजानसिद्धा-
हन्तात्पदीभावनिसर्गसौभाग्यसर्वस्यविश्रान्तिधामभूतः पुनरसौ देहोऽपि कदाचिद्विगत्या व्यत्य-
स्तान्तर्बहिर्भाग एवालोऽमदयैभ्यतरेत् ; तदा निरस्तनिखिलेतरव्यापार एव धनतरमांस-
पिण्डमयनिजापन्नजिह्वासामान्तरस्थान्ततया निरुत्तराभिपल्लुकस्यकाकादिनियारणपर एव
दिवा निरापय छेत्त. स्यादित्ययमिति जुगुप्सित ईदृशो देहः । अथ नोक्तप्रकारसम्भारना-
गोचरः चिन्त यथायथमेव व्यग्रस्थितान्तर्बहिर्भाग एवात्यन्तायायं कल्पः स्यात्, तदपि
निष्फल एवायमिति फण्युत्तरविषयोपभोगमात्रोपयोगित्वात् सर्वपातिजुगुप्सित एवार्थमिति
गाढतरं वैराग्यकोटिमधिरूढस्येयमुक्तिः । उपपादितेऽर्थे वक्तव्यभूयस्त्वमासुप्रयत्नं प्रस्तुतौपयोग-
विरहादुपरमं प्रकटयन्नुपसहरति—इत्यलमिति ॥

इदानीं श्रोतॄणां सुखप्रतिपत्त्यर्थं 'तेनैवंविधास्तु विप्रनिपत्तिषु' इत्यतः प्राक्तनस्य ग्रन्थ-
सन्दर्भस्य महातात्पर्यं दर्शयति—“तत्र” इत्यादिना “तात्पर्यार्थः” इत्यन्तेन ॥ तत्रेति ॥ प्रस्तुते

उपशेचनम्

इतिगतस्य विकल्पशब्दस्य 'विधिषा. कल्पना.' 'विषयीयाः कल्पना.' इति वार्थो कर्तनीय इति
लोचनकामाग्यामाशयः ।

१ व स 'इत्यनेनापि' २. व. य. 'यदि न पूर्व भक्त्य' ३. ... 'मवनमात्रा'

लोचनम्

तत्र समयापेक्षणेन शब्दोऽर्थप्रतिपादक इति कृत्वा बाध्यव्यतिरिक्तं नास्ति व्यङ्ग्यम् । सदापि वा तेदभिधावृत्त्याक्षितं शब्दावगतार्थनलाकृष्टत्वाद्वाक्यम् । तदनाक्षितमपि यौ न वक्तुं शक्यम्, कुमारीपिय भर्तृमुखमतादिसु इति त्रयं एवेति प्रधानविप्रतिपत्तिप्रकाराः । तत्राभावविकल्पस्य त्रयः प्रकाराः । शब्दार्थगुणालङ्काराणामेव शब्दार्थशोभाकारित्वाद्योक्त-
शास्त्रातिरिक्तमुन्दरशब्दार्थमयस्य कैवल्यानन्यशोभाहेतुः काश्चिद्व्योक्तोऽस्ति योऽस्माभिर्म गणित

रंगुदी

ध्वनित्यव्यतिरिक्तो इत्यर्थः । यदेतत् बाध्यव्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यं नाम ध्वनिवाच्यमितं तन्नारत्येव न सङ्गाद्यनुभूयते इति प्रतिज्ञा न सम्भवति । “अम धम्मिअ” इत्यादी बाध्यभूतभ्रमणविधित्तिरि-
क्तस्य तन्निषेधरूपतया प्रत्युत तद्विरुद्धस्यैवावभासमानस्य व्यङ्ग्याभिमतस्यार्थस्यापहोतु-
मशक्यत्वादित्याशङ्का निराशुर्वन् प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाह—समयानपेक्षणेनेति ॥ इति कृत्ये
त्यस्माद्धेतोरेति यावत् । स्वत्रियसम्यग्विरहितन्यङ्गवार्थप्रतीतिस्तत्सम्बन्धेषु बुद्धिजननैकनिय-
तसामर्थ्यशब्दप्रमाणजन्यकासम्भवावधारणात् प्रमाणान्तरनियन्त्रनेवेय प्रतीतिः न शब्दनिब-
न्धनेत्यस्मिरेव तानह-गुणगन्तव्यमेतदिति मानान्तरजन्यत्वाङ्गीकारिणामयमक्षेप इति भावः ॥

ननु प्रसिद्धप्रमाणान्तरसामग्र्यनुपवर्णं त्रिधा भिनत्ति—तत्रेति ॥ के ते प्रकारा
इत्यपेक्षायामाह—शब्दार्थेति ॥ गुणालङ्कारशब्दौ द्वावपि शब्दार्थोभ्यां सम्बन्धेते । गुणा-
नामुपार्थदयः । तेषां शब्दार्थोभयसम्बन्धित्वमुपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यति । शब्दालङ्कारा अनुप्रासा-
दयः । अर्थालङ्कारा उपमादयः । लोकशब्दो लोकिकवचनपरः । शास्त्रशब्दः शासनार्थवृत्तिः,
वेदशास्त्रेतिहासपुराणादिपरः अतिरिक्तत्वे हेतुः ॥ सुन्दरेति ॥ गुणालङ्कारशृङ्गारितत्वनिवन्धनः
शोभाविशेष उक्तः । अन्य इति गुणालङ्कारेभ्यः ॥ ननु सकलसङ्ख्यहृदयसाक्षिरायाः
शब्दार्थशोभाया अनपह्नवनीयत्वात् केनचिदत्र तद्वेतुना गवितव्यम् ; स तु यः सोऽस्मानिः
व्यङ्ग्यार्थोऽङ्गीक्रियते, तत्कथं तन्निषेध इत्याशङ्क्य—परिकृष्टी प्रसिद्धगुणालङ्कारशब्दार्थव-
नोभयरादिसिद्धशोभाहेतुभावेन गुणालङ्कारादिनैव[ङ्गारौ, तेनैव] शोभाविशेषश्रीज्ज्वलन्तेहृदय-
न्तरकरूप ना[न]वकाश इत्याह—शब्दार्थगुणालङ्काराणामेवेति ॥ गुणादिव्यतिरिक्तस्य शोभा-

१ व. स अभिधासितम्

२ ॥ शब्दावगतार्थ-

॥ शब्दावगतार्थ-

३ शब्दार्थ-

४ व. व.

५ स 'शक्यते'

६ स 'अतएव चेदे'

७ ग 'प्रमाणानि'

८ व. 'समस्यावच्छेदोपायः'

९ 'बाध्यस्य शोभनं. दक्षिण्यो नास्ति'

१० 'समवायौ... वां संश्लेषः' इति

११ 'शुद्धगुणं द्योतयति' इति भट्टि

लोचनम्

इत्येव प्रवार । यो वा गणित स शोभाकार्येन न मन्तीति द्वितीय प्रवार । अथ शोभाकारी भवति तर्ह्यस्मदुक्त एव गुणे वाङ्मन्त्रे वा तर्भवति^१, नामांतरकरणे तु क्रियदिद पाण्डित्यम्, अपापि^२ गुणेष्वङ्करोषु वा नान्तर्भाव^३, 'विशिष्टदिशेपदेशणाश्रित्य नामांतरवर्णन^४, उपमाविच्छिन्निप्रवाराणामसंरगत्वात्, तथापि गुणांतरव्यतिरेकवामान परं, तानमा

चौमुदी

हतेो तिस्रौ तन्निषेधविरोधात्, असिद्धो निषेधस्याशङ्क्यत्वान्न तन्निषेध इत्याशङ्क्य स्वयमसिद्धस्यापि परप्रसिद्धिसिद्धतया निषेधाददोर इयमिप्रायेणाह—योऽस्माभिर्न गणित इति ॥ भवताममिमत् इति चार्थास्तिष्यति । मनु "लब्धग्रसे कचित् किञ्चित् तादृगेन निविह्यते" इत्युक्तानीत्या धर्मस्वरूपसिद्धपुपजावनेन धर्मनिषेधपरिपचयपरं निषेधस्यानुज्ञेयत्वात् व्यङ्ग्य-स्वरूपसत्तानिषेधासम्भव इत्याशङ्क्य द्वितीय प्रवाराणाह—यो वेति ॥ शोभानारितयैव हि तद्गुणिरादिनाभ्युपगततयाभावाभावे च न तदभीष्टसिद्धिरित्यर्थः । व्यङ्ग्यस्य शोभाकारित्वमपि स्वसंवेदसाक्षिक कथमपह्नूयत इत्याशङ्क्य प्रवारांतरमाह—अयेति ॥ रिमत गुणालङ्कारान्तरदेशे भवितुमर्हति विशिष्टभाव्यशोभाकारित्वात् सप्रतिपक्षवदित्यर्थः । ननु तदन्तर्भावे सति तच्छब्दवाच्यतयैव प्रसिद्धिरपि स्यात्, अथ तदभावात् तदन्तर्भाव इत्याशङ्क्य न्यायबलसिद्धे वस्तैक्ये शब्दभेदमात्रस्य वस्तुभेदेहेतुत्वमतिप्रसङ्ग-हतमिशाह—नामान्तरेति ॥ ननु काव्यजीवितत्वेन व्यङ्ग्यस्यास्माभिरभ्युपगमात् अतद्व्युपगमादिभेदसिद्धौ कथं नाममात्रवर्णनेतत् इत्याशङ्क्य अभ्युपगम्यान्तर्भाव गुणादिव्यतिरेकाभावात्—अथापीति ॥ अथेति प्रकृतार्थादर्शनेतरे अपापीत्यभ्युपगमार्थः । विशेषेष्टेऽस्मिति ॥ गुणेष्वङ्करोषु वापतरत्येति शेषः । विशेष काव्यजीवितत्वादिरूपः । नामान्तर व्यङ्ग्यधर्मत्वादिकम् । तेषां विशेषवत्ताभ्युपमावैचित्त्यप्रदर्शनमुखेन दर्शयति—उपमेति ॥ अलङ्कारत्वासाङ्गत्वादिति पाठः पृथक्पृथक्गन्धवाचसरयालङ्कारत्येतेषामाप्रक्षरणाभेन स्थितत्वादित्यर्थः ॥ तथापीति ॥ विशेषेष्टाश्रयणेन नामांतरकरणेऽपीत्यर्थः ।

१ यो वा न गणित इत्यभ्युपगमासी पाठः

१ तद्विशेषः

२ क ग घ ङ च प्रवार नास्ति

३ क स नामान्तरकाव्यम्

३ च 'अन्तर्भाव इति

८ घ नामान्तरकाव्यम्

४ घ 'उच्यते गुणेषु

८ च नामान्तरकाव्यम्

५ क घ वाच्यार्थः,

९ ग एव नास्ति

६ क घ ग तथापि विशिष्टदिशे

ध्वन्यालोकः

शब्दार्थशरीरं तावत्कव्यम्, तस्य शब्दगताश्चारूढहेतवोऽनुप्रासादयः प्रसिद्धा एव ।

लोचनम्

प्रेण च किं कृतम्, अन्यस्यापि वैचित्र्यस्य शक्योत्प्रेक्षत्वात् ; चिरन्तनैर्हि भरतमुनि-
प्रभृतिभिर्मकोपमे शब्दार्थालङ्कारत्वेनेष्टे^१ तत्प्रपञ्चदिवप्रदर्शनं तन्म्यैरलङ्कारकारैः कृतम् ;
तत्र यथा 'कर्मण्यण्' इत्यत्र कुरुमकाराद्युदाहरणं श्रुत्या स्वयं नगरकारादिशब्दा उक्तोदयन्ते,
तावता वा आगमि यदुमानः ! एवं प्रकृतेऽपीति तृतीयः प्रकारः । एवमेकसिधा विकल्पः
अन्यौ च द्वौ इति पञ्च विवक्ष्यता इति तात्पर्यार्थः । तानेव क्रमेणाह—शब्दार्थशरीरं

कौमुदी

धर्मिस्वरूपभेदे प्रसभिज्ञाप्रमाणप्रसिद्धे तन्निरूपणाधीननिरूपणरूपभेदमात्रमधिकचित्करमिति
भाषा । गुणादिव्यतिरेकभावेऽपि विशिष्टवैचित्र्यान्तरेष्टेक्षामात्रेण चरितार्थतां मन्यान्
प्रत्याह—तन्मात्रेणेति ॥ शक्योत्प्रेक्षत्यमेवोपपादयति—चिरन्तनैर्हीति ॥ यमप्यनेष
शब्दालङ्कारः, उपमेवार्थालङ्कारः, इत्येव चिरन्तनानां स्थितिश्चेत्, तर्ह्येवामलङ्काराणां
अनलङ्कारत्वप्रसक्तिरिष्यत आह—तत्प्रपञ्चेति ॥ सोऽप्यस्मत्कमुपसंहरति—तत्रेति ॥
एतदुक्तं भवति—यययस्मदुक्तरूपे गुणादौ व्यङ्ग्यस्य नान्तर्भावः तथाप्युपमाया
अलङ्कारान्तराणां चानन्तप्रकारत्वात् तेषु कस्यचित्प्रकारस्य परिगण्यमानेषु अलङ्कार-
प्रकारेष्वपि विद्यमानं काव्यजीवितत्वादिरूपं केचिद्विशेषमुपपजीस्य व्यङ्ग्य इति नामान्तरं
कृतमित्येव स्यात् । न च विशिष्टस्य तत्त्वान्तरत्वादेतत्त्वतैव चरितार्थं भवमिति दक्षनी-
यम् ; विशेषलेखसमाश्रयणेऽपि प्रमाणतो धर्मिस्वरूपभेदविरहे सति, उपमादेः अपहृत्वादेरिषा-
लङ्कारादेः, व्यङ्ग्यभागेक्षार्थस्यात्यन्तव्यतिरेकासिद्धेः, सिद्धौ वापहृत्वादेरलङ्कारस्वाभावाप्रसक्तेः ।
अतः परिणितालङ्कारावन्तर्भावोऽपि त्वदुक्तविशेषवत्तया कश्चिदपूर्वोऽलङ्कार एव व्यङ्ग्य
इति विरचितनामान्तरोऽप्युपपन्न इति स्यात् । न चेयमेव भवतामप्युत्साह इति
सिद्धमेवास्मदभिहितमिति । उक्तविकल्पानां संकलनेन संख्यानपूर्वकमुपसंहरति—
एवमेक इति ॥

इदानीमन्यन्तरतात्पर्यकथनार्थमुक्तमहातात्पर्यं अन्यमवतारयति—तानेवेति ॥ य

१. क. ख. ड. 'कृतम्'

२. घ. 'कर्मण्यो एव शब्दार्थालङ्कारत्वेनेष्टे'

३. क. 'प्रपञ्चमन्यैः'

४. घ. च. 'दाहण्युत्साह'

सौनन्दम्

तावदित्यादिना ॥ तावद्भूषणे कस्याप्यत्र नै प्रतिपत्तिरिति दर्शयति ॥ तत्र शब्दार्था^१
तावन्न ध्वनि^२ सङ्गामात्रे हि को गुण । अथ शब्दार्थयोरेतैश्चाहल स ध्वनि^३ तथापि

वैमुदी

एव यादृशा एत निष्कल्पा प्रदर्शितास्त एव तादृगा इह ग्रन्थे प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः ॥

वृत्ता तावच्छब्दोऽय सप्रतिपत्त्यर्थ न प्राप्यम्यार्थ स्याह—तावद्भूषणेनेति ॥
कस्यापीति ॥ ध्वनिवादिनस्तदुसगादिनयेत्यर्थः ॥ अत्रेति ॥ काव्यस्य शब्दार्थशरीरत्व-
रूपमर्थ विपरीकृत्येत्यर्थः । अत्र ध्वनिगदी वक्तव्य किं शब्दार्थनेन ध्वनिः, आहोरेवद्
तद्यतिरिक्तस्तच्चारत्वहेतुरिति । तत्राद्यमनघयति—शब्दार्थाविति ॥ शब्दार्थयो शरीरान्न
ध्वनिवादिभिरभ्युपगम्यार्जायितव्यमयद्वाभ्युपगमस्य स्वसिद्धा तविरुद्धत्वात् तयोरेव ध्वनित्व
सम्भनतीत्यर्थः । अथ ध्वनिसङ्गान्धवाजडतया ध्वनिनादिन शब्दार्थयोरेव ध्वनिसङ्गा विद्व्यु
तदा व्यर्थं प्रयासः, प्रायुत परमपाण्डित्यमेतान्न प्रसूतीकृत स्यादित्याह—सङ्गामान
इति ॥ कृते सतीति शेष । को गुण इति किं प्रयोजनमिति यावत् । द्वितीय
पक्षानुमाप्य दूषयति—अथेत्यादिना ॥ “तथापि गुणालंकारव्यतिरिक्तो न ध्वनि
कश्चिद्” इत्युपरितेनेना वयः । ननु शब्दार्थचारुत्वप्रतीतिरक्षणकार्यमुखेन तात्कारणतया
समधिगम्यमानसङ्गानस्य ध्वनेरसम्भवं नथ शक्यारण इत्याशङ्क्य तत्कार्यस्य प्रसिद्धगुणादि
कारणतयैवाप्यासिद्धेर्न तद्वत्प्रतीतिरिक्तध्वनिसङ्गाधिगम इत्युक्तम्—गुणालंकारव्यतिरिक्त
इति ॥ ननु यथा गुणव्यतिरिक्ताधारुत्वहेतुगोऽलंकारस्तद्यतिरिक्ताधारुत्वहेतवो गुणाश्च
सङ्गावमनुभवन्ति तथा तदुभयव्यतिरिक्ताधारुत्वहेतुर्ध्वनि किं न भवेदित्याशङ्क्य
वृथकूपृणीय गुणालंकारजनयितव्यचारुत्वविशेषान्तरानिरूपणत्वं तदनुगतया तत्कल्पना
पवत्तिरिवमिश्रायेण विभागपूर्वक चारुत्वस्य गुणालंकारमात्रकार्यत्वमाह—द्विविधमिति ॥
एकरूपस्यैव स्वमावतधारुत्वस्य किंनिवधन द्वैविध्यमित्यपेक्षायामुपाधिकृत तदित्याशय
माह—स्वरूपमात्रेति ॥ मात्रशब्देन सघटनाजनितरूपान्तरव्यवच्छेदः । सघटाश्रितामिति ॥
विशिष्टसघटनायुक्तशब्दार्थनिष्ठमित्यर्थः । कुत्र तर्कलक्षणा हेतुत्व कुत्र वा

- १ ध २ कस्याप्यतिश्रान्ति
३ कस्याप्यत्र निप्र
४ कस्याप्यल क्षि
५ ॥ एत नास्ति

- १ क ख ग ङ च शब्दार्था
५ क ख ग न तावद् ध्वनि
५ क ख ग ध ध्वन नास्ति

चम्पाश्लोकः

अर्थगताश्रोपमादयः । संघटनाधर्माश्च ये माधुर्यादयस्तोऽपि प्रतीयन्ते । तदनतिरिक्त-

लोचनम्

द्विविधं चारुतम्—स्वरूपमात्रनिष्ठम्, संघटनाश्रितं च । तत्र शब्दानां स्वरूपमात्रकृतं चारुत्वं शब्दालंकारेभ्यः, संघटनाश्रितं तु शब्दगुणेभ्यः ; एवमर्थानां चारुत्वं स्वरूप-मात्रनिष्ठमुपमादिभ्यः संघटनापर्यवसितं त्वर्थगुणेभ्य इति न गुणालंकारव्यतिरिक्तो ध्वनिः पश्चित् । संघटनाधर्मा इति । शब्दार्थबोरेति शेषः । बहुगुणालंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्व-कारे न भवति, नित्यानिवदोपा असामुद्रुःश्रवादय इव । चारुत्वेहेतुश्च ध्वनिः । तत्र

कौमुदी

गुणानामित्यभिप्रेत्याह—तस्मैति ॥ स्वरूपमात्रकृतमिति ॥ स्वरूपमात्रनिष्ठमित्यर्थः । शब्दालंकारा अनुप्रासादयः । शब्दगुणेभ्य इति ॥ यद्यपि “तमर्थमवलम्बन्ते” इति वक्ष्यमाण-त्वाद्गुणमभूतरसात्मगता एष शीर्षादिस्थानीया माधुर्यप्रसृतयो गुणास्तथा(प्य)त्रोपचारपक्षकक्षी-कारेण शब्दगुणा इत्युक्तम् । एवमर्थगुणा इत्यपि । इतिः हेतौ । यस्माद्गुणांलंकारो न पञ्चम्यचारु-त्वविधादयानन्तर्भूत चारुत्वविधान्तरि रहः, तस्मात् चारुत्वेहेतोर्धनेर्न गुणांलंकारव्यतिरिक्त-तया सद्भायः सेदुमर्हतीत्यर्थः । ननु अभ्युहितमेवेतत्, न प्रमाणतः प्रतिपन्नमित्याशङ्क्य तत्र वेबलव्यतिरेक्यनुमानं प्रमाणमाह—यद्गुणेति ॥ अत्र च “त्रीनुदाहरणान्तान् वा यद्वोदा-हरणादिकान् । मीमांसकाः...” इत्युक्तिमनुसृत्य उदाहरणादिकावयवत्रयवचनैवानुमानयाक्य-धिरचना प्रपञ्चिता कृता, न्यायतन्त्रस्थित्यनुसारेण पुनरिह पञ्चावयवानुपपन्नधाक्यधिरचनापि स्वयमेव द्रष्टव्या । तद्यथा—“विवादाव्यासितो ध्वनिः न गुणांलंकारव्यतिरिक्तो भवितुमर्हति, चारुत्वेहेतुत्वात्, यद्गुणांलंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्वेहेतुर्न भवति ; यथा—असामु-द्रुःश्रवादयः ; चारुत्वेहेतुश्च ध्वनिः, तस्मान्न गुणांलंकारव्यतिरिक्त इति । असामुद्रुत्वं व्याकरण-निरूपितसंस्कारादित्यम् । अथ च शब्दरूपानुबन्धिदोषत्वादखिलसचर्षणानिर्णय-विमकारित्वाच्च नित्यत्वम् । दुःश्रवत्वं कर्णदुःखजनकत्वम्, यथा—कार्तार्थ्यादिप्रदानाम् ।

लोचनम्

तद्व्यतिरिक्त इति व्यतिरेकिहेतु । ननु वृत्तयो रीतयश्च यथा गुणालङ्कारव्यतिरिक्ताधारुत्व-
हेतयश्च तथा अत्रापि तद्व्यतिरिक्तश्च चारुत्वहेतुश्च भविष्यतीत्यासिद्धो व्यतिरेक इत्यने-
नोक्तिप्रायेणाह—तदनतिरिक्तवृत्तय इति । नेन वृत्तिरीतीना तद्व्यतिरिक्तस्य सिद्धम् ।
तथा हि—अनुप्रासानामेव दीप्तमसृणमप्यमर्णनीयोपयोगितया परुषत्वलङ्घितत्वमभ्यमत्व-

कौमुदी

तस्य चानित्यत्वं शृङ्गारे यर्जनीयत्वस्य निरूपयिष्यमाणत्वात् । हेतुरिति । हेतोरवयवेषु
प्रधानत्वात्तानांनुमानस्यैवात्र व्यपदेशो द्रष्टव्य । व्यतिरेकीति । व्यतिरेकव्याप्तिरेव यस्य
स व्यतिरेकी, येनलव्यतिरेकीति यानत् ॥

ननु तदनतिरिक्तवृत्तय इति वृत्तीना रीतीना च तदनतिरिक्तत्वप्रदर्शनमनर्थक,
अनेस्तदनतिरिक्तत्वस्यमत्र प्रतिविपादयित्वादित्याशङ्क्य प्रागुक्तहेत्वसिद्धिश्चाङ्गानिराकरण
परतया तदुपयोग प्रदर्शयितुमाह—ननु वृत्तय इति ॥ वदुणालङ्कारव्यतिरिक्त तच्चारुत्वनारि
न मयतीत्यमुष्या व्यतिरेकव्यपदेशेर्गुणादिव्यतिरिक्तत्वे सत्यपि चारुत्वहेतुतया समतिपन्नासु
वृत्तिषु रीतिषु च व्यभिचारद्वयव्याप्तिरिति एवाप्यचारुत्वहेतुत्वेतिरित्यर्थः ॥ इत्यभिप्रायेणे-
ति ॥ एवमुक्त्वा शङ्का हृदि कृतेति यावत् । अत्र वृत्तिग्रन्थे या उपनागरिकाया
वृत्तयश्चिन्तनैः प्रयासिता, याश्च यैर्दर्शयिष्यन्तयो रीतयः, ता उभयोऽपि तदनतिरिक्तवृत्तय
एवेति यच्चनव्यक्तिप्रकारमभिप्राय व्याप्तिमहमुद्गाधितमुद्धरति—नैवेति ॥ वृत्त्यादीनां
गुणादिव्यतिरिक्तत्वेन न सिद्धं न प्रमाणगोचरं । वस्तुतो व्याप्यसिद्धिरिति भावः । कथं
तदसिद्धिरिति शङ्कित्वेपपादयति—तथा हीत्यादिना ॥ यथा गुणालङ्कारशब्दाभ्यां प्रत्ये-
कमलङ्कारगुणव्यतिरिक्तस्त्वान्तर्देशिगोत्रात्पुमादिलक्षणमर्थान्तरं चारुत्वहेतुरूपमभि-
धीयते, न तथा वृत्तिशब्देन गुणालङ्कारव्यतिरिक्तकर्मार्तरमभिधीयते, अपि तर्हि
शब्दालङ्कारविशेषात्मनःसमानव्यञ्जनमिनिवेशनलक्षणानुप्राससम्बन्धिन्यस्त्रिसंख्याता नागरि-
कोपनागरिकाभ्यामाख्या जाता एवाभिधीयते । जातेथ वस्तुतो जातिमदनतिरिक्तलक्षण-

१ क ख न्य त्रेयो ।

२ य 'मनेन' — नास्ति ।

३ क ख अनुप्रासादीनामेव ।

४ ग -मध्यमर्थः ।

लोचनम्

स्वरूपविवेचनाय वर्गत्रयसंपादनार्थं निम्नोऽनुप्रासजातयो वृत्तय इत्युक्ताः, 'वर्तन्ते अनु-
प्रासभेदा आद्यु' इति । यदाह—“सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेवासु वृत्तिषु । पृथक्-

कौमुदी

त्वादनुप्रासशब्दालंकारविशेषान्तर्भूता एवैता वृत्तयः पर्यासिताः, न तु तद-
तिरेकस्वरूपा इत्यर्थः ॥ वृत्तय इत्युक्ताः ॥ वृत्तिशब्देन चिरन्तनैरुक्ता अप्य-
हता इत्यर्थः । किमर्थं पुनरेतद्विशिष्टान्तरजायमिधानमुद्घटादिभिः कृतमित्यत
उदितम्—अनुप्रासादीनामेव वर्गत्रयसंपादनार्थमिति ॥ य एव स्वरू-
पव्यञ्जनन्यासलक्षणका अनन्ता अनुप्रासविशेषाः सन्ति तेषां त्रैश्वर्यसंपादनमात्रार्थं
तदभिधानमित्यर्थः । तदपि वा किमर्थमित्यत उक्तम्—पश्यत्विति ॥ अयं
परुषरूपोऽनुप्रासराशिः, अयं लङ्घितः, अयं मध्यमः—इत्येतस्य विशेषस्य विभागेन प्रदर्श-
नार्थमित्यर्थः । तदपि किमदृष्टाय, नेत्याह—दीप्तमसृणमध्यमवर्णनीयोपयोगितयेति ॥
यत्र रीद्रादिरसे व्यञ्जनीये तदीचिष्यवशादेव विभावादि दीप्तं वर्णनीयं भवेत् तत्र परुषानु-
प्रासजातीय एवानुप्रासः सत्कविभिरुपनिबन्धनीयः; शृङ्गारादिरसे तु मसृणमधुरं विभावादि
वर्णनीयम्; तत्र मसृणानुप्रास एव; हास्यादौ पुनस्तदुभयपरहितत्वे मध्यमं वर्णनीयम्; तत्र
मध्यमानुप्रासजातीयः—इति वर्णनीयविशेषोपयोगित्वेन विशिष्टानुप्रासोपादेयतासिरूपं तद्व-
दर्शनमित्यर्थः । जातिश्रेष्ठवृत्तिशब्दाभिधेया तत्कथं तत्र वृत्तिशब्दवृत्ति, गोत्वादिप्रसिद्धजातिषु
तदनुपलब्धमादिरपराह—वर्तन्त इति ॥ भेदशब्दो विशेषार्थः ॥ आस्तिवति ॥ जातिविवक्ष्यः ।
वक्तव्यमुद्घटयचनोदाहरणेन प्रमाणयति—यदाहेति ॥ “सरूपव्यञ्जनन्यासमे” इत्यनेन
सामान्यलक्षणमनुप्रासशब्दनिर्दिष्टं च दर्शितम्—“अनु पश्चात्—प्रासः प्रश्नः” इति
‘पुनरभिधानं वर्णपदादेरनुप्रासः’ इति । यदाह—“आनर्त्यमानो वर्गं पदं वा
प्राक्तनवर्णनादतोभावेत्तुरिति” । “वर्णसाम्यम्” इति च कल्पप्रकाशे । “प्रकृष्टो
वर्णविन्यासो रसावगुगतो हि यः । सोऽनुप्रासः” इति च न्ये । तिसृष्वेतासु
वृत्तिषु पृथक् पृथगिति ॥ विभागपूर्वकं तद्विशेषप्रदर्शनम् । एतासु वृत्तिषु पृथक्-

लोचनम्

पृथगनुप्रासमुशन्ति कौमल्यतया १” इति । पृथक् पृथगिति । परुषानुप्रासा^२ नागरिका^३ ; मसृणानुप्रासा उपनागरिक^४, ललितैर्नागरिकाया विदग्धया उपमितेति वृत्ता ; मध्यम कोमलम्, अपरुपमित्यर्थ^५ ;

वैसुदी

पृथक् सखपाणा व्यञ्जनानां न्यासमनुप्रास ऊहय इच्छन्तीति योजना । औद्धत्यस्य दचनस्य कपितार्थप्रतिपादकात् पृथक् पृथगिति पदव्यख्यानमुखेन दर्शयति — परुपेति ॥

ननु “वृत्तानुपानागरिकाया” इति । काव्यप्रकाशे च — “माधुर्यव्यञ्जनेर्बर्मे रूपनागरिकेष्वेते । औज प्रकाशनेस्तैस्तु परया कोमल परे ॥” इत्युपनागरिकाया पूर्वमुपन्यस्तान्मुद्रणभूतशृङ्गारसविषयत्वाच्च तस्या एव प्राधान्यात् ‘अन्वर्हित पूर्वम्’ इति न्यायादिहोपनागरिकस्यामेव प्रथम वक्तव्याया कय नागरिकाया प्रथममभिधानमिति चेत् भट्टोद्भटनचनानुशेषादिति भ्रम । प्राधान्यं तु शृङ्गारवत् वीरादीनामप्यविशिष्टमेव, तदास्वादिहोपन्यास्यनारायणम्यनोरन्ध्रिश्रान्तिरूपत्वेन सुखस्वशृङ्गारवत् । अतः प्राधान्यमप्यनैकान्तिकमेव । वीरस्य चैत्साहाय्येन समस्तधर्मादिपुरुषार्थसिद्ध्यर्थेन विशेषतः प्राधान्यादन्वर्हितम्यायोऽपि प्रसृत नागरिकाया एवादी वक्तव्यमापादयेदित्यलम् ॥

परुषवर्णाश्रितत्वात् परुषोऽनुप्राग्विज्ञेयो यस्या वृत्तौ सा परुषानुप्रासा, तस्या दीप्तवैरनागरिकाङ्गनासादस्यान्नागरिकेति गाणाय सङ्गा । मधुरवर्णाश्रितान्मन्त्रणो मधुराऽनुप्रासौ यस्या सा तथोक्ता, सा च ललिता पारुष्यपरिपन्थिपुरुषमाधुर्यसंक्षिता तत एव तत्सङ्गिता भवति । कथं तत्रा उपनागरिकारम्भद्वयव्याप्यम्, न हि पूर्ववद्गाणोऽयं प्रयोग इत्यङ्गाह — नागरिकेयेति ॥ ललित्यमेव तत्साम्यमिति भावः । ननु उद्धटेन “दैर्घ्यवर्णसंघावोगं प्रथिता कोमलाह्वया । प्राप्या वृत्तिं प्रशस्तन्ति काव्येष्वामृतमुद्धप ॥” इति लक्षितायां ग्राह्याया वृत्ते कय मध्यमत्वमत्रोक्तमित्याशङ्क्य पारुष्यमाधुर्यरिहोततया

१ ॥ २ ॥ ‘कौमल्यतया नागरिक ।

४ च ‘मसृणानुप्रास’ ।

२ क ख ग ङ ‘परुषानुप्रास’ ।

क ख ङ मखणानुप्रासा’ इति नास्ति ।

३ च ‘पस्या दीप्ता’ इति वदन्ते अत्र ‘नागरिकेति’ ।

५ व ख ‘ललितैर्नागरिकाया’ ।

नास्ति ।

५ ‘मध्यमकोमलपरुष मित्यर्थ’ ।

छोचनम्

अत एव वैदग्ध्यविहीनस्वभावसुकुमारारुपप्राप्त्यवनितासादृश्यादियं वृत्तिर्ग्राभ्येति तत्रै
तृतीयः कोमलानुप्रासः—इति वृत्त्योऽनुप्रासजातय एव । न चेहं वैशेषिकवद्वृत्तिर्विवक्षिता,
येन जातौ र्जातिमतो वर्तनं न स्यात् ; तदनुमह एव हि तत्र वर्तमानत्वम् ।

कौमुदी

तदुपपत्तादृश्यमिह मध्यमत्वं विवक्षितमित्याह—मध्यममिति ॥ कोमलसम्बोऽप्यं मधुर-
पर्यायः ; तेनोद्भटयचनेन स्ववचनेन च विरोधो नाशङ्कनीयः ; कोमलसम्बोऽप्येति च वदता
रुदत्वमस्य नाम्न उरसूत्रितम् ; अत एव कोमलानुप्रास इति वृत्त्या निर्देशः । कथं पुनरस्या
प्राभ्येति नामान्तरं कृतमुद्गटादिभिरित्यग्राह—अत एवेति ॥ पारुष्यमाधुर्यराहित्यादेय हेतोर-
त्यर्थः ; वैदग्ध्यविहीनत्वादेय स्वभावात् ; सुकुमारया माधुर्यराहितया अपरुपया अनुन्यणस्वभावया
प्राभ्यननितया सादृश्यादियं प्राभ्येति विग्रहः । एव मध्यमप्राभ्यशब्दायौक्तिमुत्प्रेनेन प्राभ्यवृत्तेः
स्वरूपमभिधाय तदुपजीवनेन तद्वनानुप्रासस्वरूपमाह—इति तत्रेति । परमात्पारुष्य-
माधुर्यराहित्येवं वृत्तिः तस्मात् तत्र तस्या वृत्तौ योऽनुप्रासः स कोमलसम्बो पूर्वदृष्टापेक्षया
तृतीयथ भवति इति योजना । कोमलानुप्रासा प्राभ्येति यावत् ॥ उपसहरति—वृत्तय
इति ॥ नन्यत्र वर्तन्तेऽनुप्रासमेदाः आस्थिति वृत्तिगन्धनिर्वचनेन जातिमतेः जातौ
वर्तमानरमुक्तम् । न पुनरेतत् “नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्यम्” इति सामान्यगन्धिताय।
जातेः सजातीयविजातीयव्यावर्तकधर्मवचनलक्षणं लक्षणमाचक्ष्णेषु कणभक्षपक्षपरिक्षग-
कटितरक्षेपु परीक्षरक्षमेसेषु जाम्बु शक्यप्रतिज्ञमित्यागद्वृष तदगिरुद्धं तद्वर्तनस्वरूपं प्रदर्श-
यति—न चेहेति ॥ यथा वैशेषिकाणां जातेः सामान्यरूपाया जानिदति व्यक्तियपे वर्तनं नाम
समवायसंरन्धेन तदाश्रितव्यलक्षणमभिमतम्, न तथा अस्याकं जातौ जानिमनो वर्तनम-
भिप्रेतम्, येन तद्विरोधः स्यात् । अपि तु तदनुगृहीनस्वकार्पणिगोद्वनयासस्यानलक्षणम् ; तदनु-
मदथ नाम एकराशिभावेन समुचितवर्णनीत्यविषयवृत्तिद्वारेण त्रिशिष्टरसामिन्ध्वन्नसामर्थ्य-

१. क. व. म. च. ‘जा सुकुमार अरुप’ । ५. द. ‘एहं जाति’ ।

२. ग. ‘वृत्तेर्मन्वा कोचन च’ । ६. म. ‘वर्तनम्’ ।

३. क. व. म. व. ‘वर्तनम्’ । ७. व. ‘वर्तनम् न वैदग्ध्यम्’ ।

४. म. ‘वैदग्ध्यवचनम्’ ।

लोचनम्

यदाह कश्चित् —“लोकोत्तरे हि गाम्भीर्ये वर्तन्ते पृथिवीमुज ” इति ।

तस्माद्वृत्तयोऽनुप्राससंभ्योऽनतिरिक्तवृत्तय नाम्यधिकव्यापारा । अत एव व्यापारभेदा-
भारात् पृथगेभिधेयस्वरूपा अपीति वृत्तिशब्दस्य व्यापारसचिनोऽभिप्रायः । अनतिरिक्तत्वादेव

कौमुदी

समासादनस्वरूपः इति जातिमति जातेर्त्तने वास्तरे स्थितेऽपि तदनुप्रासात्प्राप्त-
योगादौपचारिकोऽयं वृत्तिव्यपदेशस्तन्ननिताविरत्यरिशेषशालित्वप्रतिपत्तिफल इति । नोक्त-
मात्रनिबन्धनम् च तद्वृत्तित्वाभिधानम् , इष्टचरनात्मापलापार्हमित्याशयेनाह—यदाहेति ॥
यद्यपि गाम्भीर्यमगुणो गुणस्वभावादेव गुण्येकाग्रपनया पृथिवीमुक्त्वेन वर्तते, तथापि
तदनुगृहीतत्वादिरूपामिप्रायेणाभिधीयमानं गाम्भीर्यं पृथिवीमुजा वर्तनं नानुपपत्तिपदवी-
मभ्यासीत् , प्रत्युत महौमुजामुत्तार्माभयदन्यसुलभमभीरिपगुणशालितया समुचितसकलसमी-
हितकार्यसर्वस्वनिर्वाहणधुरीणत्वं सातिशयचमत्कारस्थानं सचेतसामतिस्तुटमरभासत इति
भावः ॥

परमप्राप्तानुपपत्तिराति—तस्मादिति ॥ अनतिरिक्ता इति वक्तव्येऽनतिरिक्तवृत्तय
वचनमतिरिक्तमित्यतस्तदर्थमाह—नाभ्यधिकव्यापारा इति ॥ व्यतिरिक्तपदव्यापारा अभ्य-
धियेति । वृत्तिपदस्य व्याख्या व्यापारा इति । अतिरिक्तशब्दोऽयं न भिन्नवचनं , वृत्तिशब्दोऽपि
न वर्तनवचनोऽत्र ग्राह्य इति भावः । तथापि किमर्थं वृत्तिपदग्रहणं, वृत्तीनामनुप्रासान्त-
र्भावस्थैवात्र वक्तव्यत्वात् तस्य च तदतिरिक्तत्वप्रतिषेधमात्रलभ्यत्वादित्यग्राह—अत एवेति ॥
व्यापाराधिक्याभागेदेवैवार्थः । अनुप्रासस्य हि रसाभिर्व्यञ्जनविषयो यो व्यापारः तदधिक-
व्यापारसद्भावे वृत्तीनामप्यलवतादिवत् पृथक्पृथक् स्वरूपमभिधेयं स्यात्, तत्स्वरूपासिद्धौ
तस्य ह्यपरानभिष्यक्तिप्रसङ्गात्, न पुनरासामलवतादिवत् व्यापारनिशेषरालिप्तमस्ति, तेन
न तेषां पृथगभिधेय स्वरूप निरूपयितुं शक्यमिति—अमुमर्थं प्रदर्शयितुं तदनतिरिक्ता इति
वक्तव्येऽपि तदनतिरिक्तवृत्तय इति व्यापारार्थो वृत्तिशब्दोऽत्र वृत्तिरूपेणोपात्त इत्यर्थः ।
न पृथगनुमेयस्वरूपा इति पाठे तु वृत्तीनामनुप्रासादिभ्यः पृथग्भूत स्वरूपं नानुमाद
शक्यम्, अत एवाभिधातुमपि (न) शक्यम्, अभ्यधिकव्यापाराभावे लिङ्गामानादनुमान-

१. य द ग य —‘यदाह ।

२. क च ‘अनतिरिक्त’ ।

३. क ख य च ‘अनुप्रासादिभ्य’ ।

४. क ख य च ‘अनुमेय’ ।

ध्वन्यालोकः

वृत्तयोऽपि याः कैश्चिदुपनागरिकाद्याः प्रकाशिताः, ता अपि गताः श्रवणगोचरम्,

लोचनम्

वृत्तिव्ययहारो भामहादिभिर्न कृतः । उद्गटादिभिः प्रयुक्तेऽपि तस्मिन्नार्यः कश्चिदधिको
हृदयपथमवतीर्ण इत्यभिप्रायेणाह—गताः श्रवणगोचरमिति । रीतयश्चेति । तदन-
तिरिक्तवृत्तयोऽपि गताः श्रवणगोचरमिति संबन्धः । तच्छब्देनात्र माधुर्यादयो गुणाः ।

कौमुदी

रयानुत्पानादित्यर्थः । चिरन्तनलक्षणकारव्यवहारयोग्यत्वे सति तद्व्यवहारानुपलब्धि-
प्रमाणवत्त्वादप्यनुप्रासादिरूपातिरिक्तवृत्त्यभावेनैव इत्याह—अनतिरिक्तेति ॥ भाम-
हादिभिस्तद्व्यवहारस्याकृतत्वेऽप्युद्गटादिभिस्तस्य कृतत्वादलंकारादिव्यतिरिक्तत्वं वृत्ती-
नामिति व्यवहारयोग्यत्वे सति व्यवहारानुपलब्धिरसिद्धेस्वाशङ्क्य अर्परहितव्यवहारस्य
मत्तुसङ्गाधाभ्युपगमप्रयोजकत्वाभावादनुपलब्धिस्तदवस्थेत्याशयेनाह—उद्गटादिमिरिति ॥
गताः श्रवणगोचरमिति ॥ वृत्तिग्रन्थे श्रवणगोचरत्वचनमर्थस्य हृदयपथावतारपरिसंख्यानपर-
मिति दर्शयन्व्यतारयति—इत्यभिप्रायेणाहेति ॥ रीतयश्चेत्यत्र चशब्दः पूर्ववाक्यस्थविधेय-
पदानुपपन्नार्थ इत्याह—तदनतिरिक्तेति ॥ पूर्वत्र तच्छब्दस्यानुप्रासादिपरामर्शकतया
व्याख्यातव्यादिहापि तत्परामर्शकताप्रतीतिर्था भूत् ; औचित्यात् गुणपरामर्शकतैव
प्रतीयतामित्याह—तच्छब्देनेति । पराश्रयन्ते इति शेषः ॥

यस्य गुणशब्दाभिधेयानामेव सतां माधुर्यादीनां रीतिशब्दवाच्यत्वम् ? हन्त तर्हि प्रवृत्ति-
निमित्तभेदविरहे गुणरीतिशब्दयोः 'हस्तः करः' इत्यादिवर्णार्थवात्पचिरिस्वाशङ्क्य समुदायि-
नामेव प्रत्येकं रीतिशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि विशिष्टसङ्गतधर्मवत्तया तेषामेव तथाभावः संभव-
त्येव, धरणीरुहशब्दवाच्यत्वानामेव धवखदिरादीनां प्रत्येकं यनशब्दवाच्यत्वानांऽपि समुचितै-
कोपाधिपरिग्रहप्रतिपन्नैकसङ्गातविनिवेशानां तेषामेव तच्छब्दाभिधेयत्वदर्शनादिति नोक्त-

१. घ. च. 'न आसहादिभिः वृत्तः' ।

२. क. रा. सम्बन्धः इत्यनन्तरम् 'तदर्थोक्तिरिति'

२. घ. च. 'यथाश' ।

इत्यधिकं दृश्यते ।

लेखनम्

तेषां च समुचितवृत्त्यर्पणे यदन्योन्यमेलनक्षमत्वेन पानक इव गुडमारिचादिरसानां स्यात्तरूपतागमन^१ दासललितमप्यमर्गनिमित्तपिप गौडीयवैदर्गपाञ्चान्देशहेवाकप्राचुर्यदृशा तदेव निरिध रीतिसिद्युक्तम् । जानिर्जातिमतो नान्या समुदायश्च समुदायिनो^२ नान्य इति वृत्तिरीतयो न गुणाच्छारव्यनिरिका इति स्थित एवासौ व्यतिरेकी हेतु । तदाह—

बौमुदी

दोष इत्याह—तेषां चेति ॥ चशब्द तुशब्दस्यार्थे । तेषां गुणानां समुचितवृत्त्यर्पणेऽन्योन्य-
मेलनक्षमत्वेन यत्सङ्घातरूपतागमन तदेव रीतिसिद्युक्तम् वामनादिभिरित्यन्वयः । समु-
चितान् वृत्तरुग्भिन्नानां परसापेक्षम् । रसाभिन्न्यङ्गन्यापास्वती विशिष्टा वर्णरचना वृत्तिः ,
तस्या दीप्तादिवर्ज(र्ण)नीयौचित्यस्या यद्गुणानामर्पण तस्मिन्निति विग्रहः । सङ्घातः सङ्गृह
तद्रूपतया गमन प्राप्ति असहततया वृत्त्युपपत्तौ प्राप्तिस्त्विदमेव रूपेणावस्थितानामेकस्मिन् निषय
समूहीनयनेन रूपान्तरापत्तिः, तत्र हेतु अन्योन्यमेलनक्षमत्वेनेति ॥ परस्परसंश्लेषयौग्यत्वात्
सङ्घातरूपत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह—पानक इति ॥ गुडादिव्यभेदविरचितो दाहः।दिनिवारक
कश्चित्पेयद्रव्यविशेष पानकम् । तथापि कथमस्य त्रैविध्यम्, सङ्घातरूपतया नत्वादित्यत उक्तम्
—वीसिति ॥ वर्णनीयविभानादित्रैविध्यनिवन्धन त्रैविध्यमस्येत्यर्थः । कथं पुनस्तत्र वैदर्ग्य-
दिशब्दप्रयोग इत्यत उक्तम्—गौडिति ॥ गौडादिशब्दस्तदेशजातर(त्रि)विषयः, हेवाक
रपाञ्चान्यम्, तथाविधरपाञ्च वास्यान्देशरविषयि व्यक्तमुपलभ्यमानत्वात्कथं तच्छब्दप्रयोग
इति शङ्का सञ्जायते प्राचुर्यग्रहणम् ॥ प्राचुर्यदृशेति । प्राचुर्यस्य दर्शनाद्देतादित्यन्वयः ॥
तदाह वामन —“रीतिरात्मा काव्यस्य, विशिष्टा पदरचना रीतिः, विशेषो गुणानां,
सा त्रेधा, वैदर्भी गौडीया पाञ्चाल्य च । वैदर्भीदिषु दृष्टत्वात्समाहवा । समग्रगुणा वैदर्भी ।
ओजः सन्तिमस्ती गौडीया । माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली” इति । भवतु नानैरम् । वृत्त्यु-
प्राप्तानां जातिजातिमद्वारा गुणरीतिना वा समुदायसमुदायिभावः, ततः निमित्त्यत आह—
जातिरिति ॥ जन्मत्वे सामानाधिकरण्यप्रतीत्यनुपपत्तेः, व्यक्तिग्रहमन्तरेणापि प्रहापत्तेः, ‘इह गवि
गोत्रम्’ इत्याभारधेयमानप्रतीतिप्रसक्ते अनन्त्यमवसीयते । न चान्यत्र पर्यायत्वापत्तिः ।

१ क य समुचितवृत्त्यर्पणे ।

२ ख ‘अन्यत्र व दृष्टम्’ ।

३ ग वैदर्ग्यपाञ्चाल्यद्वय कप्राचुर्य ।

४ क ख य ‘समुदायिन्य’ ।

ध्वन्यालोकः

रीतयश्च वैदर्भीप्रभृतयः । तद्व्यतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिर्नमेति ॥

लोचनम्

—कोऽयं ध्वनिरिति ॥ नैष चारुत्वस्थानम्, शब्दार्थरूपवाभावात् ; नापि चारुत्व-
हेतुः, गुणालंकारव्यतिरिक्तत्वात् ; तेनोत्पन्नबुद्धिसमास्थावैमर्षि कान्यमपोद्धारबुद्ध्या
यदि विभज्यते तेषामप्यत्र ध्वनिशब्दवाच्यो न कश्चिद्व्यतिरिक्तोऽर्थो लभ्यत इति

कौमुदी

व्यक्त्यापुत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशाच्चापत्तेश्चभेदसहित्वाभेदस्याभ्युपगमादात्यन्तिकमेदान-
भ्युपगमान् दोष इत्यर्थः । फलितमाह—इति वृत्तिरीतय इति ॥ स्थित एवेति ॥ स्थूणा-
निखननग्यायेन प्रतिष्ठापनादित्यर्थः । किञ्चन्दस्य प्रागुक्तसर्वनिषेधार्थकपदनेन क्षेत्रार्थत्वं
स्फुटीकरोति—नैष इति ॥ एष इत्यवज्ञासूचको निर्देशः । तिस्रस्त्यस्मिन्निति स्थानमाधारः ॥
व्यतिरिक्तत्वमिति ॥ ध्वनिवादिभिस्तथाभावेनाभ्युपगमादित्यर्थः । इतिशब्दस्यानन्तरं
किञ्चन्देनाद्वैत्युपस्कारः । ननु अविवेककजनदुरधिगमदेहेन्द्रियसङ्घातानुप्राणयचेतनध-
दुगालंकारसुन्दरशब्दार्थमपरासीरानुप्राणकतया ध्वनिशब्दवाच्यस्य वस्तुनः सकलसङ्घटनजन-
मनोमणिमुकुरतलविशदतरावभासमानस्योक्तविकल्पपाप्मभिरपलोपेऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—
तेनेति ॥ पूर्वोक्तपन्थमावहेत्तुपरमर्शः । द्विविधा कान्यार्थसमुल्लेखिनी धीः—आत्वादमयी,
युक्तितस्तत्त्वानुसन्धानरूपा च । तत्रात्वादमय्या धिषि तत्त्वचयपि तत्सद्धानासद्धानान्पतरानव-
गाहितया तदसत्त्वं न चकास्ति, तथापि तद्वीतः प्रतिनिबृत्त्य तत्सत्त्वानधारणेदेशेन
युक्तितस्तद्विभागोल्लेखिन्या कस्यांचिद्ब्रह्मै प्रवर्तितायां प्रसिद्धतरगुणादिव्यतिरिक्तध्वनिशब्दवेद्यं
यत्तु किञ्चन कुशाग्रीवचेतसापि सचेतसा समासादयितुमशक्यमिति प्रमाणपञ्चकातिरिक्तप्रमा-
णगोचरसहोदरतामसौ नातिवर्तत इत्यर्थः ॥ अपोद्धारबुद्धिः यौक्तिकी बुद्धिः ; तेनेत्यस्य लभ्यत
इत्यनेन संकथः । वृत्तौ नामशब्देनायमर्थः संगृहीत इति तदानर्थक्यशङ्का न कार्येत्याह—इति

१. क. ख. ग. ड. 'स्वरूपा' ।

ग. 'स्वरूपाभावात्' ।

२. घ. ङ. च. 'इति तेन' ।

३. व. 'समासाद्यमे' ।

४. छ. 'यदि' नास्ति ।

५. क. ख. ग. 'उत्पत्ति' ।

६. घ. 'यदि' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

अन्ये मयूः—नास्त्वेव ध्वनिः, प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणः काव्यप्रकारस्य

लोचनम्

नामशब्देनाह ॥

ननु मा भूदसौ शब्दार्थस्वभावः, मा च मूर्धाहत्वहेतुः ; तेन गुणालंकारव्यतिरेकोऽसौ^१ स्यादित्याशङ्क्य द्वितीयमभाषवादप्रकारमाह—अन्य इति ॥ भद्रत्वेवम्, तथापि नास्त्वेन ध्वनिर्यादृशस्तव लिख्यमिषितः । काव्यस्य ह्यसौ^२ कश्चिद्वक्तव्यः ; न चासौ गीतवृत्तवार्थादित्यानीयः काव्यस्य कश्चित् ; कवनीयं काव्यम्, तस्य भावः काव्यत्वम् ; न च वृत्तगीतादि

कौमुदी

नामशब्देनाहेति ॥

उक्तप्रकारेणैव ध्वनेरभावे सिद्धे किमर्थोऽयं पुनस्तदभ्यवसाधकतया पक्षान्तरोप-
न्यास इत्याशङ्क्य—चारुत्वहेतुत्वविशिष्टध्वन्यभाव एवेत्यसिद्धः, न तु स्वरूपेण तदभाव
इति तत्सिद्धये पक्षान्तरोपक्षेप इत्याशयेन आशङ्कापूर्वकमवतारयति—नन्विति ॥ तेनेति ॥
तथापीत्यर्थः ॥ स्यादिति ॥ अस्तीति संभावनायोग्य इत्यर्थः । गुणादिष्व्यतिरिक्तस्य
चारुत्वहेतुत्वरूपधर्ममात्राभावापादकत्वात् प्रतिषेधात्परिष्पन्नस्वरूपधर्मसिद्धिमात्रेणान्य-
स्मन्मनोरपः सेष्यतीत्यर्थः । अथ वा चारुत्वहेतुत्वाभावादेव हेतोरित्यर्थः ; चारुत्व-
हेतुत्वाद्धि गुणान्तर्गतमात्र आपादितः ; तदनङ्गीकारे तु तदव्यतिरिक्तध्वनिसङ्गावः
संभावनाई एवेति सर्वथा तदभावो न स्वप्नानुपगम इत्यर्थः । धर्मित्वरूपसिद्धि-
मुक्तानुरीक्तरोति—भवत्वेवमिति ॥ तर्हि जितमत्माभिरित्यत्राह—तथापीति ॥
नमूफनेत्र तदस्तित्वमिति तत्राह—यादृशः ; इति ॥ अत्र तादृश इत्युपस्कारः न ध्वनेः
स्वरूपतो लक्षणं भवद्विर्विश्रितम्, किं तु काव्यसम्बन्धित्वेन ; न चास्य काव्यसंबन्धि-
त्वमित्यर्थः । एतदुपपादयति—काव्यस्य हीति ॥ दिहेत्वौ । समुदितस्य काव्यस्य समुदायि-

१. घ. ङ. च. 'भूतयास्तव' ।

२. क. ख. 'हेतु' ।

३. क. ख. 'न स्यात्' ।

४. क. ख. 'लिख्यमिषितः' ।

५. घ. ङ. च. 'न कश्चित्' ।

६. क. ख. 'धीनवृत्तवादि' ।

७. घ. 'वृत्तगीतवादि' ।

८. 'वृत्तगीतार्थ' ।

९. क. ख. 'काव्यस्य च' ।

१०. च. 'भावश्च' ।

११. घ. ङ. 'वृत्तादि' ।

लोचनम्

कवनीयमित्युच्यते ॥ प्रसिद्धेति ॥ प्रसिद्धं प्रस्थान शब्दार्थं तद्गुणालङ्काराद्येति ।
प्रतिष्ठन्ते परम्परया व्यवहरन्ति येन मार्गेण तद्व्यवस्थानम् ॥ काव्यप्रकारस्येति ॥ काव्य-
प्रकारत्वेन हि^१ तैव स मार्गोऽभिप्रेतः, 'काव्यस्यात्मा' इत्युक्तत्वात् । ननु कस्मात्तत्काव्यं न

कौमुदी

रूपत्वेन सम्बन्धितया ह्यसौ काव्यलक्षणकाराग्रेसरमानिना भवतामुपेयः । न च
काव्यत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गुणादिभ्यो व्यतिरेके सति केनचित्प्रकारेण काव्यसंबन्धित्वमस्य
शतांशेनापि शक्योपपादं नृत्तगीतादिष्वत् । तदयं प्रयोगः—विषादाध्यासितो ध्वनिर्न
काव्यशब्दगोचरो भवितुमर्हति, तद्वाच्यगुणादिव्यतिरिक्तत्वात्, नृत्तगीतादिष्वत् ; न च
साध्यविकलो दृष्टान्तः, तेषामकवनीयत्वेन काव्यत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ ननु वृत्तौ
प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरिक्तत्वमेव ध्वनेरुक्तम्, न तु गुणादिव्यतिरिक्तत्वम्, अतः कथं तस्य
हेतुफलमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—प्रसिद्धमित्यादेना ॥ इतिः प्रकारे, वृत्तयो रीतयश्चेत्यर्थः ।
कथमेतां प्रस्थानशब्दवाच्यत्वमिति तदाह—प्रतिष्ठन्त इति ॥ गमनव्यापारार्थवृत्तिरपि
प्रपूर्वोऽयं तिष्ठतिः इह सादृश्यादौचित्याद्वा यथायोगमनादिप्रवर्तमानकाव्यगोचरकविसद्वय-
परम्पराव्यापारविशेषविषयोऽवगन्तव्यः ; तद्गोचरत्वेन तद्देतुत्वान्मार्गत्वमापाद्य च हेतु-
विशेषवृत्तिर्गन्तव्यमिति भावः । ध्वन्यभाववादिनो ध्वनेः काव्यप्रकार-
त्वोक्तिर्व्याहृतेत्याशङ्क्य परप्रसिद्धवृत्तजीविनी तदुक्तिरित्याह—काव्यप्रकारत्वेन हीति ॥
ननु गुणाद्यतिरिक्तत्वं न काव्यत्वानधिकरणत्वे हेतुः, अपि तु काव्यलक्षणराहित्यम् ; न च
तत् ध्वनेः संभावितुं शक्यमित्यप्रयोजनो हेतुरिति शङ्कते—ननु कस्मादिति ॥ सत्यम् ।
न गुणाद्यतिरिक्तत्वमात्रमकाव्यरूपत्वे हेतुकृतम्, किं तु काव्यलक्षणराहित्यमेव ; तत्तु परमा-
र्थतो गुणादेरेवेत्यमुया वस्तुस्थित्या तदतिरिक्तत्वादकाव्यत्वमापादितमिति काव्यलक्षणराहित्यस्य
साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमिति नाप्रयोजकत्वमिति परिहारमिष्टायः । मार्गशब्दग्रहणमुभय-

१. च, 'गुणा लक्षणराद्येति' ।

२. क, घ, ग, 'विरन्ति' ।

३. 'हि' कौमुदीपाठमनुसृत्य निवेदितः ।

४. च, द, च 'तत्तव' ।

ध्वन्यालोकः

काव्यत्वद्वानेः । सहृदयहृदयाहादिशब्दार्थमयत्वमेव काव्यलक्षणम् ; न चोक्तप्रस्थाना-
तिरेकिणो मार्गस्य तत्सम्भवति; न च तत्समयान्तःपातिनः सहृदयान् कांक्षित् परिकल्प्य

लोचनम्

भवतीत्याह—सहृदयेति ॥ मार्गस्येति ॥ नृत्तगीताक्षिनिकोचादिप्रापयेत्यर्थः ॥
तदिति ॥ सहृदयेत्यादिकाव्यलक्षणमित्यर्थः । ननु ये तादृशमपूर्वं काव्यरूपतया जानन्ति त
एव सहृदयाः । तदभिमतत्वं च नाम काव्यलक्षणमुक्तप्रस्थानातिरेकिण एव भविष्यती-
त्याशङ्कयाह—न चेति ॥ यथा हि खल्लक्षण करोमीत्युक्त्वा औतानवितानात्मा प्रात्रिय-

कौमुदी

वादिस्प्रतिपन्नवस्तुप्रदर्शनार्थमित्याशयेनाह—नृत्तगीतेति ॥ वादिशब्देनाक्षिसम्बन्धिनाऽन्ये
विकारा गृह्यन्ते । प्रापशब्दस्तुल्यार्थः । न च तत्समयान्तःपातिन इति वृत्तिग्रन्थ एक
एव शङ्कात्परात्मकः । तत्र शङ्काभाज निवृणोति—ननु य इति ॥ तादृश ध्वनिरूपं
वस्तु, अपूर्वं पूर्वमनुमीलितम्; इयता तत्समयान्तःपातिनः इति व्याख्यातम् । तत्समयो
ध्वनिसमयः; ध्वनिः काव्यस्थान्येति प्रतितन्त्रसिद्धान्तरूप सङ्केतः; तत्प्रणेतृत्व
तदन्तःपातित्वम् ॥ प्रसिद्धयेति—प्रकृष्टा सिद्धिर्ज्ञप्तिः न्यायमूलोऽभ्युपगमपर्यवसायी
निश्चलोऽप्यवसायः, न व्यपदेशमात्रमित्युक्तम्, तद्व्याचष्टे—तदभिमतत्वं चेति ॥
नामेति ॥ संभावनाया प्राकट्ये वा । सहृदयाभिमतत्वस्य काव्यलक्षणत्वं भवता-
मप्यनुमतमेव; केवलं तत्तादृशसहृदयधौरेयसङ्गानसाधनेऽस्माकं प्रयास इत्यर्थः । एवकारोऽप-
मर्त्ये ॥ आशङ्क्येति ॥ ध्वनिवादिशङ्कामेकग्रन्थेनानुभाव्य परिहारयाहेत्यर्थः ॥ मा भूनाम
निखिलविद्वन्मनोभाहिल्यम्; लक्षणसहृदयाभिमतत्वमात्रेण चरितार्थाः सुखमास्महे वयम्विधा-
शङ्क्य स्वप्रयासमात्रसिद्धत्वायैव व्यवहारं ग्रन्थप्रयोजकत्वं दृष्टान्तोपप्लेपपूर्वकं प्रकटयति—
यथा हीति ॥ लक्षणशब्देनात्र तदभिधानमुपचारद्गृह्यते, इतरथा तदर्थवियक्तानुपपत्तेः ।
खड्गस्य लक्षणेन निर्देशात् लक्षणस्यापि तदसाधारणधर्मरूपस्यैव वस्तुमुचितत्वात् तदत्यन्त-
विलक्षणपटस्वरूपनियतलक्षणाभिधानस्य प्रतिज्ञा व्याहताक्षरत्वात् न केवलं वस्तुस्तत्त्व-

१. क. ख 'नृत्तगीताक्षिनिकोचादि—'

२. क. ख 'हि' नास्ति ।

३. 'नृत्तगीताक्षिनिकोचादि' ;

१. 'भावप्रवितानात्मा' इत्यन्वयेऽप्यत्र पाठः ।

४. च. 'नृत्तगीताक्षिनिकोचादि' ;

ध्वन्यालोकः

तत्रमिदं ध्वनौ काव्यव्यपदेशः प्रवर्तितोऽपि सकलविद्वन्मनोग्राहितामवलम्बते ॥

लोचनम्

माणस्वरूपः सकलदेहाच्छ्रद्धकः सुखमारुखिततन्तुविरचितः संवर्तनविवर्तनसदिभ्युरच्छेदकः
सुच्छेद उत्कृष्टः खड्ग इति मुवाणः, परैः पटः खल्वेवंविधो भवति न खड्ग इत्ययुक्ततया
पर्यनुयुज्यमान एव म्र्यात्—ईदृश एव खड्गो ममाभिमर्त इति, तादृगैवैतत् । प्रसिद्धं हि
लक्ष्यं भवति न कल्पितमिति भावः । तदाह—सकलचिद्वदिति ॥ विद्वांसोऽपि^१
तत्समपज्ञा एव भविष्यन्तीति आशङ्कां सकलशब्देन निराकरोति । एवं हि 'कुतेऽपि न

कौमुदी

परामर्शकैरेव, पापरप्रायैरप्यं व्याहृताक्षरवचनवादी बालेन्मन्त्रादिवत् अनवधेयवचनतया
पर्यनुयोज्य एव भवेत्; तथा पर्यनुयोज्यमानोऽपि स यदि स्वकीयमपाण्डित्यमपि-
चित्तुः स्वाभिमतत्वमात्रेण स्वोपक्षितलक्षणसंसिद्धिं समर्थयितुमुचिषेत, अहो तु खड्ग
महत्तरतया द्रुक्तरममुप्यापाण्डित्यम्, पस्वयमनवबुध्यमान एव वस्तुतत्त्वम् अव-
बोध्यमानोऽपि परेण नावलुप्यत इति विरततदवबोधनव्यापारैरुपेक्ष्यत्वपक्ष एवायमप्यन्ताय
प्रक्षिप्येत । तस्मान्न ध्वनेः स्वाभिमतत्वमात्रेण काव्यत्वसिद्धिः, अपि तु निखिलसहृदय-
प्रसिद्धत्वादेव; तच्चात्र नास्तीत्युक्तमिति न काव्यस्वरूपत्वं ध्वनेरित्यर्थः । आप्यामः[मनो]
विस्तारः आतानः, तिर्मगिस्तारः वितानः, प्रावरणम् परिधानं तद्योग्यस्वरूप इत्यर्थः;
संवर्तनं विकासनम्; विवर्तनं संकोचनम् । सकलशब्दवैयर्थ्यपरिहारार्थमाशङ्कामाह—
विद्वांसोऽपीति ॥ ध्वनिसमयवेदिनामेव विद्वत्त्वसंभावनान्न विद्वन्मनोग्राहित्वाभावकृतः
काव्यात्मत्याभायः इहापादयितव्य इत्यर्थः ॥ एवं हि कुतेति ॥ ध्वनिसमयविदामेव विद्वत्ता-

१. क. ख. ग. 'आण.' ।

६. क. घ. 'विकल्पितम्' ।

२. क. ख. 'स्वचित्तः' ।

७. क. ख. 'दि' ।

ग. 'चित्तः' ।

८. क. ख. 'एव' नास्ति ।

३. क. ख. ग. 'श्रुत्येक' ।

९. क. ख. ग. 'खड्ग' ।

४. क. ख. ग. 'इत्युक्ततया' ।

१०. घ. ङ. च. 'अपि' नास्ति ।

५. ब. 'अभिप्रेतः' ।

लेचनम्

किंचित्कृतं स्यात्^१ ; तस्मादुन्मत्तता^२ परं प्रकटितेति भावः ॥

यस्त्वत्रामिप्राप्यं व्याचष्टे—जीवितभूतो ध्वनिस्तावत्त्वामिमित् ; जीवितं च नाम प्रसिद्धप्रस्थानातिरिक्तम्, अलङ्कारकारैरनुकृत्वात् ; तच्च न काव्यमिति लोके प्रसिद्धमिति—तस्येदं सर्वं स्वयमचनरिरुद्धम् । यदि हि तत्काव्यस्यानुप्राणक तेनाङ्गीकृतं पूर्वपक्षवादिना तच्चिरतनैरनुकमिति प्रयुक्तं लक्षणाहमेव भवति । तस्मात्प्राक्तनं एवामिप्राप्यः ॥ //

कौमुदी

ह्रीकारणे तन्मनोयाहितया काव्यत्वकरूपने कृन् इत्यर्थः । न च न किञ्चित् कृतमिष्याह—उन्मत्ततेति ॥

प्रसिद्धप्रस्थानातिरेकिण इति मन्यस्य कैश्चिदर्थोऽन्यथा वर्णितः । तद-
निराकरणे तस्यैव सम्यक्त्व समानयोगक्षेप्यत्वं वा कैचिदवबुध्येरन् ; तदर्थं तत्रकार-
मनुभाष्य भङ्गयति—यस्त्विति ॥ काव्यजीवितत्वेनास्मदभिमतस्य ध्वने प्रसिद्धप्रस्थाना-
तिरिक्तत्वे को हेतुरिष्यन् आह—अलङ्कारकारैरिति ॥ तदनुकृत्वेऽपि काव्यत्वं किं न
स्यादित्यत आह—तथेति ॥ अलङ्कारकारानुक्तं यत् तत्र काव्यम् । तदयं
प्रयोगः—विमतं न काव्यम्, काव्यलक्षणकारानुद्धिखितत्वात्, संप्रतिपन्नवदिति ॥
तस्येति ॥ अमिप्राप्यस्याह्यात् इत्यव्याख्याने सर्वाति शेषः ॥ इदं सर्वमिति ॥ कृत्स्न-
स्वाभाववादिबचनस्य ग्रहणम् । विशेषमेव स्रुटयति—यदि हीति ॥ तच्छब्देन ध्वनि-
लक्षणस्य बस्तुनः परामर्शः । किं ध्वनेः काव्यजीवितत्वमङ्गीकृत्य तथात्वेन चिरस्तनानु-
कृत्वादकाव्यत्वमुच्यते, अनङ्गीकृत्य वा । आप्ते अनुकृत्य विरुद्धो हेतुः, वक्तव्यावचनस्य
वचनं प्रत्येय हेतुत्वात् । द्वितीये त्वारमाकौन एव प्रकारोऽयमिति न किञ्चिदेतदित्यर्थः ॥

ननु उक्तमालम्ब्याद्वयप्रतिलम्ब्ये ध्वनिध्वसे किमर्थं प्रकारान्तरेण
तत्समर्पणं पुनरपार इत्यादिना प्रस्तुतमित्यानाह्वय अवतरणिकानाह—

१. ग. 'नश्चिद् इव' ।

२. ख. 'स्वात्' नास्ति ।

३. घ. ङ. च. 'तत्समर्पणम्' ।

४. च. 'सर्वं' नास्ति ।

५. ङ. ख. 'अनुप्राणनं' ।

६. न. ख. 'व्यावापि' ।

ध्वन्यालोकः

पुनरपरे तस्याभावमन्यथा कथयेयुः—न संभवत्येव ध्वनिर्नामापूर्वः कश्चित्, कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तेष्वेव चारुत्वहेतुष्वन्तर्भावात् । तेषामन्यतमस्यैव

लोचनम्

ननु भवत्वसौ चारुत्वहेतुः शब्दार्थगुणाभ्यन्तरान्तर्भूतश्च, तथापि ध्वनि-
रित्यमुया भाषया जीवितमित्यसौ न केनचिदुक्त इत्यभिप्रायमाशङ्क्य तृतीयमभाव-
बादप्रकारमुपन्यस्यति—पुनरपर इति ॥ कामनीयकमिति कामनीयस्य कर्म, चारुत्वधी-
हेतुतेति यावत् । ननु विच्छिन्नीनामसंख्येयत्वात् कैश्चिचादृशी विच्छित्तिरस्माभिर्दृष्टा

कौमुदी

ननु भवत्वसावित्यादिना ॥ ध्वनिर्न चारुत्वहेतुरित्यभ्युपगमं त्यजति—भवत्वसाविति ॥ तर्हि
प्रागुक्तानुमानवलात् गुणाद्यन्तर्भावः प्रसक्त इत्याशङ्क्य तदतिरिक्तत्वाभ्युपगममपि त्यजति—
शब्दार्थेति ॥ हन्त तर्हि जितमस्माभिरित्यत आह—तथापीति ॥ केनचिदपि लक्षण-
कृता काव्यात्मा ध्वनिरिति भोक्तम् ; तदभिधानार्थोऽयस्माकमारम्भ इति पदेपदे परिभ्रं-
शितस्य ध्वनिवादिनः काशकुशावलम्बनन्यायेनायं प्रत्यवस्थानप्रकार इत्यर्थः । तन्निरासार्थं
तृतीयप्रकारोपन्यास इत्याह—अभिप्रायमाशङ्क्येति ॥ कामनीयस्य कर्मेति ॥ “योपधा-
दुरूपोत्तमादुब्” इति कर्मणि घुब् । किं तत्कर्मेति तदाह—चारुत्वधीहेतुतेति ॥
स्यसंसृष्टे स्वधर्मसंक्रान्तिकर्तृत्वभावात्तया शब्दादिचारुत्वबुद्धिसंपादकत्वमेवात्र कर्मशब्देन
गृहीतम्, न तु परिस्पन्दनादिलक्षणमित्यर्थः । एतच्च वृत्तौ चारुत्वहेतुध्विन्यनेन
दर्शितमेव ॥ ननु धात्विकत्पानन्त्यहेतुकाभिनवप्रकारलेशसंभवमात्रेण ध्वनिवादिनः को
कामः, तस्य गुणाद्यन्तर्भूतध्वनिशब्दवाच्यवस्तुसिद्धावेव मनोरथलभावात् ; तेन तदभ्यु-
पगमपूर्वकः परिहरोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य शङ्कामाह—ननु विच्छिन्नीनामिति ॥
विच्छिन्नेर्वैचित्र्यम् ; इयं धात्विकत्पानामित्यस्य व्याख्या ; आनन्द्यादित्यस्यासंख्ये-
यत्वादिति ; काव्यलक्षणविधापिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शित इत्यस्य या नानुप्रासादा-
वित्यादिः । गुणाद्यन्तर्भूतचारुत्वहेतुध्वन्यन्तरसिद्धिर्हि ध्वनिवादिनोऽभिमतोति मायः ।
इह याकुशशब्देन कर्तृकर्मकर्णार्थव्युत्पन्नेन तन्त्रवृत्त्या आवृत्त्या वा शब्दार्थोभिधा-
व्यापारास्त्रयोऽपि समुद्गन्ते । विकल्पशब्दश्चात्र न पूर्ववद्वस्तुशून्यप्रत्ययवचनः ;

१. क. ख. ग. 'वादमुप' ।

२. घ. 'कवितादृशी' ।

३. क. ख. ग. घ. च. 'चारुत्वधेय' ।

लोचनम्

किंचित्कृतं स्यात् ; तस्मादुन्मत्तता^१ परं प्रकटितेति भावः ॥

यस्यैवाभिप्रायं व्याचष्टे—जीवितभूतो ध्वनिस्तावत्तवामिमतः ; जीवितं च नाम प्रसिद्धप्रस्थानातिरिक्तम्, अलंकारयोरनुक्तत्वात् ; तच्च न काव्यमिति लोके प्रसिद्धमिति—तत्पदेदं सर्वं स्ववचनविरुद्धम् । यदि हि ताकाव्यस्यानुप्राणकं तेनगृहीकृतं पूर्वपक्षवादिना तद्विरतिर्नैरनुक्तमिति प्रत्युत लेशेणाहमेव भवति । तस्मादप्राक्चन एवामिप्रायः ॥ //

कौमुदी

ह्रींकारणे तन्मनोव्याहृतया काव्यत्ववरूपेण ह्यन इत्यर्थः । न च न किञ्चिद् कृतमित्याह—उन्मत्ततेति ॥

प्रसिद्धप्रस्थानातिरेकिण इति ग्रन्थस्य कैचिदर्थोऽप्यथा वर्णितः । तद-
निराकरणे तस्यैव सम्यक्त्वं समानयोगक्षेपत्वं वा केचिदवबुध्येरन् ; तदर्थं तत्प्रकार-
मनुमाप्य भङ्गयति—यस्त्विति ॥ काव्यजीवितत्वेनास्मदभिमतस्य ध्वनेः प्रसिद्धप्रस्थाना-
तिरिक्तत्वे यो हेतुरित्यत आह—अलंकारकारैरिति ॥ तदनुक्तत्वेऽपि काव्यत्वं किं न
स्यादित्यत आह—तद्येति ॥ अलंकारकारानुक्तं यत् तत्र काव्यम् । तदयं
प्रयोगः—विमतं न काव्यम्, काव्यलक्षणकारानुवृत्तिविरुद्धत्वात्, संप्रतिपन्नवदिति ॥
तस्येति ॥ अभिप्रायव्याख्यातुः इत्यं व्याख्याने सतीति शेषः ॥ इदं सर्वमिति ॥ कृत्स्न-
स्थानाववादिवचनस्य ग्रहणम् । विरोधमेव स्पष्टयति—यदि हीति ॥ तच्छब्देन ध्वनि-
लक्षणस्य वस्तुनः परामर्शः । किं ध्वनेः काव्यजीवितत्वमहोक्तस्य तथात्वेन विरन्तनानु-
क्तत्वादकाव्यत्वमुच्यते, अनङ्गीकृत्य वा । अयमे अनुक्तत्व विरुद्धो हेतुः, नचक्यावचनस्य
वचनं प्रत्येव हेतुत्वात् । द्वितीये त्वास्मकीन एव प्रकारोऽयमिति न किञ्चिदेतदित्यर्थः ॥

ननु तत्ताभाववादद्वयप्रतिषेधे ध्वनिध्वसे विग्रहं प्रकारान्तरेण
तत्समर्थनं पुनरप्य इत्यादिना प्रस्तुतमित्याशाङ्क्य अवतरणिकामाह—

१. घ. 'वक्षिण ह्य' ।

२. ख. 'एवाय' गति ।

३. घ. ङ. च. 'तस्मान्मत्तता' ।

४. न 'मर्त्य' नास्ति ।

५. क. ख. 'लक्षणवद' ।

६. क. ख. 'ध्वनाभि' ।

ध्वन्यालोकः

पुनरपरे तस्याभावमन्यथा कथयेयुः—न संभवत्येव ध्वनिर्नामापूर्वः कश्चित्, कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तेष्वेव चारुत्वहेतुध्वन्तर्भावात् । तेषामन्यतमस्यैव

लोचनम्

ननु भवत्यसौ चारुत्वहेतुः शब्दार्थगुणाञ्कारान्तर्भूतश्च, तथापि ध्वनि-
रित्यमुया भावया जीवितमित्यसौ न केनचिद्वक्तृ इत्यभिप्रायमाशङ्क्य तृतीयमभाव-
वाद्प्रकारमुपन्यस्यति—पुनरपर इति ॥ कामनीयकमिति कमनीयस्य कर्म, चौरुत्वधी-
हेतुतेति यावत् । ननु विच्छित्तीनामसंख्येयत्वात् कैचित्तादृशी विच्छित्तिरस्माभिर्दृष्टा

कौमुदी

ननु भवत्वसाधित्यादिना ॥ ध्वनिर्न चारुत्वहेतुरित्यभ्युपगम त्यजति—भवत्वसाविति ॥ तर्हि
प्रागुक्तानुमानबलात् गुणाद्यन्तर्भावः प्रसक्त इत्याशङ्क्य तदतिरिक्तत्वाभ्युपगममपि त्यजति—
शब्दार्थेति ॥ हन्त तर्हि जितमस्मामिरित्यत आह—तथापीति ॥ केनचिदपि लक्षण-
कृता काव्यात्मा ध्वनिरिति नोक्तम् ; तदभिधानार्थोऽयस्मात्कारम्भ इति पदेपदे परिच्छे-
दितस्य ध्वनिवादिनः काशकुशावलम्बनन्यायेनायं प्रत्ययस्यानप्रकार इत्यर्थः । तन्निरासार्थं
तृतीयप्रकारोपन्यास इत्याह—अभिप्रायमाशङ्क्येति ॥ कमनीयस्य कर्मेति ॥ “योपधा-
द्वरूपोत्तमाद्वृत्” इति धर्मणि वृत् । किं तत्कर्मेति तदाह—चारुत्वधीहेतुतेति ॥
स्यसंसृष्टे स्वधर्मसंक्रान्तिकर्तृत्वमावतया शब्दादिचारुत्वबुद्धिसंपादकत्वमेवात्र कर्मशब्देन
गृहीतम्, न तु परिस्पन्दनादिलक्षणमित्यर्थः । एतच्च वृत्तौ चारुत्वहेतुध्विनमेव
दर्शितमेव ॥ ननु धाग्विकल्पानन्त्यहेतुकामिनवप्रकारलेशसंभवमात्रेण ध्वनिवादिनः को
लामः, तस्य गुणाद्यनन्तर्भूतध्वनिशब्दवाच्यवस्तुसिद्धावेव मनोरथलभात् ; तेन तदभ्यु-
पगमपूर्वकः परिहारोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य शङ्कामाह—ननु विच्छित्तीनामिति ॥
विच्छित्सिर्वैचित्र्यम् ; इयं धाग्विकल्पानामित्यस्य व्याख्या ; आनन्त्यादित्यस्यासंख्ये-
यत्वादिति ; काव्यलक्षणविधायिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शित इत्यस्य या नानुप्रासादा-
मित्यादिः । गुणाद्यनन्तर्भूतचारुत्वहेतुवस्त्वन्तरसिद्धिर्हि ध्वनिवादिनोऽभिमतोऽसि भावः ।
इह वाक्शब्देन कर्तृकर्मकरणार्थव्युत्पन्नेन तन्त्रवृत्त्या आवृत्त्या वा शब्दार्थाभिभा-
न्दापारास्त्रयोऽपि संगृह्यन्ते । विकल्पशब्दश्चात्र न पूर्ववद्वस्तुशून्यप्रत्ययवचनः ;

१. क. ख. ग. ‘आद्वृत्’ ।

२. घ. ‘कश्चित्तादृशी’ ।

३. क. ख. ग. घ. च. ‘नारुत्वहेतु’ ।

अन्यालोक

वा अपूर्वसमाख्यामात्रकरणे यत्किंचन कथितं स्यात् । किं च वाग्विकल्पानामानन्त्यात् स भवत्यपि वा कस्मिंश्चित्काव्यलक्षणविधायिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शिते प्रकारलेशे

लोचनम्

वा नानुप्रासदौ नापि माधुर्यादिवृत्तलक्षणेऽन्तर्भवेदित्याशङ्क्याभ्युपगमपूर्वकं पारिहरति—
वाग्विकल्पानामिति ॥ यच्छीति वाक् शब्द , उच्यत इति वागर्थ , उच्यतेऽनयेति वाग
भिवाल्यापर , तत्र शब्दार्थवैचित्र्यप्रकारोऽनन्त , अभिधावैचित्र्यप्रकारोऽप्यसह्येय ॥
प्रकारलेश इति ॥ स हि चारुत्वहेतुर्गुणो वाच्यकृतो वा । स च सामान्यलक्षणेन संगृहीत
एव । यदाह —‘काव्यशोभाया कर्तारो धर्मा गुणा , तदतिशयहेतवस्तत्तल्लङ्कारा ’ इति ।

कौमुदी

किं तु वैचित्र्यवचन , आनन्त्याच्चासुर्ययत्वं दर्शितमित्याह—वक्षीत्यादि ॥ प्रकार-
सत्यपीति यत्कस्ये लेशशब्दमपि प्रयुज्जानेन तस्य गुणादावतर्भाव तत एव चिरन्तन-
प्रदर्शितप्राप्यत्वं च दर्शितमित्याशयेनाह—स हीति ॥ हिर्हेतौ , स प्रन्तर किं चारुत्व-
हेतु न वा । आप्ते गुणाय तर्भावात् [व], द्वितीयेन विवक्षितत्वं निस्वरूपसिद्धिरित्युक्तमार्थ
नीयम् । न चैवमपि चिरन्तनाप्रदर्शितवाच्यप्रदर्शनं प्रयोजनवदित्यवसेयम् , तस्यापि
सामान्यलक्षणोपदर्शनं प्राचीनैरेव गुणप्रदिलक्षणकृद्भिः प्रदर्शितप्राप्यस्य पुनः प्रदर्शने
प्रमासमात्रपरिशेषादित्याह—स चेति ॥ तदेव सामान्यलक्षणं वामननिगदितं निद-
र्शयति—यदाहेति ॥ काव्यस्य शब्दार्थममस्य शोभायाश्चारुत्वस्य कर्तार
स्वरूपनिष्पत्तिहेतवो ये ते धर्मभूता यावद्दर्मिभाविनो गुणा , तस्या गुणजनिताया
शोभाया अतिशय उत्कर्ष , तद्देतवो ये तेऽल्लङ्कारा , यथा लोकेऽनलङ्कृताऽपि
समप्रगुणशाली पुरुष शोभते , स एव समुचितालङ्कारभूतवारितवपु मुतरा
शान्ते , निर्गुणस्त्वलङ्कृतोऽपि न सचेतयेतथमकारकारी , एवमिहापि ब्रह्मण्यम् ॥
ननु किं समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहारं किं वा कतिपयैरित्यादिविकल्पपूर्वक-
मन्यास्याद्युद्भाक्त्वेनास्य लक्षणस्य दूषयितुं शक्यत्वाल्लङ्कारातरं वाच्यमित्यतो भागहीय

ध्वन्यालोकः

ध्वनिर्ध्वनिरिति तदलीकसद्वदयत्वभावनामुकुलितलोचनैर्नृत्वते ; तत्र हेतुं न विभ्रः ।
सद्वद्वशो हि महात्मभिरन्यैरलंकारप्रकाराः प्रकाशिताः प्रकाश्यन्ते च ; न च
तेषामेता दशा श्रूयते ; तस्मात्प्रवादमात्रं ध्वनिः ; न त्वस्य शब्दोदक्षमं तत्त्वं किंचिदपि^१

लोचनम्

तथा “यन्नाभिषेयशब्दोक्तिरिष्टा याचामलङ्किया” इति^२ । ध्वनिर्ध्वनिरिति बीप्सायां संभ्रमं
सूचयन्नदर्शं दर्शयति ॥ नृत्वत इति ॥ तल्लक्षणकृद्भिरित्युक्तशब्दविधाविभिरित्युक्तवर्णो-

कौमुदी

लक्षणं दर्शयति—तथेति ॥ यकत्वं नाम लोकोत्तररूपेणावस्थानलक्षणं तयात्येनाभिषेया-
नामप्यनां शब्दानां चोक्तिर्वैक्याभिषेयशब्दोक्तिरिति । यथा वक्ष्यति “शब्दस्य हि यकृतानि-
धेयस्य च यकृता लोकोत्तरीयेन रूपेणावस्थानम्” इति ; अव्येवासायलङ्कारस्यालङ्कारभाव
इति ; एवं च यथार्थं चिन्त्यन्तरमुद्वहते, तस्य तस्य कथितगुणालङ्कारसामान्यलक्षणसङ्गृही-
तत्वात्तत्कर्तृदृष्टव्यमसंभावनीयमित्यर्थः । पाठिनपदपुनःपाठभावरूपाया इह बीप्तायाः प्रयोजन-
माह—संभ्रममिति ॥ ‘गच्छ गच्छ’ इत्यादिवदभिषेयशक्तिशयजमितसंभ्रमसूचिकैवा
बीप्सा ध्वनिशब्दविचनानुकरणरूपतयातु कर्मभाववादिगतव्यनिषेधयमनादरमवधौतमतीत्यर्थः ॥
ननु ध्वनियुक्तशब्दवर्तुल्यत्वेनैव नर्तनं हि फल्यग्रीवितायमानव्यङ्ग्यार्थसारसमास्वादन-
निर्वाहनमिति तत एव तत्सद्भाष्यस्य सिद्धत्वात् कथं तदभावावधारणविषयाशङ्क्य नृत्वत
इत्यत्र विधितं धर्तृपदमुपस्थापयति—तल्लक्षणकृद्भिरिति ॥ तल्लक्षणकृद्भिरित्युक्तव्ये
हि नृत्वस्य तल्लक्षणार्थकनिर्वाहनत्वात् बलहंसः शक्यक्रियः । तादृशस्तु कस्यचित् फल्य-
स्याभावात् तत एव तच्छ्रोतृकर्तृकनृचप्रसक्त्यभावात् तावता ध्वनिसद्भावसिद्धिरित्यर्थः ॥
नन्येतावता किमुक्तं भवतीत्यत उक्तम्—ध्वनिशब्द इति ॥ यो यो ध्वनिवादिनामति-

१. ग. ख. ‘जपि’

२. ग. ‘श्लेषशब्दम्’

३. क. ख. ‘जपित’

४. क. ख. ‘तथा’ इति ह्यन्तं
नास्ति ।

५. क. ख. ग. ‘बीप्साया’

६. क. ख. ग. ड. च. ‘भावरम्’

७. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘तल्लक्षण-
तच्छब्दम्’ ॥ तत्तल्लक्षणं तत्तल्लक्षण-
कौमुदुपलोचने पाठो विनाशितः ।

८. क. ख. ‘विधाशब्दः’

ध्वन्यालोक

प्रकाशयितुं शक्यम् । तथा चान्येन कृत्त एवान्न श्लोकः—

“यस्मिन्नस्ति न वस्तु किञ्चन मनःप्रहादि” सालकृति

व्युत्पन्नै रचितं च यन्नं वचनैर्वक्रोक्तिशून्यं च यत् ।

लौचनम्

कृतचमत्कारैश्च तैः प्रतिपत्तुमिहिति शेषः । ध्वनिशब्दे कोऽस्यादर इति भावः ॥ एषा दशेति ॥
स्वयं दर्पं परैश्च स्तुयमानतेत्यर्थः । वाग्विकल्पा वाक्प्रवृत्तिहेतुप्रतिभाष्यापारप्रकारा इति
वा । तस्मात्प्रवादमात्रमिति सर्वेषाममानसादिना साधारण उपसहारः । यतः शोभाहेतुत्वे

कौमुदी

भूमिं गत आदरः ध्वनिवस्तुत्रिय स तावन्निपुणतरनिरूपणाया प्रवर्तिताया तादृशोऽर्थस्य
वस्तुविदुपपादयितुमशक्यत्वात् ध्वनिशब्दमात्रविषय एवेति पूर्ववत्स्यति । स च समुचित-
गोचरसञ्चारचतुरसरसचेतसा सचेतसामपहासायैव केवल सुपर्णपक्षत इत्यर्थः । दशाविशेष-
प्रसक्त्यनवगमादेषा दशेति किमुक्तमित्यत आह—स्वयमिति ॥ दर्पो दर्पणक्रिया स्वय-
मपूर्ववस्तुदर्शनसामर्थ्यवस्तुचमत्कारव्यवस्था; परैः ध्वनिबादिबहुमानातिशयाविवशीभूतकुक्षिभिः
स्वदर्पणपरजनकर्तृवस्तुतिविषयवस्याप्रकृतत्वात् एवेति प्रकृतपरामर्श[शि]सर्वनाम[मा]गम्य-
त्वात् तन्मात्रस्य च सहेतुकस्यादोषत्वात् व्यग्रव्यान स्तिभ्यत इत्येवाशङ्क्य प्रकारान्तरेण व्या-
चष्टे—वाग्विकल्पा इति ॥ अस्योपरिष्ठात् ‘इति वा’ इत्यनेनान्वयः । अस्मिन् पक्षे वाग्वि-
वत्पश्यादर्थो न प्रागुक्तः, अन्य एव वित्याह—वाक्प्रवृत्तौति ॥ अस्मिन् पक्षे वाक् शब्देन
वाक्प्रवृत्तिहेतुमूतः प्रतिभाष्यापार एव गृह्यते । तत्सवन्धिन एव तुल्यप्रकारा विकल्प-
शब्देन गृह्यते । पूर्वत्र हि वाक्प्रवन्धिन इति विशेषः । आनन्तर्याचृतीयप्रकारमात्र-
विषयत्वं प्रतीयमानमुपसहारस्य वाच्यत्वाह—सर्वेषामिति ॥ अभ्यवरूपस्य साध्यस्य प्रकार-

तत्त्वलोचनम्

लोचनम्

गुणालङ्कारेभ्यो न व्यतिरिक्तः, यतश्च व्यतिरिक्तत्वे न शोभाहेतुः, यतश्च शोभाहेतुत्वेऽपि
 नादरत्नदं तस्यादित्यर्थः । न चैयमभावसंभारना निर्मूलव दूषितेत्याह—तथा चान्येनेति ॥
 प्रत्यङ्गसमानकालमादिनैव मनोरथताम्रा कविना । यतो न सलङ्घति अतो न मनः-

कौमुदी

छेचनम्

प्रह्लादि । अनेनार्थलङ्काराणांमभाव उक्तः । न्युत्पन्ने रचितं च यत्रैव वचनेरिति शब्दालङ्काराणाम् । यकोक्तिरुक्त्या संघटना, तच्छून्यमिति शब्दार्थगुणानांम् । यकोक्तिरन्य-
शब्देन सामान्यलक्षणाभावेन सर्वालंकारामावे उक्त इति केचित् । तैः पुनरुक्तं न

कौमुदी

भावफलत्वेनैव मनःप्रह्लादित्वाहित्यं न पृथगर्थान्तरसमर्पकत्वेन सोपयोगी मनःप्रह्लादित्व-
विशेषणमित्याह—यतो नेति ॥ अनेनेति ॥ विशेषणद्वयेन । अर्पालंकारा उपमादयः ।
अर्थत्राचि वस्तुपदसामानाधिकरण्यादलंकारसामान्यवचनोऽप्यलंकृतशब्दोऽर्पालंकारेषु वर्तते
इत्यर्थः । वचनशब्देन कर्कश्युत्पत्त्या शब्दानामिह ग्रहणम्; न्युत्पन्नैर्विशिष्टतया प्रतीयमानत्व-
मेव नान्यत्, अनुपयोगादप्रसङ्गाच्च ; तच्चानुप्रासाद्यलंकारशृङ्गारित्वलक्षणमित्याह—न्युत्पन्नै-
रिति ॥ अभाव उक्त इति सर्वानुपज्जर्नायम् । यकोक्तिरन्यमित्यनेन शब्दार्थगुणानामभाव
उक्त इत्यन्वयः । कथं तेन तदुक्तिरित्याशङ्क्याह—यकोक्तिरुक्त्या संघटनेति ॥ अत्रोक्तिशब्देन
संघटनैवोच्यते । “वक्रता च छेवोत्तर्जनेन रूपेणारस्थानम्” इति वक्ष्यति । तेन वक्रत्वमुत्कर्ष-
शालित्वम् ; वक्रैश्चोक्तिर्व्यापाररूपा संघटनैरचनानिमित्ता । यथोक्तान्यत्राचार्येणैव “इदमनेन
शब्देन अनयेतिवर्त्येतया अमुना आशयेनैवंभूतबुद्धिरागुपादनाय भूवे इति वयिः प्रवर्तते ।
स तथाभूतं रसरक्तम्यं विपत्ते” इति । तस्याश्च शब्दार्थोभयसंनिध्या वक्रत्वमुक्तलक्षण-
माधुर्यादिगुणरसामिव्यञ्जनसामर्थ्ययोगितया गुणसंयन्त्रैकनिबन्धनमिति तच्छून्यत्वोक्त्या
गुणाभाव एवोक्त इत्यर्थः । अस्मैव विशेषणस्य कथञ्चिदेव हेतुशेन गुणादिशून्यत्वाधेप्रति-
पादकत्वं नाज्ञसा प्रतीतिपथाभ्यासीत्यपरितुष्यतां व्याख्यानेनान्तरमुपन्याय दूषयति—
यकोक्तीति ॥ “सैषा सर्वैर्यकोक्तिरनयार्थो विभाष्यते” “वक्राविशेषमन्दोक्तिरिष्टा वाचामलं-
क्रिया” इति च वचनबलेन वक्रोक्तेरलंकारसामान्यरूपत्वावगमात् तच्छून्यत्वोक्त्यालङ्कारसामा-
न्यभावमुखेन सकललङ्कारविशेषामनोक्तिः सिध्यतीति तेषामाशयः । एवं व्याख्याने न नापरो
दोषः केवलं पुनरुक्तिदोष एव शब्दार्थालंकाराभ्यामनस्य विशेषणान्तरयोक्त्यानेनापि विशेषणेन
सामान्यमुखेन प्रतिपादनात् ; गुणव्यभावानुक्तिदोषश्चातिरिच्यत इति श्लेषमितिनेन सूचितम् ।

१. क. ख ग द. च. 'वेव'

२. च. 'रथि न वचने'

३. इ. च. 'गुणलङ्काराणां'

४. क. ख च. 'इत्येव' नास्ति ।

५. द. 'सर्वलङ्काराणामभावः' .

६. ख. द. च. 'पुनरुक्त्यम्'

ध्वन्यालोकः

काव्यं तद्धतिना समन्वितमिति प्रीत्या प्रशंसञ्छडो

नो विद्योऽभिदर्शाति किं सुमतिना पृष्टः स्वरूपं ध्वनेः ॥”

लोचनम्

परिहृतेभ्येऽप्यलम् ॥ प्रीत्येति ॥ गतानुगतिकाङ्गनुरागेणेत्यर्थः ॥ सुमतिनेति ॥ जडेन तु
पृष्टो भ्रमङ्गर्कटाक्षरेवोत्तरं ददत्तस्वरूपं काममाचक्षीतेति भावः ॥

एते चाभावविकल्पाः शृङ्खलाक्रमेणागताः, न त्वन्योन्यमसंबन्धा एव ; तथा हि
तृतीयाभावाप्रकारनिरूपणोपक्रमे पुनः शब्दस्यात्यमेवामिप्रायः, उर्पसंहारीक्यं च सङ्गच्छते ।

कौमुदी

प्रीतिश्चात्र न तयोप्यसमुचितवस्तुसतत्त्वात्स्वादजनिता सहृदयद्वयसंवादासाक्षिणी प्रशंसा-
हेतुत्वेन इहोपात्ता, किं तु रज्य परमार्थवस्तुपरामर्शपराऽसुखमानस्रानां परवचनपारिनिष्पन्नपटुतर-
प्राप्यमात्राक्षरानां काल्पसाराभिमतपथनिविषयाभिनिवेशविशेषात्मकः प्रेमविशेषो भ्रान्तिमूल
इत्याह—गतेति ॥ गतेऽन्यस्य गमनं अनुगतमनुगमनं येषां भवति ते गतानुगतिकाक्षेपा-
मनुरागेणेत्यर्थः ॥ सुमतिनेतिपदस्य प्रयोजनं विपक्षे बाधकमुखेन दर्शयति—जडेन त्विति ॥
कथं जडकर्तृके प्रश्ने तत्स्वरूपाख्यानसंभावना न सुमतिकर्तृक इत्याशङ्क्य जडत्वादेव
तस्य यथारूपश्चित्प्रत्यायनसंभवादित्युक्तम्—भ्रमङ्गेति ॥ तस्यापि सुमतिसन्निधौ तदसंभावनां
सूचयितुं—काममित्युक्तम् ॥

एवं वृत्तिरुद्धकांस्तीनपि प्रकाशान् क्रमेण स्पष्टीकृत्य तेषु कश्चिद्विशेषमुन्नेयमिति—
एते चेति ॥ शृङ्खलाक्रमेण शृङ्खलाम्यायेन ; आगता अवतीर्णाः ; अन्योन्यसंबन्धस्त्यमीषां
प्रागेव तात्पर्यार्थप्रकटने तत्तादित्पर्यानुवर्णने च स्पष्टीकृत एवेति भावः । न च गयेवैतत्स्य-
मनीषयोऽक्षितम्, घृतिक्कारवचनत्रयावैवावगम्यते इत्याह—तथा हीति ॥ पुनःशब्दस्य विशेष-
पार्थक्ये सति अपरे पुनरिति ग्रन्थविन्यासौचित्यात् तत्परिहाणेन पुनःशब्दस्य प्रथमतः पाठः ।
प्रागुक्तप्रकारायेदमुत्तरस्यानन्तर्यं सूचयन् संबन्धमवगमयतीत्यर्थः । ज्ञापकान्तरं चाह—

१. ग. ‘अभिदर्शाति’ ।

२. ख. ख. ‘स्व’ नास्ति ।

३. क. ख. ग. ‘तु’ नास्ति ।

४. क. ख. ‘अव्यापारेभिरिव’

५. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘एवनेत्रे’

६. क. ख. ‘व्यसंहारीक्येन’

ध्वन्यालोक

भाक्तमाहुस्तमन्ये । अन्ये त ध्वनिसञ्ज्ञित काव्यात्मान गुणवृत्तिमाहुः ।

लोचनम्

अभाववादस्य रामारनाप्राणत्वेन भूतत्वमुक्तम् । भाक्तवादसंबन्धिष्ठिन्न पुस्तकेष्विष्टमिप्रायेण
‘भाक्तमाहुरिति’ नित्यप्रवृत्तवर्तमानापेक्षपामिधानम् । भयते सेव्यते’ पदार्थेन
प्रसिद्धतयोत्प्रेक्ष्यत इति भक्तिधर्म, अभिधेयेन सामीप्यादि^१, तत आगतो भाक्त

कौमुदी

उपसहारेक्यमिति ॥ अत्र तमेवास्व घेऽन्यापेक्षतया स्वतन्त्राणाममीषा प्रकृष्टाणामुपपादने
सत्त्वुपसहारमेदेन भवितव्यम्, तदभावादन्वोपसर्गविन एवामी अन्तरभेदमात्रमेव, एत
न्महाप्रकरणकयवदैक्यमेव—इत्यन्यसेयमित्यर्थ । कारिकायामभाववादविषये जगदुरिति छिट
प्रयोग, भाक्तवादे पुनराहुरिति वर्तमानार्थस्य छट, तत्र कोऽभिप्राय इत्यपेक्षायामाह—
अभाववादस्येति ॥ उक्तमिति ॥ जगदुरित्वनमेति शेष । अविच्छिन्नो वर्तमानतया स्थित एव
पुस्तकेषु लक्षणकारिचित्तेषु लक्षणप्रयथित्यर्थ । तेन रामारवादवदस्य भूतत्वमिति आहु-
रिति वर्तमाननालावच्छेदनिर्देशो निर्दोष इत्यर्थ । ध्वनेर्भाक्तरूपप्रतिपादनार्थं भाक्तशब्दस्य
गौणलक्षणिकावच्छेदप्रतिपादकरमभिदधतस्तस्य [दधत् तस्य] भक्तिशब्दार्थविशेषाधीनत्वा-
त्तमेव तानदाह—भज्यत इति ॥ भक्तिशब्देन लक्ष्याभिमततीरादिगतो मुख्यार्थसारूप्यादिको
धर्मो गृह्यते । वयमस्य तदभिधायनमिति तदाह भज्यत इति । भक्त्यर्थप्राप्त्यामपा
कृत्येति—सेव्यत इति ॥ अत्र वर्तपेक्षा पूरयति—पदार्थेनेति ॥ उद्यमभिमतस्तीरादिरन
पदार्थो विरञ्जित । ननु लक्ष्यतीरादिपदार्थमर्तुका सारूप्यादिधर्मेतिप्रायः समाश्रयणापरपर्याया
कीदृशीय रोका नाम चेतनैकनियतस्य सेव्यसेव्यभावस्याचेतनेन सपद्यितुमशक्यत्वात्,
त्रिमयी वासाविषाशङ्कयाह—प्रसिद्धतयोत्प्रेक्ष्यत इति ॥ एषोऽयं—येय पदार्थमर्तुका
सेवा नामोक्ता, सा वस्तुन प्रतिपत्तुस्त्वेषामिहा काचित् प्रतिपत्तिरेव भवति । यथा राज्ञ
इत्युक्ते किमप्यगो वेयेयमादिरूपा जिज्ञासापरपर्याया वस्तुन प्रतिपत्तुतापि सता आकाङ्क्षा

१ क ख ग गुणवृत्तिमाहुः

४ ग ज्ञानेन

२ घ ङ च म वेवाह

५ क ख ग उद्धोष्यते

३ क ख ल ललायत

६ क ख ग ग व ‘साहचर्यादि’

लोचनम्

लक्षणीकोऽर्थः । यदाहे—

“अभिधेयेन सामीप्यसारूप्यात्मन्ययतः ।

वंपरीत्याक्रियायोगादुक्षणा पञ्चधा मता ॥” इति ।

गुणसमुदायवृत्तेष्वैव शब्दस्यार्थमागतैर्दृश्यादिर्येक्तिः ; तत आगतो गीणोऽर्थो भाक्तः ।

कौमुदी

पदार्थेभ्यारोप्य व्यवहियते, तथा गङ्गायां घोष इत्यादावपि बाधितमुत्पद्यार्थभूतान्वयप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तुः तीरादेः गङ्गादिशब्दप्रतिपादननिमित्तत्वसंभावनारूपमभिधेयार्थसामीप्यादियिषया या फलपना सा तीरादिगतत्वेन तत्कर्तृकधर्मविषयसेवारूपत्वेन व्यपदिश्यते, सामीप्यादिधर्म-संवन्धनिवन्धनत्वाद्गङ्गादिशब्दप्रतिपाद्यत्वस्य तत्पर्यालोचनायाः सेवारूपत्वोपचारोपपत्तेः) न च फलपनारूपाया उल्लेखाया निर्वाजत्वान्न सारूप्यादेः निमित्तत्वमिति शङ्कनीयम्, तीरादेर्गङ्गादिसामीप्यसंवन्धस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसिद्धत्वादिति ॥ एवं भाक्तशब्दं प्रकृत्यर्थ-मुक्त्वा प्रत्ययार्थमाह—तत इति ॥ तस्माद्दर्शनेतोः आगतः प्रतीतः लक्षणीकः लक्षणाद्वृत्त्या प्रतिपाद्यो लक्ष्यस्तीरादयो भाक्तशब्देनोच्यते इत्यर्थः । लक्षणावृत्तेः सारूप्यादिनिमित्तत्वेऽभियुक्तोक्तिमाह—यदाहेति ॥ अस्य श्लोकस्योदाहरणयोजनामुपरिष्ठात् स्वयमेव स्पष्टी-करिष्यति इति नेह प्रकटीक्रियते । इदानीं भाक्तशब्दगौणार्थप्रतिपादकत्वं भक्तिशब्दस्य तत्समु-चितार्थप्रदर्शनपूर्वकं प्रदर्शयति—गुणसमुदायवृत्तेरिति ॥ गुणानां शौर्यादीनां समुदायं संघाते एव वृत्तिर्येतन्न यस्य सिंहादिशब्दस्य स तथोक्तः । सिंहादिशब्दा हि यथासंवेतं जातिं व्यक्तिं वा प्रतिपादयन्तः तद्गुणसमुदाय एव वर्तन्ते, न तदंशे; शब्दप्रवृत्तेरर्थप्रमितिकार्य-गमत्वात् तद्व्यमिते शब्दान्वाच्यव्यतिरेकानुविधान्या गुणसमुदायविषयतया जायादाविवा-प्रत्यक्षमुपपत्तेः सर्वलोचसाक्षिकत्वात् । अत एव गुणसमुदायस्येहार्थशब्देन ग्रहणम् । अर्घ्यते

उपलोचनम्

“सामीप्यैर्दृश्यादी” इति लोचनम् । अत्र प्रतिपाद्ये अद्याविद्यस्वरूप भक्तिं प्रयोजनत्वेन यणयन्ति लोचनकाराः भक्तिमानसमुपयन्तुता ज्यनिमन्म्युपगच्छता दृष्टया, न तु ज्यनिवादिदृष्टया । ध्यनियदे खलु प्रयोजनं पावनत्यादिकम् । अतः “सामीप्यैर्दृश्यादी” इति लोचनग्रन्थः कौमुदीकारानुसारेण छेदकप्रमादादिकल्पनात्तलीकार नार्हति ॥

१. क. ख. ग. ड. ‘बाहु.’

२. ड. च. ‘सामीप्यात् सारूप्यात्’

३. कं. ख. ‘सारूप्यात् सादृश्यात्’

४. क. ख. ग. ‘च’ नास्ति ।

लोचनम्

भक्ति. प्रतिपाद्ये सामीप्यैक्ष्यादौ श्रद्धातिशयः ; ता प्रयोजनत्वेनोद्दिश्य तत आगतो भाक्त इति गौणो लक्षणिरुक्तः ; मुख्यस्य चार्थस्य भङ्गो भक्तिः—इति, एव मुख्यार्थत्रया निमित्त^१ प्रयोजनमिति त्रयसङ्गात् उपचातवीजक्रियुक्तं भवति ॥ काव्यात्मानं गुणवृत्तिमिति^२ ॥ सामानाधिकरण्यात्स्याय भाव —यद्यप्यविवक्षितवाच्ये ध्वनिभेदे

कौमुदी

गम्यते शायते इत्यर्थशब्दव्युत्पत्तेर् अर्थस्य गुणसमुदायरूपस्य नाग एरुदेशस्तैश्चयादि सिंहादिशब्दे शौर्यादे । एवं भाक्तशब्दस्य गौणलक्षणिकार्यसमर्पणत्वं प्रदर्श्य तस्यैव तदुभय-शब्दप्रतिपादकत्वनपि दर्शयति—भक्तिरिति ॥ कथमत्र सामीप्यस्य प्रतिपाद्यतया श्रद्धा-तिशयमिप्यप्यमिति चेत्, सत्यम् । इयं तु लेखकानां प्रमादविमूर्ध्भेति मन्यामहे । पावनत्व-तैश्चयादाविति हि ग्रन्थपाठो युक्तः । अथ वा सामीप्यतन्वेन पावनत्वस्यैव प्रह्वणमस्तु, एकार्यसमवायलक्षणसम्बन्धात्तस्यैव प्रयोजनत्वादन्यस्य निमित्तमात्रत्वात् । भक्तिशब्देन भगना-त्मको मनोव्यापारः श्रद्धातिशय उच्यते । तच्छब्देन प्रतिपाद्य पावनत्वस्योपार्थादिकं गृहीतम् ॥ तत इति ॥ श्रद्धानिशयरूपाया भक्तेर्हेतोरुत्पत्तिः । गौणो लक्षणिरुक्तः शब्द इति शेषः । सत्येन हि न पुनरुक्तत्वं अपेक्षितत्वाच्चैत्रमेव व्याख्यातं गरीयम् । एतं निमित्तप्रयोजनगोचरतया “मत्र सेवा-याम्” इति धातोः भक्तिशब्दस्त्रिद्वचङ्गाकारेण व्याख्याय मुख्यार्थवाधविषयतया “भङ्गो आमर्दे” इति धातोस्तत्सिद्धिमुपगम्य भक्तिशब्दं व्युत्पादयति—मुख्यस्य चेति ॥ गङ्गास्नानादे इहापि तत इत्यादेरुपपन्नो द्रष्टव्यः । कथितव्याख्याप्रकाशस्य फलमाह—एवमिति ॥ भक्तार्थ-व्याख्यानस्य मुख्यार्थवाधात्परीजसिद्धिः । फलम्, सेवाभगार्थव्याख्यानस्य निमित्तसिद्धिः, श्रद्धातिशयार्थव्याख्यानस्य प्रयोजनम्—इति समप्रोपचारबीजसूचनत्वं भाक्तशब्दस्य प्रदर्शयि-तुमित्य वितत्य व्याख्यानगरमाभिः कृतमिति, काव्यात्मानं गुणवृत्तिमित्यनेनैव व्याख्यात-प्राप्त्यादानर्थक्यं नाशङ्कनीयमित्यभिप्रायः ॥ ननु ध्वनिर्नाम गुणवृत्तिव्यतिरेकी नास्ति कश्चित् वक्तव्यः । तदुन्निवृत्तं वक्तव्यात्मानं गुणवृत्तिमाहुरिति विधिमुखेन सामाना-धिकरण्यानिर्देशो कोऽभिप्राय इत्याकाङ्क्षायामाह—सामानाधिकरण्यात्स्याय भाव इति ॥ सामानाधिकरण्यात् निर्देशस्येति यावत् । ध्वनिगुणवृत्त्योस्तादात्म्यमेव ध्वनिवादिभिर्निरा-

१. क ख ग 'वा'

२. क ख ग 'वाधननिमित्तप्रयो'

२. क ख ग घ ङ 'वृत्तिरिति'

लोचनम्

“निःश्वासान्ध इवादृशः” इत्यादावुपचारोऽस्ति, तथापि न तदालम्ब्य ध्वनिः, तद्व्यतिरेकेणापि भावात् विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदादौ; अविवक्षितवाच्येऽप्युपचार एव न ध्वनिरिति वक्ष्यामः । तथा च वक्ष्यति—

“भक्ष्या विभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।

अतिव्याप्तेरप्याव्यप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तथा ॥”

“कस्यचिद्भ्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् ॥” इति च ।

गुणाः सामीप्यादयः, धर्मास्तेदध्यादयश्च ; तैरुपायैर्वृत्तिरैर्यन्तरे यस्य, तैरुपायैर्वृत्तिरैर्य

कौमुदी

कर्तव्यम्, न तु ध्वनेः सर्वयोपचारपरित्यागपि इतीममर्थमुदयोतयितुं सिद्धान्त-
विरुद्धतादात्म्यपक्षोपक्षोपार्थोऽयं सामानाधिकरण्यनिर्देश इत्यर्थः । कुतो न
तादात्म्यमिदं शङ्क्य यस्य यद्व्यतिरेकेऽपि भावः न तत्तदात्मकम्, यथा दृक्षार्थं
शिक्षात्वाव्यतिरेकेणापि भवन्न तदात्मकम् । ध्वनिश्चोपचारव्यतिरेकेणापि विवक्षितान्य-
परवाच्यप्रभेदे भवति । तस्मान्न तदात्मक इत्याह—तद्व्यतिरेकेणेति ॥
ननु “निःश्वासान्धः” इत्यादौ यत्र तत्सङ्गावोऽनुज्ञातस्तत्रास्तु तादात्म्यं न सर्वत्र,
तथापि ध्वनितार्था भवाम इत्याह—अविवक्षितवाच्येऽपीति ॥ “सुवर्णपुष्पाम्” इत्यादौ
व्यापारचतुष्टयप्रकटनेन तत्रापि तादात्म्यं नास्तीति तदवसरे वक्ष्याम इत्यर्थः । तत्रापि न
स्वकपोलपरिकल्पितमेव वक्ष्यामः, कारिकाकाराभिप्रेतमेवेत्याह—तथा च वक्ष्यतीति ॥
अथ व्यञ्जकशब्दस्य ध्वनितार्थव्यञ्जनव्यापारात्मनो ध्वनेर्गुणवृत्तिव्यतिरेकेणाभावमेव प्रति-
पादयितुं गुणवृत्तिशब्दस्यामुख्यशब्दार्थव्यापारवाचितं व्युत्पत्तिपूर्वकमाह—गुणा इति ॥
सामीप्यादय इति लक्षणाभिप्रायेण ॥ धर्मा इति ॥ गुणशब्दो द्रव्यपरतन्त्रवस्तुमात्रवचन इति
भावः ॥ तैदध्यादय इति ॥ गौणभिप्रायेण ॥ उपायैरिति ॥ निमित्तभूतैः ॥ अर्थान्तरे तीरादि-

१. घ. ‘विवक्षितवाच्यो’ क. ख.

२. घ. ‘सुवर्णः’

ग. द. च. ‘विवक्षिते वाच्ये’

४. घ. ‘तैरुपायैर्वृत्तिरैर्यन्तरे यस्य
गुणवृत्तः’

३. घ. इदमेव जगिनि ।

लोचनम्

शब्दस्य यत्र ॥ गुणवृत्तिः शब्दोऽर्थो वा ; गुणद्वारेण वा वर्तनं गुणवृत्तिरमुख्योऽभिधान्यापारः । एतदुक्तं भवति—ध्वनतीति वा, ध्वन्यत इति वा, ध्वननमिति वा यदि ध्वनिस्तथाप्युपचरितशब्दार्थव्यापारातिरेको नास्तीति कश्चित् । मुख्येऽर्थे ध्वनिधैवेति पारिशेष्यादमुख्य एव

कौमुदी

माणवकादिरूपे । यस्येति शब्दस्य गङ्गादिशिहादिरूपस्येत्यर्थः ॥ यत्रेति ॥ अर्थे तटादिमाणवकादिरूप इत्यर्थः । यत्र यस्येति नयोपपाकं स शब्दोऽर्थो वेत्याभ्या सङ्गतिः । वाशब्दः चार्थे ॥ वर्तनमिति ॥ गङ्गादिशब्दस्य सिंहादिशब्दस्य तटमाणवकावर्थ इति शेषः । किमिदं वर्तनमिति तदाह—व्यापार इति ॥ स तर्हि कृतभेदे व्यापार इति तदाह—अभिधेति ॥ हन्त तर्हि गङ्गादिशब्दस्य तटावर्थावयवने समयापेक्षत्वप्रसक्तिरित्यत उक्तम्—अमुख्य इति ॥ मुख्यमभिधान्यापारनिवृत्त एवार्थं समयापेक्षत्वनियमः ; तत्र तदपेक्षत्वमात्रेणैव वा[न] अत्रापि तत्समयापेक्षत्वनियमा[न] हान्नाह—इत्यभिप्रायः ॥ भगवत्त्वे गुणवृत्तिशब्दप्रवृत्तिः, तथापि कथं गुणवृत्तिव्यतिरेकध्वन्यर्थाभाव इत्यपेक्षायामभिप्रायमाह—एतदुक्तं भवतीति ॥ ध्वनतीति व्यञ्जकः शब्दः, ध्वन्यत इति व्यङ्ग्योऽर्थः, ध्वननमिति व्यञ्जकस्य शब्दस्य व्यङ्ग्यविवरणे व्यापारः ; एतत्त्रितयमेव ध्वनिशब्देनोच्यते इति हि ध्वनिनादिनामभ्युपगमः । तत्र यदि व्यञ्जकः शब्दो ध्वनिरित्युच्यते, तदा नास्त्युपचरितगङ्गादिशब्दातिरेको भवितुमर्हति । यदि ध्वन्यत इति व्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनिः, तर्ह्युपचरितोऽर्थो यस्तटादिरूपः तस्यतिरेको नास्तीति कश्चित् । यदि पुनः ध्वननमिति व्यापारो ध्वनिः, तदा मुख्यमभिधान्यापारानतिरेक एवास्तीति पक्षत्रयेऽपि गुणवृत्तिव्यतिरेको ध्वनिरिति न कश्चिदर्थोऽस्तीत्यर्थः । शब्दार्थार्थं व्यापारश्चेति द्वन्द्वः । उपचरितेति त्रयाणामपि विशेषणम् ॥ ननु अमुख्याभिधान्यापारातिरेको व्यञ्जनव्यापार एव ध्वनिः, समयापेक्षत्वाभावादित्याशङ्क्य पारिशेष्यात् अभिधान्यापारातिरेकं साधयति—मुख्येऽर्थे इति ॥ इह

१. क. ॥ 'कर्मभानम्'

२. घ. 'मुख्यो व्यापारः'

च. 'मुख्याभिधान्यापारः'

३. क. स. 'मुख्यार्थे ध्वनिः'

ग. 'मुख्यार्थेऽप्यभि'

ध्वन्यालोकः

यद्यपि च ध्वनिशब्दसंकीर्तनेन काव्यलक्षणविधायिभिर्गुणवृत्तिरन्यो वा न कश्चित्प्रकारः प्रकाशितः, तथापि गुणवृत्त्या कव्येषु व्यवहारं दर्शयता ध्वनिमार्गो

लोचनम्

ध्वनिः, तूर्तत्परास्यभावात् । ननु केनैतदुक्तम् 'ध्वनिर्गुणवृत्तिः' इत्याशङ्क्याह—यद्यपि चेति ॥ अन्यो वेति ॥ गुणालंकारप्रकार इति यावत् ॥ दर्शयतेति ॥ भट्टोजनभट्टमनादिना । भामहे-

कौमुदी

द्विविध एव लोके शब्दोऽर्थः, मुख्यधामुख्यधः, मुख्यो गङ्गादिशब्दस्य स्रोतःप्रभृति, अनु-
सृत्यस्तु तटादिः । अत एव शब्दस्य तद्गोचरस्य तथापारस्य च मुख्यधामुख्यधेन ईद्विविध्यम् ।
न चोक्तप्रकारद्वयातिरेकी तूर्तत्वः कश्चित्प्रकारो जागर्ति । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तर-
रिपतिः” इति । अन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वनैपत्येन प्रकारान्तरत्वासंभाव-
नीयत्वात् । तत्र किं ध्वननव्यापरो मुख्यगोचरः किं वा अनुमुख्यगोचर इति विवेक्तव्यम् ।
आद्येऽभिधान्यापाराभावापत्तिः । प्रयोगश्च विमतशब्दव्यापारोऽभिधात्मकः, मुख्यार्थविषयत्वात्,
'यादासि गङ्गायाम्' इति वाक्यस्य गङ्गादिशब्दव्यापारवदिति । द्वितीये लक्षणासुगद्गुरो-
रन्यस्तत्प्राप्तिः प्रयोगश्च, विगतो व्यापारो गुणवृत्तिः, अनुमुख्यार्थगोचरत्वात्, 'गङ्गायां घोषः'
इति वाक्यस्य गङ्गादिशब्दव्यापारवदिति । तत्र समर्थापेक्ष्यविरहान्मुख्यध्वने प्रतिपिद्धे पारशेव्या-
दमुख्याभिधान्यापारमात्ररूपत्वं ध्वनेरायातमतिनिपुणधियणेनापि नापहोतुं शक्यमिति गुण-
वृत्तिरेव ध्वनिः, न तु तदतिरिक्त इत्यर्थः । ध्वनेर्भाक्त्योक्तैरन्यवर्तुकाया अनुपलब्धिपराहति-
माशङ्कते—ननु केनैतदिति ॥ इतिशब्द एकोऽत्रोपसृज्येण योजनीयः । श्रुत एव वा काकाक्षि-
न्यापेनेभ्यत्रापि सम्बन्धनीयः । कोऽसत्यन्यः प्रकारः ? अथवा गुणवृत्त्यपेक्षयान्नो मुख्य
एव प्रकार इति स्यात् । तेन व्याचष्टे—गुणालंकारप्रकार इति ॥ यथा अमावत्यादिभिर्नानि-

लोचनम्

नोक्तम् “शब्दः छन्दोऽभिधानार्थः” इत्यभिधानस्य शब्दाद्वेदं व्याख्यातुं भट्टोद्भटो वभाषे—
 “शब्दानामभिधानमभिधान्यापारो मुख्यो गुणवृत्तिश्च” इति । वामनोऽपि “सादृश्याल्लक्षणा

कौमुदी

गुणालंकारप्रकार इति नोक्तम्, तथा भाक्त्यादिभिरपि ध्वनिगुणवृत्तिरेवेति स्वकण्ठनो नोक्तमिति
 दृष्टान्ताभिप्रायेणात्र ‘अन्यो धा’ इत्युक्तमित्यर्थः । दर्शयतेत्येकवचनेन प्रसन्नजनकर्तृत्वेनोक्तेभ्यः
 काव्यलक्षणकारेभ्योऽन्यस्य न ग्रहणम् । किं तु त एव सद्भावस्वरूपेणैक्यमापद्यमानास्तद्ग्रहण-
 गोचरा इत्याशयेन कर्त्ताकाङ्क्षां पूरयति—भट्टोद्भटवामनादिनेति ॥ तत्र तावत्
 वामनवचनमुदाहरति—वामनेनोक्तमिति ॥

“शब्दश्छन्दोऽभिधानार्थः इतिहास्तावदाः कथा ।

लोको युक्तिः कल्पयेति मन्तव्याः कार्यहेतव ॥” इति ।

काव्यकरणज्ञाननिदानतया शब्दादिनवकमुक्तम् । ततः किमित्यत्र आह—
 अभिधानस्येति ॥ पुनरुक्तिशङ्कां परिहर्तुमित्यर्थः । अभिधानशब्दोऽयं नाभिधायकशब्द-
 वचनः ; किंतु तस्यापारस्यार्थप्रतिपत्तिः कार्यविवक्ष्यस्य पारस्यन्दादिष्वलक्षणस्य मुख्यगुण-
 वृत्तिभेदमिश्रस्याभिधायकस्यैवमभिधायक इति न पुनरुक्तिरित्यर्थः । एवं भट्टोद्भटमणिनि-
 मुक्तापेक्षयादनापिमुदाहृत्य तत्रैव वामनवचनमुदाहरति—वामनोऽपीति ॥ वभाष
 इति संबन्धः । सादृश्यं नाम भूयोऽन्यवसायान्वययोगः तन्निमित्ता या लक्षणा सा वक्रोक्ति-
 र्नामालंकार इति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु—

“उन्मिमील कुमुदं सरसीनां पद्मं च निमिमील मुहूर्तात् ।”

अत्रोन्मीलननिमीलनशब्दौ बाधितमुख्यार्थौ सादृश्यात्संज्ञोचविकारसत्त्वशक्त्या प्रयुक्तौ ।
 यथा वा, गमैव—

“अरुणमणिसहोदराधरेर्पुंरिणं हसदसिनोत्पलपद्मदीर्घनेत्रम् ।

मदपति मधुरं मृदुस्मितं ते वदनमिदं मदिराक्षे गानसं मे ॥”

अत्र सहोदरादिशब्दा बाधितमुख्यार्थः सन्तः सादृश्याद्व्याख्यादिगुणविशेषलक्ष-
 यतया प्रयुक्ताः । ध्वनिमग्नौ मग्नम् रम्योऽपि न लक्ष्यत इत्यमुं भगं पूर्वपक्षोप-
 क्षेपानुगुण्येन व्याचष्टे—तैस्तावदिति ॥ संप्रतिपत्तौ तावच्छब्दः गुणवृत्तेः प्रेयोवता-

१. क. ख. ‘वामनोक्तम्’

२. क. ख. ‘सा सादृ-’

३. ‘सा लक्षणा’

ध्वन्यालोकाः

मनावस्थोऽपि न लक्ष्यते इति परिकल्प्यैवमुक्तम्—‘भाक्तमाहुस्तमन्ये’ इति ॥

लोचनम्

प्रसोक्तिः^१ इति ॥ मनावस्थ इति ॥ तैस्तावद्व्यनिदिगुन्मीलिता ।
यथालिखितपाठैस्तु स्वरूपविवेकं कर्तुमशक्नुवद्भिरित्यस्वरूपविवेको^२ न कृतः,

कौमुदी

भावात् तस्य च वक्ष्यमाणविधया व्यञ्जनव्यापारैकगोचरत्वात् गुणवृत्तिव्यवहारं दर्शय-
द्भिरैव तैः ध्वनिमार्गोऽभ्युत्थित एवेत्यर्थः । हन्त तर्हि ध्वनेर्भाक्तत्वोद्घाटनं निर्मूलमेव स्यात् ;
न हि तैः स्वयच्छेदेन गुणवृत्तिरेव ध्वनिरित्यभ्यधावि, प्रत्युत ध्वनिमार्ग एव पर्यग्राहीत्यावाङ्मय
तथापि लक्षणान्तरेण पृथक् तस्यस्वरूपानिरूपणात् ‘गुणवृत्तिरेव ध्वनिः, न तदतिरिक्तः’
इति तदुक्तिमर्थसिद्धासुपजीव्येन्द्रं भाक्त्वाद्प्रस्थानं प्रवृत्तमित्याह—‘यथालिखितेति’ ॥
गुणवृत्तिव्यवहारविषयम्—

‘उन्मिमीळ कमलं सरसीनां कैरवं च निमिगील मुहूर्तत्’ ॥

इत्यादि फाव्यं लेखनानतिक्रमेण पठद्भिः ‘न लक्ष्यते’ इत्यस्य व्याख्या ‘तस्यस्वरूपविवेको न
कृतः’ इति । तत्र हेतुः—स्वरूपविवेकं कर्तुमशक्नुवद्भिरिति ॥ न केवलं ध्वनित्वरूप-

उपलोचनम्

‘मनावस्थोऽपि न लक्ष्यते’ इति ध्वन्यालोके । अयमेव पाठो वपायान् लोचनसंमतश्च ।
कौमुदीकारेणापि अयमेव पाठः समाहतः । अथैव बोध्यम्—‘न लक्ष्यते’ इत्यस्य ‘न लक्षणं न
विधिव्य प्रतिपाद्यते विवेचनीयोऽपि ध्वनिः’ इत्यर्थो वर्णनीयः । अन्यथा ‘न लक्ष्यते’ इति यथा-
श्रुतार्थग्रहणे ‘गुणवृत्तिर्ध्वनिः’ इति पूर्वपक्षरूपनामूलमुच्छिद्येतेति । ‘ध्वनिगुणवृत्त्योर्भेदो नान्युप-
गन्तव्यः’ इति प्राचासुदटादीना मतम् । भेदानभ्युपगमे प्रमाणं योग्यानुपलब्धिः ; तत्र योग्यता
‘न लक्ष्यते’ इत्यनेन सूच्यते । अलक्षणेन भेदानभ्युपगमः कुतः प्रतीयेत ! ध्वनित्वरूपापरिशान्ता-
देव अलक्षणं कुतो न स्यादित्यत आह लोचने—प्रत्युतोपालम्ब्यते इति । एवं यत्तु ध्वनिगुणवृत्तिभेदा-
नभ्युपगमसाधकानुपलब्ध्यो योग्यता सम्बद्धा समर्थिता स्यादिति भावः ।

१. क. ग. ‘स्थो लक्ष्यते’

४. च. ‘प्रतिपाठकैः’ ग. ‘प्रतिपाठकैः’

२. क. ख. ‘प्रतिपाठकैः’

३. क. ख. ‘विवेकोपपन्नः’

ध्वन्यालोकः

केचित्पुनर्लक्षणकरणशालीनबुद्धयो ध्वनेस्तत्त्व गिरामगोचरं सहृदयहृदय-

लोचनम्

प्रत्युतोपालम्ब्यते, अपाप्रनारिवेलवर्त् यथाश्रुततद्ग्रन्थोद्ग्रहणमात्रेणेति । अत एवाह—परि-
कल्प्यैवमुक्तमिति ॥ यथेष न योज्यते तदा ध्वनिमार्गं स्पृष्ट इति पूर्वपक्षविधानं विरुध्यते ॥

कौमुदी

विवेकाकरणमेव विवेचनाई तत्स्वरूपापलापश्च, अहो महदमीयामपाण्डित्यमिति सोध्यासमाह—
प्रत्युतेति ॥ ध्वनिरिति शेषः । निमित्तमिति ध्वनिमार्गस्पर्शोऽपि सति तद्विवेकाभावात्तदुपालम्भा-
नित्याशङ्क्याह—अमश्नेति ॥ दृष्टान्तेन विवेके सति ध्वनिवस्तुस्वरूपं स्पृष्टतरमवभासेतेति
प्रतिपत्तुपुरुषापराध एनायमिति दर्शितम् । तद्ग्रन्थं ध्वनियुक्तग्रन्थं—उन्मिमीळेत्यादि ।
गुणवृत्तिव्यग्रहारदर्शनात् ध्वनिमार्गस्पर्शे सत्येव तत्स्वरूपविवेकाकरणात् भक्तिरेव ध्वनिः ।
तदतिरिक्त इति तदभिप्रायमुक्तिपर्यन्तपुरुरीकृत्याय भाक्तवादं प्रवृत्त इत्यर्थः । लक्षणकरण
योग्यत्वे सति तदनुपलब्धिलक्षणप्रमाणगम्यत्वेनोपपादिते भाक्तव्यतिरिक्तध्वन्यर्थान्मात्र-
रूपेऽर्थे वृत्तिगतं परिवर्त्येति फलमनुकूलयति — अत एवेति ॥ नन्वत्र
ध्वनिमार्गविरस्पृष्टत्वं न दृश्यत इति प्रतीयमानमर्थमपह्नय किमित्येष हृच्छाय-
बोधाधर्मीत्यन्तरणमित्याशङ्क्याह—यथेवमिति ॥ भक्तिरेव ध्वनिः न तु तदतिरिक्त
इति हि पूर्वपक्षोऽयं दिदर्शयितव्यः । तस्योद्घटादिना स्वग्रन्थेषु ध्वनिमार्गस्पर्शो
केवलं गुणवृत्तिव्यग्रहारमात्रकरणे विरोधः स्यात्, योग्यत्वा[ग्यालु]पलब्धेर्भावोपस्थाप-
नस्य तदानीमनुद्भासितत्वात् । पयोक्तृप्रकारे तु व्याख्याने बलाप्रादननिबन्धना तदुक्तिः
शक्योपपादात् स्वादिलेखेन ग्रन्थयोजना गरीयसीत्यर्थः ॥

१ न ए ॥ क न

‘रत्नस्यवा-

२ क ए ‘अचनोद्भव’

क ‘सुतग्रन्थोद्ग्रहणतद्वत्तुपद्वय’

३ क ‘इति परे’

४ ग ‘योधने’

५ ग ‘धनात्’

६ क ॥ ‘शेऽसि’

७ ग ‘शाम’

ध्वन्यालोकः

संवेद्यमेव समाख्यातवन्तः । तेनैवंविधासु विमतिषु स्थितासु सहृदयमनःप्रीत्ये

लोचनम्

शालीनघुद्धय इति ॥ अप्रगल्भमतय इत्यर्थः । एते च त्रय उत्तरोत्तरं भव्यबुद्धयः । प्राच्या हि त्रिपर्यस्ता एव सरेया ; मध्यमास्तु तद्रूपं जानाना अपि सन्देहेन निह्वयते ; अनयास्तु अनिह्वयाना अपि लक्षयितुं न जानत इति क्रमेण विपर्ययैः सन्देहाज्ञानप्राधान्यमेवाम् ॥ तेनेति ॥

कौमुदी

नन्विह प्रथममभामनादः, तदनन्तरं माकवाद्, तदनन्तरमलक्षणीयत्ववाद इत्यस्मिन् नमाङ्गीकारे को हेतुरित्याकाङ्क्षायामर्थसत्त्वसंस्पर्शभूमिभूतसिद्धान्तपक्षावतारहेतुत्वं सोपानपरंपरान्यायेनामीषामस्ति, तर्दाचित्यानुसृत्यैव कमसमाश्रयणं समञ्जसमेवेत्याह—एते चेति ॥ द्वितीयभावप्रकारेषु कथितविशेषास्तित्यशङ्कामेकपक्षत्वोक्त्या निराकृतं त्रय इत्युक्तिः । माकालक्षणीकउपक्षयोः प्रकारभेदाभावादेव परिशेषादाद्यपक्षप्रकारभेदापरिग्रहः त्रिरसंख्यारूपपदेशप्रयोजनमिति भावः । एतदेव स्पष्टीकरोति—प्राच्या हीत्यादिना ॥ प्राच्या अभामनादिनः । सर्वेष्वेतेन परमार्थज्ञानगन्धवन्प्यतया देहात्मवादिचार्याकवदर्पाचीनन्तममीषा दर्शितम् । अत एवात्तरवानप्योर्विशेषार्थः तुशब्दा । तमेव विशेषमाह—तद्रूपं जानाना इति ॥ संसृजतया ‘यत्किञ्चिदस्ति बाध्यातिरिक्तम्’ इत्युल्लिखन्तोऽपीत्यर्थः । तद्रूपज्ञानमेव तर्हि तदुक्तपक्षोपादेकत्वप्रसक्तिरिति शङ्का शमयति—सन्देहेन निह्वयते इति ॥ ते हि तत्त्वावबोधजन्यपरितोषाभावात्पहुवते । अतश्च पर्यन्तदशापामभाववादिसोदरतैवैवामपीति भावः । मध्यमेभ्योऽध्यन्त्यनामुत्कर्षनिबन्धनं विशेषमाह—अनिह्वयाना इति ॥ तद्रूपमित्यनुपहः । एतत्पक्षानुपादेयत्वमूलमपत्कर्षमाह—लक्षयितुं न जानत इति ॥ विपर्ययस्य स्वरूपजिज्ञासाप्रतिबन्धकत्वाद्विपर्ययप्रधानत्वोक्त्याभाववादिना सर्वपेक्षयात्यन्तापत्तौ दर्शितः । सन्देहस्य जिज्ञासाप्रसङ्गकतया माकवादिना तत्प्रधानत्वाभिधानेन शिक्षाधिकारयोग्यतया तेषामभाववाद्यपेक्षयोग्यता दर्शितः । अन्यानां तु वस्तुतत्त्वावबोधयता लक्षणकरणमात्रविषययोगाज्ञान न वस्तुतत्त्वविषयम्, तच्च सुखोच्छेदमिति तेषां

लोचनम्

एकैकोऽप्यय प्रतिपत्तिरूपो वाक्यार्थो निरूपणे हेतुत्व प्रतिपद्यत इत्येक-
वचनम् । एवमिदामु विमतिविति निर्धारणे सप्तमी । आसु मध्ये एकैकोऽपि यो
विमतिप्रकारस्तैव हेतुना तत्स्वरूपं भूम इति ध्वनिस्वरूपमभिधेयम् । अभिधानाभिधेय-
लक्षणैर्योर्व्यतिरास्योर्व्यक्तुश्रोत्रोर्न्युत्पाद्युत्पादकभावः सम्बन्धः । विमतिनिवृत्त्या तत्स्वरूपज्ञान

कीमुदी

सर्वपूर्वपेक्षयोर्हर्म्यः । पानिवापेक्षया कियानप्यपकर्ष इति दर्शितम् । अतश्च सिद्धान्त-
पक्षान्तरितपूर्वभूमिः शब्दस्वरूपस्य तदसंगेहे सति सम्पन्नभूतध्वनितत्तदर्शनमप्यलम्ब-
मधिकारिधिय सिद्धमित्येतत्क्रमेणोत्पत्तेन धोतितम् । तेनेत्यत्र यदेकवचनं तत् तच्छब्द-
परामृष्टवाक्यार्थभूतहेतुगतैरुक्तप्रतिपादकत्वेन नापिप्रक्षितमिति मन्तव्यमित्याह—एकै-
कोऽपीति ॥ तच्छब्देन हि त्रयो विप्रतिपत्तिरूपा वाक्यार्था प्रकृतत्वेन परामृश्यन्ते । कारक-
विमकया च तेषां ध्वनिस्वरूपनिरूपणं प्रति हेतुत्वमुच्यते । एकवचनेन तु त्रैतेषां समुदिता-
नामेव हेतुत्वम्, किन्तु अन्धानपेक्षतयागीया प्रत्येकमेव हेतुत्वमस्ति, ततश्चैकस्यापि
हेतुरेव कर्तव्ये सति ध्वनिस्वरूपनिरूपणेन बहुषु समु हेतुषु तन्निरूपणमल्यन्तमावश्यकम्
—इत्ययमर्थो दर्शितः । सप्तम्या अनेकार्थवृत्तितया प्रसिद्धान्तात् प्रतिपिपादयिषितार्थसमुचित-
मर्थमाह—निर्धारण इति ॥ तदेव स्फोटयति—आसु मध्य इति ॥ एकैकोऽपीति ॥ अनाना-
दिविषयः । अतश्च तमेत्यस्य प्रत्येकेषु प्रकृतेषु त्रिषु वाक्येषु यथाक्रममभिसम्बन्धेऽनुसन्धेयः ।
ततः 'तस्याप्तान् जगदुरपरे' तेन 'तत्स्वरूपं भूम' इत्यादि सहृदयमनःप्रतीत्ये न्याजुवर्ता
वृत्तिकारेण पार्यन्तिरूपेण प्रयोजनं प्रदर्शितम् ; न तु निवपसक-बभुस्यप्रयोजनानि
प्रदर्शितानि । न च तैरिना श्रोत्रप्रवृत्तिसमव इति स्वयमेव 'तत्स्वरूपं भूम' इति भागस्य
तत्प्रतिपादकता वृत्तिकारेण स्वरूपज्ञानोऽनुक्तमपि हृदयस्थिता श्रोत्रमनस्तन्नाधानार्थं प्रदर्श-
यति—ध्वनिस्वरूपमिति ॥ वचनक्रियाकर्मकारकनया ध्वनिस्वरूपस्य निर्देशात्तस्याभिधेयत्वं
तावत् साक्षादुपदर्शितम् ; अत एव तयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः भूम इति
वचनकर्तुरभिधानाद्वचनस्य श्रोतृप्रतिपत्त्यर्थत्वात् श्रोतृत्वमभात् तत्सम्बन्धोऽपि सम्बन्धि-

१. य 'रिति'

२. न 'निरूपणेऽपि'

३. ए. 'एकैकोऽपि' नास्ति ।

४. ह 'वेऽपी'

५. य ह य 'सम्बन्धः'

६. य च 'श्रोत्रादयन्मुत्पादय'

लोचनम्

साध्यसाधनभावः संबन्ध इत्युक्तम् । अथ श्रोतृगतप्रयोजनप्रयोजनप्रतिपादनं “सहृदयमनः-

कौमुदी

शब्दसामर्थ्यात् सिध्यति । विभक्तिप्रयुक्तत्वात्तत्परूपामिधानस्य तन्निवृत्त्यर्थवाच्यतेस्तत्त्वा-
वधारणप्रतिपक्षभूतनिमित्तिप्रतिषेधमुखेन तत्फलत्वं ध्वनिस्वरूपामिधानस्य दर्शितम् ।
तद्द्वारेण च शास्त्रप्रयोजनयोरुत्पाद्योत्पादकभावसंबन्धोऽपि सूचित एवेति श्रोतृप्रवृत्त्युपयुक्त-
मनुग्रन्धत्रयमत्र तत्स्वरूपं भूम इति कारिकाखण्डेन दर्शितं भवतीत्यर्थः ॥ उक्तमिति ॥
तत्स्वरूपं भूम इत्यनेनेति शेषः । इदानीम् “सहृदयमनःप्रीतये” इति कारिकाखण्डस्य
प्रयोजनम् “तस्य हि” इत्यादेः “लक्ष्यताम्” इत्यतःप्राक्तनस्य वृत्तिग्रन्थस्योपयोग च दर्शय-
न्वतारयति—अयेति ॥ ज्ञानस्य स्वतःसुखप्राप्त्यादिरूपत्वरहितस्य प्रयोजनत्वायोगात्
प्रयोजनान्तरहेतुस्यैव तथावस्थावश्यकत्वत्वात्तस्यैव प्रीतिरूपस्य स्वतःप्रयोजनतया
प्रवृत्ताद्यन्तरङ्गत्वं तदाक्रान्तिसमाप्तादितप्रयोजकभावस्यैव मुख्यप्रयोजनस्य प्रयोजनत्वम् ; अत
एव वृत्तिकारेण मुख्यप्रयोजनानभिधानेन सहृदयमनःप्रीतय इति माग व्याकुर्वतेदनेष प्रयोजन
प्रादर्शितः । अस्मिन्नेतरापेक्षशोभुरकन्धरीमत्वेन स्वसाधनसंक्रान्तिमुखेन वस्तुसामर्थ्यबलदेव
श्रोतृप्रवृत्तिमूलकारणत्वावश्यकस्य तद्रूपजीवनलम्बजीवितस्यैव प्रयोजकत्वमिति तत्प्रतिपादन
न व्यर्थमिह्लाशयेनाह—श्रोतृयतेति ॥ श्रोतृगतं यत्प्रयोजनं ध्वनिस्वरूपज्ञानरूपं तस्य
प्रयोजनं प्रीतिरूपं तस्य प्रतिपादनमिति कर्तरि कारणे वा ल्युट्प्रत्ययः ॥ व्याख्यातु-
माहेति ॥ अस्यार्थः “तस्य हि” इत्यादेः तानवृत्तिग्रन्थस्य साक्षाद्याख्यानरूपत्वं नास्ति, तथापि
नानुपयोगः । आनन्दस्य सहृदयमनःप्रतिष्ठारूपप्रयोजनप्रतिपादनार्थतया तत्प्रयोजनत्वसमर्थ-
नार्थं ध्वनेः काव्यजीवितत्वानन्यप्रतिपादितत्वात्प्रदर्शनमुखेन लक्ष्यतामित्यादिव्याख्यानशेष-
तयोपयोगसम्भवात् । न हि प्रीतिः प्रीतिरूपत्वं ताद्रूप्येण प्रयोजनत्वं वा तद्विषयस्य
तद्योग्यतोपाधिभूतनिरतिशयसाक्षात्प्राप्त्यपदानभिषेके सुखोपपदं भवति इति तच्चादृश-
सीमाव्यपिशेषभाजनत्वप्रतिपादकतया तस्य हीनत्वदेरत्यन्तोपयोगित्वमनपमादमिति । तस्यैत्यत्र
तच्छब्दो ॥ ध्वनिसंज्ञिपरः , किं तु तत्प्रकाशनावश्यकत्वसिद्धयर्थं विप्रतिपत्तिमयमहान्ध-

१. क. ख. 'साधकभाव'

इत्युच्यते'

२. ग. 'जग'

३. क. ख. 'निवृत्त'

४. क. ख. ग. घ. च 'प्रयो-
जनार्थं'

५. क. ख. ग. घ. 'प्रतिपादनम्'

धन्यालोकः

तत्स्वरूपं ब्रूम । तस्य हि ध्वने स्वरूपं सकलसत्त्वविकाव्योपनिषद्भूतमतिरमणीयमणी-

लोचनम्

प्रीतये' इति भाग व्याख्यातुमाह—तस्य हीति ॥ विमतिपदपतितस्येत्यर्थः । ध्वने स्वरूपं लक्षयता सन्निधिनि मनसि हेदये आनन्दो निर्द्वयात्मा चमत्करापरपर्याय प्रतिष्ठा परैरिपर्यासा-
द्युपहतैरनुमील्यमानत्वेन रमेमान लभतामिति प्रयोजनं संपादयितुं तत्स्वरूपं प्रकाशयत

कौमुदी

कारतिरोहितायधर्मैशिशिष्टपर इत्याह—विमतिपदपतितस्येति ॥ ग्रन्थस्य चास्य स्पष्टसंगतिवत्वात् सुप्रहृत्वाय सङ्गतिमाह—ध्वने स्वरूपमिति ॥ लक्षयता-
मित्यस्याव्यवधानादानन्दशब्देनैव सङ्गतिं सपदि भाषात्, तथाशुश्रूष्यमुक्तम्—सम्यग्निधिनि मनसीति ॥ न सक्त्वरूपविकल्पात्मकवृत्तिरन्मत्र मनो विनश्चितम् । किञ्च अप्यवसाय-
वृत्तिरुत्तमं परममात्रमिव्याह—हृदय इति ॥ आनन्दप्रतिष्ठाशब्दयोरपर्यन्तरपरतया व्याख्यास्यमानत्वाच्च विपक्षितमर्थं पदं ना[वदन्ना]नन्दशब्दस्य तावन्निर्द्वयात्मेति आनन्दस्य निर्द्वयात्मानोऽप्यव्यपदेश्यवाच्यमन्दातरेणपि स्मृत्यति—चमत्कारेति ॥ प्रतिष्ठामित्यस्या-
ध्यर्थाह—स्येमानमिति ॥ हेतुन्तरप्रापिताप्रतिष्ठया एवानन्दस्य प्रतिष्ठालम्भन-
प्रसक्तिरित्यत उक्तम्—परैरिति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेण यावदेतद्वन्निस्वरूपप्रतिपादनं न क्रियते, तावत्सहृदयदयममहालालमध्यसीम्नि तत्सतस्वसमास्वादनकन्दादानन्द-
मन्दारतरुप्ररोहं प्रादुर्भवन्नेव वा अभावादिवादिगदितयुक्तिसहस्रखनित्रसमुत्खातमूलेऽ-
नुदितप्राप एव स्यादिति तदनुमूलनहेतुनिर्गमनं तत्प्रतिष्ठापनं समतमेवेत्यर्थः । परोकयुक्तीनां वास्तवे तदनुमूलनसामर्थ्ये कुतोऽनुमूल्यमानत्वमपीत्याशङ्क्य तासांभाषासतां दर्शयितु-
मुक्तम्—विपर्यासाद्युपहतैरिति ॥ आदिशब्देन सन्देहाज्ञानयोः समह । ननु
“सहृदयमनं प्रीतये” इत्यस्य वाक्यान्तरेण प्रयोजनप्रयोजनप्रतिपादकत्वेनोक्तिं प्रतिष्ठा-
लभतामिति वाक्यान्तरेण निर्देशश्च कारिकायां सहृदयमनं प्रीतये तत्स्वरूपं ब्रूम

लोचनम्

इति संगतिः । प्रयोजनं च नाम तत्संपादकमस्तुप्रयोक्तृताप्राणतयैव तथा भवतीरयाशयेन प्रीतिपे तत्स्वरूपम् इत्येवावयतया व्याख्येयम् । तत्स्वरूपशब्दं व्याचक्षाणः संक्षेपेण तात्पर्यो-
दीरितविकल्पपञ्चकोद्धरणं प्रथयति—सकलेत्यादिना ॥ सकलशब्देन सकलविशब्देन च

यौमुदी

इत्येवावयतयप्रतीतिविरुद्ध इत्याशङ्क्य कारिकाप्रमनुकूलयितुमुक्तम्—इति प्रयोजनं संपा-
दयितुमिति ॥ न भिन्नवाक्यत्वेनेव व्याख्या वृत्तिकारस्याप्यभिगता । प्रयोजनप्रयोजनप्रति-
पादकत्वोक्तिः पुनर्वैवादिबन्धेन, न शाब्दी । तन्मूल एव च वाक्यान्तरेण निर्देशः । वस्तुतस्तु
एकवाक्यताङ्गीकारेणैवा यथाकारिकाक्षरं व्याख्या अवसेया, न भिन्नवाक्यतयेति भावः ।
एतदेवोपपत्त्योद्धेदयनाह—प्रयोजनं चेति ॥ चो हेत्वर्थः; नाम प्रसिद्धौ,
तच्छब्दः प्रयोजनस्वरूपवचनं प्रयोजनस्वरूपसंपादकं यद्वस्तु कियारूपं तस्य प्रेरकत्व-
स्वभावशालितया तथा प्रयोजनत्वेनावभासते । प्रयोजयति स्वनिष्पादके साधने पुरुषं प्रवर्त-
यतीति प्रयोजनमित्युच्यते । न लुलु डिःपादिशब्दवशाद्वृत्तिकशब्दत्वमस्य शक्याङ्गीकारम्;
अतस्पादिशब्दप्रयोजनत्वप्रतीतिवैयर्थ्यभेदेन व्याख्याने न सिध्यतीति हृदये कृत्वा वृत्तिकार
एकवाक्यतया व्याख्येयतामेवाभिहितयान् । यथाश्रुतप्रपञ्चअयानुरूपार्पादसायिनां
पुनरन्यथापि प्रतीयेतेति भावः ॥ इत्याशयेनेति ॥ यस्मादेवमाशयो वृत्तिकारस्य तस्मादेक-
वाक्यतया व्याख्येयमिति योजना । अथवा व्याख्या इयमिति पदद्वयं वृत्तिकारस्य व्याख्यानमेत-
दित्यर्थः । सकलेत्यादिविशेषणानामुपयोगमाह—तत्स्वरूपशब्दमिति ॥ तद्याख्यानं वा
किमर्थमिहात उक्तम्—पूर्वेति ॥ तदप्युक्तं कृतत्वादनर्थरूपमित्यत उक्तम्—संक्षेपत इति ॥
संक्षेपविशताराया प्रतिपाद्यमानो बार्थः प्रतिपित्सुनां प्रतिपत्तिपथमगायासेनावतरेदिति भावः ।
उद्धरणं निरासः; तदेव विनिश्चय दर्शयति—सकलेति ॥ प्रक्षरलेशस्य किमखिलान्व-
यिपयव्याप्त्यगावकृतम्, आहोस्विदप्राधान्यकृतम्? आहं सकलपदेन शक्यत्यति,
सकलमविकान्वयिपयव्याप्त्युपलब्धेरनपलपनीयत्वादस्य न तत्कृतं प्रकारलेशत्वमिति ।
द्वितीये सकलविशब्देन निर्देष्टवति, काळिदासप्रभृतिभिर्गोहाकविभिस्तस्यात्यन्तमाहृतस्य

१. प. 'तत्स्वरूपशब्दः'

४. २२. 'रूपम्'

२. क. ख. ग. 'तत्स्वरूपम्'

५. ५. 'अहम्'

३. क. ख. ग. 'व्याख्यानम्'

६. ५. ८. च. 'युवयति'

ध्वन्यालोकः

यसीभिरेपि चिरतनकाव्यलक्षणविधायिनां बुद्धिभिरनुन्मीलितपूर्वम् । अथ च रामायण-

ऐचनम्

प्रकारलेशे कस्मिंश्चिदिति निराकरोति । अतिरम्णीयमिति भाष्यार्थतिरेकमाह । न हि 'सिद्धो
वट्टः', 'गङ्गाया घोषः' इत्यत्र रम्यता वैचित् । उपनिषद्भूतशब्देन तु अपूर्वसमाख्यामात्र-
करण इत्यादि निराकृतम् । अणीयसीगिरित्यादिना गुणालङ्कारनन्तर्भूतरस सूचयति । अथ
चेत्यादिना तरसमयान्त पातिन इत्येति यत्सामयिकत्वं शङ्कितं तन्निरवकाशीकरोति ।
रामायणमहाभारतशब्देनादिकवेः प्रच्युति संभवे मूर्ध्निभिरस्यादर इति दर्शयति । लक्ष्यता-
मित्यनेन भाष्या स्थितप्रविषय इति परास्यति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षो लक्षणम् । लक्षणे

कौमुदी

नाप्राधान्यनिमित्तं लेशत्वमादाद्विषयमपि शक्यमित्यर्थः । व्यतिरेकेणैव स्फोरयति—न
हीति ॥ काचिदिति ॥ दूरेऽतिरम्यत्वकथेति भावः । भाकशब्दस्य गुणलक्षणाद्वृत्ति-
साधारणतयोक्तत्वादित् तदुभयोदाहरणदानम् । किं सिद्धादिशब्दै बट्टाद्यर्थप्रतिपादने
रम्यत्वम् ततः शीयोदिप्रत्ययने 'नाभः', अनुसलभात् । न द्वितीय, यतो गुणादिसन्ध-
सुन्दरत्वविरहात् ध्वनित्वापादनपर्याप्तं रामणीयकमिह सचेतसाम्यमासत इति भावः ।
उपनिषद्भूतत्वेन सार्ग्वैष्ट्यमुक्तम्, तेन च समाख्यामात्ररसस्य सुदूरनिरासः सूचित इत्यर्थः ॥
ननु लक्षणकृद्भिरनुन्मीलितपूर्वत्वे प्रायुत तस्य नृशृङ्गादिबदत्यन्तासत्त्वमेव पर्यवस्येदिति
तद्विरोधेन तावन्न परपक्षप्रतिशेपकमित्यासङ्क्य, तस्य लक्ष्येषु मसिद्धतत्वात् नृशृङ्गादिसमान-
योगक्षेमात्म्यं दूरदूर्यचन्यात् स्मृत्तुद्विगम्यगुणादिव्यतिरिक्तत्वं तद्वच्च मिथानभिप्रेतं सूच्यत
इत्युक्तम्—अणीयसीगिरित्यादिनेति ॥ रामायणादीति ॥ लक्ष्यविशेषोपादानेऽभिप्रायमाह—
आदिकवेः प्रभृतीति ॥ ननु विवृत्यपञ्चकोहरणपरेऽस्मिन् ग्रन्थे अभासमातृवादनिराकरण-
वदलङ्घनीयत्वपक्षापाकरणं न लक्ष्यन इत्यानाङ्क्षायां लक्ष्यताभित्यस्य तन्निराकरणपरत्व-

१ क ख 'अपि' नारित ।

६ घ 'भारत' दि

२ व ख द 'न' 'नृशृङ्ग' रक्त

७ क ख ग 'मुनिभिः'

३ ॥ 'चर'

८ क ख ग 'लक्ष्यो'

४ घ 'हरणमात्र'

९ घ ख ग 'लक्ष्येण'

५ ॥ ग द न 'शब्दार्थान्ता'

ध्वन्यालोकः

महाभारतप्रभृतिनि लक्ष्ये सर्वत्र प्रसिद्धव्यवहारं लक्ष्यतां सहृदयानामानन्दो मनसि

लोचनम्

निरूपयन्ति लक्षयन्ति तेषाम्, लक्षणद्वारेण निरूपयन्तामित्यर्थः ॥ सहृदयानामिति ॥
 येषां काव्यानुशीलमाभ्यासवशादिशदीभूते मनोमुपुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता ते
 स्वहृदयसंवादभाजः सहृदयाः । यथोक्तम्—

कौमुदी

माह—लक्षयतामित्यनेनेति ॥ तदेव तच्छब्दनिर्वचनेनोपपादयति—लक्षयतेऽनेनेति ॥
 लक्षणं निरूपयन्तीत्यस्मिन्नर्थे लक्षयन्तीति रूपं भवति । “प्रतिपदिकत्वाद् धावर्थे बहुल-
 मिष्टवच्च” इति निरूपयन्तीति धावर्थे वर्तमानाल्लक्षप्रतिपदिकत्वाणिच्, तस्यैष्टवद्भावात् ।
 टिलोपः । एवं चैतच्छास्त्रप्रदर्शितलक्षणद्वारा सहृदयानां ध्वनिस्वरूपनिरूपणरूपो
 योऽर्थस्तमभिदधतां लक्षयतामिति सहृदयविशेषणेनालक्षणीयत्वपक्षः प्रतिक्रियते इत्यर्थः ।
 अस्मिन् शास्त्रे यत्र यत्र सहृदयशब्दस्तत्सर्वसाधारण्याभिप्रायेण वृत्तिग्रन्थस्य सहृदयशब्दं
 सहृदयलक्षणाभिधानेन व्याचष्टे—येषामिति ॥ अनुशीलनं शब्दपाठः अर्थपर्यालोचनं
 च ; तस्याभ्यास आग्नेहनम् ; ततो हेतोर्विशदीभूते पूर्वमविशदे संप्रति विशदतां गते
 मनोमुपुरे मणिमुकुरदतिस्वच्छे मनसि वर्णनीयं विभावादि तरसंविधनरताद्विषयतया तन्मयी-
 भवनस्य तत्तादप्रभ्यापत्तिरूपस्य योग्यता सामर्थ्यमस्ति, ते सहृदया इति लक्षणमुक्तम् ।
 अप सहृदयशब्दार्थनिर्वचनाभिप्रायेणमाह—स्वहृदयसंवादभाज इति ॥ हृदयस्य तादृशेण
 सर्वत्रैकवाच्यस्य यस्मिन्नर्थे संवादोऽस्ति, तत्र संवादकान्तरनैरेवैष्येण ये काव्यार्थमनुभवन्ति,
 ते विशुद्धतया तत्त्वाधारणनिपुणतया प्रशस्तसहृदयवन्तः सहृदया इत्युच्यन्ते । एतच्च
 सर्वत्रानुसंगेयमित्यर्थः । यथोक्तलक्षणसहृदयसिद्धौ संग्रहकं किञ्चिद्वाक्यमुदाहरति—यथो-
 क्तमिति ॥ यो विभावादिरूपः सत्त्वविवर्णनाधिरूढोऽर्थः । हृदयसंवादी हृदयसंवादविषयी-

लोचनम् .

‘योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भाषो रसोद्भवः ।

हारीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवग्निना ॥’ इति ।

आनन्द इति ॥ रसस्य चर्वणाग्नयः प्राधान्यं दर्शयन् रसध्वनेरेव सर्वत्र मुख्यभूतमात्मैवं दर्शयति^१ । तेन यदुक्तम्—

‘‘ज्वभिर्नामापरो योऽसौ व्यापरो व्यञ्जनात्मकः ।

तस्य ‘सिद्धेऽपि भेदे स्यात् कान्येऽशत्वं न रूपतो ॥’’ इति ।

ध्वमुदी

भवनशीलः ; तस्यार्थस्य भावः निर्मलहृदयमणिमुकुरसीमनि समुन्मेषः, रसोद्भवः रसोत्पत्ति-
हेतुर्भवति ; तेन च तथाभूतेनार्थेन न केवलं हृदयमेव व्याप्यते ; तद्व्यापिपूर्वकं फलनमेव
हारीरं व्याप्नोति ; तत्र क्तारभ्येभ्यः कृत्स्न्येव तदैकरूप्येण च व्याप्तौ दृष्टान्तः—“शुष्कं काष्ठमिवा-
ग्निना” इति ; काष्ठमेव च व्याप्यते, न शिलादिकम् ; तेन च दार्ढ्यमितिके रसादिवाप्तनप्रतिहित-
हृदयस्य श्रोत्रियादेः सद्बदकवाभावः ; शुष्कमिति कान्यामुशीलनकृतमनैवैवावशादित्वं
सूचितम् ; अग्निमिति शुष्कलंकारसंक्लेशोद्भूतनिबन्धनं विभावस्त्वं दर्शितम् । इदानीमानन्द-
शब्दोपादानस्य परपक्षप्रतिषेधपर्यवसायिता दर्शयितुं प्रयोजनमाह—आनन्द इतीति ॥
रसचर्वणैवागता स्वरूपं यस्य स आनन्दस्तथोक्तः । नश्यति हि रसचर्वणाव्यापरो रसमीय
इति । अपया रसचर्वणाया आत्मा य आनन्दस्तस्येति वसवलेकाररसेषु रसध्वनेरेव
मुख्यमात्मत्वमिति । इतरयोस्तु तत्पर्यवसायितया गौणमिति दर्शयितुमात्मत्वस्य प्राधान्येन
प्रयोजनार्थं दर्शितमित्यर्थः । अस्य फले परपक्षनिरास इत्याह—तेनेति ॥ तत्प्रदर्शनेन
हेतुना तदपहस्तितं भवतीत्यन्वयः । किं तदित्यत उक्तम्—यदुक्तमिति ॥ यत्ता चेह
भट्टनायकः । ध्वनिर्वचनम् । नामशब्दः परप्रसिद्धित्वचार्थः । योऽपीत्यपिशब्दः
तुशन्दरत्यर्थः । अपरः प्रसिद्धिम्योऽभिधादिम्योऽस्यः विलक्षणश्च । ॥ किलक्षण इत्यत

१. म. ड. घ. ‘रसचर्व-’

४. ग. ‘व्यसिद्धे’

२. क. स. ष. ड. ‘आत्मत्वार्थेन’

५. क. घ. ‘कान्याहत्वं न रूपता’

३. ड. ‘दर्शयति’ जगिता ;

६. ‘आत्म्योद्भूतत्वं न रूपता’

ध्वन्यालोकः

रुभतां प्रतिष्ठापिति प्रकाशयते ॥

लोचनम्

तदपहस्तितं भवति । तथा हि अभिधामावनारसचर्चणात्मकेऽपि^१ त्र्यंशे काव्ये रसचर्चणा तावज्जीवितभूतेति भवतोऽप्यविवादः । यथोक्तं त्वयैव—

“काव्ये रसयिता सर्वो न बोद्धा न नियोगमाकू” इति ।

कौमुदी

उक्तम्—व्यञ्जनात्मक इति ॥ सिद्धेऽपीत्यनेनाभ्युपगम्यवादोऽयमिति दर्शयति । न तावदभिधादिभ्योऽस्य भेदो न्यायाघातसहः । तथाप्यभ्युपगम्यापि भ्रूमह इत्यर्थः । तस्य काव्येऽशात्ममेव स्यात्, न स्वरूपत्वमात्मत्वं यद्वक्तोऽभिलषितमित्यर्थः । विमतो ध्वनिः काव्याशभूतो भवितुमर्हति, शब्दव्यापारत्वादिभिधादिव्यापारवत्, इत्यनुमानवाधिते काव्यात्मत्वाभिधानमित्यर्थः ॥ अपहस्तितं भवतीति ॥ साक्षात्तदपहस्तनाप्रतिपक्षादि तदभिप्रायसद्भावो दर्शित इति तमुक्ताटयति—तथा हीति ॥ उक्तानुमानस्य स्याभ्युपगम-विरोधं दर्शयिष्यन् स्वाभ्युपगमं तावदाह—अभिधेत्यादि ॥

व्यापारोस्त्रिविधो बुधैरभिमतः काव्येऽभिधामावना-

भोगोत्पादवतात्मना तदधिको नास्ति ध्वनिर्नाम नः ।

सिद्धाया व्यवहारभूमिषु विभाषाघर्षसाधारणी-

कारात्मा त्वपरा निर्गलरसात्प्राप्तिकैयान्तिमा ॥

रसचर्चयेति भोगकृत्वमित्यर्थः ॥ त्र्यंश इति ॥ त्रयोऽंशा व्यापाररूपा अस्थेति । भवतोऽपीत्यपिशब्दः त्र्यंशेऽपीत्यत्र योज्यः । रसचर्चणाया जीवितत्वेन तदभ्युपगमे तदीयमेव वचनं प्रमाणयति—यथोक्तमिति ॥ त्वयैवेति ॥ नास्माकमिदमलीकारोपणदीर्घन्य-विष्कृजितमित्यर्थः । रसयिता रसचर्चणशीलः सर्व एव काव्येऽधिष्णिपत इति शेषः । न बोद्धा जनः इतिहासादाविब, न नियोगमाकू नियोज्यः वेदादाविब ; तेन रसचर्चणाया अधि-कारसंपादकत्वं स्वकण्ठतो वदता तस्याः प्राधान्येन जीवितत्वमुक्तमेव भवतीति भावः । एवं पराभ्युपगमं प्रदर्श्य तद्विरोधमनुमानस्य वक्तुं किं वस्त्वलंकारध्वन्योरंशत्वमात्रं

१. म. घ. 'योन तदपहस्तितम्'

२. घ. द. च. 'जीवभूते.'

३. च. घ. '—इति,

लोचनम्

तद्वत्प्रकारेण यमिप्रायेणार्शमात्रमिति सिद्धसाधनम् । रसव्यभिप्रायेण तु स्वाम्नुपगमप्रसिद्धसनेदनविरुद्धमिति ॥

तत्र यवेस्तावत्कीर्त्यापि प्रीतिरेव संपादा । यदाह—“कीर्तिं स्वर्गस्त्यमाहृ” —
[यादि] । श्रोतॄणां च व्युत्पत्तिप्रीती यैवपि स्त, यथोक्तम्—

“धर्मार्थकृतमनेष्टेषु वैचक्षण्यं बलात्तु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुनाम्यनिषेवणम् ॥” इति ।

कौमुदी

सिद्धसाधयित किं वा रसधनेरिति विवक्ष्य हृदि कृत्वा आद्य दूषयति—तदिति ॥ तत्र एव स्वाम्नुपगम स्थिते सतीत्यर्थः । यदशमात्रत्वसाधनं तद्वत्प्रकारेण यमिप्रायेण चेत् मित्यते, तयोरोदाहाव साध्यते चेदित्यर्थः, तदा सिद्धसाधनत्व रसधनेरेव मुख्यतया सम्बेनास्माभिरभ्युपगमात्, इतरयोस्तु तत्पर्यवसायितया वाक्यादुत्कृष्टवमात्रमेव न वास्तव मुख्यमासाधयित्यपर्यर्थः “काव्यस्यासौ एव” इत्यत्रांतर वक्ष्यत इत्यर्थः । द्वितीय दूषयति—रसध्वनीति ॥ स्वाम्नुपगम काव्यस्य त्र्यसत्त्वस्वीकारः । तत्र प्रसिद्धं यदसत्त्वर्थाया जीवितवसवेदेन तेन विरुद्धं तदश्वानुमानमित्यर्थः, स्वाम्नुपगमेन च प्रसिद्धेन रसनिदा सवेदेनेन च विरुद्धमिति वा, स्वाम्नुपगमप्रसिद्धिस्वसवेदनविरुद्धमिति वा पाठे स्वाम्नुपगमेन रसनिदा प्रसिद्धया स्वसवेदेनेन च विरुद्धमित्यर्थः । इतिशब्द परमतनिराससमाप्यर्थः ॥

नन्वानन्दस्य प्राधान्ये सिद्धे स्यादेवम्, तदेव कथमिति तारङ्गाभ्यम्, फलत्वादिति चेत् भवत्येवम्, तथापि फलांतरस्यापि विद्यमानत्वात् तस्यैव प्राधान्यमिति नियमेनाप्यवसाह मशक्यमित्याशङ्क्य फलान्तर किमेतत् कवेराहोस्विच्छेदुरिति निरूपमुपजीव्याय प्रयाह— तत्रेति ॥ काव्यविषय इत्यर्थः । तत्रादिति सप्रतिपत्तौ, कीर्त्यप्रीति फलांतरादुक्तं, कीर्ते स्वरूपेण सुखप्राप्त्यादिरूपत्वमावन पुरुषार्थत्वामावाहिति । एतदभिप्रेत्योक्त्या द्रष्टव्यं— यदाहोति ॥ स्वर्गशब्दस्य निरतिशयप्रीतिवचनत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः । द्वितीयमनुव दिति—श्रोतॄणां चेति ॥ धर्मार्थेति ॥ अत्र पूर्वोर्ध्व व्युत्पत्तिवक्षण फलमुक्तम्, कीर्ते प्रीतिपर्यन्तत्वात् तृतीयपादेन प्रीतिस्वोक्ता भवति, एकमुभयोस्तपि सममेव फलरूपं च प्रतीयत इत्यर्थः । तथापि परमार्थपर्यालोचनाया प्रस्तुताया प्रीतिरेव फल पर्यवस्यतात्पाह—

१ क ख इत्यमा

२ क स इत्या

३ क ख व्युत्पत्तिवक्षण

४ क ख व निवचनम्

लोचनम्

तथापि तत्र प्रीतिरेव प्रधानम् । अन्यथा प्रगुसंमितेभ्यो वेदादिभ्यो मित्त-
संगितेभ्यश्चेतिहासादिभ्यो व्युत्पत्तिहेतुभ्यः कोऽस्य शब्दरूपस्य व्युत्पत्तिहेतोर्भाषा-
संमितत्वलक्षणो विशेष इति प्राधान्येनानन्द एवोक्तः । चतुर्वर्गव्युत्पत्तेरपि चानन्द
एव पर्याप्तिक मुख्यं फलम् । आनन्द इति च ग्रन्थकृतो नाम । तेन स
आनन्दवर्धनाचार्यः एतच्छब्दद्वारेण सहृदयद्वयेषु प्रतिष्ठां देवतायतनादिष्वनर्था

कौमुदी

तथापीति ॥ तत्रेति व्युत्पत्तिप्रसङ्गोर्ध्व इत्यर्थः ॥ प्रधानमिति ॥ फलमिति शेषः । एतदेव
विपक्षे बाधकप्रदर्शनेन द्रव्यति—अन्ययेति ॥ यस्मादानन्दस्यैव प्रधानतया काव्यफलत्व-
मितरस्यानुपपत्तिफलावमेव तस्मादिह आनन्दो मनसि इति तस्य फलत्व सूक्तमित्याह—इतीति ॥
एवमनिच्छन्तमेष विपक्षे दण्डोद्यमनेनाभ्युपगमस्य परमतानुसंधेन व्युत्पत्तेः फलत्वनभ्युप-
गम्य कीर्तिरेव तस्या अपि स्वयमपुरुषार्थतया फलान्तरशेषत्वेन तत्त्वसिद्धौ तद्वलादेवा-
नपेक्षतया आनन्दस्य प्रधानफलत्वं पर्यवश्येदित्याह—व्युत्पत्तेरपि चेति ॥ आनन्दो मनसि
प्रतिष्ठामित्येतत् ग्रन्थकारप्रयोजनाभिधानोपयोगितया प्रवृत्तान्तरेण व्याचष्टे—आनन्द इति
चेति ॥ न केवलं प्रीतिवचन एवेत्यर्थः । भीमसेनो भीम इति कदानन्दवर्धन एवानन्द
इत्युच्यत इत्यर्थः । कर्म पुनरस्य मनसि प्रतिष्ठातामो नेय इत्यत्राह—तेनेति ॥ नामस्यै
स्थिते तदानुगुण्येन कथञ्चिदितरपदगमनिका सुगमेति तेनेति नामत्वस्य हेतुत्वेन
निर्देशः । मनसीत्यस्य व्याख्या सहृदयद्वयेष्विति । एकवचनं ॥ इदम्यविवक्षितमिति
भावः । केन प्रवृत्तेरेण तस्य मनसि प्रतिष्ठेत्याशङ्क्य ग्रन्थग्रन्थकृतोरभेदाभिप्रायेण-
त्याह—एतच्छब्देति ॥ प्रतिष्ठामित्यस्य व्याख्या—अनश्वरीमिति ॥ प्रवाहानित्यतया
सहृदयद्वयमन्दिरेषु श्रूयमाणव्याख्यायमानशास्त्रात्मना नित्यप्रतिपत्त्यरूपनित्यसमिहि-
तत्वलक्षणा स्थितिः प्रतिष्ठाशब्देनोच्यत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—देवतायतनादि-

१. क. ख. ग. 'तत्र' नास्ति.

२. क. ख. 'वेदादिशास्त्रेभ्यो'

३. ग. 'हेतुशब्दाः'

४. क. ख. ग. 'स एव'

५. घ. ङ. च. 'देवाः'

६. प. 'निश्चली'

लोचनम्

स्त्विति लभताम् गच्छत्विति भावः । यथोक्तम्—

“उपेयुषामपि दिवं सन्निवन्धविधायिनाम् ।

आसु एव निरुतङ्गं कान्तं काव्यमयं वपुः ॥” इति ।

तथा—मनसि प्रतिष्ठामिति ॥ एवंविधमस्य मनः । सहृदयचकर्तौ खल्वयं ग्रन्थकृदिति यावत् । यथा—

कौमुदी

वदिति ॥ यथा विष्ण्वादीनां निशिष्टसन्निवेशशालिषु क्षेत्रशब्दशेषेषु [वाच्येषु] स्थानविशेषेषु भक्त्यादिसमुपबृंहितसाधकजनमनोवृत्तिविशेषसमारोपकृता स्वरूपेण तथा स्थित्यभावेऽपि नित्यसाक्षिण्यलक्षणा प्रतिष्ठाशब्दवाच्या विशिष्टा काचन लोकशास्त्रादिप्रसिद्धा, तथा अस्यापि सहृदयहृदयेषु भक्तिबहुमानादिसमुपचितसमुचितप्रतिपत्तिविशेषे नियमाभावेनाभूतसंग्रहमवस्थानमेव प्रतिष्ठेत्युच्यत इत्यर्थः । लभतामित्यस्य व्याख्या— गच्छत्विति ॥ उक्तमानन्दपदस्य नामत्वमुपजीव्य मनसि प्रतिष्ठा लभतामित्यस्य अर्थान्तरमाह—तथेति ॥ अस्मिन्नर्थे लभतामिति लङन्तत्वेन विपरिणामस्य योज्यः—मनसि प्रतिष्ठा लभत इति । एतत् व्याचष्टे—एवंविधमस्य मन इति ॥ अस्य ग्रन्थकृत आनन्दवर्धनाचार्यस्य मन एवंविध प्रतिष्ठा लब्धवन्नयति नेतरहृदय[वत्] पाणिनिष्ठितार्थविषयसमुन्नेपरहितम्—इत्ययमर्थो मनसि प्रतिष्ठा लभत इत्यनेनोच्यत इत्यर्थः । उक्तार्थस्य पर्यवसानश्रुति निष्कृत्याह—सहृदयेति ॥ प्रतिष्ठाशब्दस्पोकार्पणचक्रव प्रयोगप्रदर्शनेन साधयति—यथेति ॥ ननु अनर्पकमिदं

उपलोचनम्

“यथा मनसि प्रतिष्ठा भवति—एवंविधमस्य मनः, सहृदयचकर्तौ स्त्वस्य ग्रन्थकृत् इति यावत्”—इति पाठः अञ्जनानुसारी । सहृदयहृदयेषु चार्थपरस्परिणी प्रतिष्ठाम्, यथा मुद्देऽर्जुनस्य तत्पर्यस्परिणी प्रतिष्ठा—इति व्याख्यात्यञ्जनकारः । वस्तुतस्तु मनसि मनोविषये सहृदयताविषये, प्रतिष्ठा वयाः—इति सुयोज्यम् ॥

१ क. ख. ‘स्त्विति लभताम्’ नास्ति ।

ग. ‘स्त्विति लभता सिद्धिः’

घ. ङ. च. ‘स्त्विति गच्छ’

२. ग. ‘आस्यवेव’

३. क. ख. ग. ‘एव विधस्य मनसः’

४. ग. ‘भाव’

लोचनम्

“युद्धे प्रतिष्ठा परमार्जुनस्य” इति ।

स्वनामप्रकटीकरणं श्रोतृणां प्रवृत्त्यङ्गमेव संभावनाप्रत्ययोत्पादनमुख्येनेति ग्रन्थान्ते
वक्ष्यामः । एव ग्रन्थकृतः कवेः श्रोतृष्व मुख्य प्रयोजनमुक्तम् ॥

तैनेति ॥ एवभूतेऽभिधेये प्रयोजने च स्थिते इत्यर्थः । ननु

कौमुदी

स्वनामप्रदर्शनम्, प्रयुत आत्मबहुमानातिशयसूचकतया दौर्जन्याबद्धम्, शिष्ट-
प्रतिषिद्धवादनुचितं चेत्तत्राह—स्वनामेति ॥ नामनिर्देशे स्वत्ववसितासमाया
व्याख्यातृश्रोतार एतच्छास्त्र[क्षे] व्याख्यानयवणयोगोऽयमित्युपार्थ निराशङ्कमेव प्रयत्नेरन् ।
अनवधृतासमावविषय एव आत्मबहुमानवाङ्मादिदोषान्तरः नैवविधेषु प्रख्यात-
मासकाष्टाप्रकर्षप्रामाण्येषु विद्वदग्रगण्येषु । अत एव नाय शिष्टप्रतिषेधविषयोऽपीति
मान । समाधनात्मकः प्रत्ययो विश्वासः ॥ ग्रन्थान्त इति ॥ “आनन्दवर्धन इति
प्रणितामिधान” इत्येतव्याख्यानान्तर इत्यर्थः । प्रकृतस्य व्याख्यानप्रपञ्चस्य
प्रयोजनं यदन् प्रेक्षाचटुपादेयव सूचयति—एवमिति ॥ उक्तेन व्याख्यानप्रकारेण
ग्रन्थकृतः ॥ आनन्दवर्धनाचार्य इत्यादिना, कविश्रोत्रो कवेस्तावदित्यादिना
प्रयोजनमुक्तमित्यर्थः ॥

एवं “काव्यस्यात्मा” इत्याद्यकारिकार्यविषय वृत्तिग्रन्थ व्याख्यायाधुना “अर्थः
सदृशश्चात्मा” इति द्वितीयपत्रकारिकार्थगोचर व्याचिख्यासु, प्रथमं तत्रेति तच्छब्देन
किं परानुदयत इत्याकाङ्क्षायां पूर्वकारिकायां तत्पर्यविषयतया प्रदर्शितं श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गभूतं
विशिष्टमभिधेयं प्रयोजनं च ध्वनिवृक्षणाग्रम्भहेतुतया प्रतिपाद्यत इत्याह—
एवभूत इति ॥ यतो निमित्तपदपतितस्याविशिष्टध्वनिस्वरूपाग्रम्भमभिधेयमनन्यार्पणम् ।

१. न च “एवम्”

३. न च “एवम्”

२. न च “एवम्”

प्रयोजने च स्थित इत्यर्थः नास्ति ।

३. “एवम्”

४. “एवम्”

ध्वन्यालोकः

तत्र ध्वनेरेव लक्षयितुमारब्धस्य भूमिकां रचयितुमिदमुच्यते—

लक्षणम्

‘ध्वनिस्वरूपं भूमि’ इति प्रतिज्ञाय बाष्पप्रतीयमानादप्यौ द्वौ भेदावर्षस्येति व्याख्यामिधाने का संगतिः कारिकाया इत्याशङ्क्य संगतिं कर्तुमवतरणिवत् करोति—
ध्वनेरेवेत्यादिना ॥ भूमिरिव’ भूमिका । यथा अपूर्वनिर्माणे चिकीर्षिते पूर्वं भूमिरेव’
निरूप्यते तथा ध्वनिस्वरूपे प्रतीयमानादप्ये निरूपयितव्ये निर्विवादसिद्धबाष्पाभिधानं

ध्वमुदी

विश्रान्तिवामभूत निर्भृत्यात्मकं सहृदयप्रीतिरूप प्रयोजनं च स्थितम्, अतोऽवश्यं ध्वनिलक्षणं प्राप्नुयव्यम्, सन्दिग्धत्वसंप्रयोजनत्वयोर्लक्षणागमप्रयोजनत्वात् । ततश्च लक्षणरूपनारम्भहेतुत्वविषयतात्पर्यपर्यवसायितया सप्तमी व्याख्येयेति भावः । यद्यपि प्रतीयमानार्थाभिधानपर्यालोचनाया लक्षणाभिधानोपयोगितया लक्ष्यार्थनिर्देश-परतयोत्तरकारिकाया नासङ्गतिः शङ्काहर्हा, तथापि बाष्पार्थाभिधानप्रसञ्जिका कस्यचिदसङ्गतिशङ्का प्रादु प्यात् ; तत्परिहाराय ध्वनेरेवेत्यादिग्रन्थ इत्याह—ननु ध्वनि-स्वरूपमित्यादिना ॥ पूर्वकारिकाया हि ध्वनिस्वरूपाभिधानं सहेतुरु प्रतिज्ञातम्, उत्तरकारिकाया बाष्पार्थाभिधानं कृतमिति किं केन सहतम्—इतीमा शङ्का निराकर्तुं ध्वनेरेववतरणिकाग्रन्थ इत्यर्थः । यो लक्षयितुमारब्धो ध्वनिस्तस्यैव भूमिकां रचयितुमित्युक्त्या बाष्पार्थोक्तरसङ्गतिरेवकारेण निवारिता । “इवे प्रतिकृतो” इति कन्प्रत्ययान्तमिदं भूमिकेति पदमित्याह—भूमिरिवेति ॥ तदेव स्तुटी करोति—यथेति ॥ अपूर्वं यन्निर्माणं निर्माण इति ॥ निर्विवादेति ॥ ध्वनिवादिन-स्तद्वैतवादिनश्च सप्रतिपक्षिणितया सिद्धो योऽयं बाष्पोऽर्धतरस्य भूमिसादृशत्वात्

१. ग ‘अस्य’

३ क ख घ. ड. ‘एव’

२. क. घ. ड. ‘करोति—

४. ख. ‘एव’

करोति । रचयितेप्रतिषेधे प्रयोजने च स्थित इत्यर्थः

५. क. घ. ‘निरूपयितव्ये’

लोचनम्

भूमिः, तत्पृष्ठेऽधिकप्रतीयमानांशोऽङ्घ्रिज्ञानार्त् । वाच्येन समशीर्षिकगणनं तस्याप्यनपह-
वनीयत्वं प्रतिपादयितुम् । स्मृतावित्यनेन 'यः समात्रातपूर्वः' इति द्रढयति ।

कौमुदी

भूमित्वम् ; वाच्यप्रतीयमानार्थयोरधिष्ठानाधिष्ठेयभावेन प्रतीते प्रतीयमानार्थोपयोगितयेह
वाच्यार्थभिधानं सङ्गतमेवेत्यर्थः । कथं तस्य भूमिसाधर्म्यमित्यत उक्तम्—तत्पृष्ठ इति ॥
तस्य वाच्यस्य पृष्ठे तद्व्यतीत्युत्तरकालमिति यावत् । अधिकतया वाच्यव्यति-
रिक्तत्वेन प्रतीयमानांशस्य ध्वनेरुङ्घ्रिज्ञानादुङ्घ्रिज्ञानाद्वेतोः वाच्यस्य भूमित्वं युज्यत इति
योजना । तत्पृष्ठोचितेति पाठे तस्य वाच्यस्य पृष्ठेऽनन्तरमुत्पितत्वेनोद्भूतकधरो-
भावेन व्यतिरिक्तत्वेन प्रतीयमानस्योङ्घ्रिज्ञानादुङ्घ्रिज्ञानादित्यर्थः । नन्वेव वाच्यव्यङ्ग्ययोः
पूर्वोत्तरभूमिभावेन व्ययस्थानाभ्युपगमे वाच्यप्रतीयमानाविति तुल्यवर्जिदेशो निरूप्यते ।
तुल्यवर्जिदेशस्य तयोरनुगुह्यमाणविशेषत्वगमकत्वेन तदभावे सत्यनुपपत्तेरिति शङ्का
ताप्रयोजनेकस्या परिहरति—वाच्येनेति ॥ तस्यापीति ॥ अपिशब्देन वाच्यसमुच्चयः ।
ननु "तस्य भेदप्रुभी म्यिती" इति वक्तव्ये "स्मृतौ" इति वदत. कोऽभिप्रायः ।
न ह्येतद्विषयं धर्माचार्यवचन सूचयितुमिति समावयितुं शक्यमित्याशङ्क्य
तदभिप्रायमाह—स्मृतावित्यनेनेति ॥ ध्वनेः यत् एकपोलपरिकल्पितत्वशङ्काशङ्क-
संशालनार्थं मुधेः समात्रातपूर्वत्वमाद्यकारिकस्यामुक्त तन्नाशमात्रमिति मन्तव्यम्,
नित्तु तथाभूतार्थमेवेति सूचयितुं तदर्थस्यैव पुनर्वचन स्मृतावित्यनेन कृतम् ;
'अभ्यासे हि भूयस्त्रयस्य भवति' इति न्यायादित्यर्थः । ननु अभ्यासादिगदितयुक्ति-
शतप्रस्तस्य वाच्यव्यतिरिक्तस्य ध्वननव्यापारगम्यस्य प्रतीयमानाद्यस्यार्थस्य कथं वाच्यमदन-
पहवनीयत्वं तुल्यवर्जिदेशमात्रेण सेद्मुमर्हति ; न हि महीतलसरसीरुहसदृशयनमात्रेण
नभस्तलनलिनसत्ता शक्याधिगम्या प्रेक्षागतामित्याशङ्क्य सद्दयश्चाप्य इति विशेषण-

ध्वन्यालोक.

अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥ २ ॥

लोचनम्

‘शब्दार्थशरीर काव्यम्’ इति यदुक्तं तत्र शरीरग्रहणार्थं केनचिदस्मना तदनुप्राणकेन भाव्यमेव । तत्र शब्दस्तावच्छरीरभाग एव सन्निविशते, सर्वजनसन्नेषधर्मत्वात् स्थूल-

कौगुदी

सगृहीतमर्थं दर्शयन् परिहरति—शब्दार्थशरीरमिति ॥ यदुक्तमित्यत्र वक्तारोऽ-
भावादिनो प्रसङ्गः । शब्दार्थयोः शरीरत्वं तावत् भग्नद्विरेकात्मदीप्य पक्षं प्रतिक्षिपद्भि-
स्त्वङ्गुष्ठेनोक्तमिति तत्र शरीरविशेषस्य स्वव्यतिरिक्तस्मशब्दवाच्यप्रत्ययानुप्राण्यमानत्य-
नियमोपलम्भ्यत् इहापि तदनुप्राणकं तद्यतिरिक्तास्मशब्दाभिधेयोऽर्थोऽवदयाम्युपेय ।
निम्न स्वव्यतिरिक्तप्रत्ययानुप्राणितं भवितुमर्हति, विशिष्टशरीरशब्दराच्यत्वात्,
सप्रतिपन्नकदिति प्रयोगवत्ताः सामान्यतस्तत्वाद्वाच्यतिरिक्तप्रत्ययानुप्राणकमिति ॥ ननु
शब्दाभावाभ्यनिरिक्तप्रत्ययानुप्राणकस्यानुपलम्भ्यत्वात् अनुपलम्भ्यस्य नृशृङ्गादिवदभ्युप-
गमनोपासद्वाक्यात् तयोरेक्यतस्मै ग्राह्यतया अनुप्राणकत्वमभ्युपगम्यतामिति कथं प्रतीय-
मानाशसिद्धिरित्याशङ्क्य शब्दस्यात्मत्व तावदपाकरोति—तत्रेति ॥ आत्मतया कर्मि-
ध्वित्कल्पयितव्यं स्थिते सतीत्यर्थः । शब्दार्थसमुदायस्य शरीरत्वात् शब्दस्य शरीरभागे
विनिवेश इहोक्तः । तत्र हेतुमाह—सर्वजनेति ॥ सर्वजनसन्नेषास्तीन्द्रावादयो धर्मो
यस्य स तथा तद्भावास्तत्त्वं तस्मद्भेदोक्तिरित्यर्थः । दृष्टान्तमाह—स्थूलेति ॥
स्थूलादिशरीरे हि सर्वजनसन्नेषस्थूलत्वकृशत्वादिधर्मकत्वाच्छरीरता नातिरतिते,
एव शब्दोऽपि । तदयं प्रयोगः—विमतः शब्दो नास्मा मरितुमर्हति, सर्व-
जनसन्नेषधर्मकत्वात्, स्थूलकृशादिशरीरकदिति । तत्र शब्दस्यात्मतया काव्यशरी-

छेचनम्

कस्मैचित् सद्दयाः स्थावन्ते । तद्वक्तव्यं तत्र केनचिद्विशेषेण । यो^१ विशेषः ॥
प्रतीयमानमागो विवेकिभिर्विशेषहेतुत्वादात्मेति व्यवस्थाप्यते । वाच्यसंबलनाविमोहितद्वयस्तु

कौमुदी

तयेति ॥ शास्त्राशब्दोऽवचनः संशक्तयेत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति “संशक्त्ये
सति” इत्यादि ॥ विभज्यत इति ॥ विभक्तयोऽस्ति इत्यर्थः । अविभक्ततयाव-
भासमानस्य कथं विभक्ततया परिच्छिन्तिः इत्यत उक्तम्—विभागमुद्धयेति ॥
विभागमुद्धृपन्त्या यौक्तिकया बुद्ध्या इत्यर्थः । तादृश्या मुद्धरेनुपलम्भात्, कथं
तद्विभाग इत्याशङ्क्य विवेकासमर्पणामेव तदनुपलब्धिः न तु तत्समर्पणमित्याह—
विवेकिमिरिति ॥ तमेव विभागप्रकारं विज्ञोति—तथा हीति ॥ द्विविधौ कार्यः—
काव्यार्थः तदितरत्वाकार्यार्थश्च । तयोर्भयोरप्यर्घ्यते गम्यते ज्ञायत इति यदर्थरूपत्वं
तत्तावत् समानमेव । सद्दयस्याप्यवतद्राहित्यकृतस्तु तयोर्विशेषो दृश्यमानो नापलाप-
मर्हति । तस्यास्य विशेषस्य हेतुविशेषमन्तरेणावतमानत्वादप्यथानुपपत्तिप्रसू-
तार्थापत्तिप्रमाणसिद्धौऽयं काव्यार्थगतो विशेषो धर्मरूपः ; स प्रतीयमानाख्योऽज्ञाः,
यत्संबलनादज्ञाख्योऽपि वाच्यता प्रतिपन्नः दहनसंबलनादिव अपि पिण्डो दहन-
व्यवहारगोचरताम् ; स एव तु काव्यस्यात्मेति विवेचनकुशलैर्विणीतः । कथमस्यात्मव-
नित्यपेक्षायामात्मगुणयोग्यात् गौणोऽयं वाद इत्याह—विशेषहेतुत्वादिति ॥
आत्मनो हि स्वसान्निध्यविशेषमात्रेण जडात्मवज्रयादिविलक्षणतया सशिरस्क-
देहपिण्डेषु स्वचैतन्यारोपणमुखेनात्मभावप्रतीतिहेतुत्वम् अत एव तच्छ्रुत्यतापादकत्वं
च प्रसिद्धम् । एवं प्रतीयमानमागोऽनितरत्वाकार्यार्थपेक्षया कमप्यतिशये काव्यार्थं संपा-
दयतीत्यात्मगुणयोगादात्मत्वं विवेकिभिरुपपत्त्या निर्धारित इत्यर्थः । कुतस्तर्हि
सर्वेषां तथा न प्रतीतिः प्रत्युत निमित्तवैयर्थ्याद्यज्ञायां तदप्यात्माप्रतीतिविपरीत-
प्रतीतिवदेवेति हेतुप्रदर्शनपूर्वकमाह—वाच्येति ॥ प्रतीयमानस्य वाच्यसंबलना

१. क. ख. 'सद्दयः काव्यो'

२. ब. 'यतो'

३. क. ख. 'तत्र' चरित ।

४. क. ख. 'अतः'

लोचनम्

तत्पृथग्भावे विप्रतिपद्यते चार्वाकैरिवात्मपृथग्भावे^१ । अत एवार्थ इत्येकतयो-
पक्रम्य सहृदयश्चाप्य इति विशेषणद्वारा हेतुमभिधाय्यापोद्गिरदशा तस्य
द्वौ भेदावंशावित्युक्तम्, न तु द्वावप्यात्मानौ काव्यस्येति^२ । कारिकागतं

कौमुदी

तावत्प्रतिष्ठा लावण्यदृष्टान्तेन । ततश्च वाच्यस्य शरीरत्वं दर्शितं भवति ।
तथा निरुद्धनिविडतरताद्रूप्यभावनावासनाधिरुद्धया विमोहितं विवेकसामर्थ्य-
धिरहितं हृदयं कृतं येषां तथाभूतैः ॥ पृथग्भाव इति ॥ तस्य प्रतीयमानात्मनो
वाच्याच्छरीरभूतात्पृथग्भावे । व्यतिरिक्तत्वं विषयीकृत्योक्तमर्थं ग्रन्थारूढं करोति—
अत एवेति ॥ यस्मादेहप्रमन्यायेन वाच्यव्यङ्ग्ययोः व्यवस्थानम्, विवेचकाविवेचकजनदृष्टि-
द्वयानुरोधेन च तत्पृथग्भावादिपरिच्छिन्तिः अत एवेत्यर्थः ॥ एकतया ॥ अविवेचकजन-
दृष्टयनुरोधेन च अपि भागसु सूचोपस्थापितेन वाच्यव्यङ्ग्ययोः शब्दद्वयावधारणेन काव्यार्थ-
इत्येतावन्नामरूपेण असंख्यभेदेत्यर्थः ॥ उपक्रम्येति ॥ एकस्यैवार्थस्य काव्यात्मतया
व्यवस्थानमनुवादभागे विनिश्चेत्यर्थः । अपोद्गिरदक् प्रागुक्तलक्षणा विभाग-
मुद्धिः । भेदावित्यस्य व्याख्या अंशविति, असन्तभेदप्रतिपत्तिरित्यतार्थम् ।
ननु अविभाक्तबुद्धावेकत्वेनावभासगानस्य कथं विभागबुद्धौ वशात्वेनावभासः ? अंशत्व-
प्रयोजकपरागर्शमुखेन हि विभागबुद्धेरंशद्वयोद्धेयत्वं भवेत् ; न च
तत्रयोजकं किञ्चिदत्र कथितमित्यत उक्तम्—विशेषणद्वारा हेतुमभिधायेति ॥
लौकिकवैदिकवाक्यार्थाधिकस्य सहृदयश्चाप्यत्वलक्षणस्य काव्यार्थगतस्य धर्मस्य दर्शनात्
“तुल्येऽर्थरूपत्वे” इत्युक्तदिशा तदर्थस्येतरवाक्यार्थविलक्षणं शब्दत्वं गम्यते । तत्र
यो वाच्यमागः स पूर्वमस्तत्वेन व्यवस्थितोऽपि प्रसिद्धशरीरवच्छ्लाघाविषयश्चाच्छरीर-
भागनिवेदयेवेति निगम्यते—यस्तु प्रतीयमानमागः स आरम्भदतिशयसमर्पकत्वेन
सारतया स्थितत्वादायेति । सहृदयश्चाप्यत्वहेतुवज्जोदेवायमर्थः सर्वोऽपि निरूपणायां
लभ्यत इत्यर्थः ॥ न तु द्वावपीति ॥ अपि तु एक एव प्रतीयमानोऽंश इत्यर्थः ।

१. क. ख. 'भावो विप्रतिपद्यते चार्वा

कैरिवात्मपृथग्भावः'

घ. 'भावो विप्रतिपद्यते'

२. ग. 'द्वयार्थतया'

३. क. ख. 'द्वारण'

४. क. ख. 'वाच्यात्मोक्ति'

ग. 'वाच्यस्य । काव्यत्वेति'

५. क. ख. 'कारिकाभागात्'

ध्वन्यालोकः

काव्यस्य हि ललितोचितसनिवेशचारुण शरीरस्येवात्मा साररूपतया
स्थितः सहृदयश्लाघ्यो योऽर्थस्त्वस्य चाप्यः प्रतीयमानश्चेति ॥ भेदौ ।

लक्षणम्

काव्यशब्द व्याकर्तुमाह—काव्यस्य हीति ॥ ललितशब्देन गुणालङ्कारानुग्रह-
माह । उचितशब्देन रसविषयमेवौचित्यं भवतीति दर्शयन् रसध्वनेः जीवितस्य

कौमुदी

अत्रेय कारिकाश्रयोजना—य सहृदयश्लाघ्योऽर्थ काव्यात्मेनि लोके व्यग्रस्थितः
तादृशस्य तस्य ह्यवशौ स्मृतावेति । अप्रानिभग्लुद्धिरगम्याकारेण प्रसिद्धस्यार्थस्य
पूर्वार्थं यच्छब्देनानुवादः, उत्तरार्थेन तु विभक्त्युद्धिरगम्याकारेण प्रसिद्ध-
सहृदयश्लाघ्यत्वेतुनिर्देशपूर्वक विधानमिति विवेकः । अथवा य सहृदयश्लाघ्योऽर्थ
तस्य द्वौ भेदौ चाप्यप्रतीयमानाख्यौ ; तत्र प्रतीयमानाया काव्यात्मेति व्यग्रस्थित
इति ॥ वृत्तिग्रन्थोऽप्येवमेव योऽर्थ । ललितोचितसनिवेशचारुण इति पद न
व्यवच्छेदकतया काव्यविशेषणम्, स्वरूपप्रतीतिहेतुतयैवेति मानुषयोगित्वमाशङ्कनीय-
मित्याह—काव्यशब्द व्याकर्तुमिति ॥ काव्यशब्दवाच्यस्वरूप प्रदर्शयितुमिति
पाठः । ननु गुणालङ्कारकृतसौन्दर्यस्य व्यञ्जकत्वस्य चानेन पदेनाग्रनिपादनात्
कप स्वरूपप्रतिपादनपरत्वमपीत्याशङ्क्य ललितोचितपदाभ्या तद्व्यदर्शनत्वादेष इःपाठः—
ललितशब्देनेति ॥ शब्दार्थसन्निवेशललितत्वं नाम गुणाभिसम्बन्धकृत सौन्दर्यमत्र
निबक्षितम्, स्वरूपसङ्घटनार्थवसितस्य तस्यान्यतोऽसम्भवात् । शिशिरसाभिव्यञ्जन-
सामर्थ्यमेवौचित्यं नाम, “प्रसिद्धौचिन्त्यन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा” इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
ततश्च न केवलं रसादिव्यञ्जनसामर्थ्यमेवोचितशब्देन दर्शितम्, यावत्तन्मुखेन तस्यैव
काव्यजीवितत्वं न वसत्यलङ्कारध्वन्योरित्यपि दर्शितं भवति । तयोर्हि रसोपनिषत्पर्व
सापितयैव न मुख्यमात्मत्वमिति वक्ष्यति । कस्मचित्तशब्देन तद्व्यदर्शनमिवाह—

१. क स 'रस' ।

२. क ॥ 'य' नास्ति ।

३. ग. 'मिलित' ।

४. क न 'नारसदन' ।

५. य 'चिन्त्य शब्द' ।

लोचनम्

सूचयति । तदभावे हि किमपेक्षयेदमौचित्यं नाम सर्वत्रोद्घोष्यत इति भावः । योऽर्थ इति यदा अनुबदन् परेणाप्येतच्चार्त्तदुपगतमिति दर्शयति । तस्येत्यादिना तदभ्युपगम एव यंशत्वे सत्युपपद्यत इति दर्शयति । तेन यदुक्तम् 'चारुत्व-हेतुत्वाद् गुणालङ्कारव्यतिरिक्तो न घनिः' इति, तत्र घनेरात्मरूपत्वाद्देतुरसिद्ध इति दर्शितम् । 'न ह्यारम्भा चारुत्वहेतुः देहस्येति मयति । अथाप्येवं स्यात्, तथापि

कौमुदी

तदभावे हीति ॥ एतच्चनेरभावे ॥ सर्वयेति ॥ लक्षणप्रत्यये ॥ ननु अर्थस्य वाच्यः प्रतीयमानश्चेति द्वौ भेदावित्येव वक्तव्ये योऽर्थस्तस्य भेदाविति यच्छब्देनानुवादः किमभिप्राय इत्याशङ्क्य तत्फलमाह—योऽर्थ इति ॥ यदा ॥ यच्छब्देन । सहृदयश्चाप्यत्वं हेतुरुक्त इत्याह—तस्येत्यादिनेति ॥ तदभ्युपगमः सहृदयश्चाप्यत्वाभ्युपगमः । एवं घनेरात्मत्वप्रदर्शनपरां कारिकां तद्वृत्तिं च व्याख्याय तपोरेवाभाववाच्युक्तत्वाभास्तीकरणेऽभिप्रायमाह—तेनेति ॥ काव्यार्थस्य यंशत्वाभिधानपूर्वकं प्रतीयमानांशस्य काव्यात्मत्वाभिधानेनेत्यर्थः । तेन इति दर्शित-मित्यन्वयः । घनिर्गुणालङ्कारव्यतिरिक्तो न भवति, चारुत्वहेतुत्वाद्—इत्यनुमाने घनेरात्मत्वेनाभ्युपगमात् आत्मनश्च कटफकुम्भलदिवच्छरीरशोभाहेतुत्वस्याप्रसिद्धत्वादसिद्धो हेतुरित्यर्थः । ननु प्रतीयमानार्थस्य वाच्यार्थश्चाधातिशयहेतुत्वत्वात्मत्वनिदानोन्नेष व्यवस्था-पितव्यता भवतैव चारुत्वहेतुत्वमात्मनोऽप्यङ्गीकृतमेवेति कुतोऽसिद्धत्वमित्याशङ्क्याभ्युप-गम्माह—अथाप्येवं स्यादिति ॥ एयमिति देहस्य चारुत्वहेतुरात्मत्वेवमित्यर्थः । यदि यथावायश्चिदहमत्वेऽपि चारुत्वहेतुत्वं प्रतीयमानाख्यस्य घनेः स्यात् तर्हि तद्वदेव तनित्यसंवलनोपाधिकं वाच्यस्यापि चारुत्वहेतुत्वं दुर्निवारोपनिपातमिति गुणालङ्कारव्यतिरिक्तत्वेन निषेधभूते वाच्यार्थे चारुत्वहेतुत्वहेतोः वर्तमानत्वा-

१. ग. 'सूचयति'

२. घ. 'स्येऽभिधानौ'

३. ग. 'स्येवेति'

४. क. ख. ग. 'अभ्युप-'

५. क. 'तदभावे' इत्यादि 'दर्शयति'

इत्यन्व नास्ति ।

६. घ. 'यत्वेव'

७. क. ख. ग. 'युक्तत्वे'

८. क. ख. 'चारुत्वहेतुत्वाद्देतुरसिद्ध

इति दर्शितम्'

९. क. ख. ग. 'नवस्य-'

१०. ग. 'न तु'

अन्यालोकाः

तत्र वाच्यः प्रसिद्धो यः प्रकारैरुपमादिभिः ।

बहुधा व्याकृतः सोऽन्यैः

काव्यलक्ष्मविधायिभिः मट्टोद्धटप्रभृतिभिः^१ ।

ततो नेह प्रतन्यते ॥ ३ ॥

केवलमनूयते यथोपयोगमिति ।

लोचनम्

१ वाच्येनानैकान्तिको हेतुः ; नै कालङ्कार्य एवालङ्कारः, गुणी वा गुणः ; एतदर्थमपि वाच्याशोपक्षेपः । अत एव वक्ष्यति “वाच्यः प्रसिद्धः” इति ॥

तत्रेति ॥ “अंशकत्वे उत्पत्तिर्यथ ॥ प्रसिद्ध इति ॥ वनितावदनोपानेन्दुयादि-

कौमुदी

दनैकान्तिकवापत्तिरित्यर्थः । वाच्यस्य गुणादिव्यतिरिक्तत्वमुक्तानैकान्तिकत्वसिद्धयर्थं समर्पयते—न हीति । अलङ्कार्यत्वादलङ्कारस्यतिरिक्तत्वं गुणित्वाच्च गुणव्यतिरिक्तत्वं वाच्यस्य स्वव्यवसानमित्यर्थः । अनैकान्तिकत्वदोषोद्घातनं चैतत् कारिकायामेव वाच्याशोपक्षेपमुखेन दर्शितत्वाच्चोत्सुत्रमेवास्माभिरत्र कृतमित्याशयेनाह—एतदर्थमपीति ॥ न केवलं चनेः भूमिकार्यमेव अनैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थमपीत्यर्थः । उत्तरकारिकाया वाच्यस्य प्रसिद्धत्वोक्तिरप्येतदभिप्रायेत्वाह—अत एवेति ॥

पूर्वकारिकायां प्रतीयमानोऽस्य एव काव्यस्यात्मेति पार्यन्तिकोऽर्थ उक्तः ; ततस्तत्रेति तत्परामर्शकता प्रतीयेत ; तद्व्युदासाय वाच्यव्यङ्ग्यरूपांशद्वयपरामर्शकतामाह—द्वयंशकत्वं इति ॥ न च पूर्ववन्निर्घोरिणस्सम्प्रादा, किन्तु सन्निवृत्तसमीत्याह—सतीति ॥ द्वयोर्दशयोः सतोऽर्थः । द्वयोर्दशयोः सतोरेकस्यैव प्रतिपादनं विरुद्धमिति अपिना

१. क. ख. ‘व-’ ‘भिः’ नास्ति ।

४. क. ख. ‘एतदर्थे’

२. ब. ‘स’

५. क. ख. ग. ङ. च. ‘द्वयस्यैव’

३. क. ख. ‘एव’

६. घ. ङ. च. ‘प्रसिद्धवनिता’

चन्यालोकः

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति चाणीपु महाकवीनाम् ।

यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥ ४ ॥

लोचनम्

वैज्ञानिक एवेत्यर्थः । उपमादिभिः प्रकारैः स व्याकृतो बहुधा इति सङ्गतिः । अन्यैरिति फारिकामागं कल्पयेत्यादिना व्याचष्टे । “ततो नेह प्रतन्यते” इति^१ विशेषप्रतिषेधेन शेषाम्यनुज्ञा इति दर्शयति—केवलमित्यादिना ॥

पुनःशब्दे^२ “वाच्यांशाद्विशेषबोतकः ॥ अन्यदेव वस्तिवति ॥ तन्मतिरिक्तं

कौमुदी

दर्शितम् । अत्र वाच्यस्याप्रतिपादने हेतुः प्रसिद्धत्वं । तन्मङ्गलस्यापि प्रसिद्धत्वाम्युप-
गमादगमकमित्याशङ्क्याह—लौकिक एवेति ॥ व्यङ्ग्यस्य हि रसात्मनो सुखस्य
अलौकिकत्वं वितनिष्यत इति भावः । आपातप्रतीयमानं प्रकारैः प्रसिद्ध इति
पूर्वशेषतयान्वयं प्रतिषेधमाह—उपमादिभिरिति ॥ स्वरूपेण व्याकरणानुपपत्तेः
विधेयांशनिबोधितया संगतिर्युक्तेत्यर्थः । कल्पयेत्यादेः वृत्तसम्बन्धात् फारिकान्तःपातित्व-
शङ्कामपाकर्तुमाह—अन्यैरितित्यादि ॥ विशेषप्रतिषेधेनेति ॥ अज्ञातज्ञापनलक्षणं
प्रतिपादनं हि प्रतननम् ; तस्य विशेषरूपस्य प्रतिषेधे कृते तत्प्रतिद्वन्द्वितया
परिशिष्टमनुबन्धनमनुज्ञातं भवति, यथा दक्षिणेनाङ्गा न पश्यतीत्युक्ते सव्येन
पश्यतीति तद्वदित्यर्थः । अनुवादस्य प्रयोजनविशेषाक्षेपतयोपादानाददोषावहतमाह—
यथोपयोगमिति ॥

प्रतीयमानमित्यादिकारिकाभिप्रायकथनेनैव “स ह्यर्थः” इत्यतः प्राक्तनस्तथाह्वयान-
रूपो वृत्तिप्रत्योऽपि प्रदर्शिताभिप्रायो भवतीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—पुनःशब्द इति ॥
वाच्यांशादिति ॥ स खल्वत्र प्रकृत इति भावः । अन्यदित्येतावता भेदे सिद्धेऽपि
यदेवकारग्रहणं तत् देहात्मनोऽपि वा भेदाभिमाने [देहात्मनोरियामेदाभिमाने]

१. ग. ‘जायति’

२. घ. ङ. च. ‘इति’ नास्ति ।

३. ग. ङ. ‘यत्’ नास्ति ।

४. क. ख. च. ‘वाच्यांशोऽपि’

लोचनम्

सारमूत चेत्यर्थः । मेहाकवीनामिति बहुवचनमशयिष्यव्यापकमाह । एतदभि
धास्यमानप्रतीयमानानुप्राणितभाव्यानिर्माणानिपुणप्रतिभाभावनत्वेनैव महाकविभ्यपदेशो
भवताति भावः । “यदवधिषमस्ति तद्भाति”, न ह्यर्थतासतो भानमुपपन्नम् ,

कौमुदा

सत्यपि प्रत्युताप्यन्तिकभेदसद्भावप्रत्यायनार्थमिदमुक्त तस्यतिरिक्तत्वमस्तुनोऽप्यस्तीति तस्या
वृत्त्यर्धतया वस्तुशब्दोऽयं तद्विलक्षण[असिद्धिलक्षण]समानार्थनैतत्त्वार्थवाचितया प्रयुक्त
एव—इह “क्रिया हि वस्तुपक्षिता प्रसीदति” इत्यादिना तद्विशेषभूतसारत्वादि
धर्मान्तरपरिणतधर्मस्वरूपपर—इत्याप्येनाह—सारमूतमिति ॥ अप्येनार्थध्वनारेणापि
दर्शितः । महाकवीनामिति बहुवचनस्यैकानमभिप्रायमाह—बहुवचनमिति ॥
व्यापकत्वम् ॥ प्रतीयमानस्येति शेषः । प्रकृत्यसत्त्वकृत्यं प्रदर्शयति—एतदिति ॥
एतस्मिन् ध्वनिशब्दोऽभिधास्यमानः यः प्रतीयमानम्, यदि वा एतनाभिधास्यमानेनेति ।
कथं प्रतीयमानस्याप्यर्थस्य सद्भावः प्रमाणमन्तराणवगन्तुं शक्यः ? न चात्र किञ्चित्
प्रमाणमुपन्यस्यमुपलभ्यते इत्याशङ्क्यानुपलभ्यमसिद्धयत् प्रमाणमुपन्यस्यति—यदेवविध
मिति ॥ एवमिधैव व्यतिरिक्तत्वं सारगूतत्वं च । अत्र च प्रतीयमानाख्यं
वस्तुवस्तीति विधाय तस्य भासमानवापदर्शनमुखन भासमानत्वसद्वया व्याप्ति
प्रदर्शनद्वारा भासमानवच्छिन्नक सत्त्वविषयमनुमानं प्रमाणमुपयत्तम्, तत्र हेतो
रसिद्धत्वशङ्कापारणार्थं वच्छब्देन साध्यरूपं सत्यमनूयं भासमानं गृहेतुं साधयति—
तद्भातीति ॥ ननु [न तु] भातीति स्वसवदनसिद्धत्वादेः असिद्धिरनुपलभ्यविरुद्धेति भावः ।
यदाह—“इदं भाति न भातीति सविदिप्रतिपादितम् । परप्रत्ययत्वे पुस्तं शरणं शयनोक्तम् ॥”
इति । भक्तुं नाम भासमानत्वम्, तावता कथं सत्त्वसिद्धिरित्यत उक्तम्—न हीति ॥
हिद्यार्थः । नन्वसतो न भानमिति नैस्तान्तिरूपदः, शुक्तिप्रदावसतोऽपि रजतदे
र्भातदर्शनादित्याशङ्क्य नामुत्वमात्रममानप्रयोजकम्, किन्तु आलस्यतिरुप्तसत्त्वम्,

- १ ग तागार
४ सारसार
२ ग यदा नास्ति ।
३ क स व्यापकमाह
४ ग कवेन

- ५ ग भवति
६ क अत्यन्तं नास्ति ।
७ क स भान
८ ग भाव

लोचनम्

रजताद्यपि नात्यन्तमसद्भाति ; अनेन सत्त्वप्रयुक्तं तावद्भानमिति भानात्
सत्त्वमवगम्यते ; तेनै यद्भाति तदस्ति तथा—इत्युक्तं भवति । तेनायं
प्रयोगः—प्रसिद्धं धर्मं धर्मि प्रतीयमानेन व्यतिरिक्तेन तद्वत्,

कौमुदी

न च रजतदेवेव तदस्ति, कान्ताकरनगरादावन्यत्र विद्यमानस्यैव शुक्तिकादी
संसर्गमात्रेणारौप्यमाणत्वादित्याह—रजताद्यपीति ॥ भाति ॥ शुक्तिकादायिति शेषः ।
अन्यथाह्वातिप्रतीपजीवनेन चैषोक्तिरिति तन्मतानुसारिभिरुक्ता युक्तय इहानु-
सरणीयाः प्रस्तुतानुपयुज्यमानदर्शनान्तरलेखनेन सहृदयजनगणः खेदसंपादनपरिमयादिह
न छिदिताः । कारिकायाः प्रतीयमानसत्तासाधकानुमानपर्यवसायितां दर्शयति—
अनेनेति ॥ उक्तन्यायानुगृहीतेन अस्तीति भातीति च कारिकाखण्डजकेनेत्यर्थः ॥
तावदिति ॥ न कस्याप्यत्र विमतिरित्यर्थः । तेनेत्यस्य [अनेनेत्यस्य] उक्तं
भवतीत्यनेन संकथः ॥ सत्त्वप्रयुक्तमिति ॥ सत्त्वस्य भानोत्पत्तौ हेतुत्वात् तद्वत्प्रयुक्तत्वम् ;
यस्मात्सत्त्वकार्यभूतं भानं तस्माद्धेतोः धूमाद्गम्यजवत् कारणतया भानात्
सत्त्वमवगम्यत इत्याह—इतीति ॥ अस्तु भानात् सत्त्वावगतिः, तथापि किमितिब्राह्म—
तेनेति ॥ भानात् सत्त्वावगमेन हेतुनेत्यर्थः ॥ तथेति ॥ यथा भाति तथा तद्वत्तु भवत्ये-
वेत्यर्थः । एवं सत्त्वावभासमानत्वयोः व्याप्ति कारिकापर्यभूतां प्रदर्श्य तयोरेवामिप्रेतमनुमानं
प्रकटीकरोति—तेनेति ॥ यस्माद्भानसत्त्वयोरस्त्वविनाभावसम्बन्धस्ततो हेतोरित्यर्थः ।
अयं यत्स्वभावाप्रकारः ; प्रयुज्यत इति वाक्यरचनयाभिधीयत इति परार्थानुमानं प्रयोग
इत्युच्यते ; प्रयोगार्थ इति पाठे प्रयोगो वाक्यं तस्यार्थोऽनुमानम् ; अपथा अनुमानस्य
प्रयोग इत्यमित्यर्थः ; प्रयोगोऽनुमानं तद्व्योऽर्थः कारिकावृत्त्योर्भेदेय इति वा । धर्मिणे
हेतुः—प्रसिद्धमिति ; यदाह—“सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयते” इति ।
ननु वाच्यस्यैव प्रतीयमानस्वरूपत्वमभ्युपगच्छतः स्वरूपमूलेन प्रतीयमानेन
तद्वत्त्वं सिद्धमेवेति सिद्धसाधनत्वमुद्धर्तुमुक्तम्—व्यतिरिक्तेनेति ॥ व्यतिरिक्त-

लोचनम्

तथाभासमानत्वात्, लावण्येपेताङ्गनाङ्गवत् । प्रसिद्धशब्दस्य सर्वप्रतीतत्वमङ्गुतत्वं चार्थः । यत्तदिति सर्वनामसमुदायः चमत्कारसारतत्प्रकटीकरणार्थमव्यपदेश्यताम् अन्योन्यसंवलनाकृतं लाव्यतिरेकधर्मं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दर्शयति । एतच्च किमपीत्यनेन ध्याचष्टे । लावण्यं हि नामावयवसंस्थानामिव्यङ्ग्यमवयवव्यतिरिक्तं

कौमुदी

प्रतीपमानवत्तया । प्रसिद्धशब्देन “तिभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः” इत्यादाविध सर्वजन-प्रतीतत्वं कङ्कणादिविभूषणजनितसोमाविशेषशालिख च विवक्षितम्, संभवावुपयोगाद्येत्याह—प्रसिद्धशब्दस्येति ॥ करचरणाद्यवयवव्यतिरिक्तत्वं भूषणशोभाया अपि समानमिति ततोऽपि लावण्यस्य व्यतिरेकं परामर्शपदवीमारोपयितुमलङ्कनत्वमपि प्रहीतव्यमिति भावः । अत एव वृत्तौ वाशब्दः समुच्चयार्थ इति शिक्षितम् ॥ ननु वद्वि प्रसिद्धावयवव्यतिरिक्तमिति वा [एव] वक्तव्ये यत्तदिति वचनस्योपयोगमाह—सर्वनामेति ॥ समुदायशब्देनैतदाह—न पृथक् पृथगेवेति स्वार्थं प्रत्यापयतः, किन्तु समासादितसमुदायभावे एव ; न च ‘अपि च’ इत्यादिवत् एकार्यत्वलक्षणं समुदायरूपत्वम्, किं तु समुपकारित्वलक्षणमिति ॥ अव्यपदेश्यतामिति ॥ इदमीदृशमित्यादिष्वदभिवदने व्यपदेशः ; तद्विषयत्वानर्हता यच्छब्दसहितस्तच्छब्दो दर्शयत्यनुभवेऽस्मयावप्रत्यायनद्वारेणोपर्यः । किमर्थं तदादर्शनमित्यन उक्तम्—चमत्कारेति ॥ रसादेः प्रतीयगानार्थस्याङ्गनालावण्यस्य चासाधारणस्वरूपप्रदर्श-नार्थमित्यर्थः । वक्ष्यति हि “चर्व्यमाणतासारः” इति ॥ एतद्वददर्शनद्वारान्यदपि प्रदर्शितमित्याह—अन्योन्येति ॥ उक्तं हि प्राक् “लाव्यसंवलनाविभोहितद्वयेः” इति ऐक्यभूतमिति [ऐक्यं भ्रान्तमिति] दार्ष्टान्तिके वाच्यप्रतीपमानयोः, दृष्टान्तेऽङ्गलावयवयोरिति विभागः । उक्तार्थस्य वृत्तावनुद्भिन्नत्वादाङ्गां शमयितुमाह—एतच्चेति ॥ दृष्टान्तस्य साम्यवैक्यरूपाङ्गां शमिलयितुमाह—लावण्यं हीति ॥ हिः प्रसिद्धौ ; नामेत्यपि ; तेन प्रसिद्धपतिन्योऽङ्गमितः । अस्तु विशिष्टसञ्चिवेशावयवसमुदाय एव लावण्यं न धर्मान्तरमिति, तत्राह—अवयवव्यतिरिक्तमिति ॥ समुदायस्य समुदायव्यतिरेकेणानि-

१. य. ‘हानावयववत्’

५. छ. ‘लाव्यतिरेकि भ्रम’

२. क. ग. ‘अव्यपदेशी’

५. य. ‘इत्यादिना’

३. क. छ. य. ‘ऐक्यवत्’

६. ग. ‘अव्यपदेश्य इवावयव’

४. य. ‘लाव्यतिरेकिभूत’

७. ‘अव्यपदेश्यवत्’

ध्वन्यालोकः

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वाच्यादस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् । यत्तत्सहृदय-
हृदयमुप्रसिद्धं प्रसिद्धेभ्योऽलंकृतेभ्यः प्रतीतिभ्यो धावयवेभ्यो व्यतिरिक्तत्वेन
प्रकाशते लावण्यमिवाङ्गनासु ; यथा अङ्गनासु लावण्यं पृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमान-

लोचनम्

धर्मान्तरमेव ; न चावयवानामेव निर्दोषता यो मूषणयोगो यो लावण्यम् ।
पृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमानकार्णादिदोषशून्यशरीरावयवयोगिन्यामलङ्कृतायामपि 'लावण्यशून्येयम्'
इति, अतथाभूतायामपि कस्याचित् 'लावण्यामृतचन्द्रिकेयम्' इति च सहृदयानां व्यवहारात् ।

कौमुदी

रूपणादित्यर्थः । तथाप्यवयवव्यतिरेके किं प्रमाणमित्यत उक्तम्--अवयव-
संस्थानाभिव्यङ्ग्यमिति ॥ संस्थानं विशिष्टसन्निवेशः, तेनाभिव्यङ्ग्यं निरूपणीयम् ।
विमतम् अवयवव्यतिरेके भवितुमर्हति, तत्सन्निवेशाभिव्यङ्ग्यत्वात् आकृतिवदिति
न साध्यवैकल्यं दृष्टान्तस्येति भावः ॥ धर्मान्तरम् ॥ धर्मविशेषः । अस्त्येतदनुवृत्त-
प्रत्ययव्यवहारदर्शनात् नाकृतिसमानयोगक्षेमत्वं शक्यावसानम् ; तत्प्रतीतिश्चावयव-
निर्दोषत्वगुणधत्वादन्यतरविषयतयान्यपासिद्धेर्न तत्प्रमात्रे व्यतिरिक्तधर्मान्तरसिद्धिरित्यत
आह--न चावयवानामिति ॥ अवयवव्यतिरेकावगम्यं हि तद्व्यवहारस्य तदुभया-
न्यतरविषयत्वम् । तत्र निर्दोषत्वेऽलंकृतत्वे वा सत्यपि लावण्यव्यवहारदर्शनादन्य-
स्तावन्नास्तीत्युक्तम्--पृथक्पृथगिति ॥ प्रत्येकं निर्वर्ण्यमानैः सद्भिः कणत्वादि-

तपलोचनम्

यद्यपि 'अपृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमानम्' इति ग. पुस्तके, 'पृथङ्निर्वर्ण्यमानम्' इति फ. ख.
पुस्तकयोश्च पाठः, तथापि 'पृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमाननिजिलाऽवयवव्यतिरेके' इत्येव पाठः लोचन-
स्वरसानुरोपीत्युपरी निवेशितः ॥

१. क. छ. 'हृदय-' नास्ति ।

५. ड. 'य' नास्ति ।

१. छ. 'चावयव-'

६. ड. 'या' नास्ति ।

३. क. ख. 'पृथङ्निर्वर्ण्यमान'

७. क. ग. ग. ड. न. 'पृथङ्नि'

ग. 'अपृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमान'

८. य. 'वाराणा'

४. न. 'धर्माक्षय'

ध्वन्यालोकः

निखिलावयवव्यतिरेकि किमप्यन्यदेव सहृदयलोचनामृतं तत्त्वान्तरम्, तद्देव

लोचनम्

ननु लाक्ष्णं तावत् व्यतिरेकं प्रथितम् ; प्रतीयमानं किं तदित्येव न जानीमः ।
दूरे^१ व्यतिरेकप्रयेति^२ तथाभासम्भनत्वमसिद्धो हेतुः इत्याशङ्क्य “स हार्थः” इत्या-
दिना स्वरूपं तस्याभिधत्ते । सर्वेष्वेकेत्यादिना च व्यतिरेकप्रया साधयति । तत्र

कौमुदी

दोषशून्यैरवयवैः संयुक्तायामपीति निर्दोषत्वान्वय उक्तः ; अलंकृतायामपीति भूषण-
योगान्वयः । अतयाभूतायामपीति तयोरुभयोर्व्यतिरेकः । ‘लावण्यामृतचन्द्रिका’
इति अक्षिष्टपरंपरितरूपकेण लाक्ष्ण्यस्य पारिपूर्णमुपवर्णितम् । तथा च लक्षितम्—
“ब्रुवमानमिवाभाति यदङ्गं कान्तिपात्यति । मनःप्रह्लादजननं तज्जालक्ष्ण्यमिति स्मृतम् ॥”
इति । स हार्थ इत्यादिना कप्रतीयमानस्वरूपाभिधानं तस्य प्रागुक्तानुमानरूपणो-
द्धारपत्वेनासङ्गतिं परिहरन्नवतारयति—ननु लावण्यामिति ॥ विवेचकानामविवेचकाना
च व्यतिरेकतया प्रसिद्धमिच्छार्थः । तद्देव तर्हि प्रतीयमानमपि कुतो न प्रसिद्धमिति
नेत्याह—प्रतीयमानमिति ॥ यत्प्रतीयमानं वस्तु मयस्मिन्नद्रोष्यते तदेव किं
तदीयं स्वरूपमपि कादृशम्—इति न जानीमः ; व्यतिरेकस्य भेदस्य, प्रया प्रतीतिस्तु दूर
एव ; धर्मस्वरूपसिद्धबधीनत्वप्रदमसिद्धेस्तदसिद्धौ तद्धर्ममूतव्यतिरेकसिद्धिर्दूरनिरस्तानकाशे-
त्यर्थः । कथं वृत्तिपक्षेण वस्त्वलक्षारसभेदेनानेकप्रकारत्वमुकमिच्छेक्षायामुपपादयति
—तत्रेति ॥ प्रतीयमानस्यास्तित्वे रिक्ते सनीत्यर्थः ; तावच्छब्दः प्राथम्ये ; काव्यशब्देन
शब्दार्थयोरुभयोर्ब्रह्मणम् ; तस्य यो व्यापारो व्यञ्जनात्मकस्तस्यैव केवल विपयमृतः ;
अत एवालौकिको न पूर्वश्लोकप्रसिद्धोऽपि स द्वितीयो भेद इत्यर्थः । भवत्वेन ततः

१. व. ‘तदित्येव’

२. क. ख. ग. ‘दूरे दू’

३. क. ख. ‘व्यतिरेक’-

४. ख. ग. ‘तन्ने च’

५. ग. ‘उक्त’

ध्वन्यालोकः

सोऽर्थः । स ह्यर्थो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तं वस्तुमात्रमलंकार रसादयश्चेत्यनेकप्रभेद-

लोचनम्

प्रतीयमानस्य तावत् द्वौ भेदौ, लौकिकः कान्यव्यापारगोचरश्च । लौकिको यः स्वशब्दवाच्यतां कदाचिदप्यशेत, स च विधিনিषेधाद्यनेकप्रकारो वस्तुशब्देनोच्यते ; सोऽपि द्विविधः ; यः पूर्वं कापि वाक्यार्थेऽलङ्कारमात्रमुपमादिरूपतया न्वभूत्, इदानीं तु

कौमुदा

किमित्यपेक्षायामाद्य भेदं लक्षयति—लौकिक इति ॥ स्वशब्द अस्मीत्यवचनः ; आत्मनो वाचको यः शब्दः तेन वाच्यताम् अभिधेयताम्, कदाचित् वाच्यत्वावस्थायाम् ; अत एव वाच्यत्वं व्यङ्ग्यत्व च कालभेदाद्वस्तु मजते, न रसादिवङ्ग्यत्वमात्रमिति दर्शितम् ; एवंविधो यः स लौकिक इत्यन्वयः । एवमाद्यभेदं प्रदर्श्य तद्विषयतां वृत्तिगतस्य वस्तुशब्दस्य दर्शयति— स चेति ॥ “भम धम्मिअ” इत्यादौ विध्यदेरेव व्यङ्ग्यत्वात् कथं तत्र वस्तुष्वनिव्यपदेश इत्याशङ्क्य वस्तुन एव प्रकाररूपत्वाद्विध्यदेर्न व्यपदेशान्तरापदकत्वमिष्याह—विधিনিषेधाद्यनेकप्रकार इति ॥ किमर्थमत्र मात्रप्रवृत्तिमिवाशङ्क्य तस्य वस्तुविशेषभूतालंकारव्यवच्छेदकत्वेनोपयोगं दर्शयन् लौकिकत्वान्तरभेदत्वेनालंकारव्यति दर्शयति—सोऽपीति ॥ न केवलं प्रतीयमानस्यैव द्विविध्यं तद्विशेषस्य लौकिकस्यापि द्वित्रिष्यमस्तीत्यर्थः । यार्तमानिकी व्यङ्ग्यत्वावस्थामपेक्ष्य वाच्यत्वावस्था पूर्वमित्यनेनोच्यते । उक्तं हि प्राक् लौकिकरूपावस्थाद्वयम्—वाक्यार्थे रसादौ प्रधानतया, अलंकार्ये स्वयमुपमाद्यन्य-तरा[मा]त्मनालंकारमात्रमनुभूय एवादिदानीं व्यङ्ग्यत्वावस्थायामलंकारमात्रमपहायलं-कारपतया प्राधान्येन वर्तमानः सन् वस्तुष्वनित्येव व्यपदेष्टु योग्योऽपि अलंकारव्यतिरिति

१. ग. ‘व्यवहारगोचरमेति’

क. ‘व्यापारिक’

२. ग. ‘लौकिको’ नास्ति ।

३. ग. ‘व’ नास्ति ।

घ. ‘व्यवा’

४. क. रा. ‘व’ नास्ति ।

५. न. घ. ‘अपि शेते’

६. क. घ. ‘वेदेन’

७. क. ख. ‘वाक्यार्थो’

ग. ‘वाक्यालङ्कार’

ध्वन्यालोक

प्रभिन्नो दर्शयिष्यते । सर्वेषु च तेषु प्रकारेषु तस्य वाच्यादन्यत्वम् । तथा

लोचनम्

अनलङ्काररूप एवान्यत्र गुणीभावमावात्, न पूर्वप्रत्यभिज्ञानवलात् अलङ्कारध्वनिरिति व्यपदिश्यते ब्राह्मणश्रमणन्यायेन, तद्रूपताभावेन तूपलक्षित वस्तुमात्रमुच्यते, मात्रग्रहणेन हि रूपोत्तर निराकृतम् । यस्तु स्वप्नेऽपि न स्वगन्धवाच्यो न लौकिकव्यवहारपतित

कौमुदी

व्यपदिश्यत इत्यर्थः ॥ अन्यत्रेति ॥ वाच्येऽर्थे । व्यपदेशात्तरावाप्तौ हेतुः—पूर्व-
प्रत्यभिज्ञानपलादिति ॥ पूर्वमतिचिरमनुभूतस्यालङ्कारभासस्य प्रकृतसुदृढसंस्कारद्वारेणोदानीं
प्राधान्यादस्यायामपि वस्तुसामर्थ्यात्तस्य स एवायमि युक्ततया अनुसन्धीयमानत्वादित्यर्थः ।
नन्वेव वस्तुशब्देनालङ्कारस्यापि समग्रसमवात् त्रिमिति पृथक् ग्रहणमित्याशङ्क्य, वस्तुत्वे
सत्यपि उक्तादेव विशेषात् पृथक् चमत्कारकारिवात् अवान्तरभेदोपजीवनेन पृथक् तद्ग्रहण-
मिति प्रदर्शयन्—वस्तुमात्रमिति मात्रग्रहणमुकाभिप्रायार्भित दृष्टिगतमनुकूल्यन्नाह—
तद्रूपताभावेनेति ॥ अलङ्काररूपत्वाभावेन यदुपलक्षित वस्तु तत् वस्तुध्वनिव्यपदेश्यम्,
अलङ्कारत्वविशिष्ट यद्वस्तु तत्रामुक्तनीलालङ्कारध्वनि इत्येवमान्तरभेदनिबन्धन एव
तत्रेव, न तु रसादिध्वनिरसास्वस्तिरभेदनिबन्धन इत्यर्थः । रूपान्तर वस्तुरूपव्यतिरेक
मलङ्कारत्वादिरूपम् । एत वस्तुलङ्कारध्वनिस्वरूपमभिधाय रसादयश्चेति दृष्टुक रसादिध्वनि
स्वरूप प्रदर्शयति—यस्त्वित्यादिना ॥ स्वप्नेऽपीति ॥ तत्र खल्वष्टमानमपि घटागतीति
[घटमानतीति]प्रसिद्धमद । यदाह —“तमपि खादति सण्डितमीक्षते निजशिरो
नयनेन करार्पितम् । किमपि दुर्घटमस्य न विघते यदि विमूढमतिर्गवसि स्वयम् ॥”
इति । स्वगन्धवाच्यत्वाभावेऽपि लौकिकत्वं किं न स्यादिति नेत्याह—न लौकिक-
व्यवहारपतित इति ॥ हन्त तर्हि नमोनलिनादिवदसत्प्रमेव स्यात्, नालौकिक-

- १ य ध्वन्
२ क ल “आभासपू”
३ ग “आभासपू”
४ य “आभासपू”

- ५ य य अथ
६ क य कथाया
७ य य स्वरूप
८ य य मन्त्रि ।

लोचनम्

किन्तु शब्दसमर्पमाणहृदयसंवादसुन्दरविभावानुभावसंमुचितप्राग्विनिविष्टरत्यादिवासना-
नुरागसुकुमारस्वसंनिदानन्दचर्वणान्यापाररसनीयरूपो रसः, स काव्यव्यापारैकगोचरो
रसश्चमिरिति ; स च ध्वनिरेवेति स एव मुख्यतयात्मेति ॥

कौमुदी

त्वमिति नैयाह—किन्तु शब्दसमर्पमाणेति ॥ शब्दैः गुणालङ्कारसुन्दरैः
सम्यक्तया रसामिष्यज्ञानसमुचितत्वेन अर्प्यमाणाः सद्वदयद्वयमणिमुकुटोदरे संतामिता
इत्यनेन विभावादेर्वास्तव्यत्वप्रयोजकमिति दर्शितम् ; उपलक्षणमेतत्कृतगतचतुर्विधा-
भिनयसामग्रीसमर्पणस्यापि ; न केवलं काव्यशब्दसमर्पणकृतमेव विभावःदित्वं सद्वदय-
द्वयसंवादकृतमपीत्युक्तम्—हृदयसंवादसुन्दरेति ॥ शब्दसमर्पमाणा हृदयसंवाद-
सुन्दराश्च ये विभावानुभावस्तेषां समुचिताः, प्राक् स्थायित्वादेव जन्मन आरभ्य न ह्येत-
च्चित्तवृत्तिशून्यः प्राणी भवतीत्युक्तदिशा आत्मनि विशेषतो निविष्टा या रत्यादिवासनाः
तासामुद्बोधद्वारकेनानुरागेण रञ्जनेन, सुकुमाराया रसचर्वणयोग्यतां गतायाः, त्वस्य
चर्वयितुः, सेवितुं सम्यक् वेद्यनेनेति संविन्नः, तस्य य आनन्दजनः चर्वणारूपो
व्यापारस्तेन रसनीयमास्वाहनीयं रूपं यस्य । यदाह मुनिः—“आत्वादयन्ति मनसा
तस्मान्नाव्यरसाः स्पृताः” ॥ इति । “स काव्यव्यापारैकगोचरः” इत्यनेन विभागोद्देशे
“काव्यव्यापारैकगोचरश्च” इति बहुलं तद्वदयति । इतिशब्दस्यानन्तरम् उच्यत
इत्यनुषङ्गः । रसचर्वनेरेव काव्यात्मत्वमिति दर्शयितुं वस्त्वलङ्कारध्वनिभ्यां विशेषमाह—स
चेति ॥ चशब्दः तुशब्दस्यार्थः ; स रसादिः ध्वनिरेव भवति, न वाच्यादिरूपोऽपि ;
इतरयोर्हि वाच्यत्वमपि कदाचिद्भवतीत्युक्तं प्राक् । ततः किमिह
आह—इति स एव मुख्यतयात्मेति ॥ यस्मात्तस्य ध्वन्यात्मकत्वेन न
रूपान्तरसंबन्धोऽपि तस्मात्स एव काव्यस्यात्मा भवति, न वस्त्वलङ्कारध्वनी अपि ॥
ननु तपोरपि रसध्वनिपर्यवसायितया काव्यात्मत्वं स्थास्यति तत् कथं
तदवधिगत इत्यत उक्तम्—मुख्यतयेति ॥ औपचारिकमेवेतरयोरात्मत्वं न मुख्य-

१. य. 'शब्द' नास्ति ।

ग. 'शब्दसमीक्ष्यमाणः'

२. क. ख. 'समुदित्याहनिविष्ट'

३. क. ख. च. 'चर्वण'

४. क. ख. 'स च'

लञ्चनम्

यच्चोच्यते भट्टनायकेन—“अशैत्व न रूपता”, इति तत् वस्त्वलङ्कारध्वन्योरेव यदि नामोपालम्भः, रसध्वनिस्तु तेनैवामतयाङ्गीकृत, रसचर्वणात्मनः तृतीयस्याशस्याभिधाभावनाशद्वयोत्तीर्णत्वेन निर्णयात् ; वस्त्वलङ्कारध्वन्यो रसध्वनिपर्यन्तत्वमेवेति वयमेव

कौमुदी

मिलय । इतिशब्दानन्तरमत्रापि उच्यत इत्यनुपल्लनीयम् ॥

यद्यप्यानन्दपदव्याख्यानान्तरे भट्टनायकमणितमेतदेवानुभाष्य दूषितम् ; तथापि तत्र ध्वनेरंशदप्रसाधम सिद्धसाधनत्वादुद्गाढतया निरस्तम् , अधुनात्वात्मत्व-निषेधो यः “न रूपता” इत्यशेन , तदुपजाभिप्रायेणोपक्रमते—यच्चोच्यत इति ॥ उपलम्भ आत्मत्वप्रतिषेधः । “यदि नाम” इति मिथ्ये सत्यनिश्चयवचनम् ; तद्वचनं वस्त्वलङ्कारध्वन्योरात्मत्वोपाङ्गमरूपमेव न रसध्वनेरात्मत्वोपाङ्गमरूपम् । तच्चात्मदभिमतमेवेति सिद्धसाधनमेतदित्यर्थः । ननु सामान्यवाचिध्वनिशब्दवाच्यत्वात्मत्वं निराकृतमेवेति कथं सिद्धसाधनत्वमिह साङ्गं स्वाम्युपगमविरोधाच्चैवमित्याह—रसध्वनि-स्त्विति ॥ गुह्येति । ननु रसध्वनेरात्मत्वविषया तदुक्तिर्न दृश्यत इति कुतः स्वाम्युपगम-विरोध इत्यत्राह—रसचर्वणात्मन इति ॥ कथं पुन रसध्वनेरेवात्मत्वं यावता ‘ध्वनिः काव्यस्यात्मा’ इति ध्वनेरेव काव्यरूपत्वं प्रतिजानता भवता वस्त्वलङ्कारध्वन्योरप्यत्मत्वमनुमत-मेवेत्याशङ्क्याह—वस्त्वलङ्कारमेति ॥ मिश्रान्तिधामवकृत हि गुह्यमात्मत्वं युक्तम् ; न च ध्वन्यमात्रयोरपि वस्त्वलङ्कारयो मिश्रान्तिधामत्वम् , तयोर्वाप्यवदिमाधतया अन्ततो रसध्वनिं प्रति धावमात् ; ध्वन्यमानत्वकृतस्त्वनयोर्वाच्यादुत्कर्ष इत्यमुस्यमात्रकत्वमपेक्ष्य ‘ध्वनिः काव्यात्मा’ इति सामान्यनिर्देश इत्यर्थः ॥ वयमेवेति ॥ ये वय ध्वन्यात्मसद्भाववादिन

१ क. ख ग ज च ‘वदूने’

घ ‘वचूने’

२ ग ‘भट्टनायक’

३ ग ‘अहन्’

४ क ■ ‘रूपिता’

५ ख ‘उपाङ्गम्’

ग. ‘उपाङ्गम्’

६. घ ‘स इव’

७ क ‘ध्वन्या’

८ ग ‘इत्येव न वैक्यवादस्य’

घ ‘यस्य निर्णीतत्वेन’

९ कू ‘इदानी’

ध्वन्यालोकः

हि—आद्यस्तावत्प्रभेदो वाच्यादूरं विभेदवान् । स हि कदाचिद्वान्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपः । यथा —

“भम धम्मिअ वीसत्यो सो सुणवो अज मारिवो देण ।

गोलाणइकच्छकुडइवासिणा दरिवसीहेण ॥”

लोचनम्

वक्ष्यामस्तत्र तत्र इत्यास्ता तानत् । ‘वाच्यसामर्थ्याक्षितम्’^१ इति भेदत्रयव्यापकं सामान्यलक्षणम् । यद्यपि हि^२ ध्वनन शब्दस्यैव व्यापारः, तथाप्यर्थसामर्थ्यस्य सहकारिणः सर्वत्रानुपायात् वाच्यसामर्थ्याक्षितत्वम् । शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्येऽप्यर्थसामर्थ्यादेव^३ प्रतीयमानानुगतिः, शब्दशक्तिः केवलमशान्तरसहकारिणीति वक्ष्याम ॥

कौमुदी

इत्यर्थः ॥ तत्र तत्रेति ॥ “कव्यस्याहता स एवार्थः” इत्याद्यन्तरेणित्यर्थः । वाच्यसामर्थ्याक्षितमिति वस्तुनो विशेषणत्वेनोक्तत्वात् वस्तुध्वनेरेवैतदसाधारणलक्षणमिति प्रतीतिर्मा भूदित्याह—सामान्यलक्षणमिति ॥ तदेवोपादयति—भेदत्रयव्यापकमिति ॥ यत एतद्वस्त्वलङ्काररसादिष्वनिरूप भेदत्रयमपि व्याप्नोति, तदेव च व्याप्नोति, ततोऽस्य सामान्यलक्षणत्वं युक्तम्, अव्याख्यादिदोष-विरहितत्वादित्यर्थः । ननु व्यञ्जनाव्यापारस्याभिधादिव्यापारवत् शब्दाश्रयत्वात् व्यङ्ग्यत्रयस्य वाच्यसामर्थ्याक्षितत्वलक्षणमसम्भवलक्षणमिति शङ्कामनूय दूषयति—यद्यपीति ॥ एतच्चाम्युपगम्योक्तम् अर्थशक्तिमूलेऽर्थस्यापि व्यञ्जनव्यापारसद्भावान्युपगमात् । नन्वेवं शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यप्रकारे कथमेतद्योग्यताम्, तस्य वाच्य-सामर्थ्याक्षेपलभ्यत्वाम्युपगमे शब्दशक्तिमूलत्वभावाभेदापत्तेरित्यत आह—शब्दशक्ति-मूलेति ॥ दूरशये दूरदृष्टशय [दूरसन्दः ‘दूरदुष्टाशयः’] इतिनत् अत्यर्थवाची स्वभावविशेषमूलत्वेन भेदस्यात्यन्तिमत्ता दर्शयितुं प्रयुक्त इत्याशयेनाह—

१. न. ‘दूरप्रदे’

२. क. ‘तत्र लभ्य’

ख. ग. ‘तत्रेव्याख्या’

३. ग. ‘निरूप’

४. ग. ‘हि’ ज्ञाति ।

५. ग. ‘अर्थ’

६. ग. ख. ‘अव’ नास्ति ।

७. ग. ‘प्रतीक्यमाना’ नास्ति ।

८. ग. ख. ग. ‘वरण इति’

लोचनम्

दूरं विभेदवानिति ॥ विधिनिषेधौ विरुद्धाविति न कस्यापि विगतिः । एतदर्थं प्रथमं तावेषोदोहरति—मम धम्मिज इति ॥

“अत्र धार्मिक विस्मयः स शुनैकोऽप्य मारितत्वेन ।

गोदाग्रीनदीकूललतागहनवासिनो दृष्टसिद्धेन ॥”

कस्याश्चित् सङ्केतरथान जीवितसर्वस्वायमानं धार्मिकसंचरणान्तरायदोषात्तदवलुप्यमान-

कीमुदी

विधिनिषेधाविति ॥ विरुद्धौ इति ॥ अमुमयं विरयीकृत्येत्यर्थः ; भावाभाषयोरेव साक्षाद्विरोधस्तन्मुखेनैवेतरेषामिति सकलवीर्यिकसम्पत्तौ स्यितिरिति भावः । विपर्यस्ता वा मतिर्विमतिः, ‘न विरुद्धौ’ इत्येवरूपा । ननु विधिरूपयोरपि वाच्यव्यङ्ग्ययोर्मैद-
सम्भवात् तद्वददर्शनार्थमुदाहरणसम्भवे विधिनिषेधात्कवाच्यव्यङ्ग्ययोदाहरणे किमस्ति कश्चिदभिप्राय इति शङ्कायामस्त्येवेत्याह—एतदर्थमिति ॥ आस्पृशितकन्दप्रदर्शनार्थ-
मित्यर्थः । गाथा चैव मुक्तकुरूपपि ग्रन्थाभाषणान् इवेति यावत्तरयाव्याम्भास-
पुरातनपुण्यपरंपरापरिप्रापित ऋष्याप्राप्तसहृदयमेसरभावः परिमितविभावाणुन्मीलनेऽपि
विमलतरमतिमणिमुकुटतलपरिलसितचारुतरगायारूपकाव्यार्थसतत्त्वस्थितिराचार्यस्तत्समुचित-
पूर्वापरपरिकल्पनपुरःसरं यकतुतदभिप्रायतदवसरविशेषप्रदर्शनेन गाथा व्याख्यातुं
पीठबन्धं विवचे—कस्याश्चिदिति ॥ ‘कस्याश्चिदियमुक्तिः’ इत्यनेन यकतु-
विशेषोपदर्शनम् ; संकेतस्थानं परित्रातुमिति प्रयोजनम् ; अनेनाभिप्रायविशेषः
अनसर्वविशेषश्च दर्शितः । तस्य रक्षितव्यत्वे हेतुः—जीवितसर्वस्वायमानमिति ॥
धार्मिकस्य सञ्चरणेन योऽन्तरायः—न तु रहस्योद्भेदः, धार्मिकत्वादेवैतादृग्विषयवेदे-
शिवत्वात्—तादृशस्तस्य सञ्चरणमात्रेणापि स्वच्छन्दसम्भोगमहोत्सवस्य त्रुटिमात्रकाळ-
निच्छेदरूपोऽपि दोषः प्रादुःभ्यात् इति तच्चादृशान्महाभयप्रादक्षित्यमित्यर्थः । तादृशस्या-
न्तरायदोषस्य परिमितविशेषकाळसम्भविनः परिहारे किमेतावानपि यत्न आस्थेय
इति मन्वानं प्रति सार्वकालिकदोषापाकरणार्थां तदुल्लेखदर्शयति—तदवलुप्यमानेति ॥

१. क. ख. ड. च. ‘कस्याश्चिदपि’

नास्ति ।

२. क. ख. ‘यावदेवो’

४. व. ख. घ. ड. च. ‘याव’

घ. ‘यावदेवोपयो-’

५. घ. ‘वासिना’ नास्ति ।

३. क. ख. ‘मम धम्मिज इति’

लोचनम्

पञ्चबुक्तुमादिविच्छाधीकरणाच्च परित्रातुमियमुक्तिः । तत्र स्वतस्सिद्धमपि भ्रमणं
भ्रमयेनापोदितमिति' प्रतिप्रसवात्मको निषेधभावस्वरूपः न तु नियोगैः प्रैपादिरूपः अर्थ
विधिः । अतिसर्गप्राप्तकाल्योर्हि अयं छेदः ; तत्र भावतदभावयोर्विरोधात्

कौमुदी

तेन धार्मिकेण अवलुप्यमानैः पञ्चवादिभिर्हेतुभिः यदातुपज्जिकं तत्कार्त्तकं
स्वतो निरतिशयच्छायास्य विच्छायात्वापादनं तस्मादपि परित्रातुमित्यर्थः ।
अथास्यामुदाहृतायां गाथायां यो व्यङ्ग्यबोध्यः प्रतिषेधरूपः तत्स्वरूपमधिकृत्य न
किञ्चिद्वक्तव्यमस्तीति यो वाच्यो विधिरूपः तस्य स्वरूपं निरूपयति—तत्रेति ॥
गाथाया यद्योक्तार्थपरत्वे स्थिते सतीत्यर्थः । अत्र वाच्यार्थकक्षयायां यो भ्रमेति विधिः
स निषेधभावस्वरूप एव, न तु प्रैपादिरूपो नियोगः । नियोगो ह्यप्रवृत्तप्रवर्तनात्मको
मुख्यतयायस्थितो विधिः प्रसिद्धः ; स च प्रवर्त्यपुरुषापेक्षया क्रमेण व्यायःसम-
कनीयोभिर्नियोकतुभिः पुरुषैः प्रतिपाद्यमानः सम् प्रैपासम्प्रणाल्येवणभेदेन भिन्नव्यपदेश-
गोचरभावमाचरतीति विधित्वरूपनिरूपणधुरीणविषयाः प्रतिषेदिरे ॥ यथाहुः—
“कार्त्तमेव हि वक्तव्यां व्यायःसमकनीयताम् । प्रवर्त्यपेक्षया भेदाद् प्रैपादि-
व्यपदेशमाक् ॥” इति । इह तु नासावुक्तरूपो विधिः सम्भवति प्रवृत्तपुरुष-
विषयत्वात् ; अतः प्रवृत्तिप्रतिबन्धकप्रतिषेधेन प्रवृत्तिहेतुत्वस्य प्रतिषेधाभावे विधी च
तुल्यत्वात् उपचारात् प्रतिषेधभावोऽपि विधिरित्युच्यत इत्यर्थः । प्रसिद्धाद्यापमेवविधो
विधिरन्यत्र विधिद्वस्तपरीक्षान्यत्रहारेभ्योऽपि दर्शयति—प्रतिप्रसवात्मक इति ॥
प्रथमं सामान्योपाधौ प्रतिषिद्धस्य पश्चात् कचिद्विशेषविषयेऽनुज्ञानं प्रतिप्रसवः प्रतिषेध-
निवर्तनरूपः । तदेवोपपादयति—स्वतस्सिद्धमिति ॥ अपवादः प्रतिषेधः । उक्तरूप-
विधिविचकत्वं मुख्यविध्यर्थस्य छेदः कथमित्यत्राह—अतिसर्गेति ॥ “अतिसर्गोऽसि”
इत्यादिनैतदेव स्पष्टमिष्यति । इदानीं गाथायाः प्रतिषेधरूपस्यार्थस्य वाच्यवनिरासेन
पारिशोभ्यामज्ञानन्यापारैक्याम्यत्वं साधयितुं वाच्यत्वपक्षे किं ह्योरपर्ययोर्वाच्यत्वं योग्यत्वेन,
आहोस्यित् पर्यायेणेति निवृत्त्यं इदि कृत्या आवां तावदपनुदति—तत्र भावतदभाव-

१. क. ख. ग. 'विधिपति'

४. ग. 'रूपो विधिरिति सर्वं प्राप्तकाल-

२. ग. 'अस्यवर्णको न विषयभावस्वरो'

वाच्यम् । तत्र'

३. क. ख. ग. 'नियोगः'

लोचनम्

द्रयोस्तावन्ने युगपद्वाभ्यक्ता ; न क्रमेण, निरर्थक्यापारसमात्, “निशेष्य नाभिधा गच्छेत्” इत्यादिनाभिधान्यापारस्य निरर्थक्यसम्भवाभिधानात् । ननु तात्पर्यशक्तिरपर्यवसिता विवक्षया दृष्टधार्मिकतदादिपदार्थान्तर्यरूपमुख्यार्थवाधकृत्वेन निरोधनिमित्तया निपरीत-

बौमुदी

योरिति ॥ वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वविचारे सतीत्यर्थः । परस्परस्वरूपोपमर्दनस्वभावेन युगपद्भुनोरापि प्रतिपत्तुद्विषयानारोहिषादित्यर्थः । द्वितीयमपवादति—न क्रमेणेति ॥ कथं निरर्थक्यापारासम्भव इत्यत आह—विशेष्यमिति ॥ विशेषणविषये क्षीणा निरतिमुपगता शक्तिः अर्धप्रतीतिजननसामर्थ्यलक्षणा यस्याः सा पुनर्विशेष्य वस्तु न गच्छेत् स्पृशेत् बोधयितुं शक्नोतीत्यर्थः । एवमभावस्य वाच्यत्वामात्राङ्गपत्व सम्भाव्य सप्रत्यभिहितान्वयवादिनीभासकमतानुसारेण तावद्वाच्यत्वमुपपादयितुमशक्य-मिति वस्तु तन्मतानुसारेण वाच्यत्वोपपत्तिमुद्गारयति—ननु तात्पर्यशक्तिरिति ॥ तात्पर्यरूपा शक्तिरतात्पर्यशक्तिः, सैन निषेधप्रतीतिं करोति इत्यत्र हेतु निषेधस्य वाक्यार्थभूतत्वम्, यद्विश्रान्तिधामभूत तदेव हि वाक्यार्थः, निषेधस्य च विश्रान्तिधाम-त्वमस्तेवेति तस्यैव वाक्यार्थत्वमित्यर्थः । वाक्यार्थत्वेऽपि कथं तत्प्रतीतिजनकत्वमित्यत उक्तम्—अपर्यवसितेति ॥ वाक्यार्थ एव हि तात्पर्यस्य वचनस्य पर्यवसानं युक्तम्, इतरथा तत्परत्वस्यैवाभायप्रसङ्गादित्यर्थः । निषेधस्य वाक्यार्थत्वे हेतु—विवक्षयेति ॥ शब्देनार्थ-प्रतिपिपादयिष हि विवक्षा । सा चेह निषेधनिषेधैव, न विधिविषया । अतस्तस्मिन्नर्थे वचनस्य तात्पर्यवत्तस्यैव वाक्यार्थत्वम्, तत्रैव च तात्पर्यपर्यवसानं वाच्यम्, न विधिरूपेऽर्थे, तस्य द्रष्टव्यत्वादित्यर्थः ॥ ननु पदार्थस्यैव विशिष्टावस्थास्य वाक्यार्थत्वाद् निषेधस्य चापदार्थत्वाद् न वाक्यार्थत्वमित्याशङ्क्य तस्य वाच्यत्वाभावेऽपि लक्ष्यत्वेन पदार्थत्वसम्भवाददोष इत्याह—दृष्टेति ॥ ‘गङ्गाया वोपः’ इत्यादाविवाच्यप्रतीत्यनुपपत्ति-लक्षणाऽत्र मुख्यार्थवाधो भासभावमकल्पप्रयुक्तश्च विरोधो लक्षणाया निमित्तमिति भ्रमणविधेर्निषेधलक्षकत्वं ‘विप मुद्’ इत्यादाविवोपपन्नमित्यर्थः ॥ भवतु तात्पर्यशक्ते

१ घ ‘न नास्ति ।

५ ‘निरर्थक्यापारासम्भवं’

२ क ख न नास्ति ।

५ घ क च ‘नादि’

३ क ल न ‘यापारादया’

६ क ख न, ‘धान्य’

४ क ख ‘निरर्थक्य’ नास्ति ।

लोचनम्

लक्षणाया च वाक्यार्थाभूतनिषेधप्रतीतिरिति हितान्वयपट्टशा करोतीति शब्दशक्तिमूल एव सोऽर्थः ; एवमनेनोक्तमिति हि^१ व्यवहारः ; तत्र वाच्यातिरिक्तोऽन्योऽर्थ इति ॥

नैतत् । त्रयो ह्यत्र व्यापाराः संवेचन्ते—पदार्थेषु सामान्यात्मसु अभिधा-
व्यापारः । समयापेक्षया^२विद्यमानशक्तिः^३ अभिधा । संकेतार्थं तावत्वेन न विशेषांशे,

कौमुदी

निषेधप्रतीतिकरत्वम्, ततः किमित्यत्राह—इति शब्दशक्तिमूल एव सोऽर्थ इति ॥
शब्दशक्तिरभिधाव्यापारस्तन्मूलकं तात्पर्यशक्तेः वाच्यवाचकभावाश्रयत्वेन व्यवस्थानाद् ।
न केवलं वाक्यवित्तमयप्रसिद्धमेतत् लोफम्यवहारासिद्धमपीत्याह—एवमिति ॥
हिधार्ये । निगमयति—तत्रेति ॥ अन्य इति यो व्यङ्ग्यत्वेन भवतोऽभिमतः ।

सिद्धान्तमुपक्षिपति “नैतत्” इत्यादिना “एवमभिहितान्वयवादिनाम्” इत्यतः
प्राक्तेन ग्रन्थेन ॥ नैतदिति । वक्ष्यमाणस्याविरोधादेतत्प्रत्यवस्थाने न युक्तमित्यर्थः ।
तमेव प्रदर्शयन् वाचकव्यापारमभिधातात्पर्यलक्षणाव्यापारगम्यत्वानिरासेन तदतिरिक्तरूप-
व्यङ्ग्यव्यापारावगम्यत्वं व्यङ्ग्यव्यापारमिति तस्यार्थस्य प्रदर्शयितुं प्रथमं तेषां स्वरूपं तावदाह
—त्रयो हीति ॥ हिशब्दः प्रसिद्धी ; अस्मिन्नर्थे तावन्न कस्यापि विमतिरित्यर्थः ।
ते चाभिधातात्पर्यशक्तिः लक्षणाख्या इति वक्ष्यमाणस्या सिध्यन्ति । संवेचन्त इति
कार्यलिप्तकानुमानगम्यत्वमपीयां दर्शितम् । विविधया क्लिष्टाया वा ते व्यापारा
इत्याकाङ्क्षायामाह—पदार्थेष्विति ॥ सामान्यसदृश आत्मा अनुवृत्तत्वरूप स्वरूपं
येषां ते तथा । तस्य तथाविधपदार्थमात्रविषयत्वे हेतुमाह—समयापेक्षयेति ॥
शब्दस्य व्यापारो नामार्थविषयस्तदुद्दिजननसामर्थ्यलक्षणः । तत्र “शब्दाः संकेतितं
प्राहुः” इति दर्शितदिशा संवेतस्मरणं सहकारितयापेक्षया^४धनसामर्थ्यं पञ्चदस्य
तदभिधाव्यापार इति शब्दप्रस्थानविदां प्रसिद्धमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—
संकेतश्चेति ॥ तावतीति ॥ सामान्यात्मकपदार्थाश्मात्र एवेत्यर्थः । एवकारव्यापार्यमाह—

१. ऊ. ख. ‘शक्ति’ नास्ति ।

‘समयापेक्षार्था’ ।

२. य. ‘हि’ नास्ति ।

३. क. ख. ग. ‘हि’ एवधिकम् ।

४. क. ख. ‘तय’

५. क. ख. ग. न. ड. च.

६. ग. ‘स्यवहाराः’

‘समयश्च’

७. क. ख. ग. घ. ङ. च.

लोचनम्

आनन्त्याद्यभिचाराच्चैकस्य ; ततो विशेषरूपे वाक्यार्थे तात्पर्यशक्तिः परस्परान्विते^१ ;
 “सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि” इति न्यायात् । तत्र च द्वितीयवक्तव्यायां

कौमुदी

न विशेषांश इति ॥ कुत इत्यत आह—आनन्त्यादिति ॥ विशेषाणां व्यावृत्तरूपाणा-
 मनन्तत्वेन प्रतिविशेषं संकेतकरणमशक्यसंपादमित्यर्थः । इतोऽपि न तत्संभव इत्याह
 —व्यभिचाराच्चेति ॥ एकस्येत्वप्र वीप्तालोपोऽङ्गनन्तव्यः एवैकस्येति । एकस्मिन्तत्वा-
 विशेषे शब्दस्य संकेतग्रहेऽपि तस्य विशेषान्तरे व्यभिचारादबोधकत्वमेव शब्दस्यापद्येते-
 ल्यर्थः । न च विशेषसमुदाये भ्रमति संश्लेषग्रह इति वाच्यम् ; सामान्यस्यैव नामान्तरेण
 संकेतविययतयोपयुक्तत्वात् समुदायसमुदायिभेदाभेदादिविरुत्पदोपमत्तत्वात् । न च सकल-
 विशेषगोचर एक एव सङ्गतिग्रह इति वाच्यम् ; एकस्मादेव शब्दादधनिवलय-
 निलयसमूहसमुदायरूपविशेषसंवेदनागतेराखिलव्यवहारविशेषविवेकापत्तेः । यदाहुः—
 “आनन्त्याद्यभिचाराच्च न शक्या व्यक्तयो मताः” इति । नन्वेवं सति विशेषा-
 र्थानगतिरुपलभ्यमाना निर्निबन्धनैवापनेत्याशङ्क्य तात्पर्यशक्तेस्तन्निबन्धनत्वाददोष
 इति दर्शयन् द्वितीयं व्युत्पादयति—तत इति ॥ यतोऽभिधाव्यापारः[रा]स्पृष्टो
 विशिष्टोऽर्पितस्माद्धेतोः, विशेषस्यैव रूपं व्यावृत्तबुद्धिविषयत्वलक्षणं यस्य तस्याभूते ।
 तथापि किं तत्स्वरूपमित्यत उक्तम्—परस्येति ॥ आकाङ्क्षादिवशाद् गुणप्रधान-
 भावेनान्विते पदार्थसमुदाय इत्यर्थः । यदाहुः—“पदार्थान् प्रतिपादैव निवर्तन्ते
 पदाम्यतः । पदार्था एव संसर्गं बोधयन्त्यूर्ध्वमञ्जसा ॥” इति । पदार्थमुखेन वाक्यार्थ-
 प्रतिपादकत्वं तात्पर्यशक्त्या शब्दानामित्यत्राभियुक्तवचनं प्रमाणमिति—सामान्यानीति ॥
 सामान्यात्मकाः पदैः प्रतिपादिताः पदार्था एव विशेष विशिष्टरूपं वाक्यार्थमवगम-
 यन्तीति ; अत्र हेतुः—अन्यथासिद्धेरिति ॥ विशेषस्यानवगमे सति “न हि पदं
 पदार्थनामप्रतिपत्तये प्रयुज्यते” इत्यायुक्तदिशा पदार्थप्रतीतिरेव परिनिष्पत्त्य-
 संभवादित्यर्थः । एवमभिधातात्पर्यशक्तिरूपं व्यापारद्वयं प्रदर्श्य तृतीयं लक्षणा-
 व्यापारं दर्शयन् तस्या तात्पर्यशक्तिविययानुप्रवेशे तत्सहकारिधुरंधरत्वं[धरं] पूर्ववक्ष्यमिगतं
 प्रतिक्षिपन्नाह—तत्र चेति ॥ तस्यां तात्पर्यशक्तिविययतायाम् अभिधाव्यापारविषयापेक्षया

लोचनम्

भ्रमेति प्रतीयते, अन्वयमात्रस्यैव प्रतिपन्नत्वात् । न हि—‘गङ्गायां घोषः’ ‘सिंहो बटुः’ इत्यत्र यथा अन्वय एव ब्रुमूपन् प्रतिहन्यते योग्यताविरहात्, तथा—तत्र भ्रमणनिषेधात् सा आ सिंहेन हतः, तदिदानीं भ्रमणनिषेधकारणवैकल्यात् भ्रमणं तत्रोचितम् इत्यत्रान्वयस्य—कैचिद् क्षतिः । अत एव मुख्यार्थबाधा नाशङ्क्या इति न विपरीतार्थलक्षणाया अवसरः । भवतु वासौ । तथापि द्वितीयस्थानसंक्रान्तौ तावदस्ती न भवति । तथा हि—मुख्यार्थबाधायां लक्षणायाः प्रवृत्तिः ; बाधा च विरोधप्रतीतिरेव ; न चात्र पदार्थानां

कौमुदी

द्वितीयस्यां कस्यायां यो वाच्यो भ्रमणविधिः स एव प्रतीयते ; न तु सपरिकृतो लक्ष्याभिमतोऽर्थ इत्यर्थः । कुतो विधेरेव प्रतिपत्तिरित्यत उक्तम्—अन्वयमात्रस्येति ॥ गुणप्रधानभावेन योऽप्योन्मं पदार्थानां संसर्गः सोऽन्वयः । ननु ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादाविव मुख्यार्थबाधकत्वेन निषेधस्य विपरीतलक्षणाया प्रतीतिरत्रास्त्येवेति कुतो विध्यतिरिक्तार्या-प्रतिपत्तिः इत्याह—न हीति ॥ ‘ब्रुमूपन् प्रतिहन्यते’ इत्यन्वयप्रतीत्यनुपत्तिरुक्ता । गङ्गाक्षोतःप्रभृतेषोपाधधिकरणत्ययोग्यताविरहादित्यर्थः । बाधाभावमेव दर्शयितुम् अन्वयस्य स्वरूपमुक्तम्—तवेति ॥ एवंप्रकारस्यान्वयस्येत्यन्वयः । क्षतिर्बाधा । बाधाभावे फलितमाह—अत एवेति ॥ अन्वयक्षल्यभावादेव हेतोः । मुख्यार्थबाधा या लक्षणाजीवितया प्रसिद्धा ॥ विपरीतार्थलक्षणाया इति ॥ सा खल्वत्र तात्पर्यसहितसहकारितया भवतामभिप्रेतेत्यर्थः । नन्वेवमपि यस्तुरीचित्यापनुसरणेऽन्वयक्षल्यवभासरूपमुख्यार्थबाधकत्वात् विरोधनिबन्धना लक्षणावसरं लभेतेवेति कथं द्वितीयकस्यायां तदगात्र उक्त इत्याशङ्क्य अमुप-गम्यापि लक्षणां, तस्या द्वितीयकस्यायां निवेशं निषेधति—भवतु वासाविति ॥ उक्तमेवोपपादयति—तथा हीति ॥ विरोधप्रतीतिरेवेति ॥ न त्वन्वयस्येत्यर्थः ।

१. ग. ‘आदि’

लक्षणायाः

२. क. ख. ‘निषेधका-’

७. क. ख. ग. ‘संक्रान्ताभावात्सी’

३. क. ग. ‘शब्’ नास्ति ।

८. क. ‘लक्षणाया प्रवृत्ति’

४. क. ख. ग. ड. च. ‘न शक्ति’

९. ग. ‘लक्षणाप्रवृत्ति-’

५. घ. ‘अत एव’ इत्यादिः ‘बाधा च’

१०. क. ख. ‘सा च’

इत्यन्तो भाषो नास्ति ।

च. ‘बाधा च न’

६. क. ख. ग. घ. च. ‘विपरीत’

अन्वयः

स्वात्मनि विरोधः ; परस्पर विरोध इति चेत्, सोऽयं तर्हि अन्वये विरोधः प्रत्येयः ; न चोपपत्तिपक्षेऽन्वये विरोधप्रतीतिः^१ ; प्रतिपत्तिस्थान्वयस्य नाभिधाशक्त्या, तस्याः पदार्थप्रतिपक्षपक्षीणाया विरम्योऽन्यापातत्—इति तात्पर्यशक्त्यैवान्वयप्रतिपत्तिः । नन्वेवमपि 'अङ्गुल्यग्रे करिर्वरशतम्' इत्यन्वयप्रतीतिः स्यात् ; किं न भवत्यन्वय-प्रतीतिः^२ दशदाडिमादिवाक्यवत् ? किं तु प्रमाणान्तरेण सोऽन्वयः प्रत्यक्षादिना बाधितः.

कौमुदी

तत्रान्वयी पदार्थसार्थोऽन्वयश्चेति ह्यवर्था स्तः । तत्रान्वयिनां पदार्थानामेव स्वरूपनिष्ठोऽयं विरोधः आहोस्विदन्वयेपाधिगत इति विवेकव्यम् । तत्र नाबः, स्वात्मनि विरोधे यस्तुनो वृष्टिग्रादिष्विहपादकजापत्तादित्पाह—न चेति ॥ द्वितीयमुप्याप्य पदार्थपत्ति—परस्परमिति ॥ सोऽयमिति ॥ यो लक्षणादिदानत्वेन मूर्धाभिषिक्त इत्यर्थः ॥ न चाप्रतिपक्ष इति ॥ 'अस्य विरोध' इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणभूता-न्वयप्रतीतिपुरःसरत्वादित्यर्थः । अथ तु तर्हि तद्व्यतिपत्तिरित्याशङ्क्य तद्व्यतीतेस्तात्पर्यशक्ति-जन्यत्वाच्चतुस्तरकालीनवादिप्रतिपक्षेस्तात्पर्यशक्तिकहयानवतप्तमाह—प्रतिपत्तिश्चेति ॥ नन्वन्वयप्रतीतिरत्र प्रतिहम्यमा[न]नैवोपपद्यते इति तद[श्येतद]यस्याभ्युपेयम्, इतर[स्या] अङ्गुल्यग्रेदिवावपेय्योऽपि कथितन्यायेनान्वयप्रतीतिप्रसङ्गात् ; न च तत्रान्वयप्रतीतिरस्ति, असमावनाप्रत्ययप्रतिगन्ध[वद्]प्रसरत्वात्—इति शङ्कसुहृद्व्यपरिहरति—नन्वेवमिति ॥ प्रमाणसामग्रीबलायान। तद्व्यतीतिरनुवत्तुमपारम्पराणां वस्तुतत्त्वभावनामपि तिरस्कुर्वाणेषु समुत्पद्यमाना न निवारयितुं शक्येत्यर्थः । तत्त्वमिदानीं "मम धम्मिअ" इत्यादि-वाक्यार्थप्रतीतिनिर्देशेनैव तद्व्यतीतिरित्यत्राह—किं तु प्रमाणान्तरेणेति ॥ प्रतिपन्नोऽपि सोऽन्वये, नैतदेवमिति, प्रमाणान्तरेण, बाधितः, सप्रवृत्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—

१. ल. 'अन्वय'
२. क. रा. ग. 'च य'
३. घ. 'प्रतिपत्ति'
४. क. घ. ॥ 'अन्वय'
५. ग. द. 'अपि' न इति ।

६. घ. ल. च. 'वर' नास्ति ।
७. घ. 'प्रतिपत्ति'
८. घ. ल. च. 'वाक्य' नास्ति ।
९. घ. 'प्रमाणव'

लोचनम्

प्रतिपन्नोऽपि' शुक्तिकायां रजतमिवेति तदवैगमकारिणो वाक्यस्याप्रामाण्यम् ।
 'सिंहो माणवकः' इत्यत्र तु द्वितीयकस्यानिविष्टतात्पर्यशक्तिसमर्पितान्वयबाधक-
 समुल्लासानन्तरमभिधातात्पर्यशक्तिद्वयातिरिक्ता रत्नत्वं तृतीयो शक्तिः तद्वाधकविधुरी-
 करणनिपुणा लक्षणाभिधाना समुद्भसति । नन्वेवं 'सिंहो वटुः' इत्यादि
 काव्यरूपता स्यात्, ध्वननलक्षणस्यात्मनोऽत्रापि समनन्तरमेव वैक्षेपमाश्रयता भावात् ।
 ननु घटेऽपि जीवव्यवहारः स्यात्, आत्मनो विमुखेन तत्रापि भावात् ।

कौमुदी

शुक्तिकायामिति ॥ ततः किमिष्यत आह—इतीति ॥ तर्हि 'सिंहो वटुः' इत्यादा-
 यप्यङ्गुलप्रादिबाधकशुक्त्यायेनाप्रामाण्यमेव गृह्यतामित्याशङ्क्य नेति विशेषं दर्शयन्
 लक्षणायास्तृतीयकस्यानिवेशमाह—सिंह इत्यादि ॥ एवं "प्रयो वान्न व्यपारः संवैधन्ते"
 इत्येतन्निर्वाहितम् । इदानीमभिधादिव्यापारश्रयोत्तीर्णं प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं ध्वननव्यापारं
 चतुर्थकस्यानिवेशिने प्रदर्शयिष्यन् प्रथमं तृतीयकस्यानिवेशेन काव्यव्यवहारप्रयोजकत्व-
 प्रसङ्गदूषणमपाकर्तुमाह—नन्वेवमिति ॥ लक्षणायास्तृतीयकस्यानिवेशान्मुपगमे
 सतीत्यर्थः । कुत इत्याह—ध्वननेति ॥ समनन्तरमेवेति ॥ चतुर्थ्यां तु
 कस्यायामित्यादिसमनन्तरमन्धे । अत्र प्रतिबन्धि गृह्यति—ननु घटेऽपीति ॥ कुत
 इत्याह—आत्मन इति ॥ अणुपरिमाणत्वं तात्पदात्मनो न संभवति, युगपदुभयम्
 वेदानुसन्धानानुपपत्तेः ; कार्यत्वादिभिरनित्यः प्रसङ्गान्मध्यमपरिमाणपरमपि नेति
 परिशेषप्रमाणसिद्धं विमुखमात्मन इति घटे तत्सङ्गावोऽवस्थाभ्युपेय इति तन्निबन्धनो
 जीवव्यवहारो दुर्पर इति भावः । नात्मसङ्गावमात्रं जीवव्यवहारं प्रति प्रयोजकम् ;

१. घ. 'श्रेऽपि'	६. ग. 'तावत्' नास्ति ।
२. घ. ट. च. 'रत्नत्वमिवेति'	७. क. ख. ग. 'वर्तते'।
घ. 'रत्नमेवेति'	८. क. ख. ग. 'चशक्तिवि.'
३. ग. 'तदवैगमम्'	९. घ. 'रूपम्'
ट. 'तदवैगमम्'	१०. घ. ट. 'इतिविशेषः'
४. क. ख. ग. च. 'तु' नास्ति ।	घ. च. 'ध्वनिः'
घ. 'चतुर्थ्या'	११. क. ख. 'एव' नास्ति ।
५. क. ख. ग. 'बाधकोल्लासान्'	१२. घ. 'नष्टम्'
ट. 'बाधकोल्लासान्'	१३. क. 'न घटे'

लोचनम्

शरीरस्य खलु विशिष्टाधिष्ठानयुक्तस्य सत्त्वात्मनि जीवव्यवहारः, नेतरत्र—इति चेत्,
तर्हि गुणालङ्कारैश्चित्यमुन्दरशब्दार्थशरीरस्य सति ध्वननाख्यात्मनि काव्यरूपताव्यवहारः ;
न चात्मनोऽसारता कांचिदिति समानम् ॥

न चैव भक्तिरेव ध्वनिः । भक्तिर्हि लक्षणाव्यापार तृतीयग्रन्थानिवेशी ;
चतुर्थ्यां तु कस्यापि ध्वननव्यापारः । तथा हि—रूपसन्निधौ लक्षणा प्रवर्तते
इति तावत् भवता मतम् । तत्र मुख्यार्थबाधा तावत् प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तर-
मूला । निमित्तं च यदभिधीयते सामीप्यादि, तदपि प्रमाणान्तरांगम्यमेव ।

कौमुदी

अपि तर्हि भोक्तृभोग्यतन्मात्रेण अधिष्ठानाधिष्ठेयभार सन्ध इति परिहरति—
शरीरस्येति ॥ विशिष्ट भोक्तृभवेनाधिष्ठेयामितस्य शरीरस्य यदधिष्ठानमात्रमकर्तृक
शरीरकर्मक तेन युक्त्येवार्थः ॥ नेतरत्रेति ॥ तदहिते यद्यदाविति शेषः ।
तुल्यमुत्तरमस्माकमिषाह—तर्हीति ॥ गुणाधालङ्काराधौचित्य चेति द्वन्द्वः ॥

नन्वेवमपि न भद्राभिमतव्यञ्जनव्यापारसिद्धिः, अभिधातात्पर्यशक्तिभ्या व्यतिरेके
सत्यपि लक्षणातो व्यतिरेकानिरूपणात् 'सिद्धो वदुः' इत्यादौ लक्षणावियय एव
प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यार्थ-यत्स्थिते स्वयमेव स्मनत्वात् व्यञ्जनव्यापारस्य लक्षणाव्यतिरेकेण
दुर्निरूपत्वाच्चेति भक्तिरेव अनिरिति शङ्का परिहरति—न चैवमिति ॥ यथामिधा-
तत्पर्यशक्तिभ्यान्तर्भूतस्तृतीयग्रन्थानिवेशी लक्षणाव्यापारः, तथा तत्स्थितिरिक्तश्चतुर्थ-
कस्यानिदेशेय व्यञ्जनाव्यापार इत्यर्थः । तथा हित्युक्तार्थोपपादनम् । मुख्यार्थबाधा
निमित्तं प्रयोजनम्—इतीदं तत्र तत्र सन्निधिः सङ्कारितयावस्थानरूपः ।

- १ ग 'अन्यस्य कव्यचित्'
- क ख घ ङ च
- 'न यस्य कव्यचित्'
- २ क ख ग 'वर्हि' नास्ति ।
- ३ ग 'गुणालङ्कारैश्चित्' नास्ति ।
- ४ क ख 'ध्वननाख्यात्मि'
- ग ध्वन्याख्ये आत्मनि'
- ङ 'ध्वन्याख्यात्मनि'

- ५ घ च 'कव्यचित्'
- ६ क ख 'वितय'
- ग. शेषे विगय'
- ७ क ख 'अन्यस्य एव वदन्ति'
- ८ क 'नाभय'
- ९ घ 'प्रत्यक्षान्तप्रमाणादि'
- १० च. 'रादव'

लोचनम्

यत्तु इदं घोषस्य अतिपवित्रत्वशीतलब्धसेव्यत्वादिकं प्रयोजनमशब्देवाप्य
प्रमाणान्तराप्रतिपक्षं वैटो वा पराक्रमातिशयशालित्वं तत्र शब्दस्य न तावन्न
व्यापारः । तथा हि—तत्सामीप्यात् तद्धर्मत्वानुमानमनैकान्तिकम्, सिंहशब्दवाच्यत्वं
च वैटोः असिद्धम् ; अथ यत्र यत्र एवंशब्दप्रयोगः तत्र तत्र तद्धर्मयोगः
ईदृशानुमानम्, तस्यापि व्याप्तिग्रहणकाले मौलिकं प्रमाणान्तरं वाच्यम् ; न वैति ;

कौमुदी

तत्रेति त्रये । तावदिति संप्रतिपत्तौ ॥ यत्त्विति ॥ तुशब्दो त्रिशेषे । अशब्दवाच्य-
मित्यभिधादिव्यापारव्यपिपयत्वव्युदासः । प्रमाणान्तराप्रतिपक्षमिति शब्दातिरिक्त-
प्रमाणविषयत्वनिरासः । तत्र प्रमाणान्तराविषयत्वेन शब्दव्यापारैकगम्यत्वं तावदाह—तत्र
शब्दस्येति ॥ नन्यनुमानगम्यमस्तु तत् प्रयोजनम् ; तथा हि—विगतो घोषोऽतिपवित्रः
गङ्गासमीपस्थः साह तटगततरुलतादिवत् ; अयं वटुः शौर्यादिधर्मकः सिंहशब्दवाच्यत्वात्
संप्रतिपन्नसिद्धवत् इति ; तत्र शब्दमेव चरत्वमित्यत आह—तत्सामीप्यादिति ॥
समीपावस्थितनरशिरःरुपात्तादौ त्रिपक्षे तत्सामीप्यहेतोः निवृत्तत्वाद्याप्यत्वासिद्धि-
रित्यर्थः । द्वितीयानुमाने स्वरूपासिद्धौ हेतुरित्याह—सिद्धशब्देति ॥ अनुमानान्तर-
मादाङ्गपरिहरि—अवेति ॥ एवमिति ॥ 'गङ्गाया घोषः' 'सिद्धो वटुः'
इत्येवमन्यविषयस्य शब्दस्यान्यस्मिन्नर्थे विशिष्टार्थविवक्षया प्रयोग इत्यर्थः ॥ तद्धर्मयोग
इति ॥ घोषवद्वादे प्रधानतया प्रतिपाद्यस्य मुख्यार्थवर्धभूतपवित्रत्वशून्यधर्मसम्बन्ध
इत्यर्थः । एकसामान्योपधानसमासादितैकभानसकलव्यक्तिविशेषनिषेधप्रमाणमूलत्वं हि
व्याप्तिग्रहणस्य सर्वत्रावश्यामुपेक्षम्, यथा धूमत्वान्निवृत्तसामान्यरूपसंगृहीतसकल-
धूमान्निव्यक्तिविषयप्रत्यक्षप्रमाणैरुक्तिव्यनयम् 'यत्त यत्र धूमस्तत्र तत्वाग्निः' इति व्याप्ति-

१. ग. 'त्वादिति'

२. क. 'सम्प्रदान्तर'

ग. घ. 'शब्दान्तर'

घ. च. 'अनुमानान्तराध्य'

३. क. घ. 'वटोः'

ग. 'वटो'

४. क. घ. च. 'न' नास्ति ।

५. ग. 'अन्य'

६. इ. 'वटो न'

७. घ. 'तदनुमानयो'

८. क. घ. 'इत्यनुमानान्तरं कश्च तथापि'

९. क. घ. 'वाच्य' नास्ति ।

१०. क. घ. ग. 'च' नास्ति ।

लोचनम्

न च स्मृतिरियम्, अननुभूते^१ तदयोगात्, नियमाप्रतिपत्तेः वक्तुरेतदेवं विवक्षित-
मित्यप्यवसायभावप्रसङ्गाच्च—इत्यस्ति तावदत्र शब्दैस्य व्यापारः ; व्यापारश्च

कौमुदी

प्रहणम् । तदिह यत्र यत्रेति सामान्यरूपसंग्राहकं किञ्चन [न किञ्चन] प्रमाणमस्ति, अत्यन्त-
व्यावृत्तात्मनामसमासादितैकसामान्यरूपसंग्रहणामेव विशेषाणां ध्यातिप्रवृत्तिविषयादिति
व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावरप्रयुक्ता व्याप्कस्यासिद्धिरुक्त[रनुसृ]तैवेत्यर्थः । नन्वेवमपि न शब्दैक-
गम्यत्वम्, स्मरणविषयसंसंग्रहप्रयोजनस्य ; गङ्गापदेन हि मुद्गवर्षाद्याधात्रगमे सामीप्यादि-
निमित्तं प्रमाणान्तरेणावगच्छतः प्रतिपत्तु. प्रयोजनं पर्यालोच्य तीरादिविषया लक्षणाव्यापार-
निबन्धना प्रतीतिरूपयते ; पर्यालोचना च नाभ्येत्येष्टा स्मृतिरेव नान्या,
प्रमाणसामान्यजन्यत्वात्—इति स्मर्यमाणमेव प्रयोजनमित्याह—न चेति ॥ स्मृतिः
पुनः “पूर्वविज्ञानसत्काराभाजं ज्ञानमुच्यते ।” इत्युक्तत्वादित्यर्थः । ननु मुद्गवृत्ति-
परिपागे गुणवृत्त्यर्थप्रतिपादने प्रयोजनमस्ति-तत्र तावदवगम्यते ; क्विदृशं तु तत्—इति
बीक्षणायां ‘नूनमनेनैव प्रयोजनेन भरितव्यम् ; अन्यस्यासम्भवात्, समाने वाक्यान्तरे वा
तस्यैव वा तज्जातीयस्य वा प्रयोजनस्यानुभूतचरत्वात्’ इति युक्त्यनुसन्धानसनाधीकृता
विमर्शापरपर्याया स्मृतिरेवेत्यं प्रयोजनं गोचरीकरिष्यतीति कुतोऽत्र शब्दव्यापारो-
पारोहपरिचरूपनाप्रयासोपगम इत्याशङ्क्याह—नियमाप्रतिपत्तेरिति ॥ निवामकस्य कस्य-
चित् एतदेवानेन प्रयोजनमत्र विवक्षितमित्यस्मिन्नर्थेऽनुपलब्ध्यादित्यर्थः । व्यञ्जनव्यापारो-
पगमे हि सहकारिविशेषवद्वयविषयः सेत्स्यतीति भावः । संप्रति शब्दव्यापार-
गम्यत्वमुच्य पारिशेष्यसिद्धिमिति निगमयति—इत्यस्ति तावदिति ॥ प्रतीतिफार्यो-
त्पत्तेरखण्डिताया उपलब्ध्यात् तस्याश्च वर्णिनदिशाप्यतोऽसंभवे शब्दनिबन्धनं[नार्थः] वलायातं
नापोदितं शङ्क्यमित्यर्थः । तथापि कथं व्यञ्जनव्यापारसिद्धिरित्याशङ्क्य तदपि
पारिशेष्यादेवेत्याह—व्यापारश्चेति ॥ उक्त[उक्तात्]लक्षणाव्याप्तु [नय]सान्निप्यापेक्षत्वं
नियमात् तस्य च प्रमाणान्तरानवगम्यतया प्रयोजनासम्भवात् न प्रयोजनविषये

१. घ. ‘न न . प्रसङ्गाच्च’ नास्ति ।

२. क. ख. ब. ‘ते’

३. ब. ‘विवक्षित’

४. क. ख. ‘रेव निव’

५. ‘रेतदिति’

६. ब. ‘उच्यते’

लोचनम्

नाभिधातुः, समयामात्रात् ; न तात्पर्यात्मा, तस्यान्वयप्रतीतिवेष परिक्षयात् ; न लक्षणात्मा, उक्तादेव हेतोः स्वैलङ्घ्यतित्वाभावात् ; तत्रापि हि स्खलद्गतित्वे पुनर्मुख्यार्थवाधा निमित्तं प्रयोजनमित्यनवस्था स्यात् ; अत एव यत् केनचिद् लक्षितलक्षणेति नाम कृतं तस्यैवमात्रम् । तस्मात् अभिधातात्पर्य-
लक्षणैव्यतिरिक्तः चतुर्थोऽसौ व्यापारो ध्वननद्योतनैव्यञ्जनप्रत्यायनाद्यगमनादिसोदर-
व्यपदेशनिरूपितोऽभ्युपगन्तव्यः । यद्वक्ष्यति—

कौमुदी

स्खलद्गतित्वं शब्दस्य जन्याधगमम्, येन तत्र लक्षणा स्यादस्मिन् । विपक्षे दण्डं क्षिपति—तत्रापीति ॥ प्रथमं तदादी लक्ष्ये त्रयम्, अनन्तरं तत्रैव प्रयोजने तदपेक्षणीयम् ; पुनस्तत्रान्य [अन्वयः] एव न कचिदवस्थातुं पर्याप्तो भवति ; अतो [अन्तर्तो] गत्वा यत्र लक्षणानभ्युपगमः, तत आरभ्य मूलपर्यन्तं सन्निष्पन्नात् [त्रयसन्निष्पन्नात्] लक्षणा-
प्रवृत्त्यसम्भवदोष इति मूलक्षयकारिण्यनवस्था स्वयमुक्त्यास्पतीत्यर्थः । प्रयोजनविषयस्य व्यापारस्य लक्षणात्वक्षेपेण 'नासौ लक्षणैव किन्तु लक्षितलक्षणैव' इति वदतः पक्षोऽपि प्रतिक्षिप्त इत्याह—अत एवेति ॥ नाम कृतमिति ॥ नाममात्रमेवैतद् ; वस्तुतस्तु व्यञ्जन-
व्यापार एवायम् ; न च नास्ति विमतिरित्यर्थः ॥ व्यसनमात्रमिति ॥ अनिर्व्यसननिरव-
प्रहदुराग्रहिताविलसितमित्यर्थः । इदानीं चतुर्थकस्याथा ध्वननव्यापार इत्येतन्निर्वाहो-
पसंहरति—तस्मादिति ॥ चतुर्थ इति वचनं प्रसिद्धतराभिधाय्यापारतुल्ययोगक्षेपतां प्रदर्शयितुम् ; तस्य स्वरूपं स्फुटयितुमिह बहुपर्यायपदोपादानम् । ध्वननं द्योतनं व्यञ्जनं प्रत्यायनं अग्रगमनमिति व्यपदेश आदिर्येषां तैः सोदरैः पर्यायैः व्यपदेशैर्मिलित इत्यर्थः । अभिधातात्पर्यशक्तिभ्यां भेदस्य स्फुटत्वात् लक्षणातोऽस्फुटत्वात् ततो भेदं प्रसाधितं कारिकाकारोक्त्या द्रवयति—यद्वक्ष्यतीति ॥ अथ श्रोतुमुक्तावबोधार्थं व्यापाराणां

१. घ. ङ. झ. 'नाभिधानात्मा'

२. ग. 'न' नास्ति ।

३. ग. 'स्खलितगतिः'

४. क. ख. ग. 'हि' नास्ति ।

५. ङ. 'व्यसनः'

६. क. ख. ग. 'लक्षणव्यः'

७. ग. 'द्योतनः' नास्ति ।

८. ङ. 'अवगच्छादिः'

९. 'अनवगच्छादिः'

छेचनम्

“मुख्या वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यर्थदर्शनम् ।

यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्वलङ्घतिः ॥” इति ।

तेन समपापेक्षा वाच्यार्थागमनैशक्तिः अभिधाशक्तिः ; तदन्ययानुपपत्तिसंज्ञायार्थै-
वोभनशक्तिः तात्पर्यशक्तिः ; मुख्यार्थमाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिः

कौमुदी

स्वरूपमुपसंहारच्छेदनाह—तेनेति ॥ समपापेक्षत्वे हेतुगर्भं विशेषणम्—वाच्यार्थेति ॥
तदन्यथेति ॥ तच्छब्देन वाच्यार्थपरामर्शः । तस्य सामान्यात्मनो वाच्यार्थस्य अन्यथा
विशेषामाये या अनुपपत्तिः तत्सहाकार्यस्य विशेषस्यान्वितरूपस्यावबोधने या शक्तिरिति ।
तदेव शक्तिप्रय तदुपजनित यदर्शनां पदार्थसाम्यार्थलक्ष्यरूपाणामवगमनं तदेव मूलं
नस्माज्ज्ञाता तदभिभासपवित्रितस्य प्रतिपत्तु प्रतिभा तत्सहाया अर्थस्य प्रयोजनात्मनो
दातने शक्तिः ध्वननव्यापार इत्यर्थः । नन्वर्थस्यातगममूलजातत्वं प्रतिपत्तुप्रतिभाया
असङ्गतम्, अनगमनानामाशुतरविनाशशील्यना क्रमेण युगपद्वा निदानत्वायोगाद्
इत्याशङ्क्य तन्मूलजातत्वं समर्थनार्थमुक्तम्—तत्प्रतिभासपवित्रितेति ॥ तत्प्रतिभासोऽर्थ-
प्राप्त्यभासः तेन पवित्रितः संस्कारलक्षणातिशयविशेषसनायतया संपादितः ।
अयमर्थः— न तावदर्थागमनानां स्वरूपेण प्रतिभोत्याद प्रति हेतुत्वमभिमतम् ;
किन्तु प्रतिपत्तुमनि निशिष्टसंस्काराधानद्वारेण ; प्राचीनार्थप्राप्त्यवगमाद्वितसंस्कारस्य
हि प्रतिपत्तु स्वयमेव काचित् परामर्शवितर्कौहादिशब्दाभिधेया प्रतिभात्वा मनीषा
तानुसमुत्पत्तिः ; तत्सहकारिसमप्रधानाश्च शब्दः प्रमाणान्तरानवगम्य प्रयोजनं
प्रतिपादयति ; तत्प्रतिपादकशक्तिर्व्यञ्जनव्यापार इत्युच्यते । व्यञ्जनशब्देन ह्यभिधादि-
वैलक्षण्येन ज्ञानजननसामर्थ्यमात्रमपदिश्यते, प्रदीपादेरपि व्यञ्जकत्वावगमात् । अतः
एवास्य बहुपर्यायपदवाच्यत्वमिदं तद्विरहश्चेति सर्वथा प्रसिद्धसामग्रीसंपातदुरुत्पाद-
प्रतीतिविशेषकार्येच्छिन्नानुमानावगम्यमानसद्भावो व्यञ्जनव्यापारः समञ्जसप्रतिभिरसन्दिहानै-
रेवापमभ्युपगन्तव्य इति । ननु केन चाभिप्रायेण प्रयोजनविषयो व्यञ्जनव्यापार

१. य. ‘समपापेक्षवाच्यमिधा’

२. क. छ य ह. च.
‘वाच्यत्वमम्’

३. न. ‘अमल’

४. य. ‘छाहा’

५. ख. य. ‘येवं’

लोचनम्

लक्षणाशक्तिः ; तच्छक्तित्रयोपजनिताग्रावगममूढजैततदातिभासंपवित्रितप्रैतिपत्तृप्रतिभा-
सहायार्थद्योतनशक्तिः च्चननव्यापारः । स च प्राग्वृत्तं व्यापारत्रयं न्यनकुर्वन्
प्रधानमूर्तः काव्यात्मा इत्याशयेन निषेधप्रमुखतया च, प्रयोजनविषयोऽपि
निषेधविषय इत्युक्तः । अभ्युपगममात्रेण चेदमुक्तम् । न त्वत्र लक्षणा,
अत्यन्ततिरस्कृतत्वान्यसंक्रमणयोरमावात् । न चार्यशक्तिमूलेऽस्या व्यापारः ।
सहकारिभेदाच्च शक्तिभेदः स्पष्ट एव ; यथैतत्स्यैव शब्दस्य व्याप्तिस्मृत्यादिसहकृतस्य

कौमुदी

होक्तः । “स हि वाच्ये विधिरूपे कदाचिद् प्रतिषेधरूपः” इति व्यङ्ग्यस्य
प्रतिषेधरूपस्य ब्रुवता प्रतिषेधविषयत्वेनैवायमुक्तः न तु प्रयोजनविषयत्वेन । तत्र च
को हेतुरित्यपेक्षायामाह—स चेति ॥ प्रयोजनविषयव्यङ्ग्यनव्यापारकपनं पूर्वप्रवृत्त-
व्यापारत्रयस्य न्यकारहेतुकं प्रधानत्वं हेतुफल्यं [तद्हेतुकं] काव्यात्म्यं च सम्भावितुं
प्रयोजनविषयस्यापि सतो विधिनियेधविषयत्वकथने निषेधाभिमुखत्वनिवन्धनमेव न
वास्तवमिति न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः । यथोक्तप्रयोजनाभिप्रायेणैवात्र लक्षणासद्भावोऽ-
भ्युपगम्यात्माभिरूढः । वस्तुतस्तु नाल लक्षणापीत्याह—अभ्युपगममात्रेणेति ॥ अत्र
हेतुमाह—अत्यन्तेति ॥ यत्र हि वाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वार्थान्तरपरिणतत्वान्यतरसंभवस्तत्र
नियमेन लक्षणाप्रवृत्तिः ; इह तु न तदन्यतरसद्भाव इति न लक्षणेत्यर्थः । तथापि कुतो न
लक्षणेत्याशङ्क्योपपत्तिमाह—न चेति ॥ व्यापारो व्यङ्ग्यनव्यापारोत्वानोपयोगिस्वरूपः ।
नन्येकस्यैव शब्दस्यान्योन्यविलक्षणा अभिधादिभेदभिन्नाः शक्तयो भवेयुः ; अयंप्रतीति-
लक्षणास्य कर्तव्यस्य चैकत्वादेकैव शक्तिः किं न स्यादित्यत्राह—सहकारिभेदाच्चेति ॥

१. ग. ‘वाच्येय’

८. क. ख. ‘अधानम् । अत एव.’

२. घ. ङ. च. ‘व्यापन’

९. क. ख. ग. ‘विधिनियेध’

३. ग. ‘शक्त’

१०. ग. ‘चक्ष’

४. क. ख. ग. ‘प्रतिभाप’

११. क. ख. ‘जैतु’

५. क. ‘प्रतिवचु’ नास्ति ।

१२. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘न हि’

घ. ‘प्रतिवचु’

१३. क. ख. ग. ‘तथा’

६. ग. ‘प्रभा’

१४. घ. ‘धर्मस’

७. घ. ‘वचस्य कुर्वन्’

लोचनम्

विवक्षावगतावनुमापकत्वव्यापारः, व्याप्तादिसहकृतस्य वा विकल्पकैक्यव्यापारः । एवमभिहितान्वयवादिनां तावदियदनपहवनीयम् ॥

योऽप्यन्विताभिधानवादी “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति द्वये

कौमुदी

अभिधादिशक्तीनां भेदप्रयोजकः समपादिसहकारिभेदः प्राक् प्रपञ्चेन प्रदर्शित एव ; विषयभेदाच्च तत्प्रतीतिकार्यभेदात् एकत्वव्यतिरिक्तमिति भावः । स्पष्ट एवेति सप्रतिपन्नस्यले तद्दर्शनमुक्तम् । तदेवाह—यथेति ॥ तस्यैवेति ॥ यत्स्यैव व्यापार्यैऽभिधादिव्यापारः । अनुमापकत्वशक्तिसिद्धौ सहकारिभेद उक्तः—व्याप्तिस्मृत्यादीति ॥ आदिशब्देन पक्षधर्मत्वादिः । अक्षं चक्षुरादि । आदिशब्दाच्छिञ्जादि ॥ विकल्पकत्वव्यापार इति ॥ सविकल्पकज्ञानजनकत्वव्यापार इत्यर्थः । देवदत्त इत्यादयो हि नामशब्दाः स्वतंत्रलिपितं वस्तु प्रत्यक्षमङ्गमयन्तश्चक्षुरादय इव सविकल्पकज्ञानोत्पादने व्याप्रीयन्ते ॥ यथाहुः—
“संज्ञा हि स्वर्यमाणपि प्रत्यक्षत्वं न बाधते । संज्ञिनः सा तदस्या हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥”
इति ॥ संप्रति प्रमाणरूपानुरोधमिदं स्पष्टं व्यञ्जनव्यापार इति वक्तुमुज्ज्वलममाणः कौमारिलपक्षप्रतिपक्षपर्वणि लब्धलक्षणाभात्मन उपक्षिपन्नुपसंहरति—एवमिति ॥ इयदिति ॥ प्रयोऽन्वेष्ट्यादिना विकल्पकत्वव्यापार इत्यन्तेनोपपादितस्वार्थपिण्डस्य परामर्शः ॥ अनपहवनीयमिति ॥ सिद्धमिति शेषः । योऽप्यभिधाव्यापारमेवेच्छतांति संशयः । एवकारस्तात्पर्यशक्त्यादिव्यवच्छेदार्थः । अत एव ध्वनिसिद्धान्तपूर्वपक्षत्वमस्याः सूत्रितम् ॥

ननु पदार्थप्रतिपत्तेरभिधानन्यत्वेऽप्यन्वयस्य मुख्यस्यामुख्यस्य तात्पर्यमर्थव्यत्ययस्य चार्थस्य तज्जन्क्यास्मभवात्तादर्थ्येन व्यापारान्तरव्यत्ययानुज्ञेयस्याशङ्क्य तात्प्रतीत्यभिधानन्यत्वमेवेति वक्तुं चतुर्पक्षपर्यन्तघातितामभिधाया दर्शयति—दीर्घदीर्घमिति ॥ तत्रान्वयस्याभिधाविपर्यये हेतुमाह—अन्विताभिधानवादीति ॥ पदरेपान्वितस्वार्थप्रतिपादनशक्तिभिः गुणप्रधानभावात्मा संसर्गः प्रतिपाद्यत इत्यन्वयोपहितानामेव पदार्थानामभिधानम्, न तु सामान्यात्मनो पदार्थानामिति निबन्धेन वदन्वादीत्यर्थः ।

१. ग ‘इत्य’

२. क ‘य’ ‘विकल्पन’

३. क, ख, ‘आदिनामिव’

४. घ, ‘य’

५. घ, ‘द्वये’ नास्ति ।

लोचनम्

गृहीत्वा शब्दद्विधाभ्यापारमेव दीर्घदीर्घमिच्छति तस्य यदि 'दीर्घदीर्घो' व्यापारः तदेकोऽसाविति कुतः ? भिन्नविषयत्वात् । अथानेकोऽसौ, तद्विषयसहकारिभेदात् असजातीय एव युक्तः । सजातीये च कौट्ये विरम्य व्यापारः शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां

कौमुदी

तथापि कथं पर्यन्तकस्याविनिवेशिनोऽप्यस्याभिधानव्यापारविषयत्वमित्याशङ्क्य तदर्थ-
प्रत्यापनपरतयैव शब्दप्रयोगात्तात्पर्यस्य च वाक्यार्थत्वप्रयोजकत्वात् सोऽप्यभिधाविषय
एवेत्याह—यत्पर इति ॥ आन्तरालिकव्यवधापकस्यानविशेषसंभवेऽपि क्रमेण
तत्प्राप्तिद्वारा पर्यन्तस्थानपर्यवसायित्वे दृष्टान्तः—श्रवदिति ॥ यथा धातुभ्येण केनापि
क्षिप्रहस्तेन क्षिप्तः शरः शरीरावरणं शरीरं च विनिर्भिद्य प्राणानादाय पृथिवीं
प्राप्नोति, तद्वदान्तरालिकानेककस्यास्फन्दनक्रमेण पर्यन्तकस्यापर्यन्तमेकैवाभिधाभि-
धावस्येत्यर्थः । यद्यपि कौट्यैकाग्रगम्यसङ्गावस्य स्वयमतीन्द्रियस्य व्यापारस्य घटानुरागि-
तादिबन्धुष्वयं दीर्घत्वं नोपपद्यते, तथापि तन्मतानुसारेण तत्स्वरूपाभ्युपगम-
पूर्वकं स किमेकोऽनेको वेति विकल्पं हृदि कृत्वा आद्यं दूषयति—तस्येति ॥
अभिमत इति शेषः । कुत इत्याक्षेपे । एकत्वे न कश्चिदपि हेतुरित्यर्थः । तत्र
हेतुमाह—भिन्नविषयत्वादिति ॥ व्यापारस्य हि विषयमुख्येनैव स्वरूपप्रतिष्ठम्भः,
न स्वरूपेण । यदाहुः—“विषयस्यैव हि समाग्रभरसहिष्णुत्वात्” इति ।
अतो विषयभेदे स्थिते सति तन्निबन्धनो व्यापारभेदोऽप्यवश्यं भवन् न
निवारयितुं शक्य इत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह—अथानेक इति ॥ तदिति तद्वैल्यर्थः ।
असजातीयत्वं विजातीयत्वम् । तत्र हेतुः विषयेत्यादि । विषयभेदाभावादनेकजातीयत्वमुक्त-
प्रकारेण सिद्धम्; सहकारिभेदाच्च विजातीयत्वमस्य शब्दस्यानुपापकत्वविकल्पकत्वा-
द्युक्त्याप्यप्रसिद्धम्—इत्येकविषयवच्छेदेन मित्रादेकस्माद्व्यापाराद्विषयान्तरसंबन्धी व्यापारो-
ऽप्यो विजातीयश्च युक्त इति सिद्धमस्मदभिर्लपितमित्यर्थः । किं च व्यापारस्य यत्कार्य-
मनेकार्थविषयज्ञानलक्षणं तदपि किं सजातीयम्, विजातीयं वा ? नाथ इत्याह—

१. इ. च. 'दीर्घो'

२. क. ख. 'कौट्ये' नास्ति ।

३. ग. 'यव' नास्ति ।

४. 'यव' शब्दः स युक्तः

लोचनम्

पदार्थविद्धिः निषिद्धः ; असज्जातीये चोत्पन्नय एव । अप योऽस्ती चतुर्थ-
कक्ष्यानिष्ठोऽर्थः स एव ज्ञातिरिति वाक्येनाभिधीयते इत्येवंविधं दीर्घदीर्घत्वं
विवक्षितम् ; तर्हि^१ तत्र संकेताकरणात् कथं साक्षात् प्रतिपत्तिः ? निमित्तेषु

कौमुदी

सज्जातीये चेति ॥ तथापि किमेकस्यैव व्यापारस्य विरम्य प्रवृत्तिः, व्यापारान्तरं वा ?
नायः न्यायविश्रुतिपेधविरोधात् । द्वितीयेऽस्मदभिमतसिद्धिः । न चास्ति प्रकारान्तर-
मिच्छा । द्वितीये दूषयति—असज्जातीये चेति ॥ अस्मन्नय इति ॥ अस्मत्सिद्धान्त-
सिद्धिरित्यर्थः । व्यापारस्य दीर्घत्वं नाम एतत्तैव स्वरूपेण सतोऽनेकविषयप्रवृत्ति-
सामर्थ्यलक्षणम्, अनेकत्वेऽप्येकजातीयत्वं वा—इत्येतन्मतं निरस्य अपुनः प्रतिपिपाद-
यिषितार्थप्रतिपादनश्लाघाविशेष एव दीर्घत्वं नैकत्वमेकजातीयत्वं वेति मतमुद्गाह्य
दूषयति—अयेति ॥ चतुर्थशब्दोऽस्मन्प्रविश्रुत्यात्रोपात्तम्, तेनाभिधामूले ध्वनी
नाभ्यासिः । प्रतिपादितश्लाघाविशेषमात्मभिमतमेव ; अभिधानश्लाघितं पुनरसंभवि,
संकेतस्तरणत्वप्राणत्वादभिधायाः अन्यकक्ष्यानिनिवेशिनो व्यङ्ग्याभिमतस्यार्थस्य संके-
ताग्रेचरत्वात् । न हि गङ्गादिशब्दस्तटादिगतपवित्रत्वाद्यर्थे केनचिदपि गृहीतसंकेत
इति तदपेक्षस्याभिधाय्यापारस्य न व्यङ्ग्यार्थावगाहित्वमस्तीत्यर्थः ॥ साक्षादिति ॥
मुख्यभिधाय्यापोरणेत्यर्थः । ननु पदार्थवाक्यार्थयोः निमित्तनैमित्तिकतात्पन्युपगमा-
न्निमित्तभूतेषु च पदार्थेषु संकेतग्रहणात् पृथग्वाक्यार्थविषयसंकेतानपेक्षयैव पदार्थसंकेत-
मात्रेण तदन्वयाश्रयवाक्यार्थप्रतीतिः साक्षादेवाभिधाय्यापारजन्मा भविष्यतीति शङ्कामुद्गाह्य
भ्युदस्यति—निमित्तेष्विति ॥ तुल्यशब्दोक्तिर एवार्थः संकेतानपेक्ष इत्यनेनोक्तः ।
वाक्यार्थस्य प्राथमिकप्रतीतिप्राप्त्यासिद्ध्याभ्युपगमे हि नियतपूर्वोत्तरकालसम्बन्धित्व-
व्याप्तत्वस्य निमित्तनैमित्तिकभावस्य व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिर्नोत्पत्त्या निवृत्तिरेव
स्यादिति ॥ तदङ्गत्वरपूर्वको व्यङ्ग्यार्थाभिधेयत्वनिर्वाह इत्यर्थः ॥ प्रपौलं
प्रतीति ॥ प्रपौलं निमित्तमपेक्ष्यतानो नैमित्तिकत्वमभिमतं स्यादित्यर्थः ।
पदार्थस्वरूपप्रतिपत्तेः पश्चात्तन्त्रेऽपि तद्विषयस्य संकेतग्रहणस्य पूर्वमेव वृत्त-

१. य. 'न' नास्ति ।

२. क. ख. 'तर्हि'

२. क. ख. 'तर्हि'

लोचनम्

संकेतः नैमित्तिकस्त्वसाधर्म्यं इति संकेतानपेक्ष एवेति चेत् वैश्य श्रोत्रियस्योक्ति-
कौशलम् । यो ह्येसौ पर्यन्तरुद्वयार्थमर्थः प्रथमं प्रतीतिपदमवतीर्णः तस्य पश्चात्तनाः
पदार्थावगमौ निमित्तभावं गच्छन्तीति नूनं मीमांसकस्य प्रपञ्चं प्रति नैमित्तिकव-
ममिमस्य । अथोच्येत—पूर्वं तत्र संकेतग्रहणसंस्कृतस्य तथा प्रतिपत्तिर्भवतीति

कौमुदी

त्वात्, तद्द्वारकः पदार्थानां निमित्तानुपपत्तेश्च न विरुध्यते । उपलभ्यते हि
गृहीतसंकेतस्य प्रतिपत्तुः 'गङ्गाया घोषः' इति वाक्यश्रवणसमनन्तरमेव ह्रदिति
पवित्रत्वप्रभृतिपार्यन्तिकार्थविशेषविषया प्रतिपत्तिरिति शङ्कामुत्थाप्य कदर्थयति—
अथोच्येतेत्यादिना ॥ तस्याः पार्यन्तिकार्थविषयया प्रतिपत्तेरनुसरणे स्वमतेन
निर्बहणे यदुपयोगि तथाविधं न किञ्चिदुक्तं स्यात् । अपमर्थः—इह गृहीत-
सङ्गतेरसङ्गेन तथाविधार्थप्रतीतिरुपलभ्येति दर्शनमेव भवद्विरपि प्राणत्वेनोपवर्णितम् ;
नान्यत्किञ्चिद् ; प्रतीतिश्चैवविधेयारम्भाभिरम्पनबलविडताङ्गीक्रियत एव । यत्र हि संकेतो
गृहीतचरः तद्विषयप्रतीतिहेतुरेवास्ती भवितुं युक्तः ; नान्यविषयप्रतीतिहेतुः, अतिप्रसङ्गात् ।
न च वाक्यार्थे कदाचित् कस्यचित्संकेतग्रहणं वृत्तमिति न तद्विषयः
शब्दस्याभिधानाकारः शक्यः कल्पयितुम् । अन्यविषयस्य संकेतस्यान्यविषयप्रतीतिहेतु-
त्वेऽनुपगम्यमाने सत्येकशब्दसंकेतग्रहणशालिनः सरुजवाक्यार्थप्रतीतिः प्रसज्येत,
अविशेषात् । निमित्तनिमित्तिभारः पूर्वापरभारनिवृत्तः तद्विरुद्धे कथंचिदपि न
शक्योपपादनः । न च संस्कारद्वारा तत्समर्थनसंभवः प्रागुक्तातिप्रसङ्गानतिवृत्तेः ।
निमित्तनैमित्तिकाभेदे तथाभावाद्भङ्गः, भेदे चान्यविषयसंकेतस्यान्यविषयहेतुत्वानुपपत्तिः ।
प्रतीतिप्राटिस्वं तु ह्रदित्वेन समनन्तरमुपपादयिष्यतीति । अभ्युपगम्य च पदार्थगतसम्बन्ध-
ग्रहणं तस्य वाक्यार्थप्रतीतानां किञ्चित्कृत्यमुक्तम् । यस्तु तस्तु तदपि न संभवतीत्याह—

१. ग. घ. 'इति' नास्ति ।

६. क. ख. ग. 'आगार्थ' ।

२. ग. 'अथ' नास्ति ।

७. क. ख. 'अवगम' नास्ति ।

३. ग. 'पदवत्' ।

८. ख. 'अवग' ।

४. क. ख. ग. 'श्रोत्रियस्या-
नुपादकत्वदेव' ।

९. क. ख. ग. घ. च. 'उच्येत' ।

१०. घ. 'निमित्तनैमित्तिकसम्ब' ।

५. घ. 'इति' नास्ति ।

लोचनम्

अमुया वस्तुस्थित्या निमित्तत्वं पदार्थानाम्, तर्हि तदनुसरणोपयोगि न^१ किञ्चिदप्युक्तं स्यात् । न चापि प्राक् पदार्थेषु^२ सम्बन्धग्रहणं वृत्तम्, अन्वितानामेव सर्वदा प्रयोगात् । आशयोद्घातान्मा तथामात्र इति चेत्, संज्ञेत पदार्थान् एवेत्यभ्युपगमे पाश्चात्त्येन विशेषप्रतीतिः^३ । अथोच्यते—‘दृष्टैवै श्रुतिरिति तात्पर्यप्रतिपत्तिः,

कौमुदी

न चेति ॥ अन्वितानामिधानवादे पदानामन्वितार्थभिधायकतयैव सर्वदा प्रयोगनियमात् पृथक्पृथक् प्रातिस्विकार्थे प्रयोगमात्रात् न पदपदार्थसंकेतग्रहणोपायोऽस्ति, सकलपद-कदम्बकसमर्पितार्थविण्डस्य कृत्स्नसमुदायसाधारणसन्निधौ विशेषसम्बन्धानधारणस्य दुर्लभत्वादिकार्यं । स्यादेतत्—‘गामानय’ इति वाक्ये यत् आनयेतिपद तस्योद्घाते बधानेतिपदप्रक्षेपे च आनयनार्थस्योद्घातात् बन्धनलक्षणस्य चावापात् अन्वयव्यतिरेकान्म्याम् आनयेतिपदशस्य आनयनाशोऽर्थो गृह्यते । एव प्रयोगान्तरेषु पदान्तशर्णा प्रातिस्विकार्थेषु संकेतग्रहः सुलभ एव । यदाहु —

“सामान्यतः प्रथममेव पदार्थविण्डो वाच्योऽस्य वाचकमिदं पदविण्डरूपम् ।

इत्याकलभ्य पुनरेव विशेषोऽपि शब्दार्थसङ्गतिमवैति जनस्तदस्य ॥” इति ॥

अतः पदार्थेषु सम्बन्धेन संकेतग्रह इति शङ्कित्वा परिहरति—आवापेति ॥ तथा प्रातिस्विकार्थेषु संकेतग्रहस्य भावः सङ्गतः, सामान्यप्रतीत्यपर्ववृत्तानलभ्यत्वा-द्विशेषप्रतीतिः इह प्रथम सामान्यरूपा पदार्था परामृश्यन्ते, तदनन्तरं विशेषरूपो वाचकार्थः प्रतीयते ; तदेतन्त्यापबलदेवास्त्येयमित्यर्थः । दृष्टविरोधावष्टमेन तदसम्भवादाशङ्क्य परिहरति—अथोच्यत इति ॥ तात्पर्यशब्दः पर्यन्तिकृत्यङ्गव्याभिगम्यार्थवचनः । तद्व्यति-

१. क ख ‘आशयानुपपन्नमेव’

ग ‘रणनोपयोगि’

२. ग ‘तदपि’

३. क ख ‘संकेतः’

४. क ख ‘यदा’

य ‘सम्बन्धः’

५. ग ‘एव’ नास्ति ।

६. य ‘अपि’

७. य. ‘आनयः श्रुतिरिति’

लोचनम्

किमत्रं कुर्म इति ; तदिदं वयमपि^१ न नाह्नीकुर्मः ; यद्वक्ष्यामः—

“तद्वत्सचेतसां सोऽयं वाच्यार्थविमुखात्मनाम् ।

बुद्धौ तैत्थार्थदर्शिन्यां श्रुतित्येवावभासते ॥”

इति ; किं तु सातिशयानुरीलनाभ्यासात्तत्र संभाव्यमानोऽपि क्रमः सजातीय-
तद्विकल्पपरम्परानुदयात् अन्यस्तत्रविषयव्यातिसमयस्मृतिक्रमवत् न संवेद्यते इति । निमित्त-

धौमुदी

पक्षिश्रुतिसमन्वीकरोति—तदिदमिति ॥ अत्र यद्व्यमाणकारिकां संवादयति—यदिति ॥
कपं तर्हि विद्यमानस्य क्रमस्यसंवेद्यमानत्वमिति पृच्छति—किमिदिति [किं त्विति] ॥
हेतुमुदाटयन्नुत्तरमाह—सातिशयेति ॥ तत्र श्रुतिरिति तात्पर्याभिप्रेतौ संवेद्यमानतया
संभाव्यमानोऽपि क्रमो न संवेद्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुः—सजातीयेति ॥ वाच्यार्थ-
प्रतीत्या सजातीयाः शब्दप्रतिपाद्यार्थविषयत्वेन सदृशा ये ते तादृशा विकल्पाः
पदार्थादिविषयाः प्रत्ययाः, तेषां परम्परया पूर्वोत्तरक्षणवर्तितया अनुदयाच्छब्दभ्रमण-
पार्यन्तिकार्यप्रतिपत्त्योरन्तराळेऽनुदयादनुल्लेखनाद्देतोरेति ; तत्रापि हेतुः—सातिशयानु-
शीलनाभ्यासादिति ॥ सातिशयं यदनुशीलनं पर्यालोचनं तस्याभ्यासादज्ञेयत्वादिति ।
कान्यत्रैतत् दृष्टचरमिति तत्राह—अन्यस्तत्रविषयव्यातिसमयस्मृतिक्रमवदिति ॥
अन्यस्तो भूयोभूयः पर्यालोचितः विषयो व्याप्यव्यापक्यव्याचक्षतमावसम्बन्धलक्षणः
यपोस्ते तथा ; व्याप्तिस्मृतिः समयस्मृतिश्च व्याप्तिमयस्मृती, तयोः अनुगाने
व्याप्तिस्मृती शब्दे समयस्मृती यथा क्रमो न संवेद्यते तद्वदित्यर्थः । यद्वक्ष्यति
“अन्यस्ते हि विषये विभावप्रतीतिक्रम इत्यमेव न लक्ष्यते । अन्यासो ह्यप्येव
यप्रणिधानादिना विनैव संस्कारस्य बलवत्त्वात् सदैव प्रबुधमुत्तया अवस्थापनमिति ।
एवं यत्र धूमस्तत्राग्निरिति हृदयस्थितत्वात् व्यप्तेः पक्षधर्मताज्ञानमात्रपेक्षोपयोगि मयतीति
परामर्शस्त्वानमाक्रामति श्रुतिश्रुत्यनेऽपि धूमज्ञाने तस्याप्तिस्मृत्युपकृते तद्विसजातीयप्रणिधानानु-

१. ग. ‘अत्र’ नास्ति ।

४. ग. ‘श्रुतिं वपयत्र’

१. क. ग. ‘अपि न’ नास्ति ।

४. ‘स्मृत्युपकृ’

१. क. ख. ‘तद्वक्ष्यमाश्रित्या’

लोचनम्

नैमित्तिकमावस्थावस्थाश्रयणीयः । ‘अन्यथा गौणलक्षणिकयोः मुख्याद्वेदः, श्रुतिलिङ्गादि-
प्रमाणपटस्य पारदौर्वैल्यम्’ इत्यादिप्रैकियाविधातः, निमित्ततावैचित्र्येणैवास्याः संमर्यित-
त्वात् ; निमित्ततावैचित्र्ये चाम्युपगते किमपरमस्मात्संप्रत्यक्षम् ॥

कौमुदी

सूरादिप्रतीत्यन्तरानुप्रवेशविरहात् आनुभाषिन्यामक्षिप्रतीती क्रमो न लक्ष्यते” इति ॥
ननु संविद्यसदमात्रलभ्यत्वात् संवेद्यस्तुसत्तायाः क्रमस्यासंविदितस्य सत्ताज्ञाकारो
निर्मूल इत्याशङ्क्य सामान्यविशेषप्रतीत्योः कार्यकारणभावनिश्चयात् सामान्यत
एव क्रमः ; कथितक्रमेण तदसंवेदनमात्रम् ; उपलब्धियोग्यत्वे सत्यनुप-
लब्धेश्चाभावात्तदादिह च तदभावादित्याह—निमित्तेति ॥ आवश्यकस्यमुपपादयन्
हेतुमाह—अन्यथेति ॥ निमित्तनैमित्तिकमावान्म्युपगमेनाभिधाया एव पार्यन्तिकार्य-
पर्यन्तभावित्वे सतीत्यर्थः । गौणलक्षणिकयोरन्योऽन्यं भेदः, तयोश्च मुख्यायाद्वेदो
भयतीत्येतत् व्याहृतं स्यात्, अभिधायार्थैकगोचरत्वस्य सर्वत्राविशेषात् ; न केवल-
मस्मिन् पक्षे लौकिकशान्दस्यवहारविरोध एव वैदिकस्यवहारमर्वादापि पर्याकुला
स्यादित्याह—श्रुतिलिङ्गादीति ॥ कुतो निमित्तनैमित्तिकरूपावान्म्युपगमे कथित-
व्याघातदोषापात इत्यत्राह—निमित्ततावैचित्र्येणेति ॥ अस्या इति लौकिकवैदिकशब्द-
प्रमाणप्रतिपाद्य इत्यर्थः । शीघ्रविलम्बितप्रवृत्तिकल्पनिश्चयने होतेश्च पूर्वप्रादल्यपरदौर्लभ्ये ;
तस्य निमित्तनानात्वकृतमेव ; तुल्यव्यापारत्वे सति हि तद्वृत्तेः दौर्गन्धविश्रुतत्व-
विशेषनिश्चयन [पः निर्निश्चयनः] एव स्यात् । अतः “स्वपक्षद्वानिर्मुक्त्याः कुलाङ्गारतां
गतः” इत्यामाणऋषिययतापत्तिं परिनिहीर्षता मर्यितलौकिकवैदिकप्रमाणव्यवस्थानव-
स्थापयता निमित्तनैमित्तिकमावोऽवश्यमम्युपेय इत्यर्थः । यद्युक्तदोषपरिनिहीर्षया
निमित्तवैचित्र्यमम्युपगमेत, तदारम्भधीष्टस्य व्यापारचतुष्टयस्य परिर्वृतः प्रदेश-
मात्रप्रवृत्त इति स्यात् । तस्य न समञ्जसं प्रामाणिकप्रेसरमानिनो भवत
इत्याह—निमित्ततावैचित्र्य इति ॥

१. क. ख. ग. घ. च ‘अश्रयणी.’

२. ग. ‘प्रैकियाविवस्थास्तान्निमित्त-’

३. क. ख. ‘सामान्यादिनिमित्त-’

घ. ङ. च. ‘समर्पयत्वा’

४. घ. ‘अस्य’

लोचनम्

येऽप्यविमक्तं स्फोटं वाक्यं तदैर्घ्यमाहुः तैरप्यविचापदैर्घ्यतितैः सर्वेयमनुसरणीया प्रक्रिया । तदुत्तीर्णत्वे तु सर्वं परमेश्वरादयं ब्रह्म इति अस्मच्छब्दकारेण न न विदितं तत्त्वालोकग्रन्थं विरचयता इत्यास्ताम् ॥

कौमुदी

इत्थं प्रानावराणां प्रत्ययस्थानं प्रत्याख्यस्य संप्रति वैयाकरणानां वचनविजृम्भितं वैयाख्य-
मात्रमिति ध्वत्तुमाह—येऽपीति ॥ अविमक्तं वर्णपदादिविभागरहितम् । ननु विभागप्राप्तिदि-
ष्टीक्रियपरिक्षकसंप्रतिपत्ता कथमपहूयतामिलाशङ्क्य वर्णपदादीनां प्रत्येकं समुदिततया वा
अर्थप्रत्यायकत्वासंभवात्तद्यतिरिक्तं तदविम्वङ्गधमेकमिदं वाक्यमित्यत्राधितासन्दिग्धविस्वष्ट-
प्रतीतिसिद्धं स्फोटोपरपर्यायं यस्त्वन्तरमेव वाक्यमर्थप्रतीतिहेतुरिति नाविमक्तत्वहानिरित्याह
—स्फोटमिति ॥ तस्य वाक्यार्थक्यं [वाक्यस्य अर्थ]च अविमक्तं स्फोटमाहुरिति योज्यम् ।
वैयाकरणाः खलु प्रज्ञवादिन इव विद्याविद्यावश्ये द्वे आस्थिपतः ; तत्र अविद्यामरभामास्याय वा
ईदृशी वाच्योक्तिः विद्यावस्थां वा ? आद्ये वाच्यन्तरेभ्यो न भिद्यत इत्याह—तैरपीति ॥
इयमिति ॥ येयमस्माभिः प्रागुन्मीलिता । द्विर्तापे त्वस्मदभीष्टमेव चेष्टितमिति परिष्ठिमेव
भजामह इत्याह—तदुत्तीर्णत्वे त्विति ॥ कुतो विदितमेवेत्यवगतम् ; न हि ध्वनिशास्त्रपर्या-
लोचनात्तदवगमः । यत्तु त्रिपक्षिदृष्ट्यवलम्बनमामनोऽनेनाचार्येणान्तेऽभिहितं तत्तु
कथितद्विसाधुवर्धसंकीर्तनसामर्थ्यात् काव्यार्थतदुपयोग्यार्थान्तरमात्रविषयपत्रसेयमित्याशङ्क्य
तदवगमे लिङ्गमाह—तत्त्वालोकग्रन्थं विरचयतेति ॥ लक्षणेऽत्र शतृप्रत्ययः । तत्त्वालोक-
ग्रन्थविरचनादवगम्यत इत्यर्थः । यद्विषयज्ञानजनकं हि यच्छब्दं तत्ततोऽप्यधिकज्ञान-
पुरुषप्रणेतृकं दृष्टं यथा व्याकरणादि । तत्त्वालोकश्च पारमेश्वरसत्त्वविषयविज्ञानजनक
इति तत्त्वणेद्वेतेन्द्रियरुतस्तद्विषयनिरतिशयविज्ञानशास्त्रितानुमीयत इति भावः । इत्य-
मुपक्षिप्तस्य स्वसिद्धान्तस्य भाट्टप्राभाकरवैयाकरणव्यवस्थापितासिद्धान्तविरोधपरिहारप्रकार-
मुपपादितमुपसंहरति—इत्यास्तामिति ॥ एषा कथेति वाक्यशेषः ॥

१. ग. 'स्फोटक.'

२. क. ख. 'तदैर्घ्यस्फोटमाहुः'

३. ड. 'पद' नास्ति ।

४. ग. 'ब्रह्मदे'

५. क. ख. 'मल्लच्छास्त्रानुसारेण विदित'

६. क. ख. ग. ड. न. 'तत्त्वालोक.'

७. क. ख. ग. 'विचारयता'

लोचनम्

यत्तु भट्टनायकेनोक्तम्—इह दत्तसिंहादिपदप्रयोगे^१ धार्मिकपदप्रयोगे च भयानकरसानेशकृतैव निषेधावगतिः, तदीयभीर्हत्वधीस्तैःप्रकृतिनियमावगममन्तरेण-
कान्ततो निषेधार्थगत्यमावादिति, तन्न केवळार्थसामर्थ्यं निषेधगतेर्निमित्तमिति,
तत्रोच्यते—केनोक्तमेतत् वक्तुमस्तिपटुप्रशेषावगमविरहेण शब्दगतध्वननव्यापारविरहेण

कौमुदी

सप्रति वक्ष्यमीमांसनेरत्तेशिभिरेव स्वसमये समुद्भावित दोषमपान्तुमनुभाषते
—यस्त्विति ॥ तुशब्दो विशेषे ॥ इहेति ॥ “भम धम्मिअ” इत्युदाहरणे । आदिपदेन
गोदावरीत्यादिपदसंग्रहः । दत्तसिंहादिपदप्रयोगे धार्मिकपदप्रयोगे च सत्त्वेष जायमाना
येष मा भवेति भ्रमणनिषेधप्रतीतिः ॥ भयानकरसानेशकृतैव भवितुमर्हति, नार्थसामर्थ्य-
निवृत्त्यनैवेति सूत्रार्थः । व्याघ्रादानां भयानकरसालम्बनत्वप्रसिद्धे दत्तसिंहपदान्या
तदालम्बनस्य समर्पणे सति धार्मिकपदेन भयशीलप्रकृते प्रतिपत्तुश्चोपक्षेपात् भयोत्पत्ति-
सामग्री तत्त्वदस्मिन् वाक्ये समुन्मीलिता । ततश्च भयमेव देशकालाधनाल्लिङ्गितमित्याहुक-
दिशा समात[समासादित]पारिपूर्वभयानकरसनिमग्नचित्तवृत्तितया स्वयमेव स्वच्छन्दसञ्चार
समर्पता प्रतिपत्तासौ प्रतिपद्यते इति रसानेशशब्देन सा निषेधप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एतदेव
व्यतिरेकद्वारा स्पष्टयति—तदीयेति ॥ तच्छब्देन दत्तसिंहधार्मिकयोः परामर्शः ।
अर्थसामर्थ्यं जाग्रत्तया भीरुतादिस्वाभाव्यान्तराधारेण निषेधावगमाभावात्तद्भावे च
भाषादन्वयव्यतिरेकाभ्यां रसानेशकृतत्वमवगम्यत इत्यर्थः । ततः किं सिद्धमित्यप्राह—
तन्नेति ॥ परमादसानेश एव निषेधावगमहेतुस्तस्मादित्यर्थः । अर्थसामर्थ्यस्यापि सहकारितया
हेतुत्वानपाय दर्शयितुं केवलशब्द उपात्तः । इतिशब्दस्योक्तमित्यनेन सूत्रार्थः ।
एवमनुभाष्य समाधत्ते—तत्रोच्यते इत्यादिना ॥ यदुक्तं तदीयभीर्हत्वादिप्रकृति
नियमावगमं विना न निषेधावगतिरिति तदनुमतमेवास्मत्कृत्याह—केनोक्तमिति ॥
किं न यथा शब्दव्यापारेण ध्वननरूपना विना न निषेधावगतिस्तथा ध्वजादिविशे-

- १ क रा व ल ण्यायेप्रवि
२ क ख ग घ ङ न 'अवि
अधिक ।
३ घ धार्मिकपदप्रयोगेऽपि कल्पयितुम् ।
४ क ख घ ङ न 'भीरु

- ५ घ ङ च 'भीरुत्व'
६ क ख न 'निषेधमन्त्र'
७ ख 'तत्र'
८ क ङ न 'सामर्थ्याद'

लोचनम्

च निषेधावगतिः इति ? प्रतिपत्तृप्रतिभासहकारिणं ह्यस्माभिः पोटनस्य
प्रेरणत्वेनोक्तम् ; भयानकरसावेशश्च न वार्यते, तस्य भयमात्रोत्पत्त्युपगमात् ;
प्रतिपत्तुश्च रसावेशो रसाभिव्यक्त्यैव ; रसश्च व्यङ्ग्य एव ; तस्य च शब्द-

कौमुदी

पावगतिरपि तद्वेतुरेवेति दृष्टान्तामिप्रायेणाह—शब्दगतेति ॥ इति केनोक्तम्,
नास्माभिरेतदुक्तमित्यर्थः । प्रत्युत एतदेवास्माभिर्निषेधावगतिसामग्रीपदे भूषाभिपिक्ततयो-
क्तमित्याह—प्रतिपत्तिरिति ॥ यत्पुनरुक्तं भयानकरसावेशकृतैव प्रतीतिरिति तत्रा-
विरुद्धमंशाननुमानन् विरुद्धमंशं प्रसिद्धये—भयानकेति ॥ किन्तु [किं न] तन्मात्रकृतत्वं
निषेधावगतोरिति शेषः । तस्यापि व्यञ्जनव्यापारसहकारित्वाभ्युपगमादिति भावः । कुतो
न वार्यत इत्यत उक्तम्—तस्येति ॥ भयानकरसस्य भयमात्राद्देतोऽव्युत्पत्त्युपगमात्
यतो भयमेव विशिष्टसामग्रीलब्धजन्म विशिष्टस्वरूपं भयानको रसः ; यदुक्तम्
“भयमेव देशकालाद्यनालिङ्गितं तत् एव भीतोऽहं भीतोऽयं वयस्य शत्रुर्मर्त्यरयो
वेषादिप्रलयेभ्यो दुःखसुखादिकृतहानादिबुद्धधन्तरोदयनियमरक्तया निम्नबहुलेभ्यो
पिच्छधननिर्विघ्नप्रतीतिनिर्ग्राह्यं साक्षादिव हृदये विधीयमानं चक्षुषोऽपि विपरिवर्तमानं
भयानको रसः” इति । इह विशिष्टतत्तादृशस्वभावभावेऽपि भयमात्रस्य सद्भावादेव
भयानकरसोत्पत्तेरनिवार्यत्वादित्यर्थः । किं च प्रतिपत्तापि किं कविनिबद्धो धार्मिकः
सत्य रसावेश उच्यते, किं वा तदनिबद्धः सद्बदयः ? आद्ये रसावेशकृतत्वं
निषेधावगतेरभिदधता व्यङ्ग्ययादिनामानुकूल्यमेवाचरितमित्याह—प्रतिपत्तुश्चेति ॥ अभि-
व्यक्तिः प्रतीतिः, तस्याश्च कारणापेक्षया व्यञ्जनव्यापार एवेति पर्यवस्यतीत्याह—
रसश्चेति ॥ न केवलं रसस्य व्यङ्ग्यत्वनिश्चयोऽस्माभिः साधयितव्यः यावता
स्वयमभ्युपगत एवावगम्य इत्याह—तस्य चेति ॥ भट्टनायकमते हि अभिधातो
द्वितीयेनांशेन मात्रकत्वव्यापारेण रसस्य भाव्यमानत्वं स्थितमिति रसव्यङ्ग्यत्वं न

१. क. ख. ग. च. “नचप्रतिपत्तुः”

२. क. प्रतिपत्तुवत्त्वः

३. घ. “प्राप्यत्वेन”

४. व. छ. “न चप्येवम्”

५. क. ख. ग. घ. ङ. च. “अस्य”

६. क. ख. ग. “रसस्य च”

लौचनम्

वाच्यत्वे तेनापि नोपगतमिति व्यङ्ग्यत्वमेव ; प्रतिपत्तुश्च रसाशेषो न नियतः ; न ह्यसौ नियमेन भीरुधार्मिकसत्रालचारी सद्दयः^१ ; अथ तद्विशेषोऽपि सहकारी वाच्यते तर्हि वस्तुप्रतिपत्तृप्रतिमाप्राणितो च्चननव्यापारः किं न सद्यते ? किं च वस्तुध्वनिं दूषयन् रसध्वनिस्तदनुमादकः समर्प्यत इति सूतरा ध्वनिध्वंसोऽयम् । यदाह—“क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः” ॥

कौमुदी

यज्ञसाध्यमित्यर्थः । अथ अनिवद्धः प्रतिपत्ता सद्दयोऽभिमतस्तत्राह—प्रतिपत्तुश्चेति ॥ कपिनिबद्धस्य प्रतिपत्तुः रसावेशानियमे सत्यपि रसास्वादयितुरनिबद्धस्य मुख्यप्रतिपत्तुः सद्दयस्य दैवगन्ध भीरुधार्मिकसादृश्यमान कल्पचित् समवे सत्यपि सर्वस्य तदनावाच्य तन्निधम इत्यर्थः । तद्विशेषः सद्दयरूपप्रतिपत्तृविशेषः भीरुधार्मिकसद्दयशत्वविशेषपरिशिष्ट इत्यर्थः । तर्हि कल्पनागौरवाश्रयणाद्वर पारिशेष्यप्रमाणासिद्धव्यङ्ग्यव्यापारश्रयणमित्याह—तर्हीति ॥ किं च किमत्र रसध्वनित्वरूपसद्भावसमर्पनमेतत्, किं वा वस्तुध्वन्यपेक्षया रसध्वनेः प्राधान्यसमर्पणम्, आहोस्विदिह रसध्वनेरपि सद्भावाद्वस्तुध्वनिमात्रोदाहरणत्वात्समनोपपादनमिति वक्ष्यम् । आद्ये सोपहासं दूषणमाह—किं च वस्तुध्वनिमिति ॥ वस्तुध्वनेरनुप्राहकोऽत्र रसध्वनिः, अनुप्राहो वस्तुध्वनिः सद्दयसद्दयमणिमुकुरतलमधिशंते । तत्र वस्तुध्वनिदूषणार्थं रसध्वनिसमर्पणं वृक्षिकभयापलायमानस्य विपमाश्राविपमुखनिपातसमानमित्युपहसनीयमिदमित्यर्थः । तदाह—ध्वनिध्वंसोऽयमिति ॥ अहो मौढ्यविवृम्भितमिति भावः ॥ सूतरामिति ॥ रसध्वनेरेव मुख्यमात्मत्वं तत्पर्यवसायितयेतरयोरमुख्यमिति स्थास्यति ; तस्य चेतता समर्पितत्वाद् “अस्माभिर्देदनुष्ठेयम्” इति नीत्या ध्वनिः कान्यात्म्येत्यपेव मयश्चो भक्ता साधितः । अतोऽप दिष्ट्वा धर्माग्रह इत्यर्थः ॥

१. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'अपि'

२. क. 'एव' अपिकम् ।

२. क. ख. 'भीरुधार्मिकस्य सत्रालचारी हृदय एव'

४. क. ख. ग. घ. च. 'दूषणम्'

लोचनम्

अप रसस्यैवेयतां प्राधान्यमुक्तं तैत्तिरीयं न सहते । अथ वस्तुमात्रध्वनेरेतदुदाहरणं न युक्तमित्युच्यते, तथापि काव्योदाहरणत्वात् द्वावप्यत्र^१ चनी स्तान्, को दोषः ? यदि तु रसानुवेधेन विना न तुष्यते, तद्वयानकरसानुवेधोऽपि नात्र सहृदयद्वयदर्पणमव्यास्ते । अपि उक्तनीत्या संभोगाभिजापविभावसंकेतस्थानोचित-

कौमुदी

ननु न ध्वनिसमयध्वंसनव्यसनितया इत्यपाचक्ष्महे, किं तु 'भम धग्भिभ' इत्यत्र न वस्तुध्वनेः प्राधान्यम् । रसध्वनेरेवेति तत्र क उपहासावसर इति द्वितीयमुत्पाप्य रूपमिति—अथेति ॥ अनुग्राहकत्वेऽपि रसस्य प्राधान्यं वास्तवमार्थमप्यत एवास्माभिरित्यर्थः ॥ ननु वयमेवं श्रूमः—उक्तप्रकारेणास्यां गायतां रसवस्तुध्वन्योरुभयोरपि संभवे यदिदं वस्तुध्वनेरुदाहरणं कृतं तदेतच्छेभनगनसावशोभनमिति तृतीयं पक्षमादाह्वय परिहरति—अथेति ॥ द्वावपीति ॥ रसध्वनिर्वस्तुध्वनिश्च । तर्हि वस्तुमात्रध्वन्युदाहरणत्वमस्य कायमिति चेदग्राह—काव्योदाहरणत्वाविति ॥ काव्यरूपमुदाहरणं काव्योदाहरणम् ; यद्वा काव्यलक्षणोदाहरणमिति । शाब्दोदाहरणेण हि प्रतिनियतैवेकलक्षणविषयत्वमेवोदाहरणस्य व्यवस्थितम्, न तु काव्योदाहरणेष्वेवम्, तेष्वयोग्यव्यवस्थितिमात्रस्यैकपक्षणीकत्वात्, तथैव लक्षणकृतां प्राचां प्रवृत्तिदर्शनात्, अशक्यसंपादात्वाच्च, बहुविधवत्त्वादेकस्यापि काव्यस्य निश्चयगोचरत्वासंभवादित्यर्थः । किञ्च किं रसध्वनिमात्रग्राह्यत्वात् सिपावयिषितं किं वा गयानकरसध्वनिसत्तासमर्थनम् ? न तावत् द्वितीय इत्याह—यदि त्विति ॥ भवानकरसानुवेधाभावे काष्ठाधिष्ठितसहृदयभावस्वसंभेदनामुपलब्धिं प्रमाणयितुमुक्तम्—नात्र सहृदयेति ॥ आद्ये तु न विषाद इत्याह—अपि त्विति ॥ उक्तनीत्येति ॥ अभिधादिव्यापारत्रयोत्तीर्णजननव्यापारतद्विषयप्रदर्शनोक्तन्यायेनेत्यर्थः । संभोगाभिजापविवक्षया स्थासिकायाः स्थायि-

१. क. '१५५'

२. व. 'प्रामाण्य'

३. क. ख. 'सल्लेख सल्लेखे'

४. क. ख. 'काव्यो-'

५. क. ख. 'अत्र' नास्ति ।

६. ग. 'छा.'

७. क. घ. ग. 'वरि तु . . .

अप्यास्ते' नास्ति ।

८. क. घ. ग. 'बोक्'

छेचनम्

विशिष्टकाकायनुभावसम्बन्धोदितशृङ्गाररसानुबेध, रसस्यालौकिकत्वात्, तान्मात्रेण चानुगमात् । प्रथमं निर्विवादसिद्धविधिकविधिनियेधप्रदर्शनाभिप्रायेण चेतद्वस्तुर्धने-

दीमुदी

नित्यवृत्ते विभावभूतमात्मन यत्सरोतरयान तेन उचितै विशिष्टकाकादिभि काकुत्रिशेषै, आदिशब्दकापितै स्वरस[स्वरमङ्गा]दिभिधानुभायै, 'भम धम्मिअ' इति वचनस्य सत्त्वनामिश्रणात् अ यो-य धर्मीया मिश्रणात् उदितस्याभिव्यक्तस्य शृङ्गाररसस्यै- वानुबेधः, न तु मयानस्य, तस्य अस्मिन् एव प्रतीयमानस्य विशिष्टसङ्ख्येयानुद्धानारो- ह्यादित्यर्थः । ननु रसभेदेन प्रधानत्वात्तस्य चास्या गायया प्रतिपादितत्वात् किमिति तदवधीरणया अत्र वस्तुष्वनेरुदाहरणमुक्तम् इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह—रसस्यालौकिक- त्वादिति ॥ विधिप्रतिषेधादियल्लोकसिद्धात्मानादस्य अदिति प्रतिपत्तुमुदाहरणारोहा- दित्यर्थः । तर्हि तत एव हेतोस्तदवगमार्थमुदाहरणदानमात्रस्यस्मिन्नेव स्यात्, न तु तद्वत इत्यत्राह—तावन्मात्रेणेति ॥ स्वरूपप्रतिपादनमन्तरेणोदाहरणमात्रेण तस्या- वगन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ प्रथममिति ॥ बाध्याबाधयस्य व्यतिरेकसिद्धयर्थमेव द्वैतबुदाहरणम्, तस्य चेतया सिद्धे व्यतिरेके पश्चात् स्वासरे रसध्वने. स्वरूपप्रति- पादनं तदुदाहरणं च भविष्यति । बाध्याव्यतिरेकप्रदर्शनं चोक्तगोचरयस्तुध्वन्यु- दाहरण एव सुकरमिति तस्यैवार्थं प्रदर्शनं शुक्रमित्यर्थः । अत एवाह—निर्विवाद- सिद्धेति ॥ उक्तं हि प्राक् "विधिनियेधो विरुद्धाविति न कस्यापि निमित्तः" इति । एतदुक्तं भवति—एतदेतदेवम्, यमुदाहरणमात्रेण रसस्वरूपावधारणं शक्योपपादं भवेत् ; तत्तु तत्स्वरूपोपपादनमन्तरेण व्युत्पादना चित्तवृत्तिपद्धतागम्यासोहयितुमशक्यमिति •यद्गदस्य बाध्याव्यतिरेकप्रसाधनप्रस्तापानुरोधेन तदव्यतिरेकशङ्काकलङ्काङ्कुरविरहित- विधिनियेधरूपवाच्यव्यङ्ग्यविषयत्वादिय गायत्र रसध्वन्युदाहरणायधीरणयापि वस्तु- ध्वन्युदाहरणतया वृत्तिकृता प्रयोजनाश्लेषाभिप्रायेण प्रदर्शितेति न कश्चिदोप इति । एव मटनायकमाधित दूषयित्वा ध्वनिमार्गावलम्बिन एव कस्यचित्तव्यवस्थानविषय-

१ ग 'अनुगम स्वबन्धोदित'

ग 'एव वानुगमात्'

२ क ए 'स्वभवेति'

क ख 'एव भेदवानुगमाद्'

३, क ए ग घ ङ, च 'तावन्मात्रेण'

४, ग 'रसध्वने'

लोचनम्

रुदाहरणं दत्तम् । यस्तु ध्वनिव्याख्यानोद्यतस्तात्पर्यशक्तिमेव विवक्षासूचकत्वमेव वा ध्वननमवोचत् ॥ नास्माकं हृदयमावर्जयति । यदाहुः—“मित्ररुचिर्हि श्लोकः” इति^१ । तदेतदमे यथायथं प्रतिनिष्याम इत्यास्तां तावत् ॥ भ्रमेति ॥ अतिसूष्टोऽसि,^२ प्राप्तस्ते भ्रमणकाष्ठः ॥ धार्मिकेति ॥ कुसुमाद्युपयोगार्थं युक्तं ते भ्रमणम् ॥ विस्मय इति ॥ शङ्काकारणवैकल्यात् ॥ स इति ॥ यस्ते मयप्रकाशप्राप्तलज्जलतिकामकृत ॥ अयेति ॥ दिष्ट्या वर्धस इत्यर्थः ॥

कौमुदी

विपर्यासमुपन्यस्य सौम्यास्तं तदसम्भयमाह—यस्त्विति ॥ ध्वनिव्याख्यानोद्यत इत्यनेन काव्यलक्षणकाराग्रेसरानिर्दिष्टां चोत्तयति । तात्पर्यशक्तिमभिहितान्वयवादिमिरभिहितान् ; विवक्षासूचकत्वं सुगतप्रतानुगामिनिगदितम् ॥ अस्माकमिति ॥ ये वयं वस्तुसतत्वा-
न्वेपणसातायम्यसन्निहः ; न चास्मदीयहृदयावर्जनासंपादनगत्वं दोषाय भवति—[इति] सामिप्रायमाह—यदाहुरिति ॥ तदेतदिति ॥ पूर्वपक्षिमिदुल्लेखिततत्त्वद्रूपान्तरपरिनिर्मुक्तं परमकाव्यार्थसारमूमिमिगतम् ॥ तावदिति ॥ इदानीमित्यर्थः । संप्रति प्रत्युदाहृतगाया-
पदाकृतसर्वस्वमुन्मीलयति—भ्रमेत्यादिना ॥ यदुक्तम् “अतिसर्गप्राप्तकाष्ठयोर्हयं छेद्” इति तदनुसारेण व्याचष्टे—अतिसूष्टोऽसि ॥ अतिसर्गोऽनुज्ञा । कुसुमादिभिर्भ्य उपयोगः प्रयोजनं यदि ॥ कुसुमादीनामुपयोग उपार्जनम् । विस्मयतात्र भयराक्षिभ्य विवक्षित-
मित्याह—शङ्काकारणेति ॥ सर्वनाम्नोऽर्थवित्यादनुभूतमर्थ इत्याह—यस्त इति ॥ [प्रकम्पामिति ॥] प्रकर्षेण भ्रमातिरेकात् विचारकप्रपञ्चे जाप्रत्यपि हठात् स्वयमेव कम्पन-
शीलमित्यर्थः । अत एवोक्तम्—अङ्गलतिकामिति ॥ न तु सौकुमार्यादिगुणयोगादिह लतिकारूपणम् ; धार्मिके तदनुचितमेव । “सो सुगणो गारिओ देण” इत्येतत्तत्ता सिद्धेऽपि अजेति वचनम्—इतः पूर्वसिन् काले विधिना योगत्वपरलभितम्, इदानीं तु भवद्भग्नमसौभाग्यादिभ्रा प्रादक्षिण्यमितीममर्थं चोत्तयितुमित्याह—दिष्ट्येति ॥

१. ग. 'यत्'
२. घ. 'व्यापारो-'
३. ख. 'इति' नास्ति ।
- ग. 'इति वदतामे'

४. ग. 'भ्रमेति'
५. क. ख. 'भवि'
६. क. ख. ग. 'उपकरणं'

ध्वन्यालोकः

कचिद्वाच्ये' प्रतिपेधरूपे' विधिरूपो यथा—

“अत्ता एत्थ निमज्जइ एत्थ अहं दिवसवं पलोएहि ।
मा पडिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए महुँ^३ मज्जहिंसि ॥”

लोचनम्

मारित इति ॥ पुनरस्याजुत्थानम् ॥ तेनेति ॥ यः पूर्वं कर्णावर्णिकया स्वयाप्या-
कर्णितो गोदावरीकच्छमहने प्रतिनसतीति । पूर्वमेव हि तद्रक्षायै एतेनयोप-
श्रवितोऽसौ ; अधुना तु दृष्टत्वात् ततो गृह्णान्निरसरतीति प्रसिद्धगोदावरी-
परिसराजुत्तरणमपि तावत् कर्णाशेषीभूतम् क्व कया तल्लतागृहप्रवेशाद्व्याप्यं इति
भावः ॥

श्रैष्ठ्यरत्न दोते अपवा निमज्जति अत्राहं दिनसकं प्रलोकय ।

मा पपिक रत्नयन्ध शय्यामानवयोः शैविष्ठाः ॥

कौमुदी

अनुत्थानमिति ॥ प्राणविद्योन्नतरूपत्वान्मारणस्य । तेनेत्यनुभूतत्वपरामर्शकमित्याशयेनाह
—यः पूर्वमिति ॥ आकर्णितपूर्वत्वमेवोपपादयति—पूर्वमेव हीति ॥ तद्रक्षायै
संकेतरूपानस्य रक्षायै कर्तुम् उपश्रवित इति अप्यापदेशेनावयैव कर्णावतारिते-
दृशद्वत्तान्त इत्यर्थः । कथं तस्मिन्नेव प्रतिनसतस्तस्य निःसरणेन शमारणव्यापार
इत्यत्र दृष्टपद हेतुतया योजयति—अधुना स्विति ॥ एवं यदपेक्षार्थं प्रदर्श्य
वाक्याभिप्रायमाह—प्रसिद्धेति ॥ प्रसिद्धं यत् गोदावरीपरिसराजुत्तरणं तदपीत्यर्थः ॥

१. द. 'वाच्ये' वाचि ।

२. ग. 'प्रतिपेधे'

३. क. ख. ग. 'महुँ'

४. क. ख. ग. क. न. 'कच्छेधपरिधवा'

५. क. 'यत्त्वयाप्यावि'

ख. 'एतत्त्वया'

ग. 'तत्त्वयोपश्रवित स च'

६. क. ख. ग. 'महुँनाथ'

७. ग. 'दीरघरि'

८. क. 'कक्षावशेषीकृत'

९. क. ख. ग. 'महुँ'

१०. ग. 'लाघङ्गया'

११. घ. 'अत्ता इति' इत्यभिप्रायः ।

१२. क. ख. 'माइसी । मग

उविहा वा'

लोचनम्

महँ इति निपातोऽनेकार्थवृत्तिरत्र, आवयोरित्यर्थे न तु ममेति ; एवं हि विशेषवचनमेव शाङ्काकारि भवेदिति प्रच्छन्नाभ्युपगमो न स्यात् । कश्चिज्जोषितपतिकं तरुणीमवलोक्य प्रवृद्धमदनाद्गुरः पाप्यः अनेन निषेधद्वारेण तयाम्युपगत इति निषेधाभावोऽत्र विधिः ; न तु निमन्त्रणरूपोऽप्रवृत्तप्रवर्तनास्वभावः, सौभाग्यामिमानखण्डनप्रसङ्गाद् । अत एव 'राश्वन्ध' इति समुचितसमयसंभाव्यमानविकाराकुलितत्वं ध्वनितम् । भाव-
तदभावयोश्च साक्षाद्विरोधात् वाच्यार्थैर्द्वयस्य स्पष्टमेवान्यवम् ॥

कौमुदी

ननु 'महँ' इत्यस्यैकार्पवृत्तित्वं प्रसिद्धमिति भवेत्येव व्याख्येयम्, न त्वावयोरिती-
त्याशङ्क्य तदसम्भवमाह—महँ इति ॥ निपात इति ॥ अनेकस्मिन् द्वित्वविशिष्टेऽर्थे
वृत्तिरस्येति तथोक्तः । कुतो वा प्रसिद्धार्थपारेखाय इत्यत्राह—एवं हीति ॥
कपमस्यां गापायां प्रच्छन्नाभ्युपगमः यद्विरोधित्वं विशेषवचनस्येत्याशङ्क्य तद्व्याख्यातार्थं
पीठबन्धं विधत्ते—काश्चिदिति ॥ आलम्बनस्वभावादेचोदक्षतो मदनाद्गुरस्य तत्तादृश-
संपूर्णतारूप्यविजृम्भाविशेषवशात् प्रथमावलोकनसमय एव परं काष्ठामधितिष्ठन्
प्रकर्षो जात इतीममर्थमवघोतयितुमुक्तम्—काश्चिसरुणीमिति । प्रोषितपतिकमिति अभ्युपगमे
हेतुत्वेनोपासम् । अनेन शङ्करिण्यादिवचनेन । यस्मान्निषेधद्वारकमभ्युपगमनं तस्माद्देतो-
रित्याह—इतीति ॥ प्रवृत्तिप्रतिबन्धकप्रतिषेधस्यापि प्रवृत्तिपर्यन्तत्वादौपचारिकं
विधित्वमित्यर्थः । स्वतःप्राप्तनिमन्त्रणरूपार्थत्यागेन निषेधाभावात्त्वाङ्गीकारे हेतुमाह—
सौभाग्येति ॥ सौभाग्यागिगानसद्भावे गमकमाह—अत एवेति ॥ शृङ्गाररस-
समुचितानां विकाराणां कष्टप्राप्तत्वेऽपि तन्निवृत्तनतयालम्बनस्य लोकोत्तरत्वमूचनात्
सौभाग्यामिमानमेतदुरितम् अत्र स्पष्टतरमवभासत इत्यर्थः । संभोगसमुचिते निश्चयसमये
संभाव्यमानैः विकारैराकुलितत्वं राश्वन्धपदेन ध्वनितम् । अल्पशब्दो हि बाधितमुल्लापः
सन्नपदुत्वं निमित्तीकृत्य व्याकुल्यं ध्वनयति । मवतु निषेधाभावरूप एव विधिः,
ततः किमित्यत आह—भावतदभावयोश्चेति ॥

१. क. ख. 'महँ'

ग. 'हे'

२. घ. ङ. च. 'आवयोरित्यर्थे' नास्ति ।

३. घ. ङ. च. 'प्रच्छन्नो'

४. क. ख. 'कश्चिद'

५. ग. 'प्रवृद्धमदनाद्गुर तत्त्व'

६. क. ख. 'सदृश.' इत्यपि ना.

७. ग. 'प्रवर्तनास्प.'

८. क. ख. 'खण्डनापदेशादत्रैव'

९. घ. ङ. च. 'अपेक्षाद'

१०. घ. 'साक्षात्' नास्ति ।

११. ग. 'व्यवस्थास्य'

लोचनम्

यदेनाह गङ्गायम् “अहमित्यभिनयविशेषेणोत्तमदशानेदनात् शान्दमेतदपि” इति,^३ तत्र अहमिति ताम् शान्दस्य नाथ साक्षादर्थं , काकादिसहायस्य च तावति ध्वननेन व्यापार इति ध्वनेर्भूषणमेतत् ॥

‘अत्ता’ इति प्रयत्नेनानिमूर्तसमोपपरिहार । अथ च यद्यपि भगान् मदन-शरासारार्थमाणहृदय उपेक्षितु न युक्तं, तथापि किं करोमि पापो दिवसस्रोऽयम् । अनुचितत्वात् दुस्तिष्ठोऽथनित्यर्थः । प्राकृते पुनपुनर्योरनियमः । न च सर्वपा त्वानुपेक्षे, यतोऽत्रैवाह तत्प्रलोचने नान्यतोऽह गच्छामि । तदन्वयोऽयमदनालोचनविनोदेन दिन

वीरुदी

व्याख्यानांतरात् एवावसरायात् महनायकभणित ध्वनिमध्वनमनुमाप्य दूषयति —यत्त्वाहेति ॥ एतदिवम्युपगमनम् । अपिशब्दः प्रथमगाथाव्यङ्ग्यार्थसमुच्चयार्थः ॥ तत्रेति ॥ शान्दत्वम्युपगमे सतीत्यर्थः । शान्दत्वं मायमाणो भट्टनायकः प्रष्टव्यः —किमपि विधिरूपोऽर्थोऽहेशब्दस्य केवलस्य मुख्योऽर्थः , जाहोस्ति काकादिसहायस्य नाथः ; सन्नेतितत्वाभावात् । द्वितीये नास्माकं पक्षसतिरित्याह—काकादीति ॥ तावतीति ॥ अभिधावृत्तितिरिद्धिर्नित्यर्थः । यस्मादथ तस्मात् “अहमित्यभिनयविशेषेण” इत्यादि यदुक्तं तन्नुनिर्दूषणमिप्रायेणोक्तगमि न दूषणम्, प्रत्युत दैवगत्या ध्वनेर्भूषणमापन्नम् । काकादेर्वचनव्यापारसाहाय्यरूपदे मूर्धाभिपिक्ततया अस्माकिरुक्ततादित्याह—इति ध्वनेरिति ॥

इदानीं प्रस्तुतमेव गाथापदव्याख्यानमनुवर्तयति—अत्ता इति ॥ शत्रुसाम्निभ्यस्त्वन-मुखेन प्रवृद्धमस्त्वनाहुः तत्रमुक्तप्रकाशसमोपप्राकट्यप्रागभावरिपात्नप्रयत्नविधानपर-मित्यर्थः ॥ अनुचितत्वादिति ॥ समाननसंस्मरणसर्वस्वभाजनभूतस्वच्छन्द-समोपगमोपशममयेभ्यस्त्वाभावादित्यर्थः । दिवसशब्दस्य पुँल्लिङ्गात् कथमिह नपुंसक-निर्देश इत्यत्र उक्तम्—प्राकृत इति ॥ अत्रैवाहम् ॥ आस इति शेषः । काळवत्प्रामपि प्रतिपादयितुमपारयमाणस्य कथं नाम दिव्यसत्त्वसहस्रायमाणदिवसातिवाहनसाहससम्भव

१	ग	तत्राप	७	क	ख	ग	ङ	'न नास्ति ।
२	क	ख	ग	'गे'	८	क	ख	ग
३	घ	झ	ण	'	९	घ	जु	
४	क	ख	अन्वयं प्राप्तम्	१०	क	ख	ग	स्तुपेक्षे
५	ग	घ	ङ	'अत्रेति	११	घ	तत्प्रत्येकं येन	
६	ग	'अमृत'						

अन्यालोकः

कचिद्वाच्ये विधिरूपेऽनुभवरूपो यथा—

“वच महं विव एकेह होन्तु णीसासरोइवन्वाइं ।

मा तुज्झ वि तीव विणा दक्खिण्हवस्स जावन्तु ॥”

लोचनम्

तावदतिवाहयाम् इत्यर्थः । प्रतिपन्नमात्रायां च रात्राबन्धीभूतो मदीया^१ शय्या मा शिक्षः ; अपि तु निभृतनिभृतमेतदन्तौ मिधाननिकटकण्टकनिद्रान्वेषणपूर्वकमितीपदं प्र धन्यते ॥

ब्रज समैत्रैरुत्थो गवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।

मा तवापि तया विना दाक्षिण्यद्वयस्य जनिपतं ॥

कौमुदी

इति तदुपायं प्रलोकयेतिपदसूचितगाह—तदन्योऽन्येति ॥ ‘अन्योऽन्यदनेति’ ‘अति-
पाहयावः’ इति च समानानुरागत्वसौभाग्यसूचनमुखेन “अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभय-
प्रार्थनां कुरुते” इति न्यायेन दिवसातिशयदुःखस्य कथकथमपि सङ्गत्वं दर्शितम् ।
‘प्रतिपन्नमात्रायाम्’ इति ‘अन्धीभूतः’ इति च निषेधविषयतामिप्रायेणोक्तम् । दिवसं
कथमप्यतिवाहयतः शर्वरीसमयागमनमेव प्रतीक्षमाणस्य तदागमनमात्र एव प्रतीक्षणीया-
न्तरावधिरागेनानिभृतमेव संसंभ्रमतमा च शय्याप्राप्तिः सम्भाव्यते ; तदुभयमपि मा भूदिति
अन्धीभूतत्वप्रतिषेधे शेषविधिः ॥ निभृतनिभृतमिति ॥ अत्यर्थमेव प्रशमसाहितं यथातथे-
त्यर्थः । रात्रिप्रसुप्त एव तत्प्राप्तिप्रतिषेधे अस्य शेषविधिः ॥ निद्रान्वेषणपूर्वकमिति ॥ शय्यां
प्राप्नुहीत्यप्याहारः ; माहा विना ‘शिक्षः’ इत्यस्यानुपङ्गसम्भवात् । एतस्यान्तमिधानस्य
अधूनामधेयस्य निकटवर्तिनः कण्टकत्वेति ईर्ष्यातिरेकवृत्तः कण्टकत्वारोपः । ‘निभृत-
निभृतमेव दत्तावधान’ इति पाठे अस्मद्वृत्तान्तवेदनेऽवधानवत् इत्यर्थः ; अत्रापि अशूरेव
कण्टकशब्देनोक्ता । एताग्रमनस्तामवलम्ब्य किमियमव्याजं स्वर्षिति किं वा नेति
सम्प्रविचार्य स्वयमेवान्वयविचारित्वापछिद्वेन स्वापमवधार्यैव शय्यां प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

१. ग. ‘मदीयाया अयाया’

२. क. ख. ग. ‘अन्य’

३. क. ख. ‘दत्तावधान’

ग. ‘दत्तावधान’

४. ग. ‘अन्ये’ नास्ति ।

५. घ. ङ. ‘एव’ शक्तिम् ।

६. क. ख. ‘नान्विशो’

ध्वन्यालोक

कचिद्वाच्ये प्रतिपेक्षरूपेऽनुभयरूपो यथा—

“दे वा पसिञ्च णिवत्तसु मुहससिजोह्वाविलुत्ततर्भणिवहे ।
अहिसारिआणं विग्घ करोसि अण्णाणं वि हआसे ॥”

लोचनम्

अत्र प्रजेति त्रिषु । न प्रमाददेव नायिनातरसङ्गमन तत्र, अपि तु गाढानुरागात्, येन अयादृङ्मुखैर्णगोत्रस्त्वलितैश्च । केवल पूर्वकृतानुपाङ्गनामनां दाक्षिण्येवैकत्वतामिमानेन त्वम स्यत्, तत्सर्वथा शङ्कोऽसि इति गाढमन्युरूपोऽयं खण्डितनायिकाभिप्राय अत्र प्रतीयते । न चासीं प्रग्याभावरूपो निषेध, नापि त्रिध्न्यतरमय अन्यनिषेधामात्रं ॥

दे' इति निपात प्रार्थनायाम् । आ इति तावत्तन्दाये' ।

धौमुदी

विधिरिति ॥ वाच इति शेष । न प्रमादादि यादि प्रतीयमानार्थनयनम् ॥ एकरूपतामिमानेन ॥ ननुतो हि भिन्नरूपत्वमेव वर्तते, तद्विगूहनेन वधिघनात् मेनत्वमारोप्येध मयि न वर्तते ॥ सर्वथेति ॥ अविष्यमाणे सति सर्वमेवैतच्छाब्दयमनमिदं । प्रतीयमानार्थे ऽदृश्ये तस्यानुभयरूपमाह—न चासाविति ॥ यथा अनेति विधौ वाच्ये भ्रमणामारूपस्य निषेधस्य ऽपङ्गवत्वम्, यथा वा शय्या मा श्लिष्ट इत्यत्र निषेधे वाच्ये प्रातिनिध्याभावामरुविधे रङ्गवत्वम्, न तयहाभिप्रायविशेषस्य ऽपङ्गवत्वस्य प्रग्याभावरूपनिषेधामयत्वं प्रग्यापेक्षया अनिषधामायादिरूपविधिरूपान वा अवगम्यते, अभिप्रायस्य ऽपङ्गवत्वस्य तदनुभयरूपबाभावात् त मानस्य चेह प्रतीयमानत्वादित्यनुभव रूपत्वं ऽपङ्गवत्त्वेत्यर्थः ॥ द आ इति निपातौ प्राकृतसिद्धौ, कथं दे आ

१	रा	ग	तयो गयह
२	क	ख	एव
३	क	ख	र ग
	ग	घ	वण
४	क	ख	खलना
			खलना तांनि
५	ग		पालन ।

६	वा	आ	यन
७	च	रा	एव अधिकम् ।
८	ग	घ	आस्ति
९	क	ख	निष्प्राय
१०	क	ख	ग वङ्
११	क	ख	वेन्द्रायमे अधिकम् ।

लोचनम्

प्रार्थये, प्रतीदे तावत्, निर्वर्त्य मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे ।

अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यात्तामपि हताशे ॥

अत्र व्यवसितात् गर्भेनाविधत्तव इति प्रतीतेः निषेधो वाच्यः । गृहगतौ नायिका गोत्रस्वलिताद्यपराधिनि नायके सति ततः प्रतिगन्तुं प्रवृत्ता नायकेन चार्द्रपक्रम-पूर्वकं निवर्त्यते—न केवलं स्वात्मनः मम च निवृत्त्या विघ्नं करोपि यावदन्यात्ता-मपि । ततस्तत्र न कदाचन सुखलज्जामोऽपि भविष्यति । अत एव हताशासि इति बहुभाभिप्रायरूपः "चातुर्विशेषो व्यङ्ग्यः । " यदि सा सद्योपदिश्यमानापि तदवधारणया गच्छन्ती सख्या उच्यते—न केवलमात्मनो विघ्नं करोपि लाघवादर्धेदुमानास्पदम् आत्मानं कुर्वती, अत एव हताशा, यावद्भजन-चन्द्रिकाप्रकाशितमार्गतया अन्यात्तामर्थेभिसारिकाणां विघ्नं करोपि—इति सत्यमि-प्रायरूपश्चातुर्विशेषो व्यङ्ग्यः । अत्र तु व्याख्यानद्वयेऽपि व्यवसितात् प्रतीप-

कौमुदी

इत्युदाहरणस्य वाच्यस्य विधिरूपत्वम् 'मा शिक्षः' इत्यादाविव निषेधकपदाभावात् इत्यादाकूप तदभावेऽपि निषेधप्रतीतेरदोष इत्याह—अत्र व्यवसितादिति ॥ प्रतीप-मानार्थप्रकटनार्थं पीठिकां रचयति—गृहगतेत्यादिना ॥ इत्थं व्याख्यानद्वयं प्रदर्श्य तस्य स्थानभिप्रेतत्वं हेतुप्रदर्शनेनाह—अत्र स्थिति ॥ तुल्यशब्दोऽयमरुचिं शोतयति । यदिदं व्याख्यानद्वयं तस्मिन्निहास्यां गाथायां प्रेयोस्तत्त्वदलङ्कारस्थेयोदाहरणं स्यात् । न ध्वनेः उदाहार्यतया प्रस्तुतस्य ध्वनेरिति सम्बन्धः ॥ प्रेषांश्च रसमाधेति प्रेयोस्तत्त्व-दिति द्वन्द्वस्यैकवचनम् ; तच्चालङ्कार इति च पश्चात् कर्मधारयः ; प्रेयसो रसवतो वा

१. क. छ. 'छाकप्रमीय'
२. ग. 'ययोत्तनामा-'
३. क. छ. 'अध्ववसि-'
४. क. ग. च. 'गमनात्' नास्ति ।
५. क. ख. 'गृहगतना-'
६. ग. 'यास्यक्रम-'
७. ग. घ. ङ. च. 'निश्वसि'
८. 'निर्वृत्त्या'

९. क. 'गुहस्थानो'
१०. ग. 'इति' अर्थिकः ।
११. ग. 'चाविधे-'
१२. क. ख. 'यदि वा' नास्ति ।
१३. क. ख. 'ज्यदिरवतो'
१४. क. 'अयदुमाचम-'
१५. 'अयदुमानमात्मानम्'
१६. क. ख. ग. घ. 'यदि' नास्ति ।

लोचनम्

गमनात् प्रियतमगूह्यमनाच्च निर्वर्तस्वेति पुनरपि वाच्य एव विश्रान्तेः गुणीभूत-
व्यङ्ग्यभेदस्य प्रेयोः सप्तदलंकारस्य उदाहरणमिदं^१ स्यात्, न^२ च्चनेः । तेन अपमत्र
भावः—काचित् रमसात् प्रियतममभिसरन्ती तद्गृहाभिमुखमागच्छता तेनैव
हृदयगुह्येन एवमुपश्लोक्यते अप्रत्यभिज्ञानं च्छलेन । अत एवात्मप्रत्यभिज्ञापनार्थमेव
नर्मवचनम् 'हताशे' इति । अन्यासा च विज्ञं करोपि ; तव चेस्मितजामो भवि-

कौमुदी

अलङ्कारस्यैतत्पर्यः । भावस्य निर्वेदादेः देवतादिप्रियाया स्तेर्वा गुणीभावे प्रेयोऽलङ्कारः ;
शृङ्गारादिरसस्याङ्गभावे रसनाज्ज्ञान, "रसभावतदामासतत्प्रशमानां निबन्धे रसवप्रेयः कर्ज-
स्विसुनाहितानि" इति लक्षितत्वात् । तत्र सख्युक्तिपक्षे देवादिबिपयेति सख्यादीनामपि
संग्रहात् सख्या नायिनोऽपि प्रियाया स्तेर्मात्रत्वात् प्रेयोऽलङ्कार एव स्यात् न च्चनिः ;
वाच्यं प्रति तस्य गुणीभावत्वात् । नायिनोऽपि तस्य नायिनाविषया रतिः शृङ्गार इति
तस्य गुणीभावे रसदलङ्कार एव स्यात् न च्चनिरित्यर्थः । अस्तु ध्वन्युदाहरणत्वम् चेति
नेति विरोपणेनाह—गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदस्येति ॥ गुणप्रधानभावन्योऽन्यपरिहारा-
त्मना स्थितत्वान्नैकत्वं न्याय्यमित्यर्थः । गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वे हेतुः—वाच्य एवेति ॥ "यत्र
व्यङ्ग्यत्वान्ये वाच्यचक्षुः स्यात् प्रकर्षयत्" इति व्यङ्ग्यस्य वाच्योपस्कारकत्वे
सति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं स्थितम् । तदभेदस्य तद्व्यपत्त्वमेवेत्यर्थः । कथं पुनः
ध्वन्युदाहरणीभूतसमुचितं व्यङ्ग्यत्वमित्यत्र आह—तेनायमिति ॥ रमसात्
हृदयगुह्येनानुरागादिरेकत्वेन धरातिशयेन तच्छब्देन नाभिसारिकया परामर्शः ॥
उपश्लोक्यते ॥ उपश्लोकनमात्राभिप्रायमेवैतदित्यर्थः ॥ अप्रत्यभिज्ञानच्छलेन ॥ हेतुमित्यं-
कारे प्रवर्तत इत्यप्रत्यभिज्ञानमहमन्यारोप्येत्यर्थः ॥ अत एवेति ॥ यत एव च्छलेन
नर्मवचनमात्रमेवैतत्, तत एव तस्या आत्मप्रत्यभिज्ञापनमात्रमेतत् प्रयोजनं नान्यदित्यर्थः ॥
'हताशे' इत्यश्लेषकप्रियास्तुगुणमर्थमाह—अन्यासामिति ॥ नन्वस्मिन्निपि व्याख्याने कथं

१. ग. 'व्यङ्ग्यस्य च'

४. प. 'छाच्छलेन'

२. क. ल. 'हृद' नास्ति ।

५. क. ल. 'अन्यासामिति'

३. ग. 'छद्व्यदने'

लोचनम्

प्यतीति का प्रत्याशा । अत एव मदीयं वा गृहमागच्छ तदीयं वा गच्छान्
इत्युभयत्राप्यतीत्यर्थोऽनुमयस्त्वो बलमाभिप्रायश्चाट्टात्मा व्यङ्ग्य इत्येवावतिष्ठेति ।
अन्ये तु तटस्थानां सङ्गदयानामभिसारिकां प्रतीयमुक्तिरित्याहुः । तत्र हताशो
इत्यामन्त्रणोदि युक्तमयुक्तं वेति सहदया एव प्रमाणम् ॥

एवं वाच्यव्यङ्ग्ययोः धार्मिकपरिष्कृतिप्रियतमाभिसारिकाविषयेऽपि स्वरूपनिरोधात्

कौमुदी

चन्द्रोदाहरणमनुभवस्वरूपं वा व्यङ्ग्यस्यैकत उक्तम्—अत एवेति ॥ आत्मप्रत्यभि-
ज्ञापनोपयोगितया नर्भयचनमात्ररूपत्वादित्यर्थः । अनुमयश्चाट्टात्मा यो बलमाभिप्रायो
व्यङ्ग्यः स इत्येव उक्तरूपव्यङ्ग्यस्वरूपमात्र एवावतिष्ठते ; न पश्चाद्व्याप्योपलक्षाराय
धायतीति योजना । अतोऽस्मिन् चन्द्रोदाहरणमप्रत्यूहमित्यर्थः । व्याख्यानान्तरमनुभूय
सावष्टम्भमपाकरोति—अन्ये स्त्विति ॥ मीमांसकश्रोत्रियादीनामीदृशी चाट्टाक्तिः
दुर्लभेति सहदयानामित्युक्तम् । सहदयानामपि न इत्यव्यङ्ग्यादिप्राप्यगामनुप्रविष्टाना-
मित्याह—तटस्थानामिति ॥ आदिशब्देन प्रसीदेत्यादेः संप्रहः । तटस्थे सति
सर्वमनुचितमेवैतत् स्यादित्यर्थः ॥

उक्तोदाहरणैरेवालग्निरुपनिषन्धनस्य वाच्यव्यङ्ग्यभेदस्य सिद्धत्वात् किमर्थं
भिनविषयोदाहरणप्रदर्शनमित्याशङ्क्य विषयभेदप्रयुक्तां क्लम्यभेदशङ्कामपि निराकृत्य
तद्वेदस्यातिस्फुटोक्त्यर्थं तदित्याह—एवमिति ॥ आद्योदाहरणे द्वयोरपि वाच्य-
व्यङ्ग्यभेदेऽपि धार्मिक एव विषयः, द्वितीये पथिकः, तृतीये प्रियतमः, चतुर्थे
अभिसारिकेति विषयेभ्यः सत्यतीत्यर्थः । ‘व्यवस्थितः’ इति वक्तव्ये ‘व्यवस्थापितः’ इति
पक्षतः किमर्थम्, निष्ठाप्रत्ययसामर्थ्यात् भूतत्वं च प्रतीयमानं कथं सङ्गच्छताम्—इत्य-
पेक्षाम् ‘प्रवृत्तस्य निबोक्तिः स्यात् पचन्तं पाचयेद्यथा’ इति नित्या प्रयोजनरूपापारस्य
प्रयोज्यव्यापारानिष्पत्तिपर्यन्तीमात्रनैक्यात् व्यवस्थितिमामर्थ्यद्योतनमुखेन । तदार्थप्रति-
पत्त्यर्थम्, व्यनस्थापितत्वोक्तिश्च व्यवस्थापनशक्यत्वामिप्राप्य, इदानीमेव तत्प्रस्थापनस्य

१. क. ख. ग. ‘आपि तत्पर्य’

५. ग. घ. ङ. च. ‘आमन्त्रणीत्या’

२. द. ‘श्रुति’ नास्ति ।

६. क. ख. ग. ‘कान्’

३. क. ख. ग. ‘अ व्यव’

७. क. ख. ग. ‘वेदात्’

४. ग. ‘वद’ नास्ति ।

ध्वयालोक

कचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा—

‘कस्स वा ण होइ रोओ दट्ठूण पिआणं सव्वण अहरम् ।

सभमरपउमग्घाण्णि वारिअवामे सहस्सु एहिम् ॥”

ल्लेचनम्

भेद इति प्रतिपादितम्, अधुना तु विषयभेदादपि व्यङ्ग्यस्य बाध्यान्नेद इत्याह—
कचिद्वाच्यादिति ॥ व्यवस्थापित इति ॥ विषयभेदोऽपि विचित्ररूपो व्यर्थतिप्रमाण
सहस्यै व्यवस्थापितुं शक्यतै ह्यर्थः ।

‘कस्य वा न भवति रोओ दट्ठू पिआया सव्वणमधरम् ।

सभमरपग्घाण्णि वारिअवामे सहस्वेदानीम् ॥

‘कस्स वेति ॥ अनीर्घ्यालोरेति ‘मयति रोप । दट्ठूव’ अकृत्वापि । कुतश्चि
देवापूर्वतया प्रियाया सव्वणमधर विलोक्य’ । सभमरपग्घाण्णिशीले । शील हि कप-
चिदपि वारयितुं न शक्यम् । वारिते वारणाया ‘वामे तदनङ्गीकारिणि सहस्वेदानीम्

कौमुदी

वर्तमानवात्, अतो न दोषः कथिदित्याह—विषयभेदोऽपीति ॥ विचित्ररूप इति ॥
वक्ष्यमाणाभिप्रायः । यस्य वेत्ताक्षेपर्याभिप्रायमाह—अनीर्घ्यालोरेति ॥ एवकारस्यार्थ-
माह—अकृत्वापीति ॥ यस्तुत सव्वणत्वाभावेऽपीति यावत् । तर्हि कथं तद्वत्
लोकनमित्युक्तम् ॥ कुतश्चिदेवेति ॥ केनापि कारणेन न प्रागदृष्टविशेषात्तरयत्तया
प्रमुखतः सव्वणतयावभासमानत्वादित्यर्थः । आप्राणवशीलत्वात्किरुपालम्भमर्पणव्यसनस्य
हुर्निवारत्वेन सुहृदः प्रतिविषेयवत्सूचनार्थेत्याह—शील हीति ॥ शीलत्वादेवेति
भान । यथाग्न्यादेः दहननिशीलत्वम् । वारित इति निष्ठाप्रत्ययस्य भावविषयत्वमभिप्रेत्ये-
त्याह—वारणायामिति ॥ नामशब्दोऽयं प्रतिकूलार्थवृत्तिरित्याह—तदनङ्गीकारिणीति ॥

१ क ख ग क ति नास्ति ।

२ न व्यतिष्ठान

३ घ गण

४ घ ङ न ध्रया नास्ति ।

५ क ख ग घ न कस्य वेति

६ क ख ग घ ययति

७ क ख ग दृष्टवेति

८ व ख ग दृष्टवादलोक्य

९ न धातु

१० घ न नास्ति ।

११ क ख ग हे अधिक ।

१२ क ख ग तन्नीकारिणि

ध्वन्यालोकः

अन्ये चैवंविधाः प्रकाराः वाच्याद्विभेदिनः प्रतीयमानभेदाः संभवन्ति ।

लोचनम्

उपालम्भपरम्परामित्यर्थः । अत्रायं भावः—काचिदविनीता कुतश्चित् खण्डिताधरा, निश्चिततत्सविधसन्निधाने^१ तद्भर्तरे, तमनवलोक्यमानयेव कयाचिद्विदग्धसदृशा तद्वाच्यतापरिहारायैवमुच्यते । सहस्वेदानीमिति ॥ वाच्यमविनयवती विषयम् । भर्तृविषयम् अपराधो नास्तीत्यायेवमानं व्यङ्ग्यम् । सहस्वेत्यपि च तद्विषयव्यङ्ग्यम् । तस्यां प्रियतमेन गङ्गमुपालभ्यमानायां तद्यलीकशङ्कितप्रातिवेशिकलोकाविषयं चाविनयप्रच्छादनेन प्रत्यायनं व्यङ्ग्यम् । तत्सदृशा च तदविनयप्रह्लादितार्थां सीमाव्यातिशयव्यापनम्

कौमुदी

नापाभिप्रायं धक्तुं पीठिकां रचयति—काचिदिति ॥ कुतश्चित् चौर्यकामुक्तात्, हेतुतया निर्देशः तस्यापारस्य नायिकाविनयातिरेकप्राधान्यप्रवृत्तत्वसूचनार्थः । सदृशा निश्चितं तस्या नायिकायाः सविधे सन्निधानं भवेति तथा । तद्भर्तृनवलोक्यमानमये हेतुः—विदग्धसदृशेति ॥ तद्वाच्यता भर्तुरुपालम्भविषयत्वम् । वाच्यव्यङ्ग्ययोर्विषयभेदमाह—सहस्वेत्यादिना ॥ वाच्यमुपालम्भपरम्परसहनात्मकम् अपराधाभावरूपभेदमाह—सहस्वेति ॥ इयं वरान्तयेवमेव खण्डिताधरा वर्तते ; अतोऽन्यहेतुकात्वावाङ्मया कोपोपरमकलुषीकृतद्वयो मा भूः ; प्रपीयासं प्रसदमेवावलम्बस्वेत्यर्थः । प्रातिवेशिकनविषयेऽपि व्यङ्ग्यान्तरमङ्कुरयति—तस्यामिति ॥ नायकोपालम्भदर्शनात् नायिकापारार्थं सन्दिहानो यः प्रातिवेशिकजनः तद्विषयप्रत्यायनं निरपराधेवेति

१. क. ख. ग. 'तत्सविधसन्निधाने
भर्तरे'

२. क. ख. 'जनवलोक्यमानयेव'

३. ग. 'तदनार्यपरि-'

४. क. ख. 'व्यङ्ग्यम्'

५. क. ख. ग. 'सह...जनम्'

नास्ति ।

६. क. ख. ग. 'च' अधिकः ।

७. क. ख. ग. 'वेदित'

८. ग. 'उ'

९. क. ख. ग. ग. च. 'तद्व्याप्यम्'

१०. क. ख. ग. 'उपालम्भन' शब्दधिकः ।

११. क. ख. ग. 'प्रह्लादितार्थ'

ध्वन्यालोक

तेषां दिव्यान्तमेतत्प्रदर्शितम् । द्वितीयोऽपि प्रभेदो वाच्याद्विभिन्नः सप्रपञ्चमग्रे

लोचनम्

‘प्रियायाः’ इति शब्दबलादिति सपत्नीविषय व्यङ्ग्यम् । सपत्नीमध्ये इयंता खिलीकृता-
स्मीति लाघवमात्रमनि प्रहीणु^१ न युक्तम्, ‘अप्युताय बहुमान , सहस्र शोभस्वे-
दानीम्—इति सर्वाविषय सौभाग्यैरुपापन व्यङ्ग्यम् । अथेय तव प्रच्छन्नानुरागिणी
हृदयबलभा इत्य रक्षिता , पुन प्रकृष्टारदशनविधिर न युक्त—इति तद्यौर्य-
कामुक्तीविषयसंबोधन व्यङ्ग्यम् । इत्य भवैतदपङ्कतमिति स्ववैदग्ध्यरूपापन तददृश-
विदग्धलेकिविषय व्यङ्ग्यमिति । तदेतदुक्तं न्यरस्थापितशब्देन ॥ अग्र इति ॥

कौमुदी

निश्चयोत्पादनम् । रूपापनरूप [सौभाग्यरूपापनरूपम्] यद्यङ्गस्य तत्सपत्नीविषयम् ।
कथं सपत्नीषु तारूपापनम् उपापनाभावादित्याह—प्रियाया इतीति ॥ सामान्य-
विषयमपि ‘प्रियाया’ इति पद विशेषे पर्यन्तत्वात् “अत्रेय्या तद्गत स्नेह” इत्युक्तदिशा
निरतिशयेभ्यांविषयत्वात् भगतीभ्योऽपीवभेदात् प्रियेति सौभाग्यातिशयोऽस्या इहान-
गम्यत इत्यर्थः । उक्तव्यङ्ग्यसंबोधनोचनेन वायिकाविषयमेव व्यङ्ग्यमाह—सपत्नी-
मध्य इति ॥ इयता अत्रिनयत्पुटोद्गन्नेन, खिलीकार नि सारीकरणम् ,
सहनमिह सपत्न्यभिभवनरूपम् ; तत्स्वप्नानिपयत्वेन । अथ चौर्यकामुक्तादृश-
लोकविषये क्रमेण व्यङ्ग्यं प्रदर्शयति—तत्र हृदयबलभा कथञ्चिद्वक्षिता ;
इत ऊर्ध्वं त्वमेवेदशादुर्दशोदपात्राशविश्रान्त-वापात्र एन स्वैरमुपभुङ्क्ष्वेति शिक्षाक्रमो
व्यप्यत इत्यर्थः । इतिशब्दो भारकथनसम्बन्धपर्यं । न चैतदुपेक्षामात्रेणोक्तम्,
विनिवमरस्थापितो न्यरस्थापित इति वृत्तिप्रशानुषोधादित्याह—तदेतदुक्तमिति ॥

१ क. ‘तस्य’

२ ग. ‘शब्द’

३ ॥ ‘वैदग्ध्य’

४. ग. ‘प्रलुप्त’ मालि ।

५ क. ख. ग. ‘प्रकृष्ट’

६ क. ॥ ‘प्रकृष्टरदन’ दशनविभिन्न
विधेयः

७ ग. ‘प्रलुप्त’ बहुमान ‘रत्नविन’ ।

८ क. ख. ‘लोक’ मालि ।

९ च. ‘इति’ अधिक ।

ध्वन्यालोकः

दर्शयिष्यते । तृतीयस्तु रसादिलक्षणः प्रभेदो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तः प्रकाशते, न तु साक्षाच्छब्दव्यापारविषय इति वाच्याद्विभिन्न एव । तथा हि वाच्यत्वं तस्य

लोचनम्

द्वितीयोद्घोते “असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः क्रमेण बोधितः परः” इति विवक्षितान्य-
परवाच्यस्य द्वितीयप्रभेदवर्णनायसरे । यथा हि विधिनियेधतदनुभयात्मना रूपेण
संकल्य्य वस्तुध्वनिः संक्षेपेण सुवचैः तथा नालङ्कारध्वनिः, अलङ्काराणां भूयस्त्वात् ।
तत एवोक्तम्—संप्रपञ्चमिति ॥ तृतीयस्त्विति ॥ तुशब्दे व्यतिरेके । वस्तुलङ्कारावपि
शब्दाभिधेयत्वमप्यासाते तावत् ; रसभावतदाभासतत्प्रशमाः पुनर्न कदाचिदभिधीयन्ते ;
अथ चास्वाद्यमानतैः प्राणतया भवन्ति ; तत्र ध्वननव्यापारादते नास्ति कल्पनान्तरम्,

कौमुदी

अत्र इत्येतद्विशेषे पर्ययसाययति—द्वितीयोद्घोत इति ॥ बाध्यात् विभिन्नत्वं यद्यपि
वस्तुलङ्कारध्वन्योरपि अवशिष्टम्, तथापि संक्षेपार्हत्वतदनर्हत्वकृतो विशेषोऽस्तीति
संप्रपञ्चं वृत्तिकृतौक्तमित्याह—यथेति ॥ वस्तूनां हि विधिनियेधतदनुभयात्मकतया
त्रिप्रकारान्पतरागतभूतत्वं प्रमाणन्यायप्रसिद्धमिति संकलनया सामस्येन तदभिधानं
संगच्छते । नैवगलङ्काराणाम्, बाधिवरूपरूपतया तेपामानन्त्यदेकरूपोपादानेन
संकलनस्याशङ्क्यादिति नात्र तदुदाहरणम् ; किं तु तत्रैव तत्प्रपञ्चप्रदर्शनं
कारिभूत इति तत्रैव बाध्याङ्गित्वमवधारणीयमित्यर्थः ॥ व्यतिरेक इति ॥ ॥
विशेषतः प्रार्थस्तुशब्द इत्यर्थः । व्यतिरेकमेव स्फोरमति—वस्तुलङ्कारावपीति ॥ शब्दाभिधे-
यत्वमपि तदनभिधेयत्वमपीत्यर्थः । तावदित्यविमतौ । वृत्तिगतादिशब्दं व्याधुर्वनाह—
रसमावेति ॥ उक्तं हि “यस्तु स्वमेऽपि” इत्यादि ॥ अभिधीयन्ते ॥ अभिधानव्यापारस्य
विपर्याभवन्तीत्यर्थः । तर्हि वृत्तज्ञादिबदसत्त्वमेवापीपामापतितम्, नेत्याह—अथ चेति ॥

१. क. ख. ‘प्रकादयो’
२. क. ख. ग. ‘क्रमेणो’
३. क. ख. ग. ‘तथा हि’
४. क. ख. ग. ‘तदुभय’
५. क. ख. ग. ‘सुवचनः’

६. घ. ‘तृतीयमिति’
७. क. ख. ‘वारवाच्यभागतश्च’
- ग. ‘वास्वाद्यप्यप्यप्य’
८. क. ख. ग. ‘प्रतिपत्ति’
९. ग. ‘तत्र तु’

छेचनम्

स्वच्छद्वतित्वाभावे मुरपार्थस्योपादेर्लक्षणाविबन्धनस्यानासङ्गनोक्तत्वात् । औचित्येन प्रवृत्तौ चित्तवृत्तेरस्यत्वे स्यादित्या रसो व्यभिचारिण्या भागः, अनौचित्येन तदाभासः, रावणस्येव सीताया रते । यद्यपि तत्र हास्यरसरूपतैव “शृङ्गारादि भवेद्भासः” इति वचनात्, तथापि पाश्चात्येय समाजिकानां स्थितिः । तन्मयीभवनदशायां तु

कौमुदी

न भानमात्रं तात्त्विकेदकम्, असतोऽपि शुक्तिजतदेर्भावात्, तेन बाधराहित्यसूचनार्थं भान्तीति वर्तमानलक्षणप्रयोगः । यदारार हि यद्भानं तच्चदाकारवस्तुसङ्ग्राहोपस्थापनं प्रसिद्धम् । तेन रस्यमानतैरुसाररसावर्थसत्तासिद्धयर्थं भानस्य तत्त्वमुचिताकारशालिता दर्शयितुमुक्तम्—आस्वाद्यमानताप्राणतयेति ॥ ननु विप्रमाणजन्यमेतत् भानम्, न तान्त्रात्यक्षम्, इन्द्रियसंप्रयोगसमनन्तरमनुपजायमानत्वात् । नानुमानिकम्, तस्यास-
ङ्गिविशेषजमित्यपिरहासः । नापि शाब्दम्, तदभिधान्यापारगौचरीभावानर्हत्वात् । न चास्ति प्रमाणांतरमेतदनुगुणमित्यत्राह—तत्रेति ॥ रसादिभानोत्पादने निषेध इत्यर्थः ॥ ननु लक्षणावृत्तौ क्लृप्तायामेव जायत्या तदवधारणे कुतोऽन्यक्लृप्तपन्ननव्यापार-
कल्पनापरिक्षेप इति धत्पनांतरमसिद्धमित्यत्राह—स्वच्छद्वतित्वाभाव इति ॥ स्वच्छद्वतित्वास्थाने चानवस्थादीस्थ्यापत्तिरित्यर्थः । रसादीनां सर्वेषामपि चित्तवृत्ति-
रूपत्वेनाविशेषे कुतो हेतोरय विशेष इत्याकाङ्क्षाया निषेधकृतो भेद इत्याह—औचित्ये-
नेति ॥ स्थापित्या इति भावनिवृत्त्यर्थम् । औचित्येन प्रवृत्तानित्यभ्यासव्युदासार्थम् ।
अयमर्थः—लोकसिद्धादि हि सती चित्तवृत्तिनेकरूपाऽऽत्मिकविभासादिसमारवादनसामग्री-
समुपजायमानास्वादनरूपाऽऽत्मिकप्रतीतिगोचरमात्रमापचयानां अनेकरसादिशब्दव्यप-
देशभाजनी भवति । तत्र यदा स्थायिनी हेतुनिरोधतया स्वभावसिद्धा चित्तवृत्तिरास्वाद-
गोचरस्तदा रसः, यदा तु तद्विपर्येततया व्यभिचारिणी तदा भासः । आभासत्वं तु
तयोर्वाचित्वापत्तिरनुपपत्तिरिति निमित्तमेव, न स्वरूपगतनिरोधोप-
पत्तिरिति वदन्ति । तदाभास इति ॥ तच्छब्देन रसमवयवोर्ध्वहणम् । न-
वनौचित्यप्रवृत्तत्वस्य रसान्तररूपतापत्तिहेतुत्व-
स्थिते कथमाभासत्वमात्रापादकत्वोक्तिरित्याशङ्क्य कालभेदेनोपपत्तिः प्रतिपत्तिभेदेन वा,
तदुपपत्तिरोधमाह—यद्यपीति ॥ तत्रेति ॥ अनौचित्येन प्रवृत्तौ ॥ स्थितिः ॥ युक्तिरुक्तौ

लोचनम्

रतेरेवास्वाद्यतेति शृङ्गारतैव गीति पौर्वापर्यविवेकाधीरणेन, “दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे तज्जाति याते श्रुतिम्” इत्यादी । तदसौ शृङ्गारभास एव ; तदङ्गं भावभासः । धित्तवृत्तेः प्रथम एव प्रकान्ताया हृदयैमाहादयति यतो विशेषेण, तत एव तत्संगृहीतोऽपि पृथग्वर्णितोऽसौ । यैक

“एकस्मिंश्चायमे पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-

रग्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।

दम्पत्योः शनैरपाङ्गयैतनामिश्रीमवच्छुषो-

र्मसो मानकलिः सहासुरमसम्यावृत्तकण्ठग्रहः ॥”

कौमुदी

वस्तुतत्त्वाप्यवसायः ॥ याश्चास्येति ॥ तन्मयीमयनकालादुत्तरस्त्रलीनेत्यर्थः ॥ रतेरिति ॥ यथा रामस्य सीतायां रतिरास्वाद्यते ततो मात्रयापि निर्विशेषमित्यर्थः ; यः पूर्वापरविवेकः तमुत्पाद्यमानमपि रचयित्वेत्यर्थः । उपसंहरति—तदसाविति ॥ प्रतीतिप्राणावा-
दसत्स्वरूपस्थितेरेति भावः ॥ तदङ्गमिति ॥ उक्तलक्षणरसमासस्याभूतो यो भावः स भावभास इत्यर्थः । भावस्य प्रथमो नाम अभावः, स च भावान्तरमेव । “भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणाद्” इति स्थितेः । तथा च भावशब्देनैव तद्ग्रहणसंभवे किमर्थः पृथक् तद्ग्रहणप्रयास इति शङ्का निराकुर्यन् तत्स्वरूपमाह—चित्तवृत्तेरिति ॥ प्रथम एव भावान्तरोदयनिरपेक्ष एव निवृत्त्याप्तकोऽभावः, विशेषेण सातिशयमित्यर्थः । यद्भावन्याहादातिरेकेण कमप्याहादं पुण्यातीत्यर्थः ॥ तत्संगृहीत इति ॥ भावशब्देन संगृहीतः ॥ एकस्मिन्निति ॥ विशृङ्खलमानग्रह-
विजृम्भाविशेषवशोऽवमानस्योर्ध्वदेकसायनस्यतया अत्यन्तसनिहितयोरेव तत्तादृशं यटापनितं पराङ्मुख्यपारतन्त्र्यं तदेव अन्योऽन्यप्रदनारविन्दाद्यलोकनादिमहोत्सवविच्छेदकारिवाद्य

१. क. छ. ‘प्रतिभाति’

५. क. छ. ग. ‘तथा’

२. क. छ. ग. ‘तरङ्गभावा-’

६. ग. घ. ‘शान्त्येव हृदि स्थिते’

३. ग. ‘हृदये’ नास्ति ।

७. ग. घ. ङ. ‘वल्लभादिधी’

४. क. ख. ‘परासंगृहीतो’

८. ग. ङ. ‘प्रदय’

लोचनम्

इत्यत्रेर्ष्यक्रोधो मनो मानस्य प्रशम । न चास्य रसादिरर्ष्य 'पुत्रस्ते जात' इत्यादि यथा
हर्षो जायते तथा , नापि लक्षणया , अपि तु संहृदयस्य हृदयसमग्रदृष्टादिभोगानुभाव-

कौमुदी

अवाक्यानसगोचरसन्तापजनकयमूदि युक्तम् ॥ वीतोत्तर ताम्यतोरिति ॥ मलस्य निरति
शयगलनिजनकत्वसूचनमुखन त प्रशमस्य त मुखमाह्लादातिशयहेतुत्वमुक्तम् । 'इयमन
मनुनयामि' 'इयमेनाम्' इति परस्परगनुनपद्धदवरणवाक्या प्रशमननारमार्गरोधन
कृतम् ॥ अपीति ॥ अत्यन्तोदिकायस्याधिकृतस्य मानस्य गौरवरक्षणप्रयोजनकतया अनु
नयस्य बाह्याशयतन्निरोधकत्वसूचनमुखन प्रतिनिवृत्त्य पुनरपि रसपदप्राप्तप्रतिष्ठानमुक्तम् ।
पुनरपि परस्परजीवितसर्वस्याभिमानान्तरपरिक्रमप्रेममावप्रेषमाणान्वाऽन्यापाह्नद्वयतिर्य
ग्वलनव्यतिरुत्सपन्नमिश्नीभावलोचनां योऽयसकनिष्ठिष्ठोक्त्या मानकञ्च सपरिवारस्य
प्रशमावस्थाया समग्रनिजपरिवारकृतानुग्रहाया प्रदशनद्वारा तस्याध्वनंजायति
शयकारित्व दर्शितम् । मानस्य चित्तवृत्तिरूपवमुक्तम्—ईर्ष्याक्रोधात्मन इति ॥
ईर्ष्यालक्षण क्रोध । प्रतीयत इति शेष । एन तावद्रसादीना त्रिकिरूप स्वरूप दर्शितम् ,
अपुना रसादेत्याल ध्वननव्यापारगम्यता पारिशेष्यन्यायेन साधयितु तापर्यशक्तिरूप
व्यापारगम्यता तावप्रतिषेधति—न चायमिति ॥ अयमित्युक्तलक्षण , तथा विशिष्ट
कान्पवाक्यात् । जायत इति शेष । यथा 'पुत्रस्ते जात' इत्यादि वाक्य प्रियार्थ
विशेषप्रतिपादनमुखेन श्रोतुर्हर्यरूपचित्तवृत्तिमुपजनयति, तथा विशिष्टविभागादिप्रति
पादनद्वारेण रसचर्चणा तापर्यशक्त्या कान्पवाक्यमुपजनयतीत्यर्थ । इत्याहत्तरत्र
वक्ष्यमाणत्वादनुक्ति । तर्हि लक्षणव्यापारेण भविष्यतीति तदपि निषेधति—नापीति ॥
नास्त्येव तर्हि रसादिरर्ष्य वक्ष्यमाणगेचरवदित्यत्राह—अपि त्विति ॥ पृष्ठप्रमाण
गाचरसमानयोगक्षमत्वशङ्का प्रतिस्त्रिपति—परिस्फुरतीति ॥ परीयुपसर्गवलाच्चिर्विभ्र
प्रतीतिनिर्वाक्यादिक रसादेर्दर्शितम् । न चतदयुक्त सर्वस्य तथा परिस्फुरणाभावा-
दित्यत उक्तम्—सहृदयस्येति ॥ न खलु प्रमित्यनुदयमात्रादर्थसत्ताभावविनिश्चय ,

१ क छ शेषजनो व क्रोधात्मनो

२ ग रसार्थ

३ ग इत्यत्र

४ ग सहृदयस्य

५ व विभावप्रतीति

लोचनम्

प्रतीतौ तन्मयीभवनेनोत्पाद्यमान एव रस्यमानतैकप्राणः सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षणः
परिस्फुरति । तदाह—प्रैकाश्रत इति ॥ तेन तत्र शब्दस्य ध्वननमेव व्यापारोऽर्प-

कौमुदी

किं स्वधिकारिणस्तदनुदयादेयः ; अधिकारी च काष्ठाप्राप्तसद्वदयभावः कश्चिदेव न
सर्वः, सीमांसकश्चेतिवादेस्तद्वदयकारादर्शनात् । यदाह “अधिकारी चात्र विमलप्रति-
भानशालिहृदयः” इति । सद्वदयस्य परिस्फुरतीत्यन्वयः । रसाद्यर्थपरिस्फुरणे कातण-
मुक्तम्—विभावानुभावप्रतीताविति ॥ विशिष्टशब्दचतुर्विधाभिनयसामग्रीसमर्प्यमाणानां
वस्तुतः सतामसतां वा विभावानुभावकर्मणिचारिणामलौकिकानां गुणप्रधानमायलक्षणसंयोग-
विशेषवत्तया प्रतीतिरानन्दचर्चवर्णापरपर्याया रसाद्यर्थपरिस्फुरणे कारणमित्यर्थः । तेन
क्रमेण विभाषादेस्तन्निष्पादकत्वमित्यत उक्तम्—तन्मयीभवनेनेति ॥ तन्मयीभवने हेतुः
—हृदयसंवादयलादिति ॥ हृदयसंवादनलक्षणं हि सद्वदयत्वम् ; तत्र सीमांसक-
श्रोत्रियादिधैलक्षणेन काव्यानुशीलनातिशयविशदीभूतमनोभिणुमुक्तस्य काष्ठाभिष्टित-
सद्वदयभावस्य कस्यचित्पुरुषधेयस्य मुह्ययाधिकारिणस्तत्तद्वदयं यदुदयम्, तत्संवाच्यवसाय-
समर्थं तस्य सुहृदसंवादमुखेन वर्णनीयविभाषावर्षतन्मयीभावो भवति । तदनन्तर-
मलौकिकसंविदानन्दचर्चवर्णागोचरीभावेन रसाद्यर्थः परिस्फुरतीत्यर्थः । तत्किम् ‘अयं घटः’
इत्यादिप्रदसाद्यर्थस्फुरणमित्यत उक्तम्—आस्वाद्यमान एवेति ॥ विभाषादिसमुपजनि-
तास्वादापरपर्यायरसनगोचरीभावेनेत्यर्थः । तत्र हेतुः—रस्यमानतैकप्राण इति ॥ स्याप्येष
विभाषादिप्रत्यवारम्भमाणत्वाद्रस इत्युच्यते । व्यभिचार्यपि तयामृतो भाव इति मतमपास्यति—
सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षण इति ॥ सिद्धस्वभावा ये सुखादयो रत्नादयः स्यायिनः
निर्वेदादयो व्यभिचारिणश्च तेभ्यो विलक्षण एव रसादिः न सिद्धस्वभावः चर्चणाव्यतिरिक्त-
फालगलम्बित्याकिरहावु ; अतस्तत्स्वभावेभ्यः स्याद्व्यादिभ्योऽन्य एवेत्यर्थः । यदेतद्यथोक्त-
लक्षणं परिस्फुरणमुक्तं तदेव प्रकाशत इति वृत्तौ कथितं न स्ववमासमात्रमित्याह—
तदाहेति ॥ ननु शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायिनस्तद्वदयकाशस्य शब्दजन्यत्वेऽवस्थाभ्युपेये
अभिधादिन्यापारत्रयान्तरविषयत्वमेवेत्याशङ्क्य कथितन्यायेन तदसंभवे पारिशेष्यापार-
न्तरहेतुकत्वसिद्धिरित्याह—तेनेति ॥ यतो न प्रमाणान्तरगम्यत्वं यतश्च नाभिधादि-

१. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘भावेन’ २. ग. ‘ध्वनन ... व्यापारो’ जारिण ।

२. क. ख. ‘प्रकाशत इति’ -

ध्वन्यालोक

स्वशब्दनिवेदितत्वेन वा स्यात्, विभावादिप्रतिपादनमुखेन वा । पूर्वस्मिन् पक्षे स्वशब्दनिवेदितत्वाभावे रसादीनामप्रतीतिप्रसङ्गः । न च सर्वत्र तेषां स्वशब्दनिवेदि-

लोचनम्

सहकृतस्येति । विभावाद्यर्थोऽपि पुत्रज-महर्षयायेन ता चित्तवृत्तिं जनयतीति जननातिरिक्तोऽर्थस्यापि व्यापारा ध्वननमेवोच्यते ॥ स्वशब्देति ॥ शृङ्गारादिना शब्देन अभिभाव्यापारवशादेव ॥ निवेदितत्वेनेति ॥ विभावादीति ॥ तात्पर्यशक्त्येव । तत्र स्वशब्दस्यान्वयार्थतिरेको रस्यमानतास्कार रस प्रति निराकुर्वन् ध्वननस्यैव ताविति दर्शयति—न च सर्वत्रेति ॥ यथा भट्ट-दुराजस्य—

बौमुदी

व्यापारप्रयत्नजन्य ततो हेतोरित्यर्थः । ‘व्यङ्ग इति’ वक्ष्यमाणपर्यालोचनयोक्तम्—अर्थसहकृतस्येति ॥ न कथं यत्न व्यापारेण रसादिप्रतीतिहेतुत्वं तथैव तत्सहकृतस्य शब्दस्याप्युचितम् । अर्थस्य च पुत्रजमादिबत् हर्षादौ रसादिरूपाया चित्तवृत्ती जननमेव व्यापार इति शब्दस्यापि न रसादिव्यञ्जकत्वं, किं तु जनकत्वमेवेत्याशङ्क्याह—विभावाद्यर्थ इति ॥ अन्यत्र विभावाद्यपरोधानगमेऽपि रसचर्चणोदयप्रसक्तिरिति न तस्य तत्र जननरूपो व्यापार इत्यर्थः । अपिशब्देन शब्दसमुच्चयः ॥ उच्यते ॥ ध्वनिवादिभिरिति शेषः ॥ वृत्तौ “स्वशब्दनिवेदितत्वेन” इत्यादिना यद्विरूपद्वयमुक्तं तदभिभावात्पर्यं शक्तिव्यापारद्वयाभिप्रायमिति दर्शयति—शृङ्गारादिनेति ॥ शृङ्गारादिशब्दानां ह्यभिभाव्यापारवशादेव तत्प्रतिपादकत्वं शक्यसाङ्गमिति भावः ॥ तत्रेति ॥ इदं पक्षयोर्मध्य इत्यर्थः । स्वशब्दनिवेदितस्य भावे रसादिप्रतीते भावोऽन्वयः, तदभावे रसादिप्रतीते भावो व्यतिरेकः, तन्निराकरणमुखेन ध्वननव्यापारस्य तात्पर्यनमुत्तरप्रत्ययसदमर्णे प्रदर्श्यत इत्यर्थः । यत्र स्वशब्दनिवेदितत्वाभावे प्रतीतिश्च रसादीनां तादृशस्यैवमुदाहरति—यथा भट्ट-दुराजस्येति ॥ ‘विश्रम्य’ इत्यत्र बीप्सा द्रष्टव्या । अनेन “आलस्य तदमीष्टार्थात्

१ क ख ल नाति ।

२ क ख निवेदितत्वाभावे नाति ।

३ ल न पुत्रज-महर्षयायेन

४ क अपर्यवसायि

५ क ख शब्देन नाति ।

६ ग विभावादिनि

७ ग व्यतिरेकस्य मानकसारम्

८ च न सर्वत्रेति

लोचनम्

“यद्विश्रम्भ विलोकिनेषु बहुशो निःस्प्रेमनी लोचने

यद्गन्त्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् ।

दूर्वाकाण्डविडम्ब-रुक्ष निबिडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः

कृष्णे यूनि सयौबनासु यनितास्वेवैव वेपस्थितिः ॥” इति ॥

अत्रानुभावविभावयोर्बोधानैस्तरमेव तन्मयीभवनयुवस्या तद्विभावानुमायोचितचित्तवृत्ति-

कौमुदी

बीडादेर्यन्त्रितनम्” इत्युक्तलक्षणा अलसा नाम दृष्टिरुक्ता । ततश्चातिवेलम्बाविर्भावमासेदुपो-
रनुरागबीडयोस्त्वोन्व्यामिमाबुद्धतयोन्मज्जननिमज्जनन्यायेन नयनप्रवृत्तिनियतनन्यापारवचयो-
स्तूत्रणाद् रतेः पारिपूर्व्यप्रदर्शनेनालम्बनविभावस्य कापि प्रसर्पपदवी समुपदर्शिता । स्प्रेमा
वदलक्षकता । तदभावोक्त्या विलोकितानां वैचित्र्यमासूत्रितम् ॥ गान्त्राणि दरिद्रतीति ॥
तरतम[गान्त्रतनु]भावेन तनुतनिमानमनुसमुदित[तर्] इति दर्शितम् । अतश्च ततः प्राची-
मानां दशान्तराणां क्रमेणावतारोऽपि नान्तरीयकतयावगमितः ॥ लूनाब्जिनीनालवदिति ॥
करतलमज्जनपरिवृद्धितनयकमलनालसादृशवर्णनयापि मूलनन्वापत्तलालिप्तविशेषान्तर-
शालिवातुस्मरणीयशोभायादिसूचनम् ॥ दूर्वाकाण्डेत्यादिना घनपुलकास्तिकयलितत्ववर्णा-
न्तराविर्भागादिरस्यनुभावव्यभिचारिसम्बन्ध इयता योजितः ॥ कृष्णे यूनीत्यादिना
विभावः । यूनीति विजृम्भमाणनवयौवने सतीत्यर्थः । वेपस्थितिर्वैपरचना, एयैव
विलोकितानामालस्यनिस्प्रेमत्वादिलक्षणीव, न पत्रभङ्गविरचनावात्तिकेत्यर्थः । अनेन
विपयनिवृत्तिलक्षणो दशाविशेषो दर्शितः । व्यतिरेकाभावमुदाहरणे योजयति—अत्रेति ॥
पूर्वमनुभावमहणमत्र श्लोके प्रथमं तदुपनिबन्धनाभिप्रायम् । श्रुक्तिः योगः । हृदयसंवाद-
वशंवदतया स्वयमेवोपनतत्वाभिप्रायेणेयमुक्तिः । तत एव विभावानुभावाः । तद्विभावानुभावाः,
तदुचिता याश्चित्तवृत्तयोऽभिलाषादयः, तद्वत्सनाभिरनुरक्षिता रूपिता या स्वसंवेद-
संवेदनमेव, तस्या या आनन्दमयी चर्यणा तस्या गोचर इति विग्रहः । अर्थो
विप्रलम्भशृङ्गारसरः ; तस्याला स्वरूपं स्मृत्येव; न तु न स्मुरति । न
खलु प्रलम्भासेदेऽर्थे विस्वादा इति भावः । एवं रसादिप्रतीतिसद्भावः

ध्वन्यालोक

तत्त्वम् । यत्राप्यस्ति तत्, तत्रापि विशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुपेनैवैषां प्रतीति । स्वशब्देन सौ केवलमनूद्यते, न तु तत्कृता । विषयान्तरे तथा तस्या भेदशब्दात् ।

छोचनम्

वासमानुरञ्जितस्वसन्निधानन्दर्चर्णगोचरोऽप्यहम् । स्फुरत्स्वेषामिलापचिन्तितमुक्यनिद्राघृति-
ग्लान्यालस्यभ्रमरमृतिवितर्कादिशब्दाभावेऽपि । एव व्यतिरेकानाम् प्रदर्शयन्व्याप्यमान
दर्शयति—यत्रापीति ॥ तदिति स्वशब्दावेदित्वम् ॥ प्रतिपादनमुखेनेति ॥ शब्द-
प्रयुक्त्या विभावादिप्रतिपत्त्येत्यर्थः ॥ सा केवलमिति । तथा हि—

“यते द्वारतौ तर्दो मधुरिपौ तदचक्षेऽप्यनतां

कालिन्दीतटकटमञ्जुललतामालिङ्ग्य सौख्यं पठया ।

तद्गीतं गुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्वर राधया

येनान्तर्जलचारिभिर्जलधरैर्युक्स्वसुखं जितम् ॥” इति ॥

कौमुदी

समर्पित । स्वशब्दावेदितत्वाभावे तु दर्शयति—अभिलपेति ॥ व्यतिरेकानामिति ॥
स्वशब्दावेदितत्वाभावे रसादिप्रतीत्यभावे व्यतिरेक, तस्याभावे ‘यद्विभ्रम्’ इत्यादौ
काचिद्विषये प्रदर्शयत्यर्थः । अन्यथा स्वशब्दावेदितत्वेति [तत्रे] रसादिप्रतीतिसङ्गात् ॥
मनु विशिष्टविभावादिप्रतीतिमुखेनैव तेषां प्रतीतिरित्युच्यताम्, बाष्पसामर्थ्याक्षित
इति श्रुतं प्राक्; विभावादिप्रतिपादनमुखेनेति प्रतिपादनप्राधान्योक्तौ को हेतुरित्याशङ्क्य
व्याचष्टे—शब्दप्रयुक्तयेति ॥ न वस्तुसत्ताप्रयुक्तयेत्यर्थः । शब्दसमर्पित रूपमेवैषामुप-
योगि, ॥ ॥ आस्तव वहि सदपि, असतोऽपि तच्चादृशशब्दविशेषसमर्पितस्य

१ क ख ग 'व्य' नास्ति

२ ग 'अपतीति'

३ क ख ग नास्ति ।

४ ग 'उया' नास्ति ।

५ ग 'दर्शनात्'

६ क ख 'चक्षे' नास्ति ।

७ क ख 'चक्षे' नास्ति ।

८ क ख ग 'जयो रमाणा'

९ ग 'मन्त्रम'

१ क ख 'निवेद्यत्'

२ ग 'निवेदिषत्'

३ च 'प्रतिपत्'

४ च 'तथा'

५ क ख ग घ 'कम्पा'

६ क 'सपथनाम्'

७ क 'सपथनाम्'

८ क 'सुखगुणम्'

लोचनम्

अत्र विभावानुभावमैकान्ततया प्रतीयते: उल्लङ्घना चर्चणागोचरं प्रैतिपद्यत एव ।

कौमुदी

रसप्रतीतिहेतुत्वदर्शनात् ; तेन बहिःसतोऽपि शब्दविशेषोपस्थापितत्वावरयमेव रसामि-
व्यङ्ग्यत्वं नाम्यत् । अत एव हि विभावादिव्यपदेशस्यालौकिकत्वं व्यर्थस्थितमिति भावः ।
स्वशब्दस्यानुवादकत्वेचेत्यत्रोदाहरणमाह—याते द्वारवतीमित्यादि ॥ मधुरिपौ पात
इत्येतावता शौरिविरशो विभाव उपक्षितः ॥ द्वारवतीमिति ॥ महार्णवमभ्याष्यासितया
अभ्यन्तासुलभाद्यलोकनायादिव्यङ्ग्येन निरहंरूपविभावस्य कश्चिदुत्कर्षातिशय उद्घाटितः ।
मधुरिपातिर्यनेनापि परंपरया स एवोद्घाटितः । तदेत्यनेन तत्तादृशदशानिशोपनिपातस्य
सुदूरदुःसहस्यमुत्सृजितम् ॥ तद्वत्तज्ज्ञम्पानतामिति ॥ तेन दत्ता प्रीतिपुरःसरं समर्पिता समुप-
चितपचेलिम्बुचरितनिचयमुज्जनेनकुलभा या जम्पा निहरणसमयसंभावितक्रमणविशेषः, अपि-
धातोरपक्रमणार्थः यात्, “कपिश्रम्यितक्रमणकम्पित” इत्यादिप्रयोगाच्च, तथा क्रियासमभि-
हारसंभृताया आनता आनमिता । दानेन हि प्रतिप्रदीतुरानतिः प्रसिद्धेत्यनेन परस्पर-
प्रेमसंभारविजृम्भितविस्मग्भविहरणविशेषसर्वस्वसाक्षिभूतत्वं समधिकतरमधुरिपुप्रेमभाजनतया
तद्वियोगवेदनासंविभागभाजनत्वं तदालिङ्गनस्य मधुरिपुसमालिङ्गनमहोत्सवप्रीतिनिधितया
तद्विप्रयोगव्यपातिभारसह्यतासंगदनसामर्थ्यं च सिद्धिदावेदितम् ॥ कालिन्दीतटरूढेति ॥
द्वययल्लभसततविहितनिहरणविशेषस्यानभूततया स्वभारतश्च समप्रसीभाग्यभाजनभूततत्ता-
दृशस्थानविशेषसमासादितप्ररोहत्वेन सौभाग्यातिशयोऽस्या दर्शितः । यथा गोपीना
राधा मधुरिपोमतिरेकिणः प्रणयस्य पात्रम् एवं लतानामिवमपीति तस्या द्वयसंवाद-
बलादप्यावधीर्येन तदालिङ्गनयोग्यत्वं वञ्जुललतामिलनेन दर्शितम् । इयता मधुरिपु-
विरहो निश्चितप्रदेशात्मकश्च विभावो दर्शितः । तद्गीतमित्यनुभावः । राधा नाम
गोपीनामभ्यतमा कापि भगवतो निरतिशयप्रेमसंभारभाजनतया प्रसिद्धा गोपिका ।
तया तत्तादृशमनित्योत्तरिहव्यपातिरेकपिशुनं गेयं गीतं गुरुणा प्रभूतेन बाष्पेण
कण्ठकाण्डभरितेन गद्गदं यथा तथा, गलन् प्रसरन् तमः विशृङ्खलविमुक्तकण्ठत्वादुच्चस्वरो

१. क ख. ग. ‘भाषां स्थान-
तया प्रतीयेते’

२. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘प्रतीयेते’

३. ग. ख. ग. ‘प्रतिपद्य कुर्वता’ इत्यपि ।

४. इ. ‘च’ इत्यपि ।

५. ग. च. ‘प्रतिपाद्यते’

६. ‘प्रत्ययचत’

छोचनम्

सोत्कण्ठाशब्दः केवलं सिद्धं साधयति । उत्कर्मित्वेन ॥ उक्तानुभावानुकर्षणं
कर्तुं सोत्कण्ठाशब्दः प्रयुक्त इत्यनुवादोऽपि नानर्थकः । पुनरनुभावप्रतिपादने हि पुनरुक्तम्,
अतन्मयीभावो वा ॥ न तु तत्कृतेति ॥ अत्र हेतुमाह—विषयान्तर इति ॥ “यद्विश्रम्य”

कौमुदी

परिमिति क्रियाविशेषणमेतत् । येन गीतेन जलचरैः सारसादिभिरपि स्वच्छन्दमन्तर्जल एव
स्वप्रियतमाभिः सार्धमिच्छाविहारमाचरद्विरपि उत्कम् उन्मनस्कतया राधाकन्दिताकर्षणसमुप-
जनितया उच्चैरेव कूजितमिति । अस्मिन् स्वशब्दसमर्पणान्नेष्यैव रसादिप्रतीतिसङ्गायं दर्श-
यति—अत्रेति ॥ विभावः शौरिविरहादिः ; अनुभावः गीतमदयः ; विभावानुभावमित्ये-
कवद्भावो द्रव्यदेवतमितिषद् ॥ अम्भान्तयेति ॥ सम्यग्योजितत्वेन ताटव्यमन्तरेण तन्मयी-
भवनक्रमेणोत्पत्त्यर्थः ; प्रतिपत्त इति हेतौ शब्ता ; प्रतिपद्यमानस्य प्रतिपत्तुः सङ्घट्टस्य
चर्चणागोचरं प्रतिपद्यत एव ; स्वसंवेदनसाक्षिक एवापमर्थ इत्यर्थः । स्वशब्दसमिधौ
जायमानापासतत्प्रतीतेस्तद्व्यवस्थामात्रः कुत इत्याशङ्क्य सिद्धाया तत्प्रतीतौ स्वशब्दस्यानु-
वादकत्वं बलापतितं निवारयितुमशक्यमित्याह—सोत्कण्ठाशब्द इति ॥ सिद्धमिति
सामान्यद्वारा निर्देशः । चर्चणोपाखण्डासुत्कण्ठाभेदाभिधान्यापारेण प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥
मन्वनुवादेऽवश्यं प्रयोजनेन भाव्यम् ; तस्मिन्गोऽप्यनुवाद इत्यत्राह—उत्क-
र्मित्वेन त्विति ॥ जलचरकूजितेऽपि कथितानुभावसंयोजनं एव हि तदुत्कण्ठाया-
स्तन्मयीभवनमुखेन चर्चणागोचरता । अतः पुनस्तत्प्रतिपादनकतरेण प्रत्युक्तानुभावानु-
कर्षणमत्रोक्तशब्देन विधेयमित्यम् । न च सोत्कण्ठाशब्दप्रयोगं विनोक्तशब्देन तदा-
कर्षणम्, तादृशान्दस्य तत्त्वपर्याप्तत्वात् सति पुनरुत्कण्ठाशब्दे अनुभावानां
तत्संगृहीतानामुत्कण्ठाशब्दसमाप्ताभेदोक्तशब्देनानुकर्षणसंभवाच्चर्चणोपयोगित्वम् तथाविध-
जलचरकूजितस्य सिंघतीत्यनुवादस्य नानर्थक्यमित्यर्थः । पुनरप्यनुभावप्रतिपादनमस्तु
किमर्थमनुकर्षणस्य सत्त्वलम्बनमित्यत्राह—पुनरिति ॥ न केवलं पुनरुक्तिरेव तथाविवक्ष्य
चानुभावशतस्य न तन्मयीभवनोपयोगितापि स्यात्, अनौचित्यप्रतिपत्तिप्रस्तसौभाग्यत्वात्
इत्याह—अतन्मयीभावो चेति ॥ अथवा अनुभावानामुत्कर्षणे किं तेषां पुनःप्रति-

१. क. ख. 'सोत्कण्ठ'

२. घ. 'मन्वेवानु'

३. क. ख. 'चर्चु' गदसि ।

४. ड. च. 'प्रयुक्त' नास्ति ।

५. ड. 'मनुवाद'

६. घ. 'पुनरुत्कर्मित्वमन्मयी'

७. च. 'पुनरुक्तमन्मयी'

ध्वन्यालोकः

न हि केवलशृङ्गारादिशब्दमात्रभाजि विभावादप्रतिपादनरहिते काव्ये मनागपि

लोचनम्

इत्यादौ ; न हि यदभावेऽपि' यद्वति तत्कृतं तदिति भावः । अदर्शनमेव प्रथयति—
न हीति ॥ केवलशब्दार्थं स्पृष्टयति—विभावादीति ॥ काव्य इति ॥ तव मते
काव्यरूपतया प्रेसज्यमान इत्यर्थः ॥ मनागपीति ॥

“शृङ्गारहास्यकरुणतीव्रवीरभयानकाः ।

वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाव्ये रसाः स्मृताः ॥” इत्यत्र ।

कौमुदी

पादनम् न वा ! आये पुनरुक्तिः, द्वितीये तन्मयीभावाद्दयात् रसादिप्रतीत्य-
सिद्धिरित्याह—पुनरनुभावेति ॥ हेतुमाहेति ॥ विनिगमनायां हि हेतु-
र्वैकल्पः । अन्यथा स्वशब्दसन्निधौ समुपजायमाना तदप्रतीतिस्तत्कृतैवेति यक्तुं
शक्यत्वात् ; प्रतिज्ञामात्राद्य साप्यासिद्धेरित्याशयः । कथमदर्शनमात्रात्तत्कृतत्वा-
भावाधारणमित्याशङ्क्य हेतुत्वाकामकव्यतिरेकाभावोऽत्र विवक्षित इत्याह—न हीति ॥
“तस्याः” इति तत्कृतायाः प्रतीतिः । तत्र स्वशब्दनिवेदितत्वाभावस्य स्पृष्टत्वादिसर्पः । न
हीत्यनेनोक्तमेव व्यतिरेकाभावमन्यभाषक्यनेन पक्षान्तरे व्यतिरेकसद्भावकपदेन च
स्पृष्टयतीत्याह—अदर्शनमेवेति ॥ विभावादप्रतिपादकत्वाभावे कथं काव्यत्वं येन
सिद्धयनिर्देश इत्याशङ्क्य परानभीष्टस्यैव काव्यरूपत्वस्य प्रसङ्गनाभिप्रायेयमुक्तिरित्याह
—तव मत इति ॥ स्वशब्दकृता रसादिप्रतीतिः न विभावादिकृतेत्यस्मिन् मते
काव्यत्वेनानभिमतमपि कान्यमापद्येत । साप्यतयैवेयमुक्तिर्न सिद्धतयेत्यर्थः । तादृश-
मेमोदाहरणमाह—शृङ्गारेति ॥ यत्तथेत्यादेरनर्थक्यशङ्कामुपसंहाररूपत्वोक्त्या समयनाह

उपलोचनम्

“पुनरुक्तमतगम्यीभावो वा” इत्येव लोचनपाठः कौमुदीकारसंमतः । “यत्ते द्वारधर्तीम्”
इत्यादिपरो स्वशब्दमन्तरेणैव रसस्य विप्रलम्भात्मकस्य भावस्य न प्रतीतिः । जलचरोत्कृजितो
“गुष्पाप्यग्नदगलच्छास्वरम्” इति कथितस्य अनुभावस्य अनुकर्षणद्वारा योजने, तथाविजलचर-
कृजितस्य तन्मयीभवेनमुद्येन जलचरोत्कृष्टायाभर्वणाभोचस्तार्त्तपादनद्वारा प्रकृतस्वभावचर्चणाया-

१. ड. ‘अधि’ नास्ति ।

नव नाव्ये रसाः स्मृताः ॥

२. क. छ. च. ‘प्रसुज्य’

४. क. छ. ‘अव’ नास्ति ।

३. प. ड. च. ‘वीभत्साद्भुतज्ञान्ताथ

ध्वन्यालोकः

रसवत्त्वप्रतीतिरस्ति । यतश्च स्वाभिधानमन्तरेण केवलेभ्योऽपि विभावोदिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः, केवलाच्च स्वाभिधानादप्रतीतिः, तस्मादन्वयव्यतिरेकाम्यामभिधेयसामर्थ्याक्षित्वमेव रसादीनाम्, न त्वभिधेयत्वं कथंचित् इति तृतीयोऽपि

लोचनम्

एवं स्वशब्देन सह रसादेर्व्यतिरेकैरान्वयाभावमुपपत्त्या प्रदर्श्य तथैवोपसंहरति—
यतश्चेत्यादिना कथंचिदित्यन्तेन ॥ अभिधेयमेव सामर्थ्यं सहकारिशक्तिरूपं विभावादिकं

कौमुदी

—एवमिति ॥ वृत्तौ व्यतिरेकस्य पूर्वमुक्तत्वाद्यतिरेकान्वयाभावमित्युक्तिः ॥ तथैवेति ॥
अन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनसाहित्येनैवेत्यर्थः । ॥ वृत्तौ रसादीनामभिधेयत्वप्रतिषेधेनाभिधेय-
सामर्थ्याक्षितत्वमुपसंहरतम् । तत्र ध्वनिश्चाभिप्रेतं यच्छब्दार्थोभयगतध्वननव्यापारमात्र-
गम्यत्वं तदनुद्भिन्नप्रायमिलितः तदभिप्रायवर्णनानुकूलं तच्चोबनाप्रकारं प्रकटयति—
अभिधेयमित्यादिना ॥ अनेन प्रतिनियतसहकारिभेदप्रकटनमुत्वेन शब्दार्थमोर्द्धपोरपि
रसाद्यर्थविषयमभिधादिजननादिव्यतिरेकं ध्वननलक्षणं व्यापारं प्रतिपादयितुं शब्दस्य
ध्वनेन विभावादिरूपाभिधेयसहकारिसमापत्वम्, अर्थस्य तु विशिष्टशब्दसहकारिशालित्वं
चाभिधीयते । तत्र तत्त्वच्छब्दस्य ध्वनने कर्तव्येऽभिधेयमेव सामर्थ्यम्, अभिधेयस्य
च ध्वनने कर्तव्ये विशिष्टतमुचितवाचकसाकल्यं सामर्थ्यमिति संगतिः । अभिधेयं
च तत्सामर्थ्यं चेति शब्दपक्षे कर्मधारय इत्याह—अभिधेयमेव सामर्थ्यमिति ॥

उपलोचनम्

मुपयोगः हिप्यतीति लोचनकारकस्य निष्कर्षः । “पुनरुक्तस्तन्मयीभावः” इति अङ्गनघमतः
पाठः । उक्तमित्यनेन तन्मयीभावमुक्त्या जलचरता अनुभावाः शक्त्येव्यन्ते राघवालम्बनाननु-
भावास्तुक्त्वा जलचरमतानां तेषामाकर्षणे पुनरुक्तः परिपुष्टतन्मयीभावो भवति यतः—इत्यङ्ग-
नस्याशयः ॥

१. क. ख. ‘विशिष्टेभ्यः’ जधिक ।

२. क. ख. ‘स्वाभिधानमात्रात्’

३. क. ‘व्यतिरेकाभाव’

च. ‘व्यतिरेकारथावा’

४. ख. ‘जलदर्शने तथैव’

लोचनम्

रसध्वनने शब्दस्य कर्तव्ये, अभिधेयस्य च पुत्रजन्महर्षमिन्नयोगश्रेष्ठतया जैननव्यतिरिक्ते दिवा-
भोजनभाषविशिष्टपीनत्वानुमितरात्रिभोजनविलक्षणतया चातुर्मानव्यतिरिक्ते ध्वनने कर्तव्ये
सामर्थ्यं शक्तिः विशिष्टसमुचितयाचकसाकल्यम्—इति द्वयोरपि शब्दार्थयोर्व्यननव्यापारः ।
एवं द्वौ पक्षावुपक्रम्यावो दूषितः । 'द्वितीयस्तु कथंचिद्दूषितः, कथंचिदङ्गीकृतः—

कौमुदी

पथमभिधेयस्य सामर्थ्यरूपत्वमित्यादाह्वय ईश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादौ यथा शक्तिः सहकारिणी
तथा विभावाधर्मोऽपि शब्दस्य ध्वननं प्रतीति सहकारित्वकृतोऽशक्तिरूपेऽपि सति
अभिधेये शक्तिपर्यायसामर्थ्यपदप्रयोग इत्याह—सहकारिशक्तिरूपमिति ॥ तथा चाह
रमोदयनः "इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा" इत्यादि । किं तदभिधेयमिहाह—विभावा-
दिकमिति ॥ अर्थपक्षेऽभिधेयसामर्थ्यमिति पठ्यासास इत्याह—अभिधेयस्य चेति ॥
सामर्थ्यशब्दार्थमाह—शक्तिरिति ॥ तस्य कुत्र शक्तिरिति आह—ध्वनने कर्तव्य इति ॥
किं तच्छक्तिरूपं सामर्थ्यम् अर्थस्य सहकारिगुरंशमिन्नत उक्तम्—विशिष्टसमुचित-
याचकसाकल्यमिति ॥ विशिष्टस्य समप्रगुणाङ्कारसंयोजनसौन्दर्यदायित्वम् ; समुचितत्वं
रसाभिप्यञ्जनयोन्यत्वम् । भवतु नाम शब्दस्य ध्वननं नाम व्यापारः कथित्, अर्थस्य
तु जनकत्वानुभाषकत्वमेतन्मतर एव व्यापारो दृष्टश्च इति रसादिगोचरोऽपि तपोरन्त्यतर
एव भवितुमर्हति, न ध्वननलक्षण इत्याशङ्क्योपपत्तमपि निषेधति—पुत्रजन्मेति ॥
विभावाधर्मोऽपि रसादिप्रतीतिप्रसक्तैर्न जन्यजनकभावः ; अविनाभावस्वरूपव्याप्यभावाच्च
न लिङ्गलिङ्गिण्यव इत्युभयैलक्षण्यसिद्धिरित्यर्थः । इदानीमभिधेयसामर्थ्यादिसत्त्वमित्यस्य
सात्त्विकमाह—इति द्वयोरपीति ॥ शब्दार्थयोर्द्वयोरपि ध्वननव्यापार इत्यनेन प्रकारेण
समर्पित इत्यर्थः । वृत्तौ यत् विकल्पद्वयं कृतम् "वाच्यत्वं तस्य" इत्यादिना तत्र
कंचिद्विशेषमुन्मील्यति—एवं द्वाविति ॥ आद्यः स्वशब्दनिषेदितत्वादित्येवंरूपः ;
द्वितीयो विभावादप्रतिपादनमुखेन वेति । शुशब्दो विशेषे । कथं दूषितः कथं बाह्यीकृत

१. न. 'अभिधेयस्य पुत्र'

२. ए. 'जनन' नास्ति ।

३. घ. 'विलक्षणो' इत्यधिक्य ।

४. क. घ. 'विशिष्टम्'

५. क. ख. ग. 'वाच्य' नास्ति ।

६. ग. 'द्विती तितः' नास्ति ।

धन्यालोकः

रसवत्त्वप्रतीतिरस्ति । यतश्च स्वाभिधानमन्तरेण केवलेभ्योऽपि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः, केवलाच्च स्वाभिधानादप्रतीतिः, तस्मादन्वयव्यतिरेकाम्यामभिधेयसामर्थ्याक्षितत्वमेव रसादीनाम्, न त्वमिधेयत्वं कथंचित् इति तृतीयोऽपि

लोचनम्

एवं स्वशब्देन सह रसादेर्व्यतिरेकान्वयामासुं पारया प्रदर्श्य तथैवोरसंहरति—
यतश्चेत्यादिना कथंचिदित्यन्तेन ॥ अभिधेयमेव सामर्थ्यं सहकारिणिरूपं विभावादिर्कं

कौमुदी

—एवमिति ॥ वृत्तौ व्यतिरेकस्य पूर्वमुक्तस्याव्यतिरेकान्वयामासमित्युक्तिः ॥ तथैवेति ॥
अन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनसाहित्येनैवेत्यर्थः । इह वृत्तौ रसादीनामभिधेयत्वप्रतिषेधेनाभिधेय-
सामर्थ्याक्षितत्वमुपसंहरतम् । तत्र ध्वनिवाचभिप्रेतं यच्छब्दार्थोभयमतध्वननव्यापारमात्र-
गम्यत्वं तदनुज्ञिप्रप्रायमित्यतः तदभिप्रायवर्णनानुकूलं तयोजनाप्रकारं प्रकटयति—
अभिधेयमित्यादिना ॥ अनेन प्रतिनियतसहकारिभेदप्रकटनमुखेन शब्दार्थयोर्द्वयोरपि
रसाध्वयव्यतिरेकमभिधादिजननादिव्यतिरेकं ध्वननलक्षणं व्यापारं प्रतिपादयितुं शब्दस्य
ध्वनेन विभावादिरूपाभिधेयसहकारिणत्वात्, अर्थस्य तु विशिष्टशब्दसहकारिणादित्वं
चाभिधीयते । तत्र तान्च्छब्दस्य ध्वने कर्तव्येऽभिधेयमेव सामर्थ्यम्, अभिधेयस्य
च ध्वने कर्तव्ये विशिष्टसमुचितवाचकसावकस्य सामर्थ्यमिति संगतिः । अभिधेयं
च तत्सामर्थ्यं चेति शब्दपक्षे कर्मधारय इत्याह—अभिधेयमेव सामर्थ्यमिति ॥

उपलोचनम्

रूपयोगः छिप्यतीति लोचनकाराद्यस्य निष्कर्षः । “पुनरुक्तस्यन्मयीभावः” इति अञ्जनसमतः
पाठः । उक्तमित्यनेन तन्मयीभावयुक्त्या जलचरगणा अनुभावः शक्योच्यन्ते रापाळम्वनाननु-
भावानुक्त्या जलचरगतानां तेषामाकर्षणे पुनरुक्तः परिपुष्टस्तन्मयीभावो भवति यतः—इत्यञ्ज-
नस्याशयः ॥

१. क. ख. 'विशिष्टेभ्यः' अधिकः ।

२. क. ख. 'स्वाभिधानमात्रम्' ।

३. ख. 'व्यतिरेकान्वय' ।

च. 'व्यतिरेकान्वय' ।

४. ख. 'उपरिर्वर्तते' ।

लोचनम्

रसचनने शब्दस्य कर्तव्ये, अभिधेयस्य च पुत्रजन्महर्षभिनयोगक्षेमतया जैननव्यतिरिक्ते दिवा-
 भोजनाभायविशिष्टपीनत्वातुमितरात्रिभोजनविलक्षणतया चानुमानव्यतिरिक्ते चनने कर्तव्ये
 सामर्थ्यं शक्तिः विशिष्टसमुचितवाच्यैसावत्यम्—इति द्वयोरपि शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः ।
 एवं द्वौ पक्षवुपक्रम्यादौ दूषितः । द्वितीयस्तु कथंचिद्दूषितः, कथंचिदङ्गीकृतः—

कौमुदी

ध्वन्यालोक

प्रभेदो वाच्याद्विज एवेति स्थितम् । वाच्येन त्वस्य सहेवं प्रतीतिरित्यग्रे दर्शयिष्यते ॥

लोचनम्

जननानुमानव्यापाराभिप्रायेण दूषित, ध्वननाभिप्रायणाङ्गीकृत । यस्त्वत्रापि तात्पर्यशक्तिमेव ध्वननं मन्यते, स न वस्तुतत्त्वदी । विभावानुभावप्रतिपादके हि वाक्ये तात्पर्यशक्तिर्भेदे ससर्गे वा पर्ययस्यत्, न तु रस्यमानतांसारो रस—इत्यत्र बहुना । इतिशब्दो हेत्वर्थः, इत्यर्थो हेतोस्तृतीयोऽपि प्रकरो वाच्याद्विज एवेति सूत्रार्थः ॥ सहेवेति ॥ इतिशब्देन विद्यमानाऽपि कथा न सत्यस्य इति दर्शयति ॥ अग्र इति ॥ द्वितीयोद्घोषेति ॥

धौमुदी

इत्यपेक्षायामुक्तम्—जननानुमानेति ॥ यत्तु मन्यते—रसादीनामभिधेयसामर्थ्याक्षितत्वमेवेति निगमयतो वृत्तिकारस्य तात्पर्यशक्तिरेव ध्वननव्यापारोऽभिमतः, न तदतिरिक्तध्वन्यर्थकस्यानिवेशी कश्चित्, अभिधेयाम्यपानुपपत्तिसहायार्थरोधनशक्तेरेव तात्पर्यशक्तित्वात्, तस्या एव चेष्टाभिधेयसामर्थ्याक्षेपशब्देन स्पष्टमभिहितत्वात्, अतो न तदतिरिक्तध्वननव्यापारविषयतया क्लेशेनैव व्याख्यानमनुचितम् [उच्यते]—इति तं प्रत्याह—यस्त्वत्रापि ॥ न केवलं “अम धमित्र” इत्यत्र प्रतिषेधस्य व्यवहृत्याभिमान एवेत्यपि शब्दार्थः । “न वस्तुतत्त्वदी” इति शब्दयोजनाद्व्यत्ययपरामर्शकौशलमात्रमनुज्ञातं तत् किं न तावदेव वस्तुतत्त्वमिति, नैवेत्याह—विभावानुभावेति ॥ विशेषपरिषया हि तात्पर्यशक्तिरियुक्तं तावदेतदप्यस्तात् । विशेषधेरुक्त्य वाक्यार्थस्य वाक्यार्थान्तरात् भेदापरपर्याया व्यावृत्तिरेव व्यावर्तकभूतविशेषणसम्बन्धो वा ‘मात्रानय’ इत्यत्र मोक्षमार्गानयनविशेषस्य अन्धादिकर्मकानयनादितो व्यावृत्तिप्रतीते तस्या विचारकसम्बन्धनिमित्तत्वाच्च । अतः

१	क	ख	ग	लईव
२	ख	ग	अनुपपत्ति	
३	क	अनुपपत्ति		
४	ख	अनुमानव्यापार		
५	ग	शक्तिर्भेद		
६	क	ख	संसर्गो	
७	ग	संसर्गो रस		

८	ख	ग	अर्थे
९	क	ख	अतो
१०	क	ख	ग
११	क	ख	ग
१२	क	ख	ग
१३	क	ख	ग
१४	क	ख	ग
१५	क	ख	ग
१६	क	ख	ग
१७	क	ख	ग
१८	क	ख	ग
१९	क	ख	ग
२०	क	ख	ग
२१	क	ख	ग
२२	क	ख	ग
२३	क	ख	ग
२४	क	ख	ग
२५	क	ख	ग
२६	क	ख	ग
२७	क	ख	ग
२८	क	ख	ग
२९	क	ख	ग
३०	क	ख	ग
३१	क	ख	ग
३२	क	ख	ग
३३	क	ख	ग
३४	क	ख	ग
३५	क	ख	ग
३६	क	ख	ग
३७	क	ख	ग
३८	क	ख	ग
३९	क	ख	ग
४०	क	ख	ग
४१	क	ख	ग
४२	क	ख	ग
४३	क	ख	ग
४४	क	ख	ग
४५	क	ख	ग
४६	क	ख	ग
४७	क	ख	ग
४८	क	ख	ग
४९	क	ख	ग
५०	क	ख	ग
५१	क	ख	ग
५२	क	ख	ग
५३	क	ख	ग
५४	क	ख	ग
५५	क	ख	ग
५६	क	ख	ग
५७	क	ख	ग
५८	क	ख	ग
५९	क	ख	ग
६०	क	ख	ग
६१	क	ख	ग
६२	क	ख	ग
६३	क	ख	ग
६४	क	ख	ग
६५	क	ख	ग
६६	क	ख	ग
६७	क	ख	ग
६८	क	ख	ग
६९	क	ख	ग
७०	क	ख	ग
७१	क	ख	ग
७२	क	ख	ग
७३	क	ख	ग
७४	क	ख	ग
७५	क	ख	ग
७६	क	ख	ग
७७	क	ख	ग
७८	क	ख	ग
७९	क	ख	ग
८०	क	ख	ग
८१	क	ख	ग
८२	क	ख	ग
८३	क	ख	ग
८४	क	ख	ग
८५	क	ख	ग
८६	क	ख	ग
८७	क	ख	ग
८८	क	ख	ग
८९	क	ख	ग
९०	क	ख	ग
९१	क	ख	ग
९२	क	ख	ग
९३	क	ख	ग
९४	क	ख	ग
९५	क	ख	ग
९६	क	ख	ग
९७	क	ख	ग
९८	क	ख	ग
९९	क	ख	ग
१००	क	ख	ग

ध्वन्यालोकः

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।
कौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ५ ॥

लोचनम्

एवं “प्रतीयमानं पुनरन्यदेव” इतीयता ध्वनिस्वरूपं व्याख्यातम् ।
अधुना काव्यात्मत्वमितिहासव्याजेन दर्शयति—काव्यस्यात्मेति ॥ स एवेति ॥
प्रतीयमानमात्रेऽपि प्रकान्ते तृतीय एव रसध्वनिमिति मन्तव्यम्, इतिहासबलाद्

कौमुदी

एव भेदो बाधवार्थः संसर्गो वेति वैकल्पिकी बाधवार्थविदां स्थितिः । रसादिरर्थस्तु स न
भेदरूपः संसर्गरूपो वा सिद्धस्यभावस्याभावात् । रस्यमानतेकसारो ह्यसावलीकितोऽर्थ
इत्यसकृदमादिभ्य । तेन तात्पर्यशक्तिगोचरातिबद्धी चतुर्थकस्यानिविष्ट एवापमर्थ इति
रिपतमित्यर्थः ॥

पूर्वोत्तरकारिकयोः सद्गतिं कर्तुं तात्पर्यमाह—एवमिति ॥ “काव्यस्यात्मा ध्वनिः”
इति ध्वनेः स्वरूपं तस्य काव्यात्मत्वं बोधयामपि विहितम् । तत्र कारिकायां
पाथ्यसंबलनविमोहबुद्ध्युत्थेदनेन काव्यध्वनिरितिकं व्यङ्ग्यस्वरूपं निर्धारितम् । तच्छेषतयैव
हि “अर्थः सङ्गदयश्चाधः” इत्यादिकारिकादयं व्यङ्ग्यप्रतिपादनपूर्वभूमिभूतयाव्यार्थप्रति-
पादनपरं प्रवृत्तम्—इति व्यङ्ग्यार्थास्तिस्यप्रसाधनमेव इयता प्राधान्येन कृतम् । अधुना
“काव्यस्यात्मा” इत्युत्तरकारिकया तस्य काव्यात्मत्वं प्रतिपाद्यत इति कारिकयोरनयो-
नियतपूर्वार्थपर्यवर्तकस्य संगतिः स्थितेवेत्यर्थः । कथमस्याः काव्यात्मत्वमेव [स्यैव] प्रधानतया
प्रतिपादकत्वम् इतिहासोपन्यासमात्रप्रवृत्त्या इत्यत्राह—इतिहासव्याजेनेति ॥
सहचरी[चारि]हननोत्थः शोको मुनेः श्लोकत्वमागत इति कुरुणारसस्य
काव्यात्मत्वमेव प्रधानतया प्रतिपादयिषितं न स्थितिहासोपक्षेपमात्रमित्यर्थः ॥
नन्वत्र रसध्वनेरेव काव्यात्मत्वाभिधानात् प्रकृतत्रिविधप्रतीयमानार्थपरामर्शकतच्छब्द-
विरोध इत्याशङ्क्य तस्य विषयसंयोजमाह—प्रतीयमानमात्र इति ॥ उपसंहारस्थेन
निर्वहताशेन सावकाशमुपक्रमस्थं बाध्यत इति भावः । न केवलं कारिकाार्थानुरोधमात्रादेव

लोचनम्

प्रक्रान्तवृत्तिप्रन्यायबलाच्च । तेन रस एव वस्तुत आत्मा वस्त्वलंकारधनी ॥ सर्वथा रसे
पर्यवस्येते इति काव्यादुत्कृष्टौ तावित्यभिप्रायेण घनिः काव्यस्यात्मेति सामान्येनोक्तम् ॥
शोक इति ॥ कौश्रस्य द्वन्द्ववियोगेन सहचरी[चारि]हननोद्धृतेन साहचर्यभ्रंसेनोत्थितो
यः शोकः स्थायीभावो निरपेक्षभावत्वादिप्रलम्भशृङ्गारोचितरतिस्थापिभाषादन्य

कौमुदी

विपयसन्तोचावगमो वृत्तिप्रन्यायबलादपीत्यह—प्रक्रान्तेति ॥ प्रक्रान्तः समनन्तरभावी यो
वृत्तिग्रन्थः 'प्राधान्यादत्र रसभावमुखेनोपलक्षणम्' इत्येवंरूपः ; तस्य रसस्यैव काव्यात्मत्वं
मुख्यपदेत्येवंरूपो योऽवस्तदनुरोधादपीत्यर्थः । तर्हि केनाभिप्रायेण घनिः काव्य-
स्यामेति सामान्येनोपक्षेप इत्यत्राह—तेनेति ॥ यतोऽत्र विशेषनिर्देशस्ततो हेतोरित्यर्थः ।
यदा काव्यापेक्षोत्कर्षप्रयोजनरसपर्यवमाननेपत्यलाभादेव वस्त्वलंकारधन्योरपि काव्यानु-
प्राणनरूपसामान्याभिप्रेतः तदा किमु वक्तव्यं रसध्वनेर्विश्रान्तिधामभूततया प्रधानस्य
काव्यजैवितत्यसमावनायाम्—इति वैमुल्यनीत्या रसस्य काव्यात्मत्वं द्रष्टव्यमित्यं सामान्यो-
क्तिरित्यर्थः । अत्र कारिकायाम् 'स एवार्थः काव्यस्यात्मा' इति रसध्वनेरितिरव्यावृत्त्या
काव्यस्यात्मत्वं प्रतिज्ञाय "तथा च" इति कारिकाशेषेण पुरावृत्तौ फण्यासमुखेन तदुपपादनं
कृतम् । तत्र यथाश्रुतमन्यार्थग्रहणे प्रकृतप्रतिज्ञोपपादकत्वं तावन्न सम्पन्नमिति , प्रयुत
कपञ्चन तद्विरोधपरताप्रतीत्या तद्व्यापकत्वमेवेति मन्वानो व्यापरोति—कौश्रस्येत्सा-
दिना ॥ अत्र कौश्रस्य द्वन्द्ववियोगेन यः शोक उक्तिः स्थापिभावः स एव आदिकवेः
श्लोकप्रमाणत इति संगतिः । द्वन्द्ववियोगेनेत्यस्य व्याख्या—साहचर्यभ्रंसेनेति ॥ तत्र हेतुः
व्यापककर्तृक सहचरी[चारि]हननमिथाह—सहचरी[चारि]हननोद्धृतेनेति ॥ मन्ययं
विप्रलम्भोत्थितरतिस्थापिभाव एव किं न भवति द्वन्द्ववियोगेनेत्यत्वात् शापादिहेतुकावियोगोत्प-
न्नदित्याशङ्क्य विशेषप्रदर्शनेन तदन्वयत्वमाह—निरपेक्षभावत्वादिति ॥ परस्परशोप-
जीवनप्राणत्वेन सापेक्षो हि रतिस्थापिभावः ; न खलु विप्रलम्भे संभोगे वा विभावस्थापिनोः
वर्धित्वेदोऽस्ति ; तद्विपरीतो निरपेक्ष एवानुपलपादिकाव्येषु शोक इति निरपेक्षभावत्वादस्य

१. ग. 'अर्थ' मयित ।

२. क. ख. 'प्रतिषेधनलोके'

३. क. ख. 'कौश्रस्य द्वन्द्ववियोगेन'

य 'श्रीश्रद्धावियोगेन'

४. य. 'सहचरी'

५. क. ख. 'ध्वननेन'

६. 'ध्वननेन'

७. ग. 'रति' नास्ति ।

८. क. ख. ग. 'मावत्वाद्'

लोचनम्

एव । स एव तथाभूतविर्भावतदुत्पाकन्दाद्यनुभावरचर्चणया हृदयसंवादतन्मयीभवन-
क्रमादास्वाद्यमानतां प्रतिपन्नः वैरुणरसरूपतां लौकिकस्रोतव्यतिरिक्तां स्वचित्तवृत्तिद्वुति-

कौमुदी

रस्यात्मकत्वं नासाह्वनीयमित्यर्थः । अमुमेव विरोधं सूचयितुम् अन्य एवेत्येवकारः ।
श्रीश [जी] गतस्य शोकास्य कथं श्लोकप्रतिपत्तिः, तत्रातौ वा रसस्य काव्यात्मन्ये
क्रियापातमित्यत उक्तम्—स एवेति ॥ करुणरसरूपतां प्रतिपन्नः सन् श्लोकरूपतां
प्राप्त इत्यन्वयः । करुणरसरूपताप्रतिपत्तौ हेतुमाह—आस्वाद्यमानतां प्रतिपन्न
इति ॥ रत्यादिचित्तवृत्तिरास्वाद्यमाना हि शृङ्गारादिरसम्यपदेशगोचर इति भावः ।
कथमास्वाद्यमानस्यप्रतिपत्तिरित्यत उक्तम्—हृदयसंवादतन्मयीभवनक्रमादिति ॥ प्रथमं
प्रागुक्तलक्षणसद्वदवतृतिरिष्टस्य प्रतिपत्तुः हृदयसंवादः, ततस्तन्मयीभावलभः,
तदन्तरमलम्बो रसास्याद इत्यर्थः । तत्रापि कारणमुक्तम्—तथाभूतेति ॥ तथाभूतः
सहचरी[चारी]हननरूपो यो विभावस्तदुत्पास्तादृशविभावोत्पाद्य येऽनुभावा आक्रन्दादयः
आदिशब्दादवनिर्गतपरिहृतादयः । ननु रथादिभावः शोक एव विभावोदितप्रत्ययारम्भमणौ
रसः न तद्विलक्षण इति तस्यैव काव्यात्मत्वं स्यात् न रसरूपेति शङ्क्युक्तादि-
मतानुवन्धिनीं वाङ्मां संशालयितुमुक्तम्—लौकिकेति ॥ लौकिकस्य रस्यमानतैक-
सारस्य । अत एव सिद्धस्यभावलौकिकरत्नादिस्थाविबिलक्षणस्य न शोकमात्ररूपत्वमाशङ्क्य-
मित्यर्थः । नन्वलीलिकत्वे रसस्य कस्यचित्तवृत्तिप्रमाणस्यासंभवाद् नृशृङ्गादिस्वप्नयोगक्षेमत्वा-
च्चिरियाशङ्क्य रससंवेदनसिद्धत्वादनपह्वनीयतां वक्तुमुक्तम्—स्वचित्तवृत्तिद्वुतिसमास्वाद्य-
सारमिति ॥ स्वस्यास्वादयितुरेव यचित्तं तस्य कथितक्रमेण तन्मयीभावसमुपनतयादु-
त्पादयती भावश्च जनलक्षणया निर्गलविनिर्गलद्विरलपुलकवाच्यं रुचलितसकल-
कलेत्रावादिस्वमुपलक्ष्यमाणया केवलं समावापः सारः स्थिरांशो यस्या इति काष्ठानात-
सद्वदभावपुरुषपरैरेवनिजसंवेदनसंसिद्धस्य नालीकित्वपुत्र्या प्राप्ताख्यानं युक्तमिति
भावः । ननु रसस्य काव्यात्मत्वं तद्विषयकत्वात्तस्यैव वक्तव्यम्, इतरथा निदमाभावादतिप्र-
सङ्गात् । न च समयसव्यपेक्षप्रभृतेः शब्दस्य तद्विहितरसविषयत्वं संभावयितुं शक्यमित्या-

ल्येचनम्

समास्वावसारां प्रतिपन्नो रसपरिपूर्णकुम्भोच्चलनवचित्तवृत्तिनिव्यन्दस्वभाववाचित्वापादिवच्च
समयानपेक्ष्येऽपि चित्तवृत्तिव्यञ्जकत्वादिति नयेन अकृतकतयैवैवैशवशात् समुचितेच्छन्दो-
पृत्तादिनियन्त्रितश्चेत्यस्वरूपतां ग्रंथाः

“म्री निपाद प्रतिष्ठां स्वपगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिधुनादेकमवधीः कामगोहितम् ॥” इति ॥

न तु मुनेः शोक इति मन्तव्यम् । एवं हि ‘सति तदुत्थेन सोऽपि दुःखित
इति कृत्वा रसस्याभेदेति’ निरवकाशं भवेत् । न च दुःखसंततस्यैवा दशेति ।
एवं “हि चर्चणोचितशेषत्वाविभावारमककहणरससमुच्चलनस्वभावत्वात् स एव
काव्यस्यात्मा सारभूतोऽपरेशब्दवैलक्षण्यकारकः । एतदेवोक्तं हृदयदर्पणे—“यावत्पूर्णो

कौमुदी

शङ्क्य समयपेक्षवाचकत्वोपाध्यधीरणया तदनपेक्षन्यञ्जकत्वोपाधी तद्विषयत्वसंभवाकोक-
टोप इत्याह—समयानपेक्ष्येऽपीति ॥ अकृतकतयैवेति ॥ अमुष्यमनेन प्रतिपादयामीति
बुद्धिपूर्वकत्वमन्तरेणैवेत्यर्थः । कथं तर्हि तत्प्रवृत्तिरित्यत उक्तम्—आवेशवशादिति ॥ अत्र
दृष्टान्तमर्पगतं शब्दगतं चाह—रसपरिपूर्णैति ॥ ग्रन्थश्चायानुरोधिन्येव व्याख्याने संभमति
किमित्येवं व्याख्यानमिष्यतस्तदसंभममाह—न त्विति ॥ शोकमात्रस्य रसत्वासंभवादिति
भावः । अत्रैव रूपान्तरमाह—न चेति ॥ एवेति ॥ श्रेयस्करत्वात्पेक्ष्यर्थः । उपसंहरति—
एवमिति ॥ आहमेत्यस्य व्याख्या सारभूत इति ॥ सारभूतत्वमुपपादयति—अपरेति ॥
व्याख्यातमेतत्—एतदिति ॥ श्लोकस्य रससमुच्चलनत्वभावत्वम् । एतेन रसेन यावत्कविः

१. क. झ. ग. ‘रस. परि’

२. क. ख. ‘कुम्भोच्चलन’

ग. ‘कुम्भो वलवत्’

३. क. घ. ग. ‘नित्यन्द’

४. ग. ‘स्वरूपभाववाचित्वादिति’

५. घ. ‘वाचितवत्’

क. घ. ग. च. ‘वादिस्वयम्’

६. क. ख. ग. घ. क. च. ‘पेक्षित्वे’

७. क. ख. ‘इति’ भाषि ।

८. ख. ‘एव’

९. क. च. ‘तन्त्रे’

१०. ग. ‘शब्दात्’

११. क. ख. ग. ‘यानिच्छेत्वादि’

१२. घ. ‘यन्तवः’

१३. घ. ‘इति’ भाषि ।

घ. ‘स हि’

१४. घ. ‘आत्येति कृत्वा रस्यभेदेति’

१५. क. ‘न तु’

ख. ‘कम्’

१६. क. ‘हि’ भाषि । घ. च.

‘वि चर्चणोचित’ भाषि ।

१७. क. ख. ‘सावयवभाष्य’

१८. क. ख. च. ‘समुच्चलन’

१९. क. ख. ‘सारभूतत्वमाह’

ग. ‘रस’

लोचनम्

न चेतनं तावन्नैव वमत्यमुम्" इति । 'अगमः' इति ज्ञान्दसेनाद्यामेन ॥ स एवेति ॥
एवमरूपेणमाह—नान्य अहमेति^१ । तेन यदाह महतामर्कः—

"शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।

अथै सत्त्वेन युक्ते तु यदन्त्याह्वानमेतयोः ॥

द्वयोर्युगाथे व्यापारप्राधान्ये धाव्यगीर्भवेत् ॥"

इति तदपास्तम् । व्यापारो हि यदि ध्वननात्मा रसनास्वभावः तत्रापूर्वमुक्तम् ।
अपामिधैर्धे व्यापारः तथाभ्यर्थाः प्राधान्यं नेत्याद्येदितं प्राक् ॥

कीमुदी

पूर्णं न भवति तावदमुं रसं काव्यरूपेण नैव वमत्युज्जितं किन्तु पूर्णं एव सत् ।
अपूर्णं धे वाव्यस्य रसात्मकं न सिध्यति । रसवमनरूपस्य काव्यस्य तद्वृत्तमेवेत्यर्थः ।
एवकारस्यात्मानन्तर्यामिपक्षप्रतिषेधकत्वेनानर्थक्यं पठिरति—स एवेति ॥ ननु प्रसक्तस्यैव
प्रतिषेधो युक्तः, तत्किमह्वानान्तरप्रसक्तिः येन तन्निषेध इत्यत आह—तेनेति ॥
तथेति ॥ शास्त्राह्वानवाक्येषु मध्य इत्यर्थः ॥ पृथगिति ॥ आह्वानकाव्यापेक्षम् । एतद्दु-
त्तराव्यनुपपत्तनीयम् । तत्त्वेन प्रधानत्वेन युक्ते सतीत्यर्थः । एतयोः वाच्यार्थयोः
द्वयोरपि युगाथे व्यापारस्य च प्राधान्ये सति काव्यव्यपदेशो भवेदित्यर्थः । किमयं
व्यापारो ध्वननात्मा किं वा अगिधैव ; नात्र इत्याह—व्यापारो हीत्यादि ॥ दिहँती ।
तदिति ॥ तर्हीत्यर्थः । अरामिहि ध्वननव्यापारस्य प्राधान्यमितरव्यापारापेक्षाम्युपगतमेव ।
तस्य तु विपक्षद्वारेण स्वस्वप्रतिषेधमासक्तमेव तदित्येतावत् । द्वितीयं तु दत्तदोष इत्याह—
अथेति ॥ अगिधव्यापारप्राधान्यस्य काव्यत्वप्रयोजकत्वे शास्त्रादेशेपि तथाभावापत्तिरित्यादि-
दोषसूचनार्थं तथापीत्युक्तम् ॥ प्रागिति ॥ व्यापारस्वरूपनिरूपणावसरे । कल्पस्यावयविन-
धारणं नाम तदवयवकस्यानीयवाच्यवाचकरचनाधारुत्यमेव देहावयवविनस्तदवयवभूत-
परचरणादिचारुत्वे सति चारुत्यव्यवहारदर्शनात् । तच्च विविधपदोपात्तवैचित्र्यात्मकम् ।

१. क. ख. 'तावन्नैव वम' प. च.

'तावन्नैव मिनोसमुम्'

२. क. छ. 'इति' नास्ति ।

३. घ. 'महतामः'

४. क. ख. ग. घ. 'अर्थवृत्तिन'

५. क. ख. 'सुक्तम्'

६. क. ख. 'काव्यधी'

७. क. ख. घ. 'अविशेद'

८. घ. 'अस'

९. ग. 'प्राधान्ये'

अन्यालोचः

तथा चादिकयेः निहतसहचरीविरहकातरकर्मामन्दजनितः शोक एव श्लोकतया परिणतः ॥

लोचनम्

जनित इति ॥ चर्वणागोचरत्वेनेति शेषः । ननु शोकचर्वणातो यदि श्लोक

कौमुदी

हननमत्र विमान इत्यर्थः । वृत्तिमन्यालोचनायां क्षान्तन्दितः कर्णजनितो मुनेः शोक इत्युक्त-
मिव प्रतीयते ; तत्कारणं पूर्वं तन्निषेध इत्याह—चर्वणागोचरत्वेनेति ॥ “जायमानो ह वै
भ्रातृणः” इत्यत्र गृहस्थो जायमान इतिवदिनि भावः । नन्वेवमपि रसस्य काव्यात्म्यं न
प्रत्यक्षदमितमिव भाति । चर्वणावस्थस्य शोक्तृत्वैव श्लोक्तृत्वत्वोक्त्या काव्यात्मवत्त्वामि-
धानात् । न खलु शोक एव फलणरस इति शङ्कते—नन्विति ॥ प्रतीयमानत्वं हि रसादेशेव

उपलोचनम्

“तथा चादिकयेर्निहतसहचरीविरहकातरकर्मामन्दजनितः शोक एव श्लोकतया परिणतः”
—इत्यालोकः । स्यादेतन्—अत्र निहतसहचरीत्यादिना श्लोच्यया हनन एवमृष्टमिव भाति ।
कथमेतात् संगच्छेत ? यतो रामायणे बालकाण्डे द्वितीयधर्मे “द्वन्द्वदशापरशयोः शौचपरेकं
पुमार्षं मिपादौ जवान् ; निषादनिरुहमीदृशं मनोत्थः शोकपरीवाहभादिकयेः श्लोक्तया परिणतः”
इति प्रविषाद्यमानोऽयं विषयः सुप्रसिद्धः । कथमेव प्रविष्टियुपेक्ष्य श्लोच्ययाः सहाय्यं हननं
प्रत्यक्षानन्दवर्धनाकार्यः ? एतद्व्यङ्ग्यव्याख्यानभागे लोचने शङ्केषु न परिहितो, प्रत्युत दृढोक्तिस्त
इय । निषेधसागरमुद्रितलोचने लोचनमातृकास्तु च प्रायतः प्रहृतकारिकाविभवतत्त्वस्य “सहचरी-
हननोद्भूतेन साहचर्यपञ्चनेन” इति दृश्यते । अस्य एतद्विवरणभागे कौमुदीमातृकाया दृश्यमानस्य
सहचरीहननमित्यनुवादस्य च पञ्चलोचनाया सूर्या प्रविष्टिविधेयमनादस्य कौमुदीहननमेवान
विदप्यद्वयवृत्तमिव भाति । एवं विषयस्तथावनाया उत्पन्नप्रगादादिवशादायातः पाठे व्याकुली

१. क. ख. ‘तथा चादिकयेः’ नास्ति ।

३. घ. ‘इति’ नास्ति ।

२. क. ख. ‘सहचरित्व’

४. क. घ. ‘विशेषः’

धन्यालोकः

‘शोको हि कस्मरसंस्थाधिभाव प्रतीयमानरूप एवेति प्रतिपादितम् ।

लोचनम्

उद्धृतं ताप्रतीयमानं वस्तु कल्पित्येति कुत इत्याशङ्क्याह—शोको हीति ॥

उपलोचनम्

भावो हेतुः स्यात् । तथा हि—हृदिप्रये “निहतसहचरीविरहकातरशौञ्चात्तन्मनितः” इति पदस्यार्थ एव दर्शनीयः—निहत सहचरीविरहकातर शौञ्चः, विभावः, आक्रन्दध्वानुभावः, ताभ्यां जनितः—इति । एव विवरणे “विशुषा पतिना तेन शौञ्चेण सहचारिणा” इति रामायणपदस्य उपधातुग्रहः स्यात्, सहचरणशीलता च सहचारिपदप्रत्ययार्थो वाङ्मयिरभि-
सहित सम्प्रयुद्धादिति सहचारिपदविवरणस्तथा “सहचरीविरहकातर” इति पदं प्रयुक्तयथा
सहृदयचक्रवर्तिना ध्वनिवारेण—इति च ज्ञातुं शक्यते । एतदभिवभावेन लोचने “निहत
सहचरीति विभाव उक्तः, आक्रन्दितध्वनेनानुभावः” इत्युच्यते । अत्र लोचनग्रन्थे “निहत
सहचरीति” इत्यन्तेन “निहतसहचरीविरहकातर” इत्यस्य भागस्य प्रतीकोपादानम्,
न तु निहतसहचरस्य सहचरीशब्देन अन्वयोऽभिप्रेतः । अञ्जनाभिधे लोचनव्याख्यानं
अस्मिन् प्रकरणे “मा निपादः” इत्यादिप्रामाण्यपराविवरणे ‘एकं पुमांश्च धाममोदिव
महृताभंमयथी’ इति उदयमाना वचनव्यतिरिक्तिरिति प्रकाशितमात्रपमेवोपपन्नमिति ॥

अत्रैव उद्धृते—राज्योत्तरवृत्तकाम्पमीमासायां वरोक्षनसरे मुद्रितायां सप्तमे पुटे
एव उदयते—“निपादनिहतसहचरीक शौञ्चयुवान कस्ममेङ्कारया गिरा बन्धन्तुदीक्ष्य शोकवान्
श्लोकमुज्जगाद” इति । अस्य ध्वन्यालोकानुशादस्तस्य ग्रन्थस्य का गतिः ? अनेदमनुवेधयम्—
“निपादनिहतसहचरीक शौञ्चयुवानम्, कस्ममेङ्कारया गिरा च शौञ्ची कन्दन्तीमुदीक्ष्व” इति
पाठेन भवितव्यम्, स च पाठः मुद्रितपुस्तकादसंभूतेषु कोटेषु विपर्यस्तः स्यात्, समानान्
तथा अभ्युद्दिष्टे पाठे निहतसहचरीक स्वस्तसाहचर्यं शौञ्चयुवा विभाव उपात्तः—इति ।
अतः परं सङ्गदया प्रमाणमित्यलं विस्तरेण ॥

१ क स य ‘मा निपाद माहि
तम्’ अर्थः ।

२ व ‘ननु नातिः ।

३ ग ‘स नातिः ।

४ न ‘कान्वायेति’

लोचनम्

करुणस्य तर्च्यणागोचरात्मनः शोकः स्थायिभावः । शोके हि स्थायिभावे ये विभावानुभावाः तैस्तमुचिता चित्तवृत्तिः चर्च्यमाणात्मा ॥ इत्यौचित्यात् स्थायिनो रसतापत्तिरित्युच्यते ; प्राक्स्वसंविदितं परानुगितं च चित्तवृत्तिजातं संस्कारकमेव

कौमुदी

शोकस्तथाभिधावृत्तिविषयत्वादित्यर्थः । करुणस्याविभाव इत्यत्र विग्रहं दर्शयति—करुण-
स्येति ॥ करुणस्य लौकिकशोकापेक्षया व्यतिरेकं दर्शयितुं स्वरूपमाह—तच्चर्च्यणागोच-
रात्मन इति ॥ शोकस्य या चर्च्यणा तदीयविभावसमुचितचित्तवृत्तिचर्च्यणोपप्लवता तदात्मनस्तस्य
आत्मादापरपर्यायस्य आनन्दघनस्य संवेदनस्य गोचरो योऽर्थः स करुणरस इत्यर्थः ।
ननु यदि स्थायिभावादस्य एव तद्विच्छिन्नः कश्चिदलौकिको रसः तर्हि स्थायी
भावो रसः ; इहापि “शोकः श्रेष्ठतत्त्वमागतः” इति च सकलसत्त्वविसृद्धदण्डव्यवहारभूमिषु
स्थायिनो रसतापत्तिव्यवहारो विरुज्यतेत्याशङ्क्य स्थायिभावस्य रसचर्च्यणोपयोगिव-
नियन्धनोऽपमौपचारिको व्यपदेश इत्याह—शोके हीति ॥ शोक इत्युपलक्षण रसादेः ।
स्थायिनोऽपि यदि स्थायिभाव एव रसीभूत इत्यास्थीयेत, तर्हि प्राचीनानुमानिकी
स्थापिप्रतीतिरपि रसरूपा स्यात् । न च अनुमानरूपायाः प्रतीते रसात्मकत्वम्, तस्या
अलौकिकत्वात् । अतः स्थायिनियतविभावसमुचितचित्तवृत्तिचर्च्यणागोचरः कश्चिदलौकि-
कोऽर्थो रस इति स्थायिनो रसीभावव्यपदेश औपचारिक एव, न तु स्थायिन एव रसात्मका-
पर्यपेक्षया मुख्य इत्यर्थः ॥ औचित्यादिति ॥ उपयोगित्वनिमित्तादुपचारादिति यावत् ॥
यदाह—औचित्यं तु तत्स्थायिगतत्वेन प्रसिद्धानामधुना चर्च्यणोपयोगितया
विभावादिमायाच्छ्रवणादिति । इतरचित्तवृत्तिसमग्रहितस्थापिचित्तवृत्ते रसचर्च्यणानिमित्तत्व-
मुपचाराधीनं दर्शयति—प्राक्स्वसंविदितमिति ॥ व्यवहारदशायां स्थस्मिन्नात्मनि
संविदितम् इदानीं विष्णुपादिप्राक्दर्शनात् परस्मिन्ननुमीयते ; तदनन्तरं संस्कारोद्बोधः,
तदनन्तरं निर्मलतया हृदयस्य संश्रवः, तदनन्तरं तन्मयीभावः—इत्येवं स्थायिचित्तवृत्ते चर्च्यणो-
पायत्वात् स्थायी भाव एव रस इत्युपचर्यत इत्यर्थः । एतच्चोत्तरं रसविचारे धितनिश्चयत

१. क. घ. ‘न चर्च्यण’
२. ग. ङ. ‘शोकः’ नास्ति ।
३. य. ‘तत्त्वसमुचिता’

४. क. ख. ग. ‘चर्च्यणात्मा’
५. ल. य. ‘धृति’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

प्रतीयमानस्य चान्यप्रमेददर्शनेऽपि रसभावमुखेनैवोपलक्षणम्, प्राधान्यात् ॥

उच्यते

हृदयसंवादमादधानं चर्चणायामुपयुज्यते यतः । ननु प्रतीयमानरूपमाह्वाना, तच्च त्रिभेदं प्रतिपादितम् ; न तु रसैकरूपम् ; अनेन चेतिहासेन रसस्यैवामभूतत्वमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य अमुपगम्यैवोक्तस्याह—प्रतीयमानस्य चेति ॥ अन्यो भेदो वल्लभ-
कात्मा । भावग्रहणेन व्यभिचारिणोऽपि चर्च्यमाणस्य तान्मात्रविश्रान्तावपि स्थापि-
चर्चणापर्यवसानोचितरसप्रतिष्ठापनवैयर्थ्यापि प्राणत्वं भवतीत्युक्तम् । यथा—

“नलं नल्लोकेन विद्ययन्ती विरतयन्ती वल्लभं विलोभम् ।

आमन्त्रमाशिक्षितनूपुरेण पादेन मन्दं मुपमाळिखन्ती ॥”

कौमुदी

इति तत एव स्पुष्टतरमवशेषमिति नेह प्रतन्यते । मन्थादौ प्रतिहातस्य ध्वनेः
काव्यात्मत्वस्थोपपादनमनया कारिकया क्रियत इति यदुक्तं तदयुक्तमिति शङ्कते—
नन्विति ॥ रसश्चैक्यविषयत्वादितिहासस्य न त्रिविधप्रतीयमानकाव्यात्मप्रसाधकत्वं
घटत इत्यर्थः । ननु भावग्रहणमतिरिक्तमिव रसस्यैवोदाहरणे प्रस्तुतत्वादित्याह पाह—
भावग्रहणेनेति ॥ व्यभिचारिणोऽपीति ॥ लज्जादेर्भावस्य, तावन्मात्रे व्यभिचारिण एव
स्वरूपमात्रे, विश्रान्त्यभावेऽपि प्राणत्वं काव्यात्मत्वं भवतीत्यन्वयः । विश्रान्तिधानत्व-
लक्षणं हि जीवितत्वम्, तस्याभावेऽपि जीवितत्वस्य भावो विरुद्ध इत्यपिशब्दार्थः ।
ननु व्यभिचारिचर्चणायाः स्थापिचर्चणापर्यवसायित्वात् तदुचितरसप्रतिष्ठापान्तिमुखेन प्राणत्वं
न सत्सङ्गेवेति नेत्याह—स्थायिचर्चणेति ॥ अत्रापि पूर्ववाद्भिरोच्चार्यः अपिशब्दः । कर्षं
तर्हि तस्य प्राणत्वमपीत्यत उक्तम्—चर्च्यमाणस्येति ॥ चर्च्यमाणतासारेमेव हि रसस्यापि
रसत्वं जीवितत्वं च । ता तु व्यभिचारिणोऽपि यदि सम्पक् स्तोचितविभाषादिप्रयोजना-
वशात् यदाचित् संपनीपयेत्, कदास्यापि जीवितत्वं निरूपयति भावः ।

१. क. ख. ग. 'वन' नास्ति ।

२. क. घ. 'च' ग. 'अथेति चेद्व' ।

३. क. घ. 'उक्त' नास्ति ।

४. घ. ड. च. 'व' नास्ति ।

५. क. घ. ग. घ. 'ग्रहण' ।

६. क. ख. 'चदित' ।

७. घ. 'अवाप' ।

८. ग. 'ननुप्राणवत्त्वम्' ।

९. क. ख. 'प्राणवत्त्वम्' ।

१०. घ. 'मनक्रीडि' नास्ति ।

लोचनम्

इत्यत्र लज्जायाः । रसभावशब्देनै तदाभासतत्प्रशमावपि संगृहीतावेव, अवान्तरवैचि-
 श्येऽपि तदेकरूपत्वात् ॥ प्राधान्यादिति ॥ रसपर्यवसानादित्यर्थः । तावन्मात्रविश्रान्तावपि
 चान्पदौन्दर्वैलक्षण्यकारित्वेन वस्तुलंकारार्थेनोरपि जीवितत्वमौचित्यादुक्तमिति भावः ॥

कौमुदी

अस्योदाहरणमाह—यथेति ॥ अत्र हि नस्तद्विग्रहयिलोच्यलपविग्रतेनकलनूपुरनिनद-
 रुचिरचरणकिसलयविलेखनलक्षणैः सम्यगायोजितैः अनुभावैरभिव्यज्यमानः समु-
 चितशृङ्गाररसप्रतिष्ठाप्राप्तिमनपेक्ष्यैव चर्यणोपाकृतो लज्जाशयो भावः काव्यजीवित-
 त्वेन सहृदयद्वन्द्वमणिमुकुरतलमधिशेत् एव । तदाह—अत्र लज्जाया इति ॥ प्रागल्भ्य-
 मित्यनुपपन्नं योज्यम् । एवं रसभावयोः काव्यात्मत्वमुपपाद्य परिसंख्यानमपाचदा-
 मासतत्प्रशमयोरपि तथात्वमस्तीति वक्तुमाह—रसभावशब्देनेति ॥ संगृहीता-
 वेवेति ॥ एवकारेण रसभावयोरैव महणादितरयोर्जीवितत्वशङ्का व्यपच्छिद्यते ।
 अपथा एवकारः क्रममञ्जनेन “रसभावग्रहणे[शब्दे]नेव” इत्यत्र घटनीयः । ननु “अनौचित्येन
 तदाभासः” इत्यादिना तद्वेदस्य प्रतिपादनात् कार्यं रसभावशब्देन तयोः संग्रह इति
 शङ्का परिहरन् हेतुमाह—अवान्तरेति ॥ तद्वेदस्य विषयभेदोपाधिकृतात्वात् स्वरूप-
 भेदस्य चाभावात् अन्तरङ्गभूतस्वरूपैक्योपादानेन तन्निमित्तप्रवृत्तिकेन शब्देन
 तासंग्रहो नानुपपन्न इत्यर्थः । ततो रसादिष्वनेः प्राधान्यम्, इतरयोस्तदभावे वेत्याशङ्क्याह
 —रसेति ॥ परत्वलङ्कारार्थेनोरिति शेषः । कथं तर्हि तयोः जीवितत्वोद्धोपणमित्यत्राह
 —तावन्मात्रेति ॥ स्वरूपमात्रपर्यवसानाभावकृतं हि रसपर्यवसानम् । तथाभावे सति
 यद्यपि जीवितत्वमुचितम्, तथापि रसादिष्वनिगतान्यशब्दादि[शब्द]वैलक्षण्यकारित्वगुणयोगा-
 दौपचारिकं जीवितत्वं न मुख्यमित्यर्थः । “तावन्मात्रविश्रान्तौ” इति पाठे रसमात्र-
 विश्रान्तावित्यर्थः ॥

च. 'चान्प...त्वेन' नास्ति ।

घ. 'चान्पशब्द'

१. क. ख. 'लज्जाया'

२. च. 'लज्जाया'

३. क. ख. 'च' जगिहः ।

४. क. ख. ग. च. 'विश्रान्तौ'

५. ग. ख. घ. 'मन्यशब्दे'

६. क. ख. ग. घ. च. 'अनेः'

७. घ. 'जीव'

८. ग. 'स्त्रीनित्यात्'

अन्यालोकः

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःप्यन्दमाना महतां कवीनाम् ।
अंलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्रुतन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥ ६ ॥

छोचनम्

एवमितिहासमुखेन प्रतीपमानस्य काव्यापता प्रदर्श्य खैसमिहिसिद्धमप्येतदिति दर्शयति—सरस्वतीति ॥ वारूपा गगनतीत्यर्थः । वस्तुशब्देनार्थशब्द तत्त्वशब्देन च वस्तुशब्द व्याचष्टे—निःप्यन्दमानेति ॥ दिव्यमानन्दरस स्वयमेव प्रस्तुतानेत्यर्थः । यदाह भट्टनायकः—

“वाग्धेनुर्दुग्धं एकं हि रसं यद्वाल्लृप्त्तया ।
तेन नास्य समं स स्यादुद्बुधैरेवेगिभिर्हि यः ॥”

कौमुदी

समन्तरकारिकाया अपि यद्यपि काव्यामलप्रसाधक्यमविशिष्टम्, तथापि तद्विषयप्रमाणात्तरप्रदर्शनेन तदुद्दिष्टमनिवृद्धनत्वादावर्थमनाशङ्क्यमित्याह—एवमिति ॥ न केनचित्प्रतीतिहास एवात्र प्रमाणं स्वसंवेदनमपीत्यर्थः । तेन स्वप्रत्यक्षसिद्धत्वादस्य तानपहन्तीयकमर्थस्य समर्थितम् । परिभाषा यत् अर्थवस्तुशब्देनोक्तं तदेव वृत्तौ वस्तुतत्त्वशब्देन व्याख्यानाभिप्रायणोक्तम् । अर्थश्चासौ वस्तु चेति अर्थवस्तु, अर्थशब्दोऽत्र वस्तुवाचकः, वस्तु चातत्त्वमपि भवति, न त्विदं तथेति सारत्वं यातयितुं तत्त्ववाची वस्तुशब्द इति नायतरसैवार्थमित्याह—वस्तुशब्देनेति ॥ किं तद्वस्तुतत्त्वमित्याकाङ्क्षाया निःप्यन्दमानेति षडव्याख्याने स्थित्वा लोकोत्तरानन्दसंवेदनरूपरसात्मकमित्याह—दिव्यमानन्दरसमिति ॥ निःप्यन्दमानेति प्रबोध्यव्यापारपरमपीह प्रबोजकव्यापारपरमवगन्तव्यमित्याह—प्रस्तुतवानेति ॥ स्वयमेवेति ॥ स्वसौभाग्यमहिम्नैवार्थानपेक्षया ॥ अत्र भट्टनायकमणितिं सरादयति—यदाहेति ॥ यामेव काव्यामलतया

१ क स 'अनलोकसामान्यं प्रतिभावि

शेष परिस्रुतत्वं सामान्यवनादि

२ य प्रति

३ य 'तत्त्व' स 'वस्तु'

४ क 'अर्थशब्देन वस्तुशब्दं वस्तु

शब्देन वस्तुशब्दं च वस्तु वस्तुशब्दे व्याचष्टे ।

५ न 'शब्दे च

६ क स य 'निःप्यन्द'

७ य 'वस्तुवन्ति

८ ग 'यथा' य 'यदाह'

९ 'यथा' य 'यदाह'

१० क स 'वस्तुम'

अन्यलोकः

वैस्तुतत्त्वं निःप्यन्दमाना महतां कवीनां सरस्वती बलोकसामान्यं

लोचनम्

तदावेशेन विनाप्याक्रान्त्वा हि^१ योगिभिर्दुहते । अत एव

“यं सर्वशेषाः परित्यज्य वत्सं भेरो स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

भ्रात्यन्ति रत्नानि गद्दीपधीध पृथूपदिष्टां दुदुहर्धरित्रीम् ॥”

इत्यनेन साराप्रपञ्चेस्तुपाक्रान्तं हिमवत उक्तम् ॥ अभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तमिति ॥

कौमुदी

परिणममाना धेनुः, बाळे बालनदनभिज्ञे उपासके वत्से च ; शृण्वा काङ्क्षणेन खेदेन च ;
एकं दिव्यं रसं दोग्धि । हिः प्रसिद्धौ । यत् यस्मात् बालशृण्वा दोग्धि तेन तसौ हेतोः ।
यो रसो योगिभिर्दुहते स नास्य शृण्वा प्रस्तुतस्य रसस्य समः स्यात् ; किन्तु ततोऽति-
दूरमर्गश्च पर्वणि निषिरात इत्यर्थः । असम्भवे निवर्क्षितं हेतुमाह—तदावेशेनेति ॥
तदावेशो रसावेशः । अपिरेवार्थः । आक्रान्त्वा प्रत्याहारादिप्रयत्नपरम्परारूपपरिपीडनो-
पायाश्रयेणेत्यर्थः । रथमासादितपरिपाकनिशेषस्य फलभेदेः प्रयत्ननिर्वर्तितपाकफला-
पेक्षया स्यादुतातिरेकस्य लोके दृष्ट्यादित्यर्थः । आक्रान्तिदुग्धात् स्वयंप्रस्तुतस्य साति-
शयत्वे गमरुमाह—अत एवेति ॥ भेरुदोषधृक्कर्तृके पृथिव्योदोदने हिमवतो वासावा-
मिधानेनेत्यर्थः । यथा गोः खेहस्तुतं पयः प्रयमं वत्स एव पिबति, तत्पौतशेषं
दोग्धारो दोहनपूर्वमुपयुज्यते, तथात्र हिमवानेव पृथिव्याः सारभूतानामभेभवाना
वस्तुनां पात्रमभूदित्यनेन भेरोः किमपि लोकोत्तरत्वं दर्शितमित्यर्थः । परिस्फुरन्ता-

१. क. ख. ‘वस्तुतत्त्वं, व्यनक्ति’

नास्ति ।

२. घ. ङ. च. ‘हि’ नास्ति ।

३. क. ख. ‘वासावि, परिशील्य’ नास्ति ।

४. ङ. च. ‘परिशृ, ... शीम्’ नास्ति ।

५. घ. ङ. च. ‘साराय’

६. ग. ‘प्रवित्’

लोचनम्

प्रतिपत्तुन् प्रति सा प्रतिमा नातुमीयमाना, अपि तु तदादेशेन भासमानेत्यर्थः । यथोक्तमस्म-
दुपाध्यायमद्वैतैतेनै—“नायकस्य कवे श्रोतु समानोऽनुभवस्ततः” इति । प्रतिमा अपूर्व

कौस्तुभे

परपत्यैवानिव्यञ्जकत्वोक्त्या कवेरेव श्रोतुरपि प्रत्यक्षापभागेन सा प्रतिमेति दर्शितमिव्याह
—प्रतिपत्तुन् प्रतीति ॥ बहुवचनेन समुल्लभोक्तुर्वर्गसाधारण्यं द्योतितम् । परिस्फुरता
हि साक्षात्कारोचरता । सा तु प्रथम कवयेन समरिणी, प्रतिपत्तु सद्दयस्य तु सा
अनुमानविषयतया परोक्षैवेति भाशङ्कि, प्रतिपत्तुन् प्रत्यपि सन्निवादिप्रकाशवत् प्रयक्षैर ।
इदमत्र वस्तुतत्त्वम्—कविर्हि सुकुमारमनसा राजकुमारप्रायाणामास्वादपुरस्कारेण चतु-
र्वर्गोपायव्युत्पत्तिसापिपादविषया काव्य चिकीर्षु चिकीर्ष्यमाणकाव्यनिबधनी[नाभूत]-
मिमात्रादिधो ननास्वादनीयरसामृतप्रवाहेण प्रथम स्वप्नेन परिपूरितगम्भीरतर-
निजहृदयमहाहृदो भूरा महाविष्ट इयोमत्त इव काव्य वहि प्रसार्य श्रोतृणा-
मपि सद्दयानामामसमानयोगक्षेमता सप्तादयति, तेन तेषां काव्यजनिता
प्रतीतिर्ननुमानतुल्यरूपा, किं तु साक्षात्कारकल्पैव—इति । अत्राभिपुक्तोक्तिं
सप्तादयति—यथोक्तमिति ॥ यथा नायकस्य रामादे कथा[तथा]रसाविष्टस्य विशिष्टस्य
कवे कथा[तथा]काष्ठाधिष्ठितसद्दयभावस्य श्रोतुरिति कव्यनाममण्डपमाना तादृशरसो
मिमात्रानिमज्जनो मज्जनव्यतिरिक्तकाम्यावबहृदयाना कविसद्दयाना न भेदयार्तापीत्यर्थः ।
प्रतिमा नाम प्रत्यक्षा दृष्टि । प्रत्यक्षं च जगदुदरविपरिवर्तिनामितरेषां वा
स्वेच्छानि स्थदमात्रादनुक्षणमभिनवाभिनववैचित्र्यविशेषशतसहस्रोत्सृपितुरागम् । एतदाह
—अपूर्वेति ॥ अपूर्वतया पूर्वस्य वस्तुनो निर्माणे, अथवा अपूर्वस्यैव वस्तुन निर्माणे ।
यदाह —“प्रज्ञां नयनयो मेघशालिनीं प्रतिमां विदुः” इति । वामनोऽपि—“कपिल-
बीज प्रतिमानम्” इति । तथा चाह “द्वे वर्मनी गिरा देव्या
शास्त्रं च वविर्म्म च । प्रज्ञोपज्ञं तयोराय प्रतिमोद्भवमतिमम् ॥” इति ।

१ य 'प्रतिमानुमीया नापि छिन्देन
२ क य 'बहुकम्'

३ य 'लोचनं य 'त पेन
क 'छिन्देन च 'छिन्देन

ध्वन्यालोकः

प्रतिभाविशेषं परिस्फुरन्तमभिव्यनक्ति । येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि
संसारे कालिदासप्रभृतयो द्विजाः पश्यन् वा महाकवयो^१ गण्यन्ते ॥
इदं चापरं प्रतीयमानस्यार्यस्य सद्भावसाधनं प्रमाणम्—

लोचनम्

वस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा । तस्या विशेषो रसावेशवैशर्ष्यसौन्दर्यकाव्यनिर्माणक्षमत्वम् । यदाह
मुनिः— “कवेरुत्कर्णतं मानम्” इति ॥ येनेति ॥ अभिव्यक्तेन स्फुरता प्रतिभाविशेषेण
निमित्तेन महान्नित्यगणेनेति यावत् ॥

इदं चेति ॥ न केवलम् “प्रतीयमानं पुनरन्यदेव” इत्येतत्कारिकात्प्रचितौ
स्वरूपविषयभेदादेरैव, यारद्विजसामग्रीर्निर्वच्यमपि वाच्यातिरिक्तदे प्रमाणमिति यावत् ॥

कौमुदी

यथोक्तविशेषशालिन्याः प्रतिभायाः किं विशेषान्तरमिच्छाशङ्क्याह—तस्या इति ॥
रसावेशः कवेः प्रतिभाया एव वा ; तेन हेतुना यद्वैशर्ष्यं लोकपारापतितावस्था-
परित्यागेन निर्मलीभावं, तेन यत् सौन्दर्यं लोकोत्तरमस्यान्तरपरिग्रहलक्षणम्, तदेव स्वरूपत
इदमोदगिति व्युत्पादयितुमशक्यत्वात् तत्कार्यलिङ्गमुखेन दर्शयति—काव्यनिर्माणेति ॥
न शब्दार्थसंघटनमात्रे ; नापि गुणालङ्कारसुन्दरशब्दार्थरचनमात्रे ; अपि तु एतदभिधास्य-
मानप्रतीयमानानुप्राणिते मुख्यभूते काव्यनिर्माणे विषये समर्थत्वम् ; तच्च तपाविध-
काव्यनिर्मितिकार्यदर्शनादवसेयमिति भावः । उक्तप्रकारेण व्यख्यातार्थे मुनिवचनं मानयति
—यदाहेति ॥ येनेति यच्छब्दो न सरस्वतीरुतृकाभिव्यक्तकव्यरूपवाक्यार्थ-
परानर्शकः ; अपि ॥ विशिष्टप्रतिभाविशेषपरामर्शक इत्याह—अभिव्यक्तेनेत्यादि ॥ मदा-
कथितवगणना महाकवित्वेन गणनेत्यर्थः ॥

‘इदं चापरम्’ इत्यादिषुतिप्रत्ययेन समनन्तरकारिकायाः कव्यात्मस्वप्रतिपादककारि-
काद्वयान्तरितया “प्रतीयमानम्” इतर[इति] कारिकया सम्बन्धो वर्ण्यते इत्याशयेनाह—न

१. क. य. ‘इति’
२. क. ख. ‘इति’ अधिकः ।
३. व. ‘वेत्तारपत्तौन्दर्यम्’
४. घ. ‘वैश्वक्लमत्व वाच्यानिर्माणक्षमत्वम्’

५. य. ख. ग. ‘महाकविगणना’
६. क. ख. ‘श्रवण’
७. घ. ‘वैश्वानरावय’

ध्वन्यालोकः

शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।

वेद्यते स तु काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् ॥ ७ ॥

शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेऽपि परं न वेद्यते सोऽयं यस्मात् केवलं काव्यार्थ-
तत्त्वज्ञैरेव ज्ञायते । यदि च वाच्यरूप एवासौवर्धः स्यात्तर्ह्यभ्यवाचक-

छेत्तनम्

वेद्यत इति ॥ न तु न वेद्यते, येन न स्यादसाविति भावः । काव्यस्य तत्त्वभूतो

कौमुदी

केवलमिति ॥ ननु तथा स्वरूपभेदो विषयभेदो नाभिहितः ; कथं तदुक्तसमुच्चयार्थ-
व्यकारः इत्यत उक्तम्—कारिकासूचिताविति ॥ अन्यदिति स्वरूपभेदः ; एवेति विषयभेदश्च
सूचितः ; इतरथा अन्यतरवैफल्यं स्यादित्यर्थः । यैव हि वाच्यप्रतिपत्तौ सामग्री शब्दार्थ-
शासनज्ञानात्मिका न सैव व्यङ्ग्यप्रतीतावपि ; किन्तु ततोऽन्या रसचर्बणसमर्पसमधिक-
विमलमतिमुकुरशाखिताल्लक्षणा । तत्र यदि वाच्यव्यङ्ग्यपरेकात्म्यमेव स्यात्, तर्ह्येक-
सामग्रीवेद्यत्वमेव स्यात् । अतो भिन्नसामग्रीजन्यज्ञानवेद्यत्वादपि व्यतिरेकः प्रतीयत
इत्यर्थः । “वेद्यते स तु” इत्येतदप्ययोग्यग्रन्थेदमुक्तेन विधेयकषेटी निविशत इत्याह—न
त्विति ॥ कुतो वेदनाभावस्य नियेष इत्याशङ्क्य तत्सार्थसत्तानिश्चितिहेतुत्वादित्याह—येनेति ॥
“काव्यतत्त्वार्थमात्राविमुखानाम्” इत्यत्र काव्यस्य तत्त्वं काव्यमेव वा तत्त्वं तत्सार्थ इति
विमहो मा ह्यपि ; किं तु वाच्यस्य देहांतापातिनो व्यावृत्त्यर्थमात्रमवाचितत्त्वशब्देनार्थस्येदं
निरूपणमित्याह—तत्त्वमृत इति ॥ इह सर्वत्रार्थशब्दो नानभिधेयवचनः स्वशब्दाभिधेय-
त्व[त्त्वस्य] निरस्तत्वात् ; किं तु अव्यर्थे प्राधान्येनेत्यर्थः, वाच्यत्सार्थस्य तं प्रति सर्वथा
पर्यवसानात् । स च यद्यपि मुख्यतया रसादिवेद्य, अत एवोक्तं मुनिना “काव्यार्थान्
भाजयन्ति” इति, तथापीह वस्त्वलंकारध्वन्योरपि वाच्यप्रेक्षयोत्कर्षः कियान् भवतीत्यभि-

१. क. ग. ‘हि’

२. क. घ. ‘च’ नास्ति ।

३. ग. ‘मत्सार्थ’

४. क. ‘तत्’ नास्ति ।

५. ग. ‘वाच्यरूप’

६. ड. ‘न’ नास्ति ।

७. क. घ. ग. ‘काव्यतत्त्व’

अन्यालोचः

स्वरूपपरिज्ञानादेव तत्प्रतीतिः स्यात् । अथ च वाच्यवाचकलक्षणमात्रकृतश्रमानां काव्यतत्त्वार्थमावनाविमुखानां स्वरश्रुत्यादिस्वरलक्षणमिवाप्रगीतानां गान्धर्वलक्षण-विदामगोचर एवासावर्धः ॥

लोचनम्

योऽर्पस्तस्य भाषणो वाच्यातिरेकेणानवरतं चर्वणा तत्र विमुखानाम् । स्वराः पङ्खादयः सतः । श्रुतिर्नाम शब्दश्च वैलक्षण्यकारि यद्वाप्यन्तरं तत्परिणामानां स्वरतदन्तराढोभय-भेदकल्पिता द्वाविंशतिविधा । आदिप्रद्वेगेन ज्ञान्यशक्यप्रामाण्यभाषाविभाषान्तरभाषा-देशीमार्गा गृह्यन्ते । प्रकृष्टं गीतं येषां ते प्रगीताः ; गातुं वा प्रारब्धा ईश्यादिकर्मणि रतैः ; प्रारम्भेण चान् फलपर्वन्तता लक्ष्यते ॥

कौमुदी

प्रापेणार्थवमुक्तम् । भाषणा नाम मानसो व्यापार आस्वादनादिपर्वार्थसर्वमेत्याह—तस्य भावना चर्वणेति ॥ वाच्यप्रतीयमानविधेयरहितानामपि संमुग्धदर्शनां काव्यश्रवणसमनन्तरं तदर्थचर्वणा दृश्यत एवेति तद्विमुखः कथमित्यत उक्तम्—वाच्यातिरेकेणेति ॥ वाच्यात् पृथङ्निष्कृत्य प्रतीयमानांशगोचरा चर्वणा न सर्वेषाम्, कतिपयानामेव तु संपर्षः । कदाचिद्वाच्यत्वातिरेकेण चर्वणेऽपि सति केपाचिद्वाच्यसंवलन-कृतानास्वाद्यविशेषान्तरपनिपातविनिपातविच्छिन्नप्रयुक्तिरेव संपाह—अनवरतमिति ॥ पङ्खादय इति ॥ तदाह मुनिः—“पङ्खश्च श्रवणश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा । पञ्चमो धैवतश्चैव निषादः सत वे स्वराः ॥” इति ॥

उपलोचनम्

“अप्रगीतानाम्” इत्येव श्रुतौ पाठः समादरणीयः । प्रगीतानामित्यस्यैव लोचने विवरणात् तस्यैव पाठो भवेदिति न भ्रमितव्यम् । “प्रारम्भेण चान् फलपर्वन्तता लक्ष्यते”

१. क. ख. ग. ‘ज्ञान्यार्थवत्तरप’
२. क. ख. ग. ‘श्रुत्यादिच्छेद’
३. क. ख. ग. ‘प्रगीतानां’
४. क. ख. ग. ‘भावना च’
५. क. ख. ग. ‘अनवरतचर्वणा’
६. क. ख. ग. ड. प. ‘व्यमानकारि’
७. क. ख. ग. ‘तत्परिणामानाम्’ नास्ति ।
८. क. ख. ग. ‘तत्परिणामानाम्’

९. क. ख. ‘आदिशब्देन’
१०. क. ख. ‘आदिप्रद्वेगेन’ नास्ति ।
११. क. ख. ‘वाच्यशतप्रामाण्यभाषाभाषा-न्तरभाषा’
१२. क. ख. ‘इत्यादि’ नास्ति ।
१३. क. ख. ‘कः’ नास्ति ।
१४. क. ख. ‘प्रारम्भे च’
१५. क. ख. ‘फलपर्वन्तता’

ध्वन्यालोक

एव वाच्यव्यतिरेकिव्यङ्ग्यस्य सद्भाव प्रतिपाद्य प्राधान्य तस्यैवेति प्रतिपादयति—

सोऽर्थस्ताद्व्यक्तितामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन ।

यत्नतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः ॥ ८ ॥

लोचनम्

एवमिति ॥ स्वरूपविषयभेदेन भिन्नसामग्रीज्ञेयत्वेन चेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञेया-
विलक्षणं कृत्य , सर्वो हि तथा यत्नते इत्येवता प्राधान्येन चोक्तसिद्धत्वं प्रमाणमुक्तम् ।

कौमुदी

एरमित्यनेन कारिकाद्वयप्रतिपादितेन [द्वित] प्रकरोऽवमृश्यत इति दर्शयति—
स्वरूपविषयभेदेनेति ॥ अनेन “प्रतीयमानम्” इति कारिकापर्यं सगृहीत ॥
भिन्नसामग्रीज्ञेयत्वेन चेति ॥ समन्तरातीतव्यतिकार्यसमूहः । कृत्यप्रत्ययस्य
प्राधान्यप्रतिपादनसमुचितमयमाह—अर्थाय इति ॥ एवमपि कथं प्राधान्यसिद्धि-
तः प्रमाणोपपादयति निमित्तप्राद—सर्वो हीति ॥ तथेति ॥ विशिष्टशब्दार्थबुधुः सामप्रका-

उपलोचनम्

एष लोचनवारोचि प्रगीतपदस्य द्वितीयविवरणविषया । प्रथमविवरणे गीतस्य प्रकृत्य-
च अभ्यासपाठयोग्यतया नैकशब्दत्वम् । एतदेव पञ्चमिप्रेतम् “कल्पयन्तता” इत्यत्र ।
एव प्रगीतपदार्थवजने स्वयमेव शुचिय नमयवोक्तेन “अप्रगीतानाम्” इत्यस्य
‘अभ्यासादिध्यागिगमनीयमानकौशल्यद्वितानाम्’ इति प्रवृत्तानुगुणमर्थं जानीयुरिति
लोचनवारणामभिव्यक्तिः ॥

“सर्वो हि तथा यत्नते इतीवता”—इति लोचनपाठ सर्वत्र दृश्यते । कौमुद्या
मन्त्रे च छ एव पाठो स्मर्यते । तथापि अत्र “इति यत्न” इति पाठेन समधिक
प्रवृत्तानुगुण्य भवमानेन भवितव्यमित्यभ्युपगमे । ‘कथा’ “प्रत्यभिज्ञेयौ” इत्यत्र दृश्यमानेन
इत्यप्रत्ययविशेषेणेत्यर्थः ॥

१ ॥ “अथय” अधिक ।

२ ग “प्र-” उपवि

३ क य स्वरूपभेदेन विषयमन्त्र

४ य विषय

५ क र ग “अथि” अधिक ।

६ क र य “प्राधान्ये

७ क य “प्रतिष्ठ-” न “प्रति

८ “सिद्धत्वं”

लोचनम्

नियोगार्थेन च कृत्वेन शिक्षात्मक उक्तः । प्रत्यभिज्ञेशब्देनेदमाह—“काव्यं तु जातु जायेत कस्यचित् प्रतिभावतः” इति नयेन यद्यपि स्वयमेवैतत् परिस्फुरति तथापीदमित्येवमिति विशेषतो निरूप्यमाणं सहस्रशास्त्रीभवति । यथोक्तमस्मत्परमगुरुभिः श्रीमदुत्पलपादैः—

“तैस्तैरप्युपपाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके

कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रक्तुं यथा ।

“लोकरूपं तथानवेक्षितगुणस्यात्मापि विज्ञेयश्रो

त्रैवालं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता ॥” इति ।

कौमुदी

रेणैवार्थः ॥ इत्येति ॥ अहंत्वामिधानेनैवेत्यर्थः । शब्दार्थयोः प्रत्यभिज्ञानार्हत्वं सार्थजनीनप्रत्यभिज्ञासितत्वोपलम्भादवगम्यत इति तदहंत्वोक्त्या तदितरैलक्षणेन प्राधान्यं लोकप्रसिद्धिप्रमाणात् प्रतीयत इत्यर्थः । न केवलमहंत्वार्थ एवायं कृत्वा, नियोगार्थोऽपीत्याह—नियोगार्थेन चेति ॥ नियोगार्थे चास्य श्रोतृजनशिक्षाविशेष-फलपर्यन्तत्वसिद्धिरित्याह—शिक्षाक्रम उक्त इति ॥ तर्हि ‘यहतः प्रति-पत्तव्यौ’ इति वक्तव्ये “प्रत्यभिज्ञेयौ” इति वदतः कोऽभिप्राय इत्यत्राह—इदमाहेति ॥ त्रिशब्दः शास्त्रादिभ्यो विशेषबोद्धकः । कवेः कर्म काव्यम् । तमेव विशेषमाह—जातु जायेत कस्यचिदिति ॥ इह जन्मनि समनन्तरजन्मनि वा ततोऽपि दधीयति वा कस्यचित् मनुष्याणां सहस्रेषु । कोऽसाविति चेत् प्रतिभावत इति ॥ न तु विपश्चितोऽपीत्यर्थः । तस्यापि कस्यचिदेव रसावेश-विशदसुन्दरहृदयस्य न सर्वस्य प्रतिभावतोऽपि, एतत् काव्यतत्त्वं तथा ॥ एतदिति ॥ सामान्येनैवेति ॥ सहस्रशास्त्रीभवति ॥ न पुनरेकरूपतया निर्धारयितुं पार्यत इत्यर्थः । ननु स्फुटतरपरिस्फुरणोचरीभवतः कथमनवधारणीयत्वावधारणमित्यत्राह—तद्विषय-लोकप्रसिद्धविषयनिदर्शनपरमभियुक्तोक्तिमुदाहरति—यथोक्तमिति ॥ भट्टेन्दुराजस्य साक्षात् स्वगुरोर्गुरवोऽमी इति परमगुरुत्वं प्रत्यभिज्ञाप्रस्थानप्रवर्तयितृणामुत्पलदेवपादानाम् । यद्यपीयं श्रीमदीश्वरप्रत्यभिज्ञाशास्त्रान्ते सामान्यतोऽवगतस्यापि ईश्वरस्य विशेषावगममन्तरेण न फलपर्यन्तीभानलम इत्येतमर्थं निदर्शयितुं लोकप्रसिद्धतत्त्वादर्शयिष्यप्रदर्शनपरोक्तिः, तथापि तुल्यविषयत्वात् प्रस्तुतार्थोपपादकतयात्रोदाहृता ॥ तैस्तैरिति ॥ कान्तोपनामविषय-

१. क. ख. ‘जलैव तत्प्रतिष्ठापरीति’
ग. ‘अस्यैव तत्’

२. क. ख. ग. ‘इति’ अङ्कितः ।

३. ग. ‘विज्ञेयतो नि’ नास्ति ।

४. क. ख. ‘यदुक्तम्’

५. ग. ड. च. ‘लोकरूप...ओदिता’
नास्ति ।

६. क. ख. ‘श्रुणुः स्वात्मापि’

ध्वन्यालोकः

स व्यङ्ग्योऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन, न शब्दमात्रम् ।
तावेव शब्दार्थौ महाकवेः प्रत्यभिज्ञेयौ । व्यङ्ग्यव्यञ्जकान्यामेव हि सुप्रसुक्ताभ्यां
महाकवित्वलाभो महाकवीनाम्, न वाच्यवाचकरचनामात्रेण ॥

उपनम्

तेन ज्ञातस्यापि विशेषतो निरूपणमनुसंधानमप्यत्र प्रत्यभिज्ञानम् । न ॥
तदेवेदमित्येतावन्मात्रम् ॥ महाकवेरिति ॥ यो महान् कविरहं भूयासक्तिमाशस्तैः ।

कौमुदी

प्रयत्नातिमाः सूचितः । तैस्तैर्देवोपयचितकृतैस्तैरपुपयाचितैः] द्वीतौ प्रेपणात्मवृत्ता-
न्तनिवेदनादिभिः उपचारपुरस्तरनुनापितैः उपनतोऽपीति संगतिः । न केवलमुपगत एव
अन्तिके समीप एव स्थितोऽपि । अनेनानेकजननसमुचितपुष्पपरिपाकपरिप्रापितत्वं प्रतिमा-
नस्य प्रत्यादितम् । अन्तिके स्थित इति विमलतरमणिमुकुरतलप्रतिफलद्रूपत्वम् । लोकसमान
इत्यादिना परामर्शरूपप्रत्ययान्तगुणद्वये तस्य समप्रफलपर्यन्तपरिस्फुटतरावभासविपयत्वविहः ।
ननु 'तदेवेदम्' इत्येवरूप हि प्रत्यभिज्ञानं सर्वत्र प्रसिद्धम्, इह तु विशेषतो निरूपणरूपं
विज्ञानान्तरम् "प्रत्यभिज्ञेयौ" इति वाचोयुक्त्या विधिस्तितमिति विधायकमिदं वचन-
मपेक्षितं [त] विधागुप्तसमर्थमित्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञाशब्दार्थं निष्कृत्य निदर्शयति—तेनेति ॥
यतो न प्रायमिवेन सामान्यावगाहिज्ञानमात्रेण फलपर्यन्ततत्त्वतत्त्वानुभवलाभः,
विशेषावगमेद्ध्ये च तद्व्याप्तः, ततो हेतोरेत्यर्थः । विशेषतो निरूप्यते निश्चीयते येन तत्त्वं
तादृशमनुसन्धानरूपं ज्ञानमिह प्रत्यभिज्ञापदेन निष्कृतमित्यर्थः । महान्नक्तिवनिर्द्वीतौ
विज्ञानार्हत्वानियोगायोगमाशङ्क्याह—यो महानिति ॥ न कवित्वमात्रेण चरितार्थवत्
"भाकवित्वमधर्मीय मृतये दण्डनाय वा" इति उक्तदिशा । तेन विशिष्टं कवित्वमेवाशा-
सनाविषय इत्युक्तम्—महान् कविरिति ॥ ननु ध्वनेरेव काव्यात्मत्वात्तस्यैव प्राधान्य-
मभिधेयम् ; ध्वनिश्च व्युत्पत्तित्रयाश्रयेण शब्दार्थव्यापाराश्रयरूप इत्युक्तम् । इह तु

१. क ख 'कप्रकाशानतावर्त्य'

२. क क 'सर्व'

३. ग 'सङ्गत'

४. क ख, ग, क. 'निरूपणानुसन्धान'

५. क ख. 'महाकविरित्यहम्'

ग 'महाकविह'

६. क, ख. 'माशस्तै'

ग 'माशङ्क्ये'

लोचनम्

एवं व्यङ्ग्यपर्यार्षस्य व्यङ्ग्यकस्य शब्दस्य च प्राधान्यं वदता व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्यापि प्राधान्यमिति ध्वनति ध्वन्यते ध्वननमिति त्रितयमप्युपपन्नमित्युक्तम् ॥

ननु प्रथमोपादीयमानवाङ्मयवाचकतद्भावस्यैव प्राधान्यमित्यारङ्ग्य उपायानामेव प्रथममुपादानं भवतीत्यभिप्रायेण विरुद्धोऽयं प्राधान्ये साध्ये हेतुरिति दर्शयति—

कौमुदी

शब्दार्थयोरेव प्राधान्यमुक्तम् । अतस्तावेन ध्वनिः । न भावव्युत्पत्त्या ध्वननव्यापारोऽपि ध्वनिशब्दवाच्यः सपर्ययितव्य इत्याशङ्क्य तत्प्राधान्यस्य शब्दार्थरूपध्वनिप्राधान्योक्तावयुक्त-
सिद्धान्तदोष इत्याह—एवमिति ॥ व्यङ्ग्यनव्यापारप्राधान्यस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकप्राधान्यानि-
धाननान्तरीयकसिद्धित्वादनभिधानमित्यर्थः ॥

“इदानीं व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः” इत्यादिना समनस्तरकारिकया व्यङ्ग्यवादिप्राधान्येऽपि वाच्यादेः प्रथमोपादानयुक्तत्वोक्तिपरत्वमुक्तम्, तत्र कुतोऽयमयुक्तत्वशङ्कावतारः, कथं ॥ तन्निरास इत्याशङ्क्य शङ्कामुन्मील्यति—नन्विति ॥ वाच्यवाचकतद्भावस्येति ॥ द्वन्द्वैक-
यद्भावः । वाच्यश्च, वाचकश्च, तद्भावः वाच्यवाचकभावश्चेति ; यद्धि प्रधानं तदैव प्रथम-
मुपादातव्यम् । वाच्यादय एव प्रथममुपादीयन्ते, न व्यङ्ग्यादयः ; अतस्तेषामेव प्राधान्यं
न्याय्यम् । निमित्तं वाच्यादिकमेव प्रधानं भवितुमर्हति, प्रथममुपादीयमानत्वात् ; संप्रति-
पन्नम् । व्यङ्ग्यवादिप्राधान्ये तु दृश्यमानं प्रथमोपादानमयुक्तं स्यादित्यर्थः । उक्तशङ्का-
निरासस्य कारिकायां दृष्टौ चातुर्विजितत्वादभिप्रायमाविष्करोति—उपायानामिति ॥
“उपायमातिष्ठति पूर्वमुच्चैरुपेयमाणं जनता यथैव” इत्युक्तदिशा प्रथमोपादीयमानार्थं न
प्राधान्यगमकम्, प्रत्युत स्वव्याप्तोपाय[स्वव्यापकोपाय]त्वावगमनद्वारेणाप्राधान्यमेव गमयेत्
—इत्ययं हेतुः साध्यविपरीतव्याप्तत्वाद्विरोधो[विरुद्धो] नाम हेत्याभास इत्यर्थः । आलोका-
शब्दोऽयं न वरुणव्युत्पत्त्या प्रकाशगुणवाचकः ; भावव्युत्पत्त्या चाक्षुषज्ञानवचन इत्याह—

१. क. ख. ‘वचन’ अधिकः ।

२. ग. ‘उच्चैरुपेयम्’

३. क. ख. ‘उपप्रेषमाण’

४. ग. ‘तत्’ आरित ।

५. क. ख. ‘किं न’ अधिकः ।

६. ग. ‘उच्चैरुपेयम्’

७. ग. ‘प्राधान्येन’

धन्यालोकः

इदानीं व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः प्राधान्येऽपि यद्वाच्यवाचकावेव प्रथममुपाददते कवयः तदपि युक्तमेवेत्याह—

आलोकार्थी यथा दीपशिखायां यत्नवान् जनः ।

तदुपायतया तद्दुर्दर्थे वाच्ये तदादृतः ॥ ९ ॥

यथा ह्यालोकार्थी सन्नपि दीपशिखायां यत्नवान् जनो भवति तदुपायतया—
न हि दीपशिखामन्तरेणालोकः संभवति—तद्दुर्दुष्यङ्गचमर्थं प्रत्यादृतो जनो वाच्येऽर्थे
यत्नवान् भवति । अनेन प्रतिपादकस्य क्लेशव्यङ्ग्यमर्थं प्रति व्यापारो दर्शितः ॥

प्रतिपाद्यस्यापि तं दर्शयितुमाह—

यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः संप्रतीयते ।

वैच्यार्थपूर्विका तद्वत्प्रतिपत्तस्य वस्तुनः ॥ १० ॥

लोचनम्

इदानीमित्यादिना ॥ आलोचनमालोकः । वनितावदनारविन्दबिलोकनमित्यर्थः । तत्र
चोपायो दीपशिखा ॥

प्रतिपदिति भावे किम् ॥ तस्य वस्तुन इति ॥ व्यङ्ग्यरूपस्य सारस्येत्यर्थः ।

वीमुदी

आलोकनमालोक इति ॥ तस्यार्थनीयता अर्थनीयवस्तुविषयवृत्तेऽनुक्तम्—
वर्णितेति ॥ यस्यादेवमालोकनक्रियावचनत्वमालोकशब्दस्य नालोकाद्व्यगुणवाचकत्वम्,
अतः तत्र दीपशिखाया उपायत्वं सङ्गतमेवेत्याह—तत्र चेति ॥ चशब्दः तुशब्दार्थे ॥
भावै किंचिति ॥ प्रतिपादनक्रियावचन इत्यर्थः । तच्छब्देन प्रकृतो व्यङ्ग्यार्थो गृह्यते ।
“अन्यदेव वस्तु” इतिप्रदिहापि वस्तुशब्दः सारवचन इत्याह—व्यङ्ग्यरूपस्येति ॥
इह पदार्थवाक्यार्थसदोदरत्वं यद्वाच्यव्यङ्ग्यार्थप्रतिपत्त्योः दर्शितम्, तस्यान्यदपि प्रयोजन-
मस्तीति[ति दर्शयति]—अनेनेति ॥ जात्यन्तिकत्व सद्दृश्यभावस्य वज्रप्राप्तिः । एष

१. ग. 'अर्थो वाच्यो'

२. क. ज. 'जन' नास्ति ।

३. स. 'वाच्यार्थे'

४. क. ख. 'अर्थ' नास्ति ।

५. क. 'वाक्यार्थे'

६. क. छ. 'प्रतिपत्तस्य'

७. 'प्रतिपत्तस्य'

८. ख. 'वाक्य'

९. घ. 'आलोचन'

ध्वन्यालोकः

यथा हि' पदार्थद्वारेण वाक्यार्थस्यावगमः तथा वाच्यार्थप्रतीतिपूर्विका
व्यङ्ग्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः ॥
इदानीं वाच्यार्थप्रतीतिपूर्वकत्वेऽपि तत्प्रतीतिव्यङ्ग्यस्यार्थस्य प्राधान्यं यथा
न व्यालुप्यते तथा दर्शयति—

लोचनम्

अनेन श्लोकेनात्यन्तसहृदयो यो न भवति तस्यैव स्फुटसंवेद्य एव क्रमः ; यथा आपन्त-
शब्दपृच्छशो यो न भवति तस्य पदार्थवाक्यार्थक्रमः । काष्ठाप्राप्तसहृदयभाषस्य तु
धीक्यवृत्तकुशलस्थेय संक्षेपि क्रमोऽभ्यस्तानुभानाविनामादस्युत्पादिवदसंवेद्य इति दर्शितम् ॥
यथा न व्यालुप्यते इति ॥ प्राधान्यादेव हि' तत्पर्यन्तानुसरणरक्षणकत्वरिता

यैमुदी

इति वाच्यव्यङ्ग्यार्थनिष्ठः । तदीयाया बुद्धेरपरिचितविषयतया मन्दमन्दमेव सञ्चरण-
सम्भाषणादन्तरान्तरा विश्रान्तिसम्भवादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ किमिति
पुरुषविशेषनियतत्वेन क्रमपरिस्फुरणमुक्तम् ? सर्वस्यापि स क्रमो विद्यमानत्वादेव किं
न प्रतीतिपथमारोहेदिति, नेत्याह—काष्ठाप्राप्तेति ॥ सतोऽपि क्रमस्यासंवेदनं दृष्टान्तोक्त्या
निष्ठङ्गयति—अभ्यस्तेति ॥

उत्तरकारिकायां सतोऽपि क्रमस्य[स्या]लक्षणमुक्तम् । तस्य कथं प्राधान्योपपादकत्व-
मित्याद्याह्वापमाह—प्राधान्यादेव हीति ॥ प्रकर्षेण प्रथमं वाचीयते निधीयतेऽस्मिन्
बुद्धिरिति तत्प्राधानं तद्व्यापदेव हेतोः तत्पर्यन्ते प्रधानभूतप्रतीपमानपर्यन्तं यदनुसरणं
बुद्धेरनुधाशनं तद्विषयो रणरणक उत्कण्ठ्यतिरेकः तेन स्वरिताः सन्तः अत एव मध्ये
वाच्यप्रतीपमानयोरन्तराद्ये विश्रान्ति पदपञ्चछाये न कुर्वन्ति, तथा च का कया क्रमपर्या-
लोचनापामित्यर्थः । प्राधान्ये तत्प्रतिपत्तौ हेतुरित्यर्थः ॥ यथा न व्यालुप्यत इति ॥ किमु

१. क. ख. ग. 'हि' नास्ति ।	१०. क. ख. 'वाक्यार्थप्रतीति'
२. क. ख. 'वाक्यार्थप्रतीति'	११. ग. 'अनुसरण'
३. ग. 'व्यालुप्यते'	१२. क. ख. 'अनुसरण' नास्ति ।
४. क. ख. 'संवेद्यक्रमः'	१३. क. ख. ग. 'हि' नास्ति ।
५. ग. ग. ड. घ. 'संवेद्य क्रमः' नास्ति ।	१४. क. ख. ग. 'व्यालुप्यते'
६. ख. 'व्यालुप्यते'	१५. क. ख. ग. 'हि' नास्ति ।
७. क. ख. ग. 'वाच्यक्रमः'	१६. क. ख. 'अनुसरणस्वरिता'
८. क. ख. ग. 'प्रतिपत्तिपथः'	१७. ग. 'प्राधान्यादेव रणरणक-
स्वरिता'
९. क. ख. 'सहृदयवृत्ति'	१८. ग. ड. 'अनुसरणकत्वरिता'

दर्शयितुमाह—यथानीमिलदिना ॥ अथिका ।

घन्यालोक

स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्यार्थं प्रतिपादयन् ।

यथा व्यापारनिष्पत्तौ पदार्थो न विभाव्यते ॥ ११ ॥

यथा स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्यार्थं प्रकाशयन्नपि पदार्थो व्यापारनिष्पत्तौ न विभाव्यते विभक्ततया—

साधनम्

मत्पे विश्रान्ति न कुर्यत इति क्रमस्य सैतोऽप्यलक्षणं प्राधान्ये हेतु ॥

स्वसामर्थ्यम् आकाङ्क्षायोग्यताभिनियम ॥ विभाव्यत इति ॥ विशब्देन विभक्तलोकाः । विभक्ततया न भाव्यत इत्यर्थः । अनेन विद्यमान एव क्रमो न सवेद्यत ईत्युक्तम् । तेन यत् स्फोटमिप्रायेणासन्नेव क्रम इति व्याचक्षते तत् प्रयुत निरुद्धमेव । बाण्येऽर्थे

कौमुदी

प्रयुत प्रतिष्पत्तीत्यर्थः । पदार्थस्य वाक्यार्थप्रतिपादने किं सामर्थ्यमित्याकाङ्क्षायामाकाङ्क्षादि-
सहकारिसामर्थ्यमेव यार्थोत्पत्तिहेतुत्वात् सामर्थ्यशब्देन गृह्यत इत्याह—आकाङ्क्षेति ॥
वाक्यार्थप्रतिपत्तावपि पदार्थप्रतिपत्तिदर्शनात् कथं न विभाव्यत इत्युक्तमित्यतो
व्याचष्टे—विभक्ततयेति ॥ अनेनेति ॥ विभावनमात्रनिषेधेन वस्तुसत्ताया
अनुशानादित्यर्थः । कथं क्रमस्यासत्त्वं कार्यस्वरणयोः क्रमस्यावश्यभाषित्यादित्यत
उक्तम्—स्फोटमिप्रायेणेति ॥ अविभक्तरूपस्फोटवाक्यार्थपक्षानुसारेणेत्यर्थः ॥ विरुद्ध
मेवेति ॥ बाण्यन्तिरिक्तव्यङ्ग्यार्थासिद्धिर्धेत्यर्थः । कथं बाण्यार्थवैगुण्यं तत्प्रतीत्यनुदये प्रतीत्य-
मानार्थस्याप्रतीतिप्रसक्तेरित्यत आह—विश्रान्तिनिवन्धनमिति ॥ विश्रान्तिरेव निवन्धन
कारण यस्य ॥ तथा । एतद्विशेषणस्य फलमाह—अनेनेति ॥ सहदयलक्षणप्रदर्शन-

१ क ख 'प्रययदि'

२ अ एताथी

३ क ख लघोपलक्षणम्

४ क ख इत्यर्थः

ध्वन्यालोकः

तद्वत्सचेतसां सोऽर्थो वाच्यार्थविमुखात्मनाम् ।
युद्धौ तत्त्वार्थदर्शिन्यां 'झटित्येवावभासते ॥ १२ ॥'

लोचनम्

विमुखा विभ्रान्तिनिर्घन्धनं परितोपमलभमान आत्मा हृदयं येषामित्यनेन सचेतसा-
मित्यस्यैवाप्योऽभिव्यक्तैः । सहृदयानामेव तर्क्यं महिमास्तु, न कान्यस्यासौ कश्चिदतिशय
'इत्यग्राह'—अवभासत इति ॥ तेनात्र विभक्तौ न भासते । न तु वाच्यस्यैव
सर्वपानवभासः । अत एव तृतीयोद्घोते षट्प्रदीपवृष्टान्तमालादयस्क्यप्रतीतिकालेऽपि
वाच्यप्रतीतिर्न विघटन इति धेद्वक्ष्यते तेन सह अस्य ग्रन्थस्य न विरोधः ॥

कौमुदी

परिणेत्यर्थः ॥ अभिव्यक्त इति ॥ य एवंविधास्त एव सचेतस इति । न वाच्यार्थैर्मुह्य-
मानपरमिदम् अनुपयोगादित्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ ययुक्तलक्षणहृदयविशिष्टमुह्यपाधिकमस्य
भाट्टित्येन स्मरणं तर्ह्यन्यव्यतिरेकाभ्यां तदुद्घोरेव तद्धेतुवदन्यत्रादृष्टचरत्वाच्च सहृदयानामेव
लोकोत्तरः कश्चिद् अतिशयोऽयं न कान्यस्येत्येवास्वीयताम् ; सत्यपि कान्यव्यापारे
तथाविधसहृदयमुह्यिगोचरीभावाभावे तददर्शनादित्यर्थः । कान्यश्रवणसमयसमनन्तरसमा-
साद्यमानजगन्स्तदवभासस्य कर्तव्यस्य परिस्फुटोपलब्धस्य काव्यव्यापारैकनिबन्धनत्वनिश्चया-
दिति भावः । इत्थं श्लोकद्वयं व्याख्याय तथा व्याख्याने फलमाह—तेनेति ॥ अत्र वाच्यार्थे
विभक्तता व्यङ्ग्यार्थपेक्षया पृथक्त्वम् ; विभक्तत्वस्य केवलमनवभासत्वम्, न सर्वधैवेति
स्वरूपेणापीति यावत् ॥ अत एवेति ॥ यत् एवमेतद्व्याख्यातमत एवेत्यर्थः । वाच्यस्य
स्वरूपतोऽवभासाङ्गीकरणद्विभागमाश्रयानवभासाङ्गीकाराद्येत्वभिप्रायः ॥ न विरोध इति ॥
इतरथा विरोधः स्यादेवेत्यर्थः ॥

१. ख. 'क्षगिलेव'	सप्त श्रुति'
२. क. ख. 'वभावभासते' अधिकः ।	८. ग. 'अष्ट' चालित ।
३. छ. 'विमुखा'	९. ग. 'विभक्तता'
४. घ. 'अनपरि'	१०. ग. 'ननु'
५. क. ख. 'विभक्त'	६. 'न च'
६. क. ख. ग. 'तु' अधिकः ।	११. घ. छ. च. 'वाच्यस्य सर्वधैव'
७. क. ख. 'इत्याद्यङ्माह—अमानवा-	१२. क. ख. 'वक्ष्यति'

एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्यङ्ग्यस्यार्थस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्रकृत उप-
योजयन्नाह—

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थो ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूत्रिभिः कथितः ॥

लौचनम्

सद्भावमिति ॥ सत्ता साधुभावं प्राधान्यं चेत्पर्यः । इयं हि प्रतिपादादिविवक्षितम् ।
प्रकृत इति ॥ लक्षणे ॥ उपयोजयन्निति ॥ उपयोगं गमयन् । “तमर्थम्” इति
चापमुपयोगः । स्वशब्द आत्मनाची । स्व चार्थश्च स्वार्थः । तौ गुणीकृतौ पाम्याम्
यथासंख्येन तेनार्थो गुणीकृतत्वात्, शब्दो गुणीकृतादिभ्यः ॥ तमर्थमिति ॥

कौमुदी

ननु ध्वनेरेव[रिव]प्राधान्यस्यापि प्रतिपादितत्वात् कथं वृत्तौ सद्भावमात्रस्य प्रतिपादित-
त्वोक्तिरित्याशङ्क्य “सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रमुच्यते” इत्युक्तत्वात् साधुत्वस्य
प्राधान्यलक्षणस्य च सङ्गदेन संग्रहान् दोष इत्याह—सत्तामिति ॥ अर्थद्वयमाधि-
त्याह्वीनश्रेण व्याख्याने हेतुमाह—द्वयं हीति ॥ वृत्तौ प्रकृतशब्दो ध्वनिलक्षणविषयः,
अन्यस्य प्रवृत्तस्याभावादित्याह—लक्षण इति ॥ उपोपसृष्टस्य शुद्धिवातो सम्बन्ध-
मात्रातिरिक्तार्थमात्रमनमङ्गीकृत्याह—उपयोगं गमयन्निति ॥ ननु सत्ताप्राधान्ययोः
लक्षणोपयोगगमकं पदं लक्षणवाक्ये नानगम्यत इत्याशङ्क्य प्रस्तुतपरामर्शिनः तच्छब्देनार्थ-
रामानाधिकरत्वेन लक्षणविनिर्देशावगमाददोष इत्याह—तमर्थमिति ॥ शब्दस्य स्वार्थ-
सम्बन्धपर्यस्य तदभावात् कथमुपसर्जनस्वार्थत्वमर्थस्येत्यत आह—स्वशब्द इति ॥
तथापि कथं शब्दशब्दस्यार्थस्येन संग्रह इत्यत उक्तम्—स्वार्थस्येति ॥ उपसर्जनीकृतो-
त्पत्त्य व्याख्या गुणीकृतमिति । पाम्याम् लक्ष्यशब्दाभ्याम् । केन कस्य गुणीकृतमित्यत
उक्तम्—यथासंख्येनेति ॥ एव सति पर्यवसितमर्थमाह—तेनेति ॥ यत एवमर्थशब्दयोः
स्वार्थसम्बन्धं गुणीकरण क्रमेण तेनोच्यते । अर्थशब्दस्यात्र न न्यङ्गपवचनत्वमिति

१ क. ख. ‘पूर्व प्रवृत्ते’

२ क. ख. ‘स्वभावे अप्यत्र तौ’

३ क. ख. ‘तौ उपोपसृष्टौ’ नास्ति ।

४ क. ‘प्रा’

लोचनम्

“सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु” इति यदुक्तम्^१ । “न्यङ्कः” इति द्विवचनेनेदमाह—यद्यप्ये-
विवक्षितवाच्ये शब्द एव व्यञ्जकः, तथाप्यर्थस्यापि सहकारिता न द्रुष्टवति ; अन्यथा-
ज्ञातार्थोऽपि शब्दस्तद्व्यञ्जकः स्यात् ; विवक्षितान्यपरवाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं
भगवत् । विशिष्टशब्दाभिधेयतया विना तत्सार्थस्याव्यञ्जकत्वात्—इति सर्वत्र शब्दार्थयो-
रुभयोरपि ध्वननं व्यापारः । तेन यद्गहनापकेन द्विवचनं दूषितं तद्गजनिर्मोहिरूपैव ।
“अर्थः शब्दो वा” इति तु विरुद्धाभिधानं प्राधान्याभिप्रायेण । काव्यं च तद्विशेष-

कौमुदी

वक्तुमिधेयेति वचनम् । तर्हि “तमर्थम्” इत्यत्राप्यर्थवचनत्वं स्यात् तदर्थमाह—
सरस्वतीति ॥ यदुक्तमिति ॥ वस्तुतरेण तदर्थशब्देनोक्तमिति शेषः । नन्वर्थशब्दयोः
प्रत्येकमेवान्यानपेक्षया व्यञ्जनलक्षणत्वकार्यनिर्वर्तनसमर्थनयोपगमात् समुच्चयसमुचितस्य
व्यङ्ग इति द्विवचनप्रयोगस्यानुपपत्तिमाशङ्क्य तदभिप्रायमाह—द्विवचनेनेदमाहेति ॥
यत्र शब्दस्य प्राधान्येन व्यञ्जकत्वं तादृशं स्थलं दर्शितम्—अविवक्षितवाच्य इति ॥
शब्द एवेति ॥ प्राधान्येनेति शेषः । सहकारित्वानपामं हेतुमाह—अन्यथेति ॥ अर्थस्य
तद्रूपकारकत्वाभावे सतिःपर्यः । यत्रार्थस्यैव व्यञ्जकत्वं तदुदाहरति—विवक्षितान्य-
परवाच्य इति ॥ शब्दस्य सहकारित्वे हेतुमाह—विशिष्टेति ॥ वैशिष्ट्यं गुणाङ्क-
कारोपस्कृतत्वम् ॥ उभयोरपीति ॥ गुणप्रधानभावेनान्योन्यसहकारित्वयोभयोरपि शब्दार्थयोः
समुच्चयेन व्यञ्जनकर्तृत्वाद्विवचनमुपपद्यत इत्यर्थः । एवं द्विवचनाभिप्रायमुक्तत्वा
तदनभिज्ञतया यदुपपन्नं कैश्चिदुद्भाषितं तन्निरवकाशमिति—तेनेति ॥
ननुभयोरपि व्यञ्जकत्वेऽर्थः शब्दो वेति विरुद्धानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—अर्थः
शब्दो वेति त्विति ॥ यत्र यस्य प्राधान्यं तत्र तस्यैव कर्तृत्वम्, इतरस्य कथञ्चिदनु-
पायित्वमात्रमिति कृत्वा विरुद्धार्थो वाशब्द इत्यर्थः । काव्यविशेषस्य ध्वनित्वे काव्यस्य

१. प. ‘स्वयेति’ कथितः ।

२. क. स ‘अदृक्तं योऽप्ययं’
अधिकः ।

३. प. ‘ज्ञातम्’

४. क. ‘यपि विव’

५. क. स. व. ‘शक्तिरिति’

६. प. ‘अ’ नास्ति ।

७. क. ‘यथा’

८. प. ‘अनन्यम्’

ल्लेखनम्

श्वासी, काव्यस्य वा विशेष । काव्यग्रहणादुणाळङ्कारोपस्कृतशब्दार्थपृष्ठपाती ध्वनिलक्षण आमेष्टुक्तम् । तेनैतन्निरवकाशम्—श्रुतार्थपतापि ध्वनिव्यवहारः स्यादिति । यद्योक्तम्—‘चारुत्वप्रतीतिस्तर्हि कव्यस्यात्मा स्यात्’ इति तदङ्गीकुर्म एव । नान्नि खैस्त्वय विशद इति । यद्योक्तम्—‘चारुणः प्रतीतिर्यदि काव्यात्मा प्रत्यक्षादिप्रमाणा-

कौमुदी

ध्वनित्य न स्यादिति कर्मपाठ्यसमासाश्रयणम् । निशिष्यते व्यग्रच्छिन्न इति विशेषः । शाब्दादिभ्यश्च व्यग्रच्छेदो निवक्षित । इदानीं प्रयोजनान्तराभिहितस्या विग्रहान्तर दर्शयति—काव्यस्य चेति ॥ इह निशिष्यतीति विशेष, तेन चारुत्वरूपगामूनितम् । उक्त हि प्राक् “विशेषहेतुत्वादस्या इति न्यस्याप्यते” इति । काव्यपदेन विशेषणे प्रयोजनमाह—काव्यग्रहणादिति ॥ यो ध्वनिलक्षण आत्मा स गुणाळङ्कारोपस्कृतशब्दार्थ-पृष्ठपाती सन्नेव ध्वनिव्यवहारगोचर इति योजना । काव्यविशेषपदस्यैवमर्थत्वे सति परस्परनुयोगपरिहार फलित्यतीत्याह—तेनैतदिति ॥ यस्माद्गुणाद्युपस्कृत-शब्दार्थपृष्ठपातिनो ध्वनिव्यवहारस्य हेतुनेत्यर्थः । ‘पीनो देवदत्तो दिवा न मुञ्जे’ इति श्रुते यन्नात्रिनेत्यन गम्यते तत्रापि ध्वनिव्यवहार स्यात्, काव्यार्थसामर्थ्याक्षेपेण अर्थान्तर-स्यापि तत्र प्रतीति स्यात्—इति यद्योक्तं तत् तत्रिमोहनार्थस्य कथितविशयनरोमानेन निरवकाशमित्यर्थः । आक्षेपान्तरमनुभाष्य दूषयति—यद्योक्तमिति ॥ यदि चारुत्वहेतुतया प्रसिद्धेभ्यो गुणादिभ्योऽप्य काव्यात्मा स्यात् तर्हि पारि-शेष्याचारुत्वप्रतीतिरेव तदात्मास्तु तत्प्रादुर्भवात्, तत्परिभाषणेनाद्यष्टरत्नवन्तत्परिपर्यव-गौरवादिति तदतिरिक्तो न ध्वनिरित्याक्षेपः । श्रुतोऽङ्गीकार इत्यत उक्तम्—ना-ञ्जीति ॥ खल्ववधारणे । गुणादिव्यतिरिक्तस्य काव्यजीवितत्वेन कस्यचिद्वस्तुनो भवताप्यङ्गीकृतत्वात्, एतावन्नैव सिद्धमनोरथा सवृत्त्य स्म इत्यर्थः । चारुत्वप्रतीतिरेव गुणादिजन्यचारुत्वप्रतीतिविलक्षण सम्पुद्गन्ती निराळम्बनशानानुसृतेः तच्चादृशम् आलम्बनं नलादुपस्थापयतीति भावः । पुनरप्याक्षेपान्तरम् अनुभाषते—यद्योक्तमिति ॥

- १ ध 'इत्यु शब्दा-'
२ घ 'उन्ने'
३ क ल 'तेन तेन'

- ४ क ख ग 'नास्ति'
५ घ 'नव' नास्ति ।
६ क, ल, ॥ 'यद्योक्त'

ध्वन्यालोकः

यत्रार्थो वाच्यविशेषः वाचकविशेषः शब्दो वा तमर्थं व्यङ्ग्यः, स काव्यविशेषो ध्वनिरिति । अनेन वाच्यवाचकचारुत्वहेतुभ्य उपमादिभ्योऽनु-

छेचनम्

दपि सा भवन्ती तथा स्यात्' इति, तत्र शब्दार्थमयकौन्यात्माभिधानप्रस्तावे क एष प्रसङ्ग इति न किञ्चिदेतत् ॥

स इति ॥ अर्थो वा, व्यापारो वा ; अर्थोऽपि वाच्यो वा ध्वनतीति ; शब्दोऽव्येष्टम् ; व्यङ्ग्यो वा ध्वन्यत इति ; व्यापारो वा शब्दार्थयोर्ध्वननमिति । कारिकाया तु प्राधान्येन समुदाय एव कौन्यरूपो मुख्यतया ध्वनिरिति

कौमुदी

तथेति ॥ काव्यमन्त्रेण ॥ तत्रेति ॥ तस्मिन्नाद्ये विषय इत्यर्थः । शब्दार्थमयकाव्यजीवित-
निरूपणप्रकरणे हि शब्दगम्यस्वैश्वर्यसंभाषना नान्यप्रमाणगम्यस्येति प्रकरणबलादेव
दूरनिरस्तोऽयमनिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः । उपसंहरति—नेति ॥

ननु स काव्यविशेषो ध्वनिरिति कस्येदं ध्वनिसंज्ञितत्वाभिधानमिति न जानीमः ;
काव्यस्य शब्दार्थव्यापारप्रमकत्वेन बहूनां संभवादभ्यतमस्यैव ध्वनिव्यपदेशकरणे काव्यविशेष-
रूपत्वाभावप्रसक्तिः [किः], अनेकार्थत्वस्यान्याव्यवस्था — इत्याशङ्क्य प्रागुक्तानुपपन्नसारेण
सर्वेषामेवामीषां ध्वनित्वम् ; अपि शान्ति [अविश्रान्ति] मदनेकार्थत्वस्य व्युत्पत्तिभेदाङ्गीकारे
सत्यदोषत्वादित्याह—अर्थो वेत्यादि ॥ अर्थो वा ध्वनिरित्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अर्थो हि दि-
विष्टः, वाच्यो व्यङ्ग्यश्च । तत्र वाच्यस्य ध्वनिशब्दवाच्यत्वं व्युत्पत्त्या दर्शयति—अर्थोऽपी-
ति ॥ वाच्यो वा ध्वनतीति ॥ ध्वनिरित्यनुपङ्गः ॥ एवमिति ॥ ध्वनतीति ध्वनिरिति । एवं
शब्दवाच्यव्यङ्ग्यव्यापारार्थांश्चतुर्णां ध्वनित्वमुपपादितम् ; तथापि "स ध्वनिः" इति ध्वनि-
संज्ञितत्वेन कारिकायाम् एषामन्यतमोऽर्थः अन्यो वा निर्दिष्ट इत्यपेक्षायामाह—कारिकाया
त्विति ॥ मुख्यतयेति ॥ इतरेषाममुख्यतयेव ध्वनित्वमित्यर्थः । मुख्यतरे हेतुः—
प्राधान्येनेति ॥ समुदायिनां समुदायार्थरूपतया तदन्तर्भाव्यादंशिरूपस्य तस्यैव प्राधान्यात्
मुख्यतया तस्यैव ध्वनित्वम्, इतरेषाम् अप्राधान्यादगुह्यत्वमित्यर्थः । कथं ध्वनेर्गुणादिभ्यो

१. क. 'वाचकविशेषः' नास्ति ।

२. ग. घ. 'नान्याभिधान'

३. क. ख. ग. 'वाच्यरूपमुख्यतया'

ध्वन्यालोकः

प्रासादिभ्यश्च विभक्त एव ध्वनेर्विषय इति दर्शितम् । यदप्युक्तम् 'प्रसिद्ध-
प्रस्थानातिक्रमिणो मार्गस्य काव्यत्वहानेर्ध्वनिर्नास्ति' इति, तदप्युक्तम् ।
यतो लक्षणकृतामेव स केवलं न प्रसिद्धः, लक्ष्ये तु परीक्ष्यमाणे स एव

लोचनम्

प्रतिपादितम् ॥ विभक्त इति ॥ गुणालङ्काराणां वाच्यवाचकभावप्राणत्वात्
अस्य च तदन्यद्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसात्त्वान्नास्य सेवन्तर्भाव इति । अनन्यप्रभाशे
विषयत्वः । एवं 'तद्यतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिः' इति निराकृतम् ॥ लक्षणकृतमेवेति ॥
लक्षणकारोऽप्रसिद्धता विरुद्धो हेतुः । तत एव हि यत्नेन लक्षणीयता । लक्ष्ये त्वप्रसिद्धत्व-

कौमुदी

विभक्तविषयत्वमित्यत आह—गुणालङ्काराणामिति ॥ शब्दार्थतत्संघटनाश्रया हि गुणालं-
कारा इत्युक्तम् ; अतस्ते वाच्यवाचकभावोपजीविन एव ; ध्वनिस्तु व्यङ्ग्यव्यञ्जकमावाश्रय
इति निश्चयविषयमित्यर्थः । नन्विह विषयस्य विभक्तत्वमुक्तम्, आश्रयविभागतु न दर्शित
इति किं केन संगतमित्यत उक्तम्—अनन्यप्रेति ॥ 'तनु गुणादिव्यतिरेकेण ध्वनिर्नाम
न कश्चित्' इत्येवमभाववादेषु जाग्रस्तु कथमिह ध्वनिलक्षणनिर्वाह इत्याशङ्क्य अस्त्येव
लक्षणस्य तात्क्षेपेऽपि सामर्थ्यश्रित्वेति दर्शयन्नाद्याभाववादनिरासे तत्पर्यमाह—एवमिति ॥
अथवा "यदप्युक्तम्" इत्यादिना द्वितीयाभावदूषणाभिधानात् "अप्रतिपिद्धमनुमते भवति"
इति न्यायेन प्रथमाभाववादस्यानुमतत्वं प्रतिभापात् ; तद्यावृत्त्यर्थं तस्य वृत्तिकृतोक्तोक्ति-
प्रापेण निरस्तत्वमाह—एवमिति ॥ निर्दोषलक्षणकथनमुखेन तत्स्वरूपसद्भावस्य समर्पित-
त्वात् । किं लक्षणकृतामप्रसिद्धत्वादलक्षणीयत्वम् ! लक्ष्येऽप्रसिद्धत्वात् ! आद्ये विरुद्धो
हेतुरित्याह—लक्षणकारेति । तत्र[तत्] एवोपपादयति—तत एव हीति ॥ लक्षणीयत्वे
सति लक्षणकरप्रसिद्धत्वं लक्षणीयत्वमेवापादयतीति साध्यविपरीतेन लक्षणीयत्वेन
व्याप्तत्वादिरुद्धोऽयं हेतुरित्यर्थः । द्वितीये त्वप्रसिद्धत्वमित्याह—लक्ष्ये त्विति ॥ यदुक्तमभाष-

१. ग. घ. 'दिवः'

४. क. छ. घ. 'आप्रतिः'

२. क. छ. ग. घ. 'अन्यत्र'

५. घ. 'वाविप्रेषो'

३. क. छ. 'यदं' नास्ति ।

६. क. छ. ग. 'लक्ष्यत्वं'

ध्वन्यालोकः

सहृदयाह्लादकारि काव्यतत्त्वम् ; ततोऽन्यच्चित्रमेवेत्यग्रे दर्शयिष्यामः । यदप्यु-
क्तम् 'कामनीयकर्मनतिवर्तमानस्य तस्योक्तालङ्कारादिप्रकारेष्वन्तर्भावः' इति,
तदप्यसमीचीनम् । वाच्यवाचकमात्राश्रयिणि प्रस्थाने व्यङ्ग्यव्यञ्जकसमाश्रयेण

लोचनम्

मसिद्धो हेतुः । यच्च नृत्तगीतहास्यादिकल्पं तत् काव्यस्य न किञ्चित् ॥ चित्रमिति ॥
विस्मयकृद्भूतादिवशात्, न तु सहृदयीभिरुपणीयचमत्कारसाररसनिःप्यन्दनैर्मित्यर्थः ।
काव्यानुसारिणां चित्रम्, आलेख्यमात्रत्वाद्वा, कलाप्राग्वाद्वा ॥ अत्र इति ॥

“प्रधानगुणभाषाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते”
द्विधा कैवले ततोऽन्यद्यच्चित्रमभिधीयते ॥”

कौमुदी

वादिभिः गुणादिव्यतिरिक्तस्य तस्य वस्तुनो नृत्तगीतादिप्रायत्वमेवेति न भवदभिमतव्यमि-
वस्तुसिद्धिरिति तदुपपत्तिरिति—यचेति ॥ कविष्यापारगोचरत्वाभावात् तस्य काव्यत्वमिति
काव्यपदेनैव तद्व्यवच्छेदात् तदुद्भाषनावकाश इत्यर्थः । चित्रशब्दस्वार्थान्तरे प्रसिद्धत्वात्
कथं काव्यवाचकत्वमित्याशङ्क्य 'अहो चित्रम्' इत्यादिवद्विस्मयकारिगुणयोगादयं व्यपदेश
इत्याह—विस्मयकृदिति ॥ विस्मयकृत्वं च नेरप्यस्तीति परिसंख्यानार्थतामभिप्रेत्याह—
भूतादिवशादिति ॥ आदिशब्देनानुप्रासादिसंग्रहः । विस्मयकार्येणैव व्यपच्छेदमाह—
न इति ॥ लोकप्रसिद्धचित्रद्वयगुणयोगाद्वा चित्रत्वमित्याह ; विष्णवाचनारूपत्वम्,
आलेख्यमात्रत्वम्, कलाप्राग्वत्त्वं च चित्राणाम् ; तयोमात् काव्ये चित्रशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः ।
क्रमेणात्र काव्याभासत्वम्, निःसारत्वम्, अङ्गत्वम् चोक्तम् । उत्तानदर्शनामाध्वर्य-

१. क. ख. 'सहृदयाह्लादि काव्यम्'	९. क. घ. 'वृत्तादि'
२. ल. घ. '०४' नास्ति ।	१०. ड. 'सहृदयहृदया'
३. ग. 'उदितम्'	११. व. 'मान'
४. ग. 'अपि' अधिकः ।	१२. ग. ड. च. 'कारकारि'
५. क. घ. 'वृत्तः' अधिकः ।	१३. क. घ. ग. 'हेतु'
६. क. घ. ग. ड. च. 'न च'	१४. क. घ. ड. च. 'व्यवस्थित'
७. ग. 'हास' नास्ति ।	१५. क. ख. घ. ड. च. 'काव्यततो'
८. घ. 'गौतमाया'	ग. 'हृदयेऽनन्दो'
८. क. घ. ग. 'न वापि' अधिकः ।	

ध्वन्यालोकः

व्यवस्थितस्य ध्वनेः कथमन्तर्भावः ? वाच्यवाचकचारुत्वहेतवो हि' तस्याङ्गभूताः
न तु ध्वनिरूपा एवेति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । परिकरश्लोकश्चान्—

व्यङ्ग्यध्वन्यस्य कस्य न्यतिषन्वनतया ध्वने ।

वाच्यवाचकचारुत्वहेत्वन्त पातिता कुतः ॥

ननु यत्र प्रतीयमानस्यार्थस्य वैशद्येनाप्रतीति स नाम मा भूद्वने-

लोचनम्

इति तृतीयोदयोते वैक्षपते । परिकरार्थं कारिकार्यस्याधिकावाप कर्तुं श्लेन परिकरश्लेन ॥
यत्रेति ॥ अलङ्कारे ॥ वैशद्येनेति ॥ चारुतया स्फुटतया चेत्यर्थः ॥ अभिहितमिति ॥
भूतप्रयोग, आदौ “व्यङ्ग्य” इत्यस्य व्याख्यातत्वात् ॥ गुणीकृतात्मेति ॥ आत्मे-

कौमुदी

सुद्धिजनकत्वं तु प्रागुक्तमिति विशेष । अत एवात्र वारान्दा समुच्चयार्था एव न
विनष्टपार्याः । परिकरस्य सापेक्षत्वात् कस्येत्यपेक्षायामुक्तम्—कारिकार्यस्येति ॥
परिकरार्थमित्येतत् त्रिवृत्तम्—अधिकावाप कर्तुरिति ॥ कारिकायामनुक्तत्वाधिकृत्यापेक्षि-
तस्यावाप प्रक्षेप, त धर्तुम् “यत्र” इति सामान्यवाचिनोऽप्यलङ्कारान्तर्भावस्य शङ्कित्य-
माणत्वात् प्रवरणवत्तदलङ्कारविषयत्वं गम्यत इत्याह—अलङ्कार इति ॥ विशद-
शब्दस्य चारुत्वस्फुटत्वविषयप्रयोगदर्शनादुभयस्य चेह सभवादुभयार्थत्वमित्यर्थः ।
इदानीमेव कारिकाया व्याख्यानमानत्वात् कथम् “अभिहितम्” इति भूतप्रयोग
इत्याशङ्क्य उत्तरपदस्य प्राग्व्याख्यातत्वापेक्षया तदुपपत्तिमाह—भूतप्रयोग इति ॥
यत् प्राक्तं स्वयं व्याख्यातम् “त्वशब्द आत्मगर्ची” इति तद्वृत्तौ “गुणीकृतात्मा” इतीह
व्याख्यानस्यानुगतस्यापेक्षणादेवेत्याशयेनाह—आत्मेत्यनेनेति ॥ “अर्थो गुणीभूत” इति
वक्तव्ये “गुणीकृतात्मा” इति वचन स्वशब्दव्याख्यानाभिप्रायमित्यर्थः । समासोक्त्यादिषु

१ क स ‘हि’ नास्ति ।

२ क स ‘ध्वने’

३ ग ‘अर्थ’ अपेक्ष ।

४ क स ‘व्यङ्ग्य’

५ य ‘परिवार’ अपेक्ष ।

६ द ‘यत्रेति’ कान्येऽलङ्कारे

७ य ‘स एति’

ध्वन्यालोकः

विषयः । यत्र तु प्रतीतिरस्ति यथा समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्तविशेषोक्ति-
पर्यायोक्तापह्नुतिदीपकसङ्केतलङ्कारादौ तत्र ध्वनेरन्तर्भावो भविष्यतीत्यादि
निराकर्तुमभिहितम् “उपसर्जनीकृतस्वायौ” इति । अर्थो गुणीकृतात्मा,
गुणीकृताभिधेयश्च शब्दो वा यत्रार्थान्तरमभिव्यनक्ति स ध्वनिरिति । तेषु कथं
तस्यान्तर्भावः ? व्यङ्ग्यप्राधान्ये हि ध्वनिः । न चैतत् समासोक्त्यादिष्वस्ति ।
समासोक्तौ त्रायत्—

लोचनम्

एनेन स्थशब्दस्वार्थो व्याख्यातः ॥ न चैतदिति ॥ व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम् । प्राधान्यं
च ज्ञेयं यद्यपि न चकास्ति “शुद्धौ तत्त्वावभासिन्याम्” इति तु नयेदं अलुण्डचर्चणी-
यिश्चान्तेः, तथापि विवेचकैर्जीवितान्वेपणे क्रियमाणे यदा व्यङ्ग्योऽर्थः पुनरपि वाच्यमेव

कौमुदी

व्यङ्ग्यप्राधान्याभावोक्तिर्वृत्ती न कान्यश्रवणसमनन्तरभाविकाव्यार्थप्रतिपत्तिसमयमाधि-
प्रतीत्यपेक्षा, किन्तु तदनन्तरावतारिवाच्यव्यङ्ग्यगुणप्रधानभावविवेकावस्थासंवेदन-
विषयोभावावेक्षेवेति दर्शयितुम् “तद्वत् सचेतसां सोऽर्थो वाच्यार्थयिमुल्लसतनाम् ।
शुद्धौ तत्त्वावभासिन्यां शटिल्लेखावभासते ॥” इत्युक्तदिशा प्रथमे व्यङ्ग्यार्थचवर्णायां शटिति
विधानपुत्रोक्तेः वाच्यार्थगतत्वेन व्यङ्ग्यार्थगतत्वेन (रिधेन वा) प्राधान्यस्य स्फुरणाभावाच्च
समासोक्त्यादौ व्यङ्ग्यप्राधान्याभावोऽप्यवसातुं पार्यत इति शङ्कामनुबदति—प्राधान्यं चेति ॥
ज्ञेयं काव्यार्थप्रतिपत्तिदशायामिवर्त्यः ॥ न चकास्तीति ॥ स्वरूपत एवार्थस्तुतणेऽसति
कुतस्तस्य व्यङ्ग्यनिष्ठतयाभावावधारणप्रसङ्ग इति भावः । समापत्ते—तथापीति ॥
विवेचकैरिति ॥ चर्चणानिर्वृतिभूमेरुत्थाय विवेकपदवीमधितिष्ठद्विरिवर्त्यः । यद्यपि

१. ग. ‘पर्यायापह्नुते’

२. ग. ‘संकरादौ’

३. ग. ‘लन लन’

४. ड. ‘व्यङ्ग्यप्राधान्यम्’

५. ग. ‘यद्यपि ज्ञेयो’

६. क. घ. ‘तु’ नास्ति ।

७. ड. ‘न्यायेन’

८. क. घ. ग. ‘चर्चण’

९. ग. ‘यथा’

लोचनम्

अनुप्राणयन्नास्ते तदा तदुपकरणत्वादेव तस्यालङ्कारता , यतो वाच्यादेव तदुपस्कृता-
द्यमन्तारलाभ इति । यद्यपि पर्यन्ते रसप्यनिरस्ति तथापि मध्यकक्ष्यानिविष्टोऽसौ
व्यङ्ग्योऽर्थो न रसोन्मुखीभवति स्वात्मन्वयेण, अपि तु वाच्यमेवार्थं संस्यतुं धावतीति
गुणीभूतव्यङ्ग्यपतोर्को ॥

कौमुदी

प्रतीतिसमये प्राधान्यं न स्फुरणगोचरः अत्युत व्यङ्ग्यार्थनिष्ठतयैव प्रतीतित्वभाषानुसृत्वा
तदवभासः, तथापि धौक्तिक्या बुद्ध्या गुणप्रधानविवेचनवेलायां प्रवृत्तायां प्राधान्या-
प्राधान्यमध्यस्थतया प्राधान्येन वा प्राक् प्रतीयमानोऽपि व्यङ्ग्यार्थो वाच्यानुप्राणकतया
लवतिष्ठमानश्चेद्वधवत्याप्येन, तदा तस्यालङ्कारत्वं बलादापयमानं न निवारयितुं शक्यमिति
समासोक्त्यादिषु व्यङ्ग्यप्राधान्याभावो विवेकदृष्ट्यपेक्षया वृत्तिकृतोक्त इति न विरोध
इत्यर्थः ॥ तदुपस्कृतादिनि ॥ व्यङ्ग्यार्थोपस्कृतादित्यर्थः ॥ वाच्यादेवेति ॥ न
व्यङ्ग्यार्थात् । ननु वाच्यमुखेनापि व्यङ्ग्यस्य रसप्यनिर्पण्यत्वात् प्राधान्यहानिः, वाच्यस्य
तत्र विभावीभावेन रसनिःस्पन्दितया तत्र रसप्यनेरभ्युपगमाद्वाच्यस्य तदुपस्करणमहिम्नैव
चमत्कारकारिकादिति शङ्कामनूय परीहरति—यद्यपीति ॥ मध्यकक्ष्यानिविष्ट इति ॥
पूर्वोत्तरभूतवाच्यरसप्यनिःस्पन्नाद्वयोपजीवनेयमुक्तिः । सपासोक्त्यादिषु पूर्वं वाच्यकक्ष्या ;
तदनन्तरं धस्तुव्यङ्ग्यकक्ष्या ; तदनन्तरमन्वा रसप्यनिकक्ष्येति स्थितिः । तत्र मध्यकक्ष्या-
निवेशिनो व्यङ्ग्यपर्यार्थान्धीनधस्त्याप्यासिवाच्यार्थाभिमुख्यपुरःसर एवेत्तरकक्ष्याधिरोहि रसो-
न्मुखीभावः ; न साक्षादेव ; निम्नदेशनिपातुर्गतिर्नरीरप्रवाहान्यायेनार्वाचीनवाच्यार्थांनु-
पादनहेयफित्वादीदृशि विरये व्यङ्ग्यार्थस्येति तदभिप्रायेण व्यङ्ग्यस्य वाच्यो-
परस्करणमात्रोपधीनत्वात् समासोक्त्यादौ गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रसरान्तर्भावो वदयमाणो
व्युत्पन्न इत्याह—वाच्यमेवार्थमिति ॥ उक्तेति ॥ कारिकावृत्त्यपेक्षयोक्तिः ।

१. क. स. 'तत्' नास्ति ।

ग. 'तदुपगपकृतम्'

२. ग. क. 'मध्यम'

३. क. 'कक्षा-'

४. क. स. ग. 'सयामोक्त्यादिति'
अधिकः ।

ध्वन्यलोकः

“उपोदरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं अशिना निशामुखम् ।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुण्ड्रोऽपि रागाद्भ्रूलितं न लक्षितम् ॥”

लोचनम्

“यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तस्माद्विशेषणैः” ।

सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया यस्यां ॥” इति ।

क्षेत्र समासोक्तेर्लक्षणं स्वरूपं हेतुर्नाम तन्निर्वचनमिति पादचतुष्टयेन कमावुक्तम् ।
उपोदो रागः सान्ध्योऽरुणिमा प्रेम च येन । विलोलस्तारका ज्योतीषि
नेत्रत्रिभागांश्च यत्र ॥ तथेति ॥ “शटिलेव प्रेमरमसेन ध्वं गृहीतमाभासितं
परिचुम्बितमाक्रान्तं च । निशाया मुखं प्रारम्भो वदनकोरुनदं ध्वं । यथेति” ॥

कौमुदी

“यत्रोक्ते” इत्यादि भामहीयमिदं समासोक्तेर्लक्षणम् । अत्र यथेति पदम् “स्फन्धवान्जुरव्यालः
स्थिरोऽन्तिकमहाफलः । जातस्तरुरयं चोच्चैः पतितश्च नभस्वतः ॥” इत्यादाहरणप्रदर्शनार्थ-
मिष्यवसेयम् । सर्वस्यैवास्य श्लोकस्य लक्षणरूपत्वं गा ब्रवीति त्रिभागमाह—स्वरूपमिति ॥
स्वमसाधारणं रूपमितरव्यावर्तकं लक्षणमिति यावत् । तत् “यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थः”
इत्युक्तम् । यत्र यस्मिन् प्रस्तुतेऽर्थे वर्णिते सत्यन्योऽप्रस्तुतोऽर्थो गम्यते । तच्चैतद्
श्लेषादावप्यस्ति तद्यावृत्त्यर्थं तत्समान[निति] विशेषणसम्भवं हेतुरुक्तः । तथा च मङ्गलुका—
“विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः” इति ॥ समासोक्तिरिति ॥ नामोक्तम् ।
तस्य नाम्नो निर्वचनार्थं संक्षिप्तार्थतथेति ॥ समासेन संक्षेपेणैवार्थान्तरस्योक्तिरिति ।
विशेषणसाम्यं प्रदर्शयन् व्याचष्टे—उपोद्रेत्यादि ॥ शटिलेवेति ॥ प्रचुम्बे ।

१. ग. ‘पुरी रिग्याय’	९. व. क. ‘त्वं’ नास्ति ।
२. क. ख. ‘यत्रोच्चै’	१०. ड. ‘धर’
३. ग. ‘शोऽर्थः’	११. क. ख. ‘भयम्’
४. घ. ड. ‘तद्’ नास्ति ।	१२. ग. ‘या वा’
५. घ. ड. च. ‘माविशेयणः’	१३. ख. ‘समिति’
६. क. ख. ‘तुभेः’	१४. क. ख. ग. ‘च’ नास्ति ।
७. ग. ड. न. ‘अत्र’ नास्ति ।	१५. घ. ख. ग. ‘येति’
८. क. ख. ग. ‘स्वरूप’	१६. क. ख. ग. ‘वया’ अपिकः ।
९. घ. ड. च. ‘स्वरूपे’	

लोचनम्

श्रुतिरिति^१ ग्रहणेन प्रेमरमसेन च । तिमिरं चाशुक्रार्थं सूक्ष्मा अंशवः तिमिराशुक्रं
रश्मिशब्दलीकृतं तैम पटलम्, तिमिर्प्राशुक्रं नीलजालिका नमोदाप्रीदावभूचिर्त्ता ।
रगात् रसैक्यात् सध्याकृतदिनतरम्, प्रेमरूपाच्च हेतो । पुरोऽपि पूर्वस्या दिशि अग्रे
च । गलित प्रशान्त पतित च । तथा राज्या करणभूतया ; समस्त मिश्रित
उपलक्षणत्वेन वा । नै लक्षित रात्रिप्रारम्भोऽसारेति न ज्ञातम्, तिमिरैक्याल्लिताशुदर्शने
हि रात्रिमुखमिति लोकेन लक्ष्यते, न तु रघुट आलोके । नायिकापक्षे तु—तयेति
वर्तपदम् । रात्रिपक्षे तु अपिशब्द^२ लक्षितमित्यनन्तर । अत्र च नायकेन

कीमुदी

प्रेमरमसेनेति ॥ अप्रस्तुते तिमिराशुक्रमिति द्वन्द्वसमासाश्रयेण प्रस्तुते योजयति—तिमिर
येति ॥ फप्रत्यार्थमाह—सुस्मेति ॥ रूपसादृश्यादशुके तिमिरशब्दप्रवृत्तिमभिप्रेत्याप्रस्तुते
योजयति—तिमिर चाशुक्रमिति ॥ नीलजालिका नील वक्रम् । अस्यागौचिल्यात् ग्रहण-
नित्याह—नवेदेति ॥ नवोदाया अत एवाप्रीदाया वध्वा उचिता । रक्तत्वाद् इति प्रस्तुते,
अनन्तरमिति च । प्रेमरूपादिलक्ष्मप्रस्तुते । हेतोरेति च प्रस्तुते । तयेति निशापरामर्शः ।
तृतीया च करणार्था । तिमिररश्मिसमेदे च करणत्वमित्याह—तयेति ॥ उपलक्षणार्था वा
तृतीयायाह—उपलक्षणत्वेन वेति ॥ न ज्ञातम् ॥ जनैरेति शेष । अलक्षणे
हेतुर्गलनम् । तथापि वयमलक्षणमित्याह—तिमिरेति ॥ इदानीमप्रस्तुते योजयति—
नायिकापक्ष इति ॥ अलक्षणेन च सव्यय इत्यर्थः । प्रस्तुते पुरोऽपीपिशब्दस्य
यथाश्रुतान्वयो दुर्घट इति क्रमबद्धत्वेन न लक्षितमपीत्यन्वयमाह—रात्रिपक्ष इति ॥ न केवल

- १ ख 'श्रुतिरिति'
२ घ प्रेमरसेन
३ क 'य' घ 'शुक्रम्'
४ घ 'तय पटल
लक्षितम्' नास्ति ।
५ ट 'र' था'
६ क 'य' घ 'वधूरादिला'
७ क 'य' घ 'रसत्वाद्'

- ८ क ख 'रुत्वाद्' नास्ति ।
९ ग 'रुत्वादायादय'
१० घ 'न' नास्ति ।
११ क ख 'लक्षितम्'
१२ क घ 'समलित'
१३ क 'शब्दलीकृत'
१४ क ख 'तु' नास्ति ।
१५ घ 'शब्दम्'

लोचनम्

पश्चाद्गतेन चुम्बनोपक्रमे पुरो नीलांशुकस्य गलनं पतनम् । यदि वा पुरोऽपि नायकेन
तथा गृहीतं मुखमिति संख्यः । तेनात्र व्यङ्ग्ये प्रतीतेऽपि ॥ प्राधान्यम् । तथा हि—
नायिकानायकव्यवहारो निशाशाशिलावेव शृङ्गारविभावरूपौ संस्कुर्वणोऽलङ्कारतां मज्जे,
ततस्तु बाध्याद्विभावीभूतादसनिःस्यन्दः । यस्तु व्याघटे—“तथा निशयेति कर्तृपदम् ।
नैवाचेतनायाः कर्तृत्वमुपपन्नमिति शब्देनात्र नायकव्यवहार उच्यतेऽभिधेय एव, न व्यङ्ग्य

कौमुदी

प्रत्यक्षेणानगतमित्येव, किन्तु उच्यतेऽपि नेत्यर्थः । नायिकापक्षे पुरोभागे नीलांशुकगलनस्य
समुचिता दशागासूचयति—अत्र चेति ॥ नायिकापक्षे पुनरित्यर्थः । “पुरः” इत्यस्य
“मुखं गृहीतम्” इत्यनेन बान्धव इति चुम्बनौचित्यानुसृत्याह—यदि वेति ॥ यत एवमुक्त-
प्रकारेणार्थान्तरप्रतीतिः, ततो हेतोरित्यर्थः । अप्राधान्यमुपपादयति—तथा हीति ॥
विशेषणसाम्यात् खलु प्रतीयमानमप्रच्युतं प्रस्तुतावच्छेदकत्वेनैवावभासते ; तेनात्र व्यवहार-
मात्रसमारोप एव, न तु ताद्रूप्यारोपः ; स चात्र नायिकानायकव्यवहारो वाक्यार्थमूपात्पितौ
निशाशाशङ्कौ संस्कुर्वणालङ्कारपन्थानमतिजडितुमलमिति व्यक्तं प्रतीयमानस्याप्राधान्यात्
[न्यम्] । संस्कार्यतायां हेतुः—शृङ्गारविभावरूपाविति ॥ शृङ्गारविभावीमयितुं योग्यमित्यर्थः ।
एवं मध्यकस्यानिविष्टव्यङ्ग्यापेक्षया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमुक्त्वा पार्श्वन्तिकरसम्बन्धपेक्षया ध्वनि-
त्वमप्यस्तीति दर्शयितुमाह—ततस्त्विति ॥ संस्क्रुतात्, अत एव पूर्वं विभावभावमनुभवतः
संस्करणानन्तरं प्राप्तविभावभावात् । समासोक्त्युदाहरणेऽस्मिन् व्याख्यानान्तरमनुभाषते—
यस्त्विति ॥ यच्छब्दस्य “स प्रकृतम्” इति तच्छब्देनान्वयः ॥ कर्तृपदमिति ॥ निशायाः
कर्तृत्वमभिदधत्पदमित्यर्थः । ततः किमित्याह—न चेति ॥ स्वातन्त्र्यलक्षणे हि कर्तृत्वम्,
तच्च चेतनस्यैव कुलालादेर्दृष्टमुपपन्नं चेत्यर्थः । ततोऽपि किमित्याह—इति शब्देनेति ॥
निशाशब्देन शशिशब्देन चेत्यर्थः । नायकयोर्व्यवहारः नायकव्यवहारः । उच्यते उच्येक्षितः ।
ततश्चाभिधाव्यापारविषय एव, शब्दस्यास्य व्यापारान्तराभावादित्याह—अभिधेय एवेति ॥

१. घ. ‘गृहीत्वया’
२. घ. ‘तेनाप्यत्र’
३. क. ख. ग. ‘कृतोऽपि नायक-’
४. घ. ‘संस्कुर्वणौ’
५. ड. ‘ततश्च’

६. क. ख. ग. ‘निःस्यन्दः’
७. घ. ड. च. ‘नैवाचेत’
८. क. ख. ग. ड. ‘नैवाय’
९. क. ख. ‘शान्तिः’

ध्वन्यालोकः

इत्यादौ व्यङ्ग्येनानुगतं वाच्यमेव प्राधान्येन प्रतीयते । समारोपितनायिकानायक-
व्यवहारयोर्निश्चाशशिनेरेव वाक्यार्थत्वात् ॥

उच्यते

इति ; अत एव समासेनोक्तिः” इति, स प्रकृत्यैव ग्रन्थार्थमत्यजत् “व्यङ्ग्येनानुगतम्”
इति । एकदेशविबर्ति चेत्यं रूपकं स्यात्, “राजहंसैरवीर्यवन्त शौरदिव सरोरुर्पाः” इति यद्वै ;
न तु समासोक्तिः, तुल्यविशेषणमावात् ‘गम्यते’ इति चानेनाभिधान्यापारनिगतात्—
इत्युक्तान्तरेण बहुना । नायिकाया नायके यो व्यवहारः स निशार्थं समारोपितः, नायिका-
या नायकस्य यो व्यवहारः स च शशिनि समारोपित इति व्याख्याने नैकशेषप्रसङ्गः ॥

कौमुदी

समासेनोक्तिरिति ॥ समाख्यासामर्थ्याच्चाभिधेयत्वनिश्चय इत्याह—अत एवेति ॥ “न व्यङ्ग्य
इति” इति शब्द इह संबन्धनीयः । वृत्तिग्रन्थविरोधसमुद्भावनया परिहरति—स प्रकृतमिति ॥
कोऽसौ ग्रन्थ इति तमाह—व्यङ्ग्येनेति ॥ इतोऽप्ययुक्तमिदं व्याख्यानमिव्याह—एकदेशेति ॥
एकदेशविबर्तिना उदाहरणमाह—राजहंसैरिति ॥ अत्र हि सससा नृपस्वरूपणमेव
शान्दम्, शतदंष्ट्रापरमादिणीत्वं राजहंसानां चामरत्वं चार्थमित्येवं यथैकदेशविबर्तित्वम्,
तथा तिमिरांशुकमित्यादौ तिमिरादेरंशुकत्वादिरूपणं शान्दम्, शस्यदेस्तु नायनादित्वमार्थ-
मित्येकदेशविबर्तिरूपकत्वमेव स्यात् ; न समासोक्तिरूपत्वम्, तदेतद्भूतविशेषणसाम्या-
भावात् ; तच्च रूपकसमासावल्गवनादित्यर्थः । भागहीनलक्षणवत्क्याक्षरव्याघाताद्याभिधेय-
त्वपक्षानुपपत्तिरिव्याह—गम्यत इति चेति ॥ बहुवचन्यरूपणस्य सूचयन्नुपसंहरति—
इत्युक्तमिति ॥ ननु “पुमान् शिवः” इत्येकशेषप्रसङ्गो सत्यां कथं वृत्तौ “समारोपितनायिका-
नायकव्यवहारोः” इति तद्विरुद्धोऽयं प्रयोगो घटताम्, इत्याशङ्क्य तादृशप्रकारावकाश-
विरहितं व्याख्यानप्रकारं प्रकटयन्सद्विरोधमाह—नायिकाया इति ॥ व्यवहारो व्यापारः

१. क. ख. ‘व्य’ नास्ति ।

२. क. ख. ग. ‘समासोक्तिः’

३. ग. ‘व्य’ नास्ति ।

४. ग. ‘विशेषणत्वा’

५. क. ‘न’ अधिकः ।

६. क. ख. ‘नारदीव’

७. क. ख. ‘सरोरुर्पाः’

८. ग. ‘व्य’ नास्ति ।

९. ग. ‘विशेषणत्वा’

१०. क. ‘न’ अधिकः ।

११. क. ख. ग. ‘व्य’ नास्ति ।

१२. क. ख. ‘न कोऽपि दोषः’

अन्यालोकः

आक्षेपेऽपि^१ व्यङ्ग्यविशेषाक्षेपिणो^२ वाच्यस्यैव चारुत्वम् । प्राधान्येन
वैच्यार्थ आक्षेपोक्तिरुत्तमार्थादेव ज्ञायते । तत्र शब्दोपास्यरूपो विशेषाभिधाने-
च्छया प्रतिषेधरूपो य आक्षेपः स एव व्यङ्ग्यविशेषमाक्षिपन्मुख्यं काव्यशरीरम् ।

लोचनम्

आक्षेप इति ॥

“प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः” ॥

तैत्तिरीयो यथा—

“अहं त्वां यदि नेष्टेय क्षणमप्युत्सुवा ततः ।

इयदेवास्त्वतोऽप्येन किमुक्तेर्नाप्रियेण ते ॥”

इति वक्ष्यमाणमरणैरिषयो निषेधरमाक्षेपः । तत्र ‘इकदस्तु’ इत्येतदेव अत्र ‘प्रिये’ इत्यस्याक्षेपैकं

कौमुदी

दुक्कलविगलनानवलोकनादिरूपः नायकस्य व्यवहारस्तच्चाहशब्दनाम्बुरुहपरितुम्बनारम्भादि-
लक्षणः ॥

भामहीयमेनाक्षेपोलङ्कारलक्षणमुपक्षिपति—प्रतिषेध इति ॥ इयशब्देन
प्रतिषेधस्याभासत्त्वमामासितम् । तथा च मङ्गल्लुङ्गः—“उक्तवक्ष्यमाणयोः प्राकरणिकयोः
विशेषप्रतिपत्त्यर्थं निषेधाभास आक्षेपः” इति ॥ इष्टस्येति ॥ प्राक्तरणिकत्वं दर्शितम् ॥
विशेषाभिधित्तयेति ॥ विशेषप्रत्यापनार्थमित्यर्थः । अत्रापि भामहीयमेवेदोहरणमाह—अहं
स्वामिति ॥ आपभेदत्वं योजयति—वक्ष्यमाणेति ॥ इह वाच्यो य आक्षेपः स निषेधरूपो
निनक्षितः नागूरणरूपः, तस्य व्यङ्ग्यमहादित्याह—निषेधात्मेति ॥ इहापि व्यङ्ग्यस्य वाच्यो-
पस्कारकत्वेनप्राधान्यं दर्शयति—तत्रेति ॥ वक्ष्यमाणविषय आक्षेपे । अत्र स्वद्विलोचन-

१. क. घ. ‘हि’

२. ग. ‘अपि’ अधिकः ।

३. क. ख. ‘वाच्यार्थे’

४. ग. ‘एवा हि तत्र हि’

५. घ. ङ. च. ‘मतः । तदाचो’ नास्ति ।

६. क. घ. ‘प्रियेण’

७. ग. ‘अरण’ नास्ति ।

८. ग. ‘वृष्ट’

९. ग. ‘प्रियेण’

१०. क. ख. ‘हस्तादिपद’

ग. ङ. च. ‘हस्तादिपद’

ल्येचनम्

सत् चारुत्वनिबन्धनमित्याक्षेपेणाक्षेपैकमलंकृतं सत् प्रधानम् । उक्तत्रियस्तु यथा ममेव—

“भो भोः किं किमक्काण्ड एव पतितस्त्वं पाण्य कान्या गति-

स्तच्छादनवृत्तिरय मे खलमतिः सोऽयं जलं गृहते ।

अस्यानोपनतामक्काण्डमुलभां तृष्णां प्रति क्रुध्यं भो-

खलमेवप्रयितप्रमायमहिमा मार्गः पुनर्मार्गः ॥”

कौमुदी

महोत्सवविरोधिनि समये, अहं त्रिय एव मरणमनुभवाम्येव इत्येवंरूपस्यार्थस्याक्षेप[पक]-
नागूरणं कुर्वाणमेव, इयदस्त्वित्येतद्वाच्यं प्रतिषेधरूपमेव चारुत्वप्रतीतिनिबन्धनम्, न त्याक्षेप्यं
त्रिय इत्येतत् व्यङ्ग्यम्—इत्यतो हेतोराक्षेप्येण मरणाप्यवसायेन व्यङ्ग्येनालंकृतं वाच्य-
मेवाक्षेपकं प्रधानम्, न त्याक्षेप्यं व्यङ्ग्यमिति योजना । द्वितीये स्वर्कायोगोदाहरणमाह—
उक्तेति ॥ भो भोः किं किमिल्लादरातिरेके बीप्सा । अक्काण्ड एवास्यान एव । निःसहमित्तु-
मपरिश्रमभरतपावसक्तः । पाण्या गतिः इत्यादिकं प्रश्नोत्तरात्मकं पाण्यस्य वचनम् । किमपि
शरणलवनलभमानोऽहमिति महति राङ्गटे विपरिवर्त इत्यर्थः । किंनिबन्धनं कीदृशं वा
तद्भवतो व्यसनमिष्टगुक्म ॥ तादृगिति ॥ अतिवेले तृणामूर्च्छालया सलिलपिपासया परिभूय-
मानं माननादहस्य ॥ सोऽयमिति ॥ साभिनयोऽसूयातिशयविःप्यन्दी निर्देशः । अत एव
खलमतिरयम् एवमतिबहुलदाहदहनदन्दह्यमानसक्कलदेहतया महीपसीमार्तिमासादयत्वित्येवं
मनसि कृत्वा जलं मदीयदाहनिवृत्तिनिदानं गृहते निश्चोति यतः, अतोऽहमशरणः संवृत्तोऽस्मि ।
“अस्यानोपनताम्” इत्यादि प्रष्टुरेव पाण्यप्रतिबोधनपरं वचनम् । हे पाण्य त्वमानीपासनां
तृष्णां प्रति क्रुध्य कौधमालम्बस्व, यस्यादियमस्थाने अयोग्ये विषये उपनता, भवितव्यं
नाम तावत्तस्या अपि कयापि विचिकित्सया—किमिह मया प्रवर्तितव्यं न वेति । तथा
अकाले अनवसरे सुलभा च । कुत एवमिति चेत् यस्मादेश मरुभूमिसम्बन्धी
मार्गशैलेवप्रसिद्धमहिमा भवति । न खलु कश्चिदपि न जानाति उपितपतितपथिक-
लोकपायोवितरणसत्तपराद्भुखप्रवृत्तिरयमिति । तेन भवदीयायास्तृष्णायाः भवत्[भवन्
भवतः] एवायमपघण्यतारः न पुनरमुष्य कषश्चित्, वस्य तथाविधस्यभावत्वस्य
सुप्रसिद्धत्वात्—इति पिपासातिशयक्रान्तस्वान्तपाण्यपरिसन्धनपरेयमुक्तिः । अनेन

१. क. ख. न. “जाक्षेपे”

२. ग. “सत्प्रधानम्”

३. ग. “ममेव” नारित ।

४. ग. “जटमतिः”

५. “खलमतिः”

६. क. ख. “क्रुध्यतः”

लोचनम्

अत्र कश्चित् सेवकः प्रातः प्रातव्यमस्मात् किमिति न लभे इति प्रत्याशांविशस्य-
मानहृदयः केनचिदुन्नाक्षेणेन प्रैतिवोच्यते । तत्राक्षेणेन निषेधरूपेण वाच्यस्यैवास्तपुरुषसेवा-
तद्वैफल्यतत्कृतोद्देशात्मनः शान्तरसस्यापिभूतनिर्वेदविभावानुभावस्वरूपतया चमत्कृतिर्दायित्वम् ।
वामनस्य तु “उपमानाक्षेपः” इत्याक्षेपलक्षणम् । उपमानस्य चन्द्रदिगक्षेपः । “अस्मिन्
सति” किं त्वया कृत्यम् ? इति । यथा—

“तस्यास्तन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्यणेनेन्दुना

सौन्दर्यस्य पदं दशौ यदि च ते” किं नाम नीजेतपैः ।

किं वा कोमलकान्तिभिः किसलयैः सत्येव तत्रापरे

ही” धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेभ्यः पूर्वो प्रहः ॥”

कौमुदी

प्रत्याख्यमानमर्थं दर्शयति—अत्रेति ॥ ‘किं तावत्प्रातम्’ इत्यादिवचोभ्यत्ववचनः प्रात-
शब्दः, सेव्यं राजादिकं प्रात इति वा । अस्मात् सेम्प्रादाजादेः सकाशात् । म्ङ्ङ्गस्म
पाप्माप्योपस्कारकत्वेन गुणीमात्रं दर्शयति—तत्रेति ॥ किं तद्व्याख्ययति तदाह—
अस्त्युरपेति ॥ अत्र पाप्मजलतृष्णादिरूपं न विवक्षितम्, किं त्वस्तपुरुषसेवादिकम् ; अन्यथा
अप्रस्तुतप्रशंसायापत्तेरिति भावः । विभावः सेववैफल्यम् । अनुभाव उद्देशः । एव भानहीनं
लक्षणद्वयमुदाहरणे योजयित्वा तस्यैव वामनोक्तेऽपि लक्षणे व्यङ्ग्यस्याप्राधान्यं न विवदत
इति दर्शयति—वामनस्य त्विति ॥ लक्षणवाक्यं विभजते—उपमानस्येति ॥ मुखादि-
संयन्धेन इति शेषः । आक्षेपशब्दार्थमाह—अस्मिन्निति ॥ अस्मिन् उपमेयाभिमतं
मुखादी । तेन उपमानाभिमतं चन्द्रादिना । उदाहरणमाह—यथेति ॥ सौम्यं मधुरदर्शनम् ;

१. क. ख. ‘प्रातव्यमस्याक’

२. क. ख. ‘प्रविलम्बे’

३. क. ख. ‘इत्यन्तविषयमान’

४. क. ख. ग. ‘विलम्बनायेपेण’

५. ग. ‘अति...निर्वेदवि’ नास्ति ।

६. क. ख. ‘वैफल्यः’

ग. ‘वैफल्यम्’

७. ड. न. ‘स्वाधी’

८. ग. ‘प्रतिभातु’

९. क. ख. ग. ‘दावि’ नास्ति ।

१०. घ. ‘आक्षेप’ नास्ति ।

११. ग. ‘किम्’ नास्ति ।

१२. क. ख. ग. ‘इतथ’

१३. क. ख. ‘तेः’

१४. क. ख. ग. ‘हे वान्तः’

छेचनम्

अत्र व्यङ्ग्योऽयुपमार्थो वाच्यस्यैवोपस्कुरुते । किं तेन कृत्यमिति त्वंपहस्तानारूपे
आक्षेपो वाच्य एव चमत्कारव्यकरणम् । यदि बोधमानस्याक्षेपः सामर्थ्यादावर्कणम् । यथा—

“ऐन्दं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरदधामार्द्रनखक्षतामम् ।

प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं खेरम्यधिकं कौरोति ॥”

“ईष्यकिञ्चित्तनयिवाङ्तरमुपमानमत्राक्षेप्तमपि वाच्यार्थमेव अलङ्करोतीति । एषा तु

कौमुदी

अत एव सुभगम् ; तस्यास्तत् स्वषेदमानन्दसमास्वाद्यसौन्दर्यसर्वस्वं मुखमस्ति ; सत्तामनु-
भवति खलु । अतः पार्वणेन्दुना किं कृत्यमिति । उत्तरवाक्ये ‘दशौ’ इत्यत्र ‘स्तः’ इति विपरि-
णमप्य योज्यम् । अत्र च ‘तौम्यसुभगम्’ ‘पार्वणेन’ इति च साधारणधर्मनिर्देशः । सौन्दर्यस्य
पदम्, ‘नील’ इति ; ‘कोमलकान्तिभिः’ इति सा[स्वा]नुभवपरादर्शकेन ‘तत्र’ इत्यनेन
च अपर्यवसितासाधारणलाटिल्यविशेषशब्दत्वं दर्शितम् । बातुः उचितानुचितानभिज्ञस्य,
पुनरुक्तानां यत्तयामत्वेनानादरारपदीभूतानाम्, अत एवानुपादेयानां पार्वणेन्दुप्रभृतीनां
वस्तुनाम्, रक्षणायां बहुप्रयासोपादानेन सूष्टौ विषये, य आरम्भाभ्यापाराः तेषु, अपूर्वः
अप्यस्मिन्नुचितानुचिताभिज्ञे रचयितव्यदृष्टचर इद्वैव दृष्टः ग्रहः अभिनिवेशविशेषः । अहो
[हो]मदृष्टकर्मिति । उपमार्थः उपमारूपोऽर्थः ; वाच्यस्यैवोपस्कुरुते वाच्यमेवालङ्करोतीति
यावत् ॥ वाच्य एवेति ॥ बोधमार्थ इत्यर्थः । आक्षेपशब्दस्यागूरुणं वार्ष इत्याह—यदि
वेति ॥ तत्र यामगमतानुरोधेनैवोदाहरणमाह—यथेति ॥ ईष्यकिञ्चित्तनयिवाङ्तरमुपमानत्वेनात्र
गृयते, शरदः नायिकया सकलङ्कमिन्दुः प्रसाधमानत्वाभिधानात् । एवं
यामनमतेनाक्षेपार्थकारत्वमभिधाय भाग्यमतेन समस्तोक्तिवै रथापयति—एषा त्विति ॥
तुशब्दोऽलङ्कारान्तरत्वशङ्कां व्यवच्छिन्नति । अत्र च नायिकापक्षे साक्षादार्द्रनखक्षत-
रूपतया ध्रुतमनुपमानत्वमैन्द्रधनुषि योजनीयम्—इन्द्रचापाममार्द्रनखक्षतं दधानेति ;

१. क. छ. व. ‘तु’ नास्ति ।

२. क. छ. य. ‘इक्ष्णुनापेय’

व. ‘इक्ष्णुनास्व’

३. क. छ. व. छ. ‘चवार’

४. क. छ. व. ‘इत्यत्र’ अत्रिकः ।

५. व. ‘कलङ्कित’

६. क. छ. य. ‘नायिका’

७. क. छ. ग. ‘अत्र’ नास्ति ।

८. क. छ. ‘तु’ नास्ति ।

ध्वन्यलोकः

चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना हि वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा । यथा—

“अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिः कीदृक्तयापि न समागमः ॥”

अत्र सत्यानपि व्यङ्ग्यप्रतीतौ वाच्यस्यैव चारुत्वमुत्कर्षवदिति तस्यैव प्राधान्य-
विवक्षा ।

लोचनम्

समासोक्तिरेव । तदाह—चारुत्वोत्कर्षेति ॥ अत्रैव प्रसिद्धं दृष्टान्तमाह—अनुरागवतीति ॥
‘तेनाक्षेपप्रमेयसमर्पणमेवापरिसमाप्तमिति मन्तव्यम् । तत्र तदाहरणत्वेन समासोक्तिश्लोकः
पठितः “अहो दैवगतिः कीदृक्” इति । गुरुपारतन्त्र्यादिनिर्विर्तकोऽसमागम इत्यर्थः ॥

कौमुदी

‘प्रसादयन्ती’ इति विशेषणस्य समानत्वाद् तत्सममिष्यादृतस्य अस्यापि साम्यस्यैवोपपत्तेः ।
व्यङ्ग्यपक्षेणा वाच्यस्य चारुत्वाधिक्येऽपि व्यङ्ग्यस्यैव किं न प्राधान्यमिष्याशङ्क्य तन्निवेद्ये
हेतुत्वेनोत्तरग्रन्थमवतरयति—तदाहेति ॥ तत् तत्र वाच्यस्यैव प्राधान्यं न व्यङ्ग्यस्ये-
त्यस्मिन्नर्थे हेतुमाहेत्यर्थः ॥ अत्रैवेति ॥ चारुत्वोत्कर्षकृतं प्राधान्यमित्येतस्मिन्नर्थे ।
एवकारोऽलंकारोदाहरणत्वशङ्काशमनार्थः ॥ प्रसिद्धमिति ॥ दृष्टान्तत्वे हेतुः ॥ तेनेति ॥
दृष्टान्तोक्तित्वादेवालंकारान्तरोदाहरणत्वाभावादित्यर्थः ॥ तत्र त्विति ॥ आक्षेपसमर्पण
एवेति । तुरपधारणे ॥ समासोक्तिश्लोक इति ॥ नात्र कस्यचिद्विमतित्यर्थः । समागम-
सामग्रीसन्निधायसमागमस्य दैवगतिनिजृम्भितत्वं वदता समागमस्याप्रतिविधेयनिवितान्तर-
प्रतिबन्धवर्जितवृत्तित्वं सूचितम्, इतरथा निहेतुकत्वार्थोत्पत्त्यनुपपत्तिरित्याह—गुरु-
पारतन्त्र्येति ॥ तच्छब्दस्य व्यङ्ग्यपरामर्शकत्वशङ्का मा भूदित्याह—वाच्यस्यैवेति ॥

१. म. ‘निवन्धानाभिदा’

२. क. ख. ग. ‘विधा’

३. क. ख. ‘शेनाक्षेपेण प्रमेयसमर्पण-
नामैव चरै’

४. क. ख. ‘तजोदाहरणेन’

५. घ. ङ. च. ‘कीदृक्’ मारि ।

६. क. ख. ग. ‘निमिषो’

७. ‘निमिषरो’

लोचनम्

तस्यैवेति ॥ वाच्यस्यैवेति यावत् । वामनाभिप्रायेणाप्यप्यक्षेपः, मामहाभिप्रायेणै सामासोक्ति-
रित्यमुवाच हृदये गृहीत्वा समासोक्त्याक्षेपयोर्युक्त्येवमेवोदाहरणं व्यतरद्ग्रन्थकृत्, 'एव
हि समासोक्तिरिति आक्षेपो वा ; किमनेनास्माकम् ?' समासोक्त्यादिषु सर्वाण्यक्षेपेषु
व्यङ्ग्यं वाच्ये गुणीभरतीति न साध्यम्—इत्युवाचोऽत्र ग्रन्थे मुंरुभिर्निरूपित ॥

वैमुदी

यदि प्राधान्यमिच्छाम्यमुदाहरणं ग्रन्थकृता दत्तं तर्हि 'उपोदरणे' इति प्रागुदाहृत-
समासोक्त्येकानुस्मरणेनापि चरितार्थत्वेऽपि किमर्थं समासोक्त्येकानुस्मरणोदा-
हरणमिलाक्याक्षेपा तदभिप्रायं समग्रं प्रदर्शयति—वामनाभिप्रायेणेति ॥
'ऐन्द्र धनु' इत्यादिवजायकान्तरयोपमानाभेनाक्षेपादित्यर्थः ॥ मामहेति ॥ अनुरागवर्ती-
त्यादिविशेषणस्याप्युदाहरणस्य गम्यमानत्वादित्यर्थः । पुर शब्दस्य देशकालसाधा-
रण्यात् समागमस्य च सम्बन्धिभेदात् भेदेऽपि स्वरूपत एवत्वात् साम्यमत्रसेवम् ।
युक्त्या योऽनं लब्धविस्तारयेति यावत् । इदम् अनुरागवर्तीत्यादिकम् । एक साधारणम् । तथापि
साधारणोदाहरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह—एव हीति ॥ अनेन प्रकारेणोदाहरणे
सतीत्यर्थः । अथ वा मतभेदेनास्यालङ्काररूपत्वे स्थिते सतीत्यर्थः । अलङ्कारनियम-
विवेचनतात्पर्यभावसूचनमुखेन तादृशि निषेधे वाच्यप्राधान्यनिश्चयप्रतिपादन-
प्रयत्नातिशयसूचनार्थमोदाहरणं प्रयुक्त इत्यर्थः ॥ अत्र ग्रन्थ इति ॥

१. स 'सप्त' ।
२. य 'तु' अधिक ।
३. य 'अमु' नास्ति ।
४. स 'युक्त्या' नास्ति ।
५. य 'युक्त्येव' ।
६. क 'यथा' ।
७. य 'यथा' ।

८. य 'आवेष्टोक्ति' ।
९. य 'समासोक्त्यादिषु' नास्ति ।
१०. क 'अलङ्कारादिषु' ।
११. य 'अलङ्कारादिषु' ।
१२. य 'स य' 'अथ' अधिक ।
१३. य 'अस्माकं' 'युक्त्या' ।
१४. य 'अनेन' अधिक ।

ध्वन्यालोकः

यथा च दीपकापहृत्यादौ व्यङ्ग्यत्वेनोपमायाः प्रतीतावपि प्राधान्येन विवक्षित-

लोचनम्

एवं प्राधान्यविवक्षायां दृष्टान्तमुक्त्वा व्यपदेशोऽपि^१ प्राधान्यकृत एव भवतीत्यत्र दृष्टान्तं स्वपरप्रसिद्धमाह—यथा^२ चेति ॥ उपमाया इति ॥ उपमानोपमेयभावस्येत्यर्थः ॥ तथेति ॥ उपमाया । दीपके हि “आदिमध्यान्तविषयं त्रिधा दीपकमिष्यते” इति लक्षणम्^३ । “मणिः क्षाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितः कलाशेषश्चन्द्रः सुरतदृदिता वाठललर्ना । मदक्षीणो नागः शरदि सरिद्रास्यनपुलिना तनिस्त्रा शोमन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः ॥”

कौमुदी

“चासुरोत्कर्षनिवन्धना” इत्यादौ “प्राधान्यविवक्षा” इत्यन्ते “यथा च” इत्यादि-दृष्टान्तान्तरोपक्षेपस्य पूर्वापेक्षया विधिकं विषयमाह—एवमिति ॥ स्वपरप्रसिद्धारं दृष्टान्तमे हेतुतथोक्तम् ; तच्च तावदीपके वाच्यप्राधान्यं व्यपदेशहेतुभूतं प्रदर्शयति—दीपके हीति ॥ अत्र दीपनकृतमेव चाङ्गवमित्यन्वयः । दीपकस्य लक्षणमुदाहरणं च वाक्यमध्ये दर्शयति ; अप वा दीपके हि वाच्यस्यैव प्राधान्यमिति शेषः ॥ आदिमध्यान्तेति ॥ अत्र आद्यादयः शब्दा वाक्यविषया द्रष्टव्याः, न तु श्लोकमाश्रयेधाः । तत्र “आदिमध्यान्तवाक्यगतत्वेन धर्मस्य दृष्टाद्यादिमध्यान्तदीपकारूपाख्यो भेदाः” इति मङ्गुकवचनात् “तनिस्त्रा शोमन्ते” इति अन्तर्वाक्यगतत्वादन्तदीपकादाहरणमेतत् श्रेयम् ; इतरयोस्तनुदाहरणं विस्तारमयाद-प्रस्तुतत्वाच्च । आदिदीपकं यथा समैव मयूरद्वये काव्ये—

“सा जागर्ति स्वयिति च मुधा मृक्तमेव वदं
मृते रोदित्यधिकमतुलं धैर्यमालम्बते च ।

१. य. 'लेखापहृ-'

२. क. ख. व. 'यथा' नास्ति ।

३. क. ख. 'लक्षणम्'

४. ग. 'यथा नैतदुपायः'

५. क. ख. 'यथा दीपकेनैव शोमा

यथा' अपि क. ।

६. ग. व. 'ननिज'

७. ग. व. क. च. 'नरतः'

लौचनम्

इत्यत्र दीपनैकतमेन चारुणम् । "अपहृतिरणीष्टस्य निचिदन्तर्गमनोपमा" इति ।
तत्रार्पणवेनेय शोभो—

"नेय विरौति मृदाली मदेन मुखरा मुह ।

अपमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो घनि ॥" इति ।

कौमुदी

मूर्छां प्राप्नोत्यपि च भजते चेतनामित्यशक्तो

भवतु वेधा अपि विरहजठरापृतीरङ्गनामम् ॥" इति ।

अत्र बह्विना क्रियाणां भजनरक्तसमन्वात् क्रियादीपकम् । आदिवाक्ये 'स' इति
कर्तृकारकनिर्देशाच्चादिदीपकम् । मध्यदीपकं यथा ममेव—

"कुचसीमनि कुटिलदशा सुसृणरसा शारदीषु रजनीषु ।

चन्द्ररुच सुदस्ता दधति व्यङ्ग्येषु चैव मुकविगिरि ॥"

अत्र सुन्दरतायाः क्रियायाः मध्यवाक्यगतत्वान्मध्यदीपकम् ॥ दीपनकृतमिति ॥ अनेन
दीपयतीति ण्वुलि दीपकशब्दोत्पत्ति सूचिता ॥ एवेति ॥ न मध्यमानेनोपनानोपमेय-
भावेनैवैव । अनीष्टस्य प्रस्तुतस्य मृदालीविरावादे । श्रुतिकदादी रजतत्वाद्यपह्वेऽति-
प्रसक्तिं कारयितुम्—अन्तर्गतोपमेति ॥ तत्र भेदाग्रहनिवन्धनो निध्याप्यवसाय
रूपोऽपह्व, इह त्वमनोपमेयभावनिवन्धनं समीचीन एव प्रत्यय इत्यर्थः ।
वदाहरणात् प्रामेयं व्यपविकृतया दीपकदर्शिता रीतिमिहाभ्यर्थति—तत्रेति ॥ वाच्यभूते-
नापह्वेनैव, न तु व्यङ्ग्यभूतोपमया । सा तु वाच्यमेवाल्ङ्कुर्वाणा शोभायै कल्पत इत्यर्थः ।
वदाहरणं भामहीयमेवाह—नेयमिति ॥ मुहर्विरौतीत्यन्वयः । 'मदेन मुखरा' 'आकृष्य-
माणस्य' इति च विम्बप्रतिबिम्बभावेनोक्ति उपमानोपमेयभावमार्गशोधनार्था । इदानीम्

- १ न स न 'दीपक'
२ क ख 'अपमोपमा'
३ अन्तर्गतोपमा

- ४ क ख 'द्वि न्यसितः'
५ क ख 'अपह्वेन'
६ क ख 'यथा' अत्रिह ।

ध्वन्यालोकः

त्वान्न तथा व्यपदेशः, तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । अनुक्तनिमित्तायामपि विशेषोक्तौ
 “आहूतोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि ।
 गन्तुमना अपि पथिकः संकोचं नैव शिथिलयति ॥”

लोचनम्

एवमाक्षेपं विचार्योद्देशक्रमेणैव प्रमेयान्तरमाह—अनुक्तनिमित्तायामपीति ॥

“एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः ।
 विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिरिति स्मृता ॥”

यथा—“स एतस्मीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
 हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं बलम् ॥”

कौमुदी

“अनुक्तनिमित्तायाम्” इत्यादिप्रत्यक्षाक्षेपप्रमेयसमर्पणेन संग्रहमाह—एवमिति ॥
 “आक्षेपं विचार्य” इत्यनेन समासोक्तिश्लोके यत्पूर्वमुक्तम् “आक्षेपप्रमेयसमर्पणनेवा-
 परिसमाप्तम्” इति तदनुसंधत्ते । तेन दीपकादेश्च प्राप्तस्तिवत्त्वमेव, न तु प्राकरणिशब्दमिति
 दर्शितम् । अत एवाह—उद्देशक्रमेणैवेति ॥ समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्तविशेषोक्तौत्वा-
 युद्देशक्रमानुरोधेनेत्यर्थः । ननु ‘विशेषोक्तिर्लक्ष्य’ इत्येव वक्तव्ये किमर्थम् ‘अनुक्त-
 निमित्तायाम्’ इति विशेषणम् ? अचिन्त्यनिमित्तोक्तनिमित्तलक्षणप्रकारद्वयव्यवष्टेदार्थं चेद,
 तत्र किं निबन्धनमिहोपेक्षायां प्रथमं विशेषोक्तेर्लक्षणमाह—एकदेशस्येति ॥ एकदेशस्य
 तनुमत्वादेः कारणरूपस्य विगमे राहित्येऽपि गुणान्तरस्य बलवत्त्वादेः धर्मस्य कार्यरूपस्य
 संस्तुतिः प्रतिपादनं यत् कस्यचिद्विशेषस्याभिन्त्यञ्जनार्थं सा विशेषप्रथनायोक्तिरिति
 विशेषोक्तिर्निर्माळङ्कार इत्यर्थः । सा चाचिन्त्यनिमिता, उक्तनिमिता, अनुक्तनिमिता
 चेति त्रिधा भवति । तत्रावाया उदाहरणमाह—यथेति ॥ स इति ॥ ग्रहादि-
 कीटपर्यन्तेश्वप्रतिबद्धवीर्यत्वेन सुप्रसिद्धः । एकः प्रधानभूतोऽन्यनिरपेक्ष एव ; अत
 एव कुसुमायुध इति ॥ जीर्णीति ॥ संख्यानिर्देशोऽयमनित्यशेषनिर्धार्यः । ‘शम्भुनापि’ ‘तनुं

१. य. ‘गतामित्युक्त्वा’
 २. क. य. ‘अपि’ नास्ति ।

३. क. ख. ‘विगमे’
 ४. य. ‘तनुः’

अन्यालोक

इत्यादौ व्यङ्ग्यस्य प्रकरणसामर्थ्यात् प्रतीतिमात्रम् । न त्वत्र काचिच्चास्त्व-

लोचनम्

इयं चाचिन्त्यनिमित्तेति नास्या व्यङ्ग्यस्य सङ्गात् । उक्तनिमित्तायामपि दस्तुत्वभाव-
मात्रत्वे पर्यवसानमिति तत्रापि न व्यङ्ग्यसङ्गावौशङ्का । यथा—

“पर्युपर्यु इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

नमोऽस्त्यवार्धरीर्थाय तस्मै दुस्तुमधन्वने ॥”

तेन प्रसारद्वयमन्वीर्यं तृतीय प्रसारमाशङ्कते “अनुक्तनिमित्तायामपि इति ॥ व्यङ्ग्य
‘स्येति ॥ “शीतकृता कृतातिरत्र निमित्तम्” इति मध्येद्वयं , तदभिप्रायेणाह—न त्वत्र काचि-

कौमुदी

हरतापि’ इत्युभयत्रापिशब्देऽपि योऽपि । बलस्य तत्वाश्रयत्वात् तद्विगमे तदाश्रयबलाभावात्
न्याय्यत्वात् , इह तत्रभनेऽपि बलसङ्गाये यन्निमित्तं तदचिन्त्यमेव , लोचप्रतीतिगोचराति
लङ्घित्वात् , न तु स्वस्वरूप एवमात्रं , निमित्तमन्तरेण नैविसिनासम्भवात् ; न तु
तद्वरमदादिप्रतीतिगोचर इत्येतावत् । उक्तमनाचिन्त्यनिमित्तानुपजीव्य व्यङ्ग्यसङ्गाभावाद्—
नास्यामिति ॥ निमित्तं द्विष्ट व्यङ्ग्यत्वेन समावर्णीयम् , तथाचिन्त्यत्वेन स्थितमिति
तथाभूतस्य व्यङ्ग्यस्य न सङ्गात् आशङ्कनीय इत्यर्थः । एवमाद्यभेदानधीरणे हेतुमभिधाय
द्वितीयभेदानधीरणेऽपि तमाह—उक्तनिमित्तायामिति ॥ अन्वयश्रीर्षत्वमिदोक्तमेव यद्यपि
निमित्तम् , तथापि तदुक्तंस्तुत्वभावमात्रार्थवसिनासङ्गार्थं तद्व्यङ्ग्यसङ्गाभावाद्द्वेति न तत्र
व्यङ्ग्यसङ्गात् इत्यर्थः । यथा दक्षमन कुरीते निरवशमेव दक्षने , तथा निरवशमेव दग्धाऽपी
त्यर्थः ॥ तेनेति ॥ यस्मात् प्रक्रमद्वये व्यङ्ग्यसङ्गादो नास्ति , तस्माद्धेतोरित्यर्थः । ननु व्यङ्ग्य
प्रतीतौ सर्वत्र यथा तत्कृतचारुचरित्रनिष्पन्नान् इत्याशङ्क्य निमित्तं ह्यत्र व्यङ्ग्यम् , तच्च वस्तुतो
न चारुचरित्रोत्पत्तदनुपलम्भादित्याह—शीतकृतेति ॥ निमित्तमिति ॥ व्यङ्ग्यमिति शेषः ।

१ क स च ‘न तु प्रतीति

निमित्तं काचित्

२ ‘न तु तत्रप्रतीतिनिमित्तं

३ क स च ‘अपि’ नास्ति ।

४ क स ‘आवर्ण्य’ तु

५ आने यथवसितम्

६ क स तथपि

७ क स च ‘आवर्ण्य’

८ क स च ‘अवर्ण्य’

९ य ‘व्यङ्ग्यस्येति’ नास्ति ।

लेखनम्

न त्वौद्घटेनेवाभिप्रायेण मन्यो व्यवस्थित इति मन्तव्यम् ॥ पर्यायोक्तेऽपीति ॥

“पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।

वाच्यवाचकवृत्तिभ्या शून्येनाकगमात्मना ॥”

इति लक्षणम् ।

“शत्रुच्छेददृष्टेः मनेरुत्पत्त्यामिनः ।

रामस्थानेन धनुषा देशिता धर्मदेशना ॥”

इत्यत्र भीष्मस्य मार्गप्रभावोभिप्रायां प्रमाद्य इति यद्यपि प्रतीयते, तथापि तात्तहायेन ‘देशिता धर्मदेशना’ इत्यभिधीयमानेनैव कव्यार्थोऽलंकृतः । अत एव

बौमुदी

किं नावश्यमिति भावः ॥ औद्घटेनेति ॥ शैत्यवृत्तातिनिमित्तविषय इत्यर्थः । पर्यायोक्तस्योद्घटोद्धारित लक्षणमाह—पर्यायोक्तमिति ॥ यच्छब्दबलात् तत् पर्यायोक्तमिति द्योत्यम् । पर्यायशब्दार्थमाह—अन्येनेति ॥ तमेव स्पुटयति—वाच्यवाचकेति ॥ वृत्तिर्व्यापारः । तथापि विस्वरूपोऽसावित्यत्राह—अवगमात्मनेति ॥ उदाहरणमाह—शत्रुच्छेदेति ॥ मुनेरेव सतः शत्रुसम्बन्धोऽनुचित एव । तत्र तदुच्छेदेच्छैव तानत् असदृशी ; तस्या अपि हेतुवशात् कथञ्चिदुदयमासेदुष्या इतिमावातिरायन्तानुचिता । अत एवोक्तम्—उत्पत्त्यामिन इति ॥ एतदेव ताच्छील्यप्रत्ययेन प्रत्यापितम् । अनेन भीष्मेण कर्ता, धनुषा करणेन । धर्मदेशना धर्मोपदेशः । अत्रापि वाच्यप्राधान्यं न विवृतं इत्याह—अत्रेति ॥ तत्सहायेनेति ॥ तेन प्रतीयमानेनोपलभ्यतेनेत्यर्थः । कव्यार्थोऽत्र प्रकृतो वीररसः । उक्तमेव वाच्यप्राधान्यं विपक्षे बाधरूपचनमुखेन समर्थयते—अत एवेति ॥ यतोऽत्र वाच्यस्यैव प्राधान्यम्, न तु प्रतीयमानस्य, अत एव सन्नेतद्युज्यते ; अन्यथा सन्नेतदनुपपन्नं स्यात् । अतो वाच्यस्यैव प्राधान्यमनिच्छताप्यच्छ्रमतिना अभ्युपेयमित्यर्थः । किं तत्समिति तदाह—लक्षणपद लक्षणपद साधनलक्षणमिति ।

१. क ख ग ‘यथा’ अपिच ।

२. ख. ‘यथावि-’

क. ल. ग. ‘प्रमाद्य-’

३. ग. ‘दक्षिण’

४. क. ख. ‘वाच्यार्थो’

लोचनम्

पर्यायेण प्रकारान्तरेणावगम्यमाना व्यङ्ग्येनोपलक्षितं संबन्धमिधीयते तदभिधीयमानम्
लक्षणेन सत् पर्यायोक्तमिति—अभिधीयत इति लक्षणपदम्, पर्यायोक्तमिति लक्ष्यपदम्,
अर्थाङ्कारत्वं सामान्यलक्षणमिति—सर्वं युज्यते । यदि तु 'अभिधीयते'
इत्यस्य यदादृष्टान्तरम्—अभिधीयते प्रतीयते प्रधानतयेति, उदाहरणं च "भम
धम्मिअ" इत्यादि, तर्दोङ्कारत्वमेव दूरे संपन्नम्, आत्मतायां पर्यवसानात् ;

कौमुदी

लक्षणपदमित्यत्र पदशब्दो वाच्यपरः । किं तल्लक्षणपदमिति तदाह—पर्यायेणेत्यादि ॥
पर्यायेणेत्यस्य व्याख्या—प्रकारान्तरेणेति ॥ कोऽसौ प्रकार इति तदाह—अवगम्यात्मनेति ॥
अस्य व्याख्या—व्यङ्ग्येनेति ॥ व्यङ्ग्यव्यापारविषयीभूतेनेत्यर्थः । तृतीयार्थमाह—उप-
लक्षितं सदिति ॥ यदभिधाव्यापारविषयीभवति तदभिधीयमानं पर्यायोक्तमिति सङ्गतिः ।
अभिधीयमानमित्यस्य विवरणम्—उक्तमेव सदिति ॥ वचनव्यापारविषयीकृतमेव
वर्तमानमिति न व्यङ्ग्यव्यापारस्पृष्टमिति । अनेन लक्षणवाक्येनैव वाच्यस्य व्यङ्ग्यादनुगतस्य
प्राधान्यनवगमितमित्यर्थः । किं पुनस्तल्लक्ष्यपदमिति—पर्यायोक्तमिति ॥ वचनव्यापारस्यात्र
व्यपदेशनिमित्ततथोक्तत्वात्तस्य प्राधान्यनवगम्यत इत्यर्थः । किं तत्सामान्यलक्षणमित्यत्राह—
अर्थाङ्कारत्वमिति ॥ व्यङ्ग्यप्राधान्ये तालङ्कार्यत्वापत्तेरर्थाङ्कारत्वमङ्गसङ्ग इत्यर्थः ।
नन्वभिधीयत इति लक्षणवाक्ये वाच्यप्राधान्यस्य व्यक्तत्वात् प्रत्ये "यदि प्राधान्येन" इति
व्यङ्ग्यप्राधान्यशङ्का निर्बीजित्वात्तद्वत् तत्पदस्य कस्यपि क्लेशेन व्याख्यातमपेक्ष्य तत्पक्षा-
नुयाद इत्याह—यदि त्विति ॥ तल्लक्ष्योऽलक्षि सूचयति ॥ यत्नादिति ॥ शब्दपरिपीडने-
नेत्यर्थः । अभिधीयमानमित्युच्ये वर्तते ; आभिमुख्यं च प्राधान्यनिश्चयनम्, अभिमुख्येन
सुद्धो धीयते निधीयत इति प्रधानतयावगम्यमानत्वं नाम ; न त्वभिधाव्यापारविषयत्व-
मेवेति । एवं सति कस्यमुक्तोदाहरणम्, अत्र वाच्यस्यैव प्राधान्यावगमादित्याशङ्क्याह—
उदाहरणं चेति ॥ अलङ्कारत्वदूरीभावे हेतुः—आत्मतायामिति ॥ ता भूदलङ्कारत्वम्,
अतोऽपि हि श्लाघ्यमलङ्कार्यमेवास्तु, कः खलु उच्यपदारोहकुलहली न भवेदित्यत्राह—तदा
चेति ॥ ॥ केवलमस्य प्रसिद्धस्यभावपरिष्ठापः, अप्रसिद्धान्तरभेदकल्पना चापेक्षेत्याह—

ध्वन्यालोकः

नाम तस्य ध्वनावन्तर्भावः, न तु ध्वनेस्तत्रान्तर्भावः । तस्य महाविषयत्वेन
 लोचनम्

तदा चालङ्कारमध्ये गणना न कर्तव्या, भेदान्तराणि चास्य वक्तव्यानि । तदाह—
 यदि प्राधान्येनेति ॥ ध्वनाविति ॥ आत्मन्यन्तर्भावादाविवासी नालङ्कारः
 स्यादित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ यादृशोऽलङ्कारत्वेन विचक्षितस्तौटशे ध्वनिर्नान्तर्भवति ।
 न तादृशत्वाभिर्ष्यनिरुक्तः । ध्वनिर्हि सर्वत्रभावाद्यापकः समस्तप्रतिष्ठास्थानत्वाच्चाङ्गी ;
 न चालङ्कारो व्यापकोऽलङ्कारवत् ; न चाङ्गी अलङ्कार्यतन्त्रत्वात् ; अप

यैमुदी

भेदान्तराणीति ॥ वृत्तौ ध्वन्यन्तर्भावमात्रमुक्तम् । तस्यालङ्कारत्वाभावप्रसङ्गपर्यवसायिता-
 माह—आत्मनीति ॥ अलङ्कार्यत्वालङ्कारत्वयोः गुणप्रधानभावेन विरुद्धत्वादेकधर्मि-
 विनिवेशायोगादित्यर्थः । कथं ध्वनेः पर्यायोक्तेऽनन्तर्भावेति, आत्मनेनाविशिष्टत्वाद्भुमयोरपि
 उभयान्तर्भावस्य स्वेष्यया वस्तुं शक्यत्वादित्यत्राह—यादृश इति ॥ इहालङ्कार
 इति विशेष्यपदं यादृश इत्युपसर्जनीभूतव्यवहार्य इत्यर्थः । अनन्तर्भावे हेतुमाह—न
 तादृशेति ॥ “उपसर्जनीकृतस्वार्थो” इति व्यङ्ग्यप्राधान्ये ध्वनित्वाभिधानादित्यर्थः । एत-
 देवोपपादयितुं ध्वन्यलङ्कारयोः विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् आत्मनिकं भेदं प्रदर्शयति—ध्वनि-
 हीति ॥ सर्वेष्वप्यलङ्कारेषु व्यावर्तमानेष्वलङ्कार्यतानुवृत्तत्वादित्यर्थः । अपरमपि
 वैलक्षण्यमाह—समस्तोति ॥ समस्तानां गुणादीनां प्रतिष्ठा प्रत्येकमसंकीर्णतया
 प्रत्यप्रतया प्रतिनियततया च या स्थितिः तस्याः स्थानमास्पदम्, अत एव स्वयमनन्तन्त्र-
 रिपतिः, तस्य भावस्तत्रैव तस्यादित्यर्थः । अलङ्कारस्यापि तादृशत्वात्तदन्तर्भावेऽस्तिव्या-
 शङ्क्याह—न चेति ॥ लोकप्रसिद्धकटकपलङ्कारवदित्यर्थः । ननु लोकसिद्धालङ्का-
 रणां व्यापकत्वाद्यभावेऽपि पर्यायोक्तस्याभ्युपगम्यन एव । न चैतावतालङ्कारत्वहानिः ;
 वस्तुस्वभाववैचित्र्यवाचोयुक्तत्वेन तद्रूपयसंभवविरोधस्य आत्मन एकस्य कर्मकर्तृत्वादि-
 विरुद्धधर्मसमवायवत्, सुपारेहत्वादिति वैयाख्यात् प्रत्यवतिष्ठमानं प्रत्याह—अयेति ॥

१. ग. 'नाम' नास्ति ।

२. म. उ. 'ठया'

३. क. क. 'आत्मनि' नास्ति ।

४. म. 'ठयेति' नास्ति ।

५. म. 'तादृशो'

६. क. ल. म. 'यदाविषयः' भविकः ।

७. म. 'न वा'

८. 'न' नास्ति ।

९. म. 'अतन्त्रत्वात्'

ध्वन्यालोकः

अद्वित्वेन च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । न पुनः पर्यायोक्ते भामहोदाहृतसद्वशे

लोचनम्

व्यापकत्वाद्भित्ते तस्योपगम्येते, त्यज्यते चालङ्कारता, तर्कैर्मनय एवापगतलभ्यते ।
केवलं मात्सर्यग्रहात् पर्यायोक्तवाचांति भावः । न चेयदपि प्राक्तनैर्दृष्टम् ; अपि त्विदमाभि-
रेवेष्मीलितमिति दर्शयति—न पुनरिति ॥ भामहस्य यादृक्कदीयं रूपमभिमतं

कौमुदी

अस्मद्वय इति ॥ आत्मैरापमेवं सति स्यात्, नालङ्कार इत्यर्थः । ननु ध्वनित्वेनालङ्कारत्वेन
या तस्यास्माभिरनन्युपगमात्, पर्यायोक्तत्वेन च तस्याभ्युपगमात् कथं युष्मन्नया-
बलम्बनविडम्बनाप्रसङ्ग इत्यत्राह—केवलमिति ॥ माधु[मात्सर्यस्य ग्रहो ग्रहणम्, मात्सर्य-
हेतुको या यो ग्रहोऽभिनिवेशः, मात्सर्यमेव या ग्रहः तदावेसादिति । वृत्तौ “न पुनः”
इति पुनःशब्देन “यदि प्राधान्येन” इत्यादिना व्यङ्ग्यप्राधान्यानुयहोऽन्युपगम्यवाद इति
दर्शितम् ; तदेतदाह—न चेति ॥ इयदिति ॥ व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यमपि । कुत, तादृशस्ये-
वालङ्कारत्वमिति भावः । प्राक्तनैर्भीमहादिभिः ; उन्मीलितम् उल्लेखितं प्रौढ्यालम्बनेनेत्यर्थः ।
‘न पुनः पर्यायोक्ते व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम्’ इति वक्तव्ये “भामहोदाहृतसद्वशे” इति विशेषणम्
अभिप्रेतमूर्ध्वभिषिक्तभामहोदाहरणानुरोधोदाहरणान्तरस्य तदुदाहरणे च व्यङ्ग्य-
स्याप्राधान्यात् तद्वदेवेतरोदाहरणेऽपि व्यङ्ग्याप्राधान्यमेव युक्तमिति पर्यायोक्ते व्यङ्ग्या-
प्राधान्ये हेतुतथोपासमित्याह—भामहस्येति ॥ न खल्वस्ति संभवः—अन्यादृगभिमतम्

उपलोचनम्

“न चेयदपि” इत्यवधारिकायां लोचनकारः प्रकाशयन्ति स्वाशयम्—‘आनन्दोपक्रमं
ध्वनिप्रधानम्’ इति ॥

१. ग. ‘व्यापकत्वाद्भित्ते’
२. ड. ‘इत्यम्येते’ अधिकाः ।
३. घ. ‘नालङ्कार-’
४. घ. ‘न या-’
५. घ. ‘अस्मन्वत् एव’
६. घ. ‘लभ्यते’

७. घ. ‘लभ्यते न’
८. क. स. ग. ‘आगति’
९. घ. ‘चेयदपि’
१०. घ. ‘चेयदपि’
११. घ. ‘यु’ नास्ति ।

ध्वपालोक

नाम तस्य ध्वनावन्तर्मात्रं, न तु ध्वनेस्त्वान्तर्मात्रं । तस्य महानिपयत्वेन

लोकचनम्

तेदा चालङ्कारमध्ये गणना न कार्या, मेदातराणि चास्य वक्तव्यानि । तदाह—
यदि प्राधान्येनेति ॥ ध्वनारिति ॥ अहमप्यतर्मावादावैरासौ नालङ्कार
स्यादित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ यादृशोऽलङ्कारत्वेन निरक्षितस्तैस्तदृशे ध्वनिर्नान्तर्भवति ।
न तादृशमाभिर्ध्वनिरुक्तः । ध्वनिर्हि सर्वत्रभावापन्नः समस्तप्रतिष्ठास्थानावाच्छास्त्री,
न चालङ्कारो व्यापनोऽलङ्कारवत्, न चाहो अलङ्कार्यतन्त्रत्वात्, अथ

धौमुदी

मेदान्तराणीति ॥ वृत्तौ ध्वन्यतर्मावनाममुक्तम् । तस्यालङ्कारत्वाभावात्प्रसङ्गपर्यवसायिता-
माह—आरम्भेनेति ॥ अलङ्कार्यलङ्कारत्वयो गुणप्रधानभावेन निरुद्धरादेकधर्मि-
विनिवेशयोगादित्यर्थः । कथं ध्वनः पर्यायत्वेऽनन्तर्मात्राणि, आत्मत्वेनाविशिष्टत्वाद्भुवोरेपि
उभयातर्मास्त्वस्वैरुभया वक्तुं शक्यमादित्यत्राह—यादृश इति ॥ इहालङ्कार
इति विशेष्यपदं यादृश इत्युपसर्गनीमूतव्यङ्ग्यार्थ इत्यर्थः । अनन्तर्मात्रे हेतुमाह—न
तादृशेति ॥ “उपसर्गनीकृतस्वार्थी” इति व्यङ्ग्यप्राचाये ध्वनिस्त्वाभिधानादित्यर्थः । एत-
देवोपपादयितुं ध्वन्यलङ्कारो निरुद्धधर्मात्तात्तत्वात् आयतितरु भेदं प्रदर्शयति—ध्वनि-
र्हीति ॥ सर्वेष्वलङ्कारेषु ध्वन्यर्थमानेष्वलङ्कार्यतानुवृत्तत्वादित्यर्थः । अपरमपि
वैलक्षण्यमाह—समस्तेति ॥ समस्तानां गुणादीनां प्रतिष्ठा प्रत्येकमसमीर्यतया
प्रत्यप्रतया प्रतिनियततया च या स्थिति तस्या स्थानमास्पदम्, अत एव स्वयमनभ्यतन्त्र-
स्थिति, तस्य भावस्तत्त्व तस्यादित्यर्थः । अलङ्कारस्यापि तादृशत्ववदन्तर्मात्राऽस्तिस्था-
शङ्क्याह—न चेति ॥ लोकाप्रसिद्धफटकाबलङ्कारादित्यर्थः । ननु लोकाप्रसिद्धालङ्का-
राणां व्यापकत्वाभावेऽपि पर्यायोक्तस्याभ्युपगम्येन एव । न चैतान्तत्वालङ्कारत्वदानि,
वस्तुत्वभाववैचित्र्यवाचोयुक्तयेन तदुभयसमन्विधस्य आवृत्त्यन्य एकस्य कर्मकर्तृत्वादि-
विरुद्धधर्मसमवायवत्, सुपरीक्षितत्वादिति वैयाख्यात् प्रत्यवतिष्ठमान प्रत्याह—अथेति ॥

१ ग भाग नास्ति ।

२ ग ल तथा

३ क ख आरम्भे नास्ति ।

४ ग व्रति नास्ति ।

५ ग तादृशो

६ क ख ग महाप्रपञ्च अधिकः ।

७ ग न वा

८ ग न नास्ति ।

९ ग अतः प्रत्याह

ध्वन्यालोकः

अङ्गित्वेन च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । न पुनः पर्यायोक्ते भामहोदाहृतसदृशे

लोचनम्

‘वापकतयाङ्गित्वे तस्योपगम्येते, त्यज्यते चालङ्कारता, तर्ह्येवमवलम्ब्यते’ ।
केवलं मात्सर्यमहात् पर्यायोक्तयाच्यति भावः । न चेदपि प्राक्तनैर्दृष्टम् ; अपि त्वस्माभि-
रेवोन्मीलितमिति दर्शयति—न पुनरिति ॥ भामहस्य यादृक्तदीर्घं रूपमभिमतं

कौमुदी

अस्मन्नय इति ॥ आत्मैरायमेवं सति स्यात्, नालङ्कार इत्यर्थः । ननु ध्वनिर्वेनात्मत्वेन
वा तस्यास्माभिरनभ्युपगमात्, पर्यायोक्तत्वेन च तस्याभ्युपगमात् कथं पुष्पजनपा-
यलम्बनविदम्बनाप्रसङ्ग इत्यत्राह—केवलमिति ॥ माधु[मात्सर्य]स्य प्रहोः प्रहणम्, मात्सर्य-
हेतुको वा यो प्रहोऽभिनिवेशः, मात्सर्यमेव वा ग्रहः तदावेशादिति । वृत्तौ ‘न पुनः’
इति पुनःशब्देन “यदि प्राधान्येन” इत्यादिना व्यङ्ग्यप्राधान्यानुवादोऽभ्युपगम्यवाद इति
दर्शितम् ; तदेतदाह—न चेति ॥ इयदिति ॥ व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यमपि । कुत, तादृशस्यै-
वालङ्कारत्वमिति भावः । प्राक्तनैर्भीमहादिभिः ; उन्मीलितम् उपेक्षितं प्रौढ्यालम्बनेनेत्यर्थः ।
‘न पुनः पर्यायोक्ते व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम्’ इति वक्तव्ये “भामहोदाहृतसदृशे” इति विशेषणम्
अभिप्रेतम् । अत्रिभिर्विक्तभामहोदाहरणानुरोधित्वाहुदाहरणान्तरस्य तदुदाहरणे च व्यङ्ग्य-
स्याप्राधान्यात् तद्वदेवेतरोदाहरणेऽपि व्यङ्ग्यप्राधान्यमेव युक्तमिति पर्यायोक्ते व्यङ्ग्या-
प्राधान्ये हेतुतयोपात्तमित्याह—भामहस्येति ॥ न खल्वस्ति संभवः—अप्याहमभिमतम्

उपलोचनम्

“न चेदपि” इत्यवतारिकाया लोचनकारः प्रकाशयन्ति स्थाशयम्—‘आनन्दोपकम
ध्वनिप्रधानम्’ इति ॥

१. म. ‘न्यापकाङ्गित्वे’
२. ड. ‘इत्यर्थे’ अधिकः ।
३. च. ‘नालङ्कार’
- घ. ‘न चा-’
४. घ. ‘अत्यन्त एव’
५. म. ‘लम्बते’

- क. ख. ‘लम्बते न’
६. क. उ. म. ‘-भागिति’
- ग. ‘चेदपि’
- घ. ‘चेद वदति’
८. म. ‘अ’ नास्ति ।

लेचनम्

तादृगुदाहरणेन दर्शितम् ; तत्रापि नैव व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं चारुत्वाद्देतुत्वात् ; तेन तदनुसारितया तत्सदृशं यदुदाहरणान्तरमपि कल्प्यते तत्र नैव व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यमिति सहतिः । यदि ■ तद्वक्तुमुदाहरणमनाद्यस्य “भम धम्मिअ” इत्याद्युदाह्रियते, तदस्म-
च्छिष्यतैव । केवलं तु भयम[नयमन]बलम्यापध्वेनेनात्मसंस्कार इत्यनार्यचेष्टितम् । यदा-
हुरितिहासिकाः—“अवज्ञयाप्यवच्छाद्य शृण्वन्तरकमुच्छति” इति । भामहो ननु दाहृतम्—

कौमुदी

अन्याद्युदाहृतमिति । तेन तदीयोदाहरणानुरूपतया भामहस्य पर्यायोक्तस्वरूपनभिमतं गम्यत इत्यर्थः । तथापि तदुदाहरणे व्यङ्ग्यप्राधान्यविवक्षणात्तादृगेतदभिमतं किं न स्यादिति नैसाह—तत्रापीति ॥ अपिशब्द उदाहरणान्तरसमुच्चयार्थः । प्राधान्याभावे हेतुः—चारुत्वेति ॥ तच्च वक्ष्यत इति भावः । तथाप्युदाहरणान्तरे व्यङ्ग्यप्राधान्यमस्ति-
त्वात्तद्वक्तुं किं तन्मतानुसारेण तत्सदृशमुदाहरणान्तरं विवक्षितम्, तद्विसदृशं वा ! आये न व्यङ्ग्यप्राधान्यप्रसङ्ग इत्याह—तेनेति ॥ यद्वतिरिति ॥ भामहो-
दाहृत एव तावन्न व्यङ्ग्यप्राधान्यम्, का कथा तत्सदृशीति योजनेत्यर्थः । ननु—“युक्तियुक्तं तु गृहीतो न तु तद्राक्ष्यमीरवात्” इति न्यायेन भामह-
भाषितमुदाहरणं नाद्रियामहे, किन्तु व्यङ्ग्यप्राधान्यसंभवात्तानभूतम् “भम धम्मिअ”
इत्यादिकमेवाचक्ष्महे ; ततश्च व्यङ्ग्यप्राधान्यमन्याह । तमेवेति द्वितीय पक्षमाशङ्क्य
प्रागुक्तमनुस्मरणमाह—यदि त्विति ॥ अस्मिन् शिष्यतेति [अस्मच्छिष्यतेति] ॥ अप-
सिद्धान्तापचिरित्यर्थः । तदेव सोपश्रंसं विशदयति—केवलं त्विति ॥ विधिवद्गुण-
सदनपूर्वकं गुरुमुखादेव शास्त्रहस्तावबोधमनवष्टभ्येत्यर्थः । अपश्रवणं श्रवणाभासः ।
अन्तमसंस्कारः तत्प्राप्त्यशेषरुजिति आत्मनोऽतीन्द्रियः कश्चिदतिशयविशेषः । अनार्यचेष्टितत्वे
प्रमाणमुक्तम्—यदाहुरिति ॥ अत्रश्रया शिष्यायां गुरो चात्ममानेन हेतुना आत्मनोऽपहर्षं
कृत्वा, श्रोतव्यं शृण्वन् श्रोता नरकं प्राप्नोति । किं तत् भामहो नोदाहृतमिति
तदाह—भामहोनेति ॥ पर्यायेणावगमात्मना प्रकारान्तरेण । तत्सदृशोऽत्र विदवाचकः ।

१. क. ■ ‘तत्रैव न’

२. क. स ग. ‘तत्रैव’

घ. ‘तु नयमन’

३. क. घ. ‘भयमे’

घ. ‘नरके’

४. घ. ‘य’ ‘यदि’ नास्ति ।

५. क. रा. ‘अप्युदाहृतम्’

घ. ‘यि’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यम्, वाच्यस्य तत्रोपसर्बनीभावेनाविवक्षितत्वात् । अपह्नुति-
दीपकयोः पुनर्वाच्यस्य प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्यानुयायित्वं प्रसिद्धमेव ॥

लोचनम्

“गृहेष्वप्यसु या नाचं मुञ्च्यते यदधीतिनैः ।

विप्रा न मुञ्चते..... ॥” इति ।

एतस्मिं भगवद्वासुदेववचनं पर्यायेण रसदानं निषेधेति । यत्त एवाह—

.....“तच्च रसदाननिवृत्तये” इति । न चास्य रसदाननिषेधस्य
व्यङ्ग्यस्य किञ्चिच्छादत्वमस्ति येन प्राधान्यं शङ्क्येत । अपि तु तद्व्यङ्ग्योपोद्वक्ति-
विप्रभोजनेन विना यैश्च भोजनं तदेव उक्तप्रकारेण पर्यायोक्तं सत्
प्राकरगिकं भोजनार्थमलङ्कुरुते ; न ह्यस्य निर्विषं भोजनं मर्षयति विनक्षितमिति
पर्यायोक्तमलङ्कार एव चिरंतनानामभिमत इति तात्पर्यम् ॥ अपह्नुतिदीपकयोरिति ॥
एतत्पूर्वमेव निर्णीतम्, अत एवाह—प्रसिद्धमिति ॥ प्रतीतं प्रसिद्धं

कौमुदी

तत्र गमकमाह—यदिति ॥ तद्व्यङ्ग्येति ॥ तेन रसदाननिषेधेन व्यङ्ग्येन । तदेव तद्वाच्य-
मेव । उक्तप्रकारेणावगमात्मना प्रकारान्तरेणोपलक्षितत्वेन । न केवलं व्यङ्ग्यस्य चाङ्-
त्वाभावादेव प्राधान्यम्, अविवक्षितत्वाच्चेत्याह—न हीति ॥ अस्य भगवत् । उपसंहरति
—इति पर्यायोक्तमिति ॥ एतद्वाच्यस्य प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्यानुयायित्वं च ॥ पूर्वमिति ॥
“मया च दीपके” इत्यादिनेति शेषः । समासोक्त्यादिभ्यो दांपकादौ विशेषतः कीदृशी
तत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्य प्राह निर्णीतत्वाभेक्षं तद्वचनमित्याह—अत एवेति ॥ सिद्धिशब्दस्य
इत्यर्थान्वीकारेणाह—प्रतीतमिति ॥ अस्य प्रयोजनरत्यापारपर्ययसाधितयार्थमाह—प्रसाधि-
तमिति ॥ व्यङ्ग्यार्थस्वीकारेणैव सिद्धेः प्रमाणजन्यस्वरूपप्रकारमात्रकोपसर्गसामर्थ्याव-

१. क ख. ग. 'तिनो'
२. क ख. न. 'धयति'
३. उ. 'कय' नास्ति ।
४. क ख. ग. 'यदङ्क'
५. ख. ग. 'तेन'

६. क. 'निषेधेन'
७. ख. 'अपह्नुति'
८. ग. 'भोजनं विनक्षति'
९. क. ख. ग. 'यदेति'
१०. ग. 'प्रसाधितम्'

लोचनम्

प्रामाणिकं चेत्तर्यः । पूर्वं चेत्तत् 'उपमादिव्यपदेशमाजनमेव' तर्था न भवति' इत्यमुया छाया दृष्टान्ततथोक्तमपि, संदेशक्रमपूर्णाया अन्यशब्दा योजनायितुं पुनर्युक्तम् 'व्यङ्ग्यप्राधान्यामानाज्यमिति' इति छायास्तरेण । वस्तु पुनरेकमेव । उपमाया

कौमुदी

लम्बेनाह—प्रामाणिकमिति ॥ तथायुक्तस्येनाधुनाभ्यभिधानात् पौनरुक्त्यमपरिहर्ष-
मित्याशङ्क्य स्वरूपैक्येऽपि प्रसारभेदाददोष इत्याह—पूर्वं चेति ॥ चकारः समुच्चये ।
न केवलमिदानीमेव, पूर्वमपीति । एतत् दीपनादि पूर्वमुक्तमपीति संग्रहः ।
कथमेतत् पूर्वमुक्तमित्यत उक्तम्—'तत् दीपनादि, उपमादिव्यपदेशमाजनमेव
न दीपनादिव्यपदेशमाजनमिति यथा न भवति' इति येष छाया प्रसारः
तथा ; उपलक्षणमेतत् ; दृष्टान्तत्वेनोक्तं पूर्वमिति योजना । यथा पुनरुपपदेदानीं उच्यते
इत्याह—व्यङ्ग्यप्राधान्याभावादिति ॥ ननु व्यङ्ग्यप्राधान्यस्यैव व्यपदेशाभावात्तत्त्व-
भावायोः हेतुत्वाद्यपदेशाभावात् ध्वनित्वामानोऽपि तदेतद्वलादेव सुज्ञान इति छायास्त-
रेणापि तदुक्तिर्नास्त्यन्तावार्थनतीत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह—उद्देशेति ॥ "पर्यायीका-
पह्नुतिदीपकः" इति योऽयमुद्देशक्रमस्तस्या परिपूर्तिरपह्नुतिदीपकयो व्यङ्ग्यप्राधान्योक्तौ
स्यात् । तत्परिपूर्तेरपि सुखतः प्रतीत्यभावेऽप्यर्थात् सिध्यन्त्या तत्किं किमर्थेभ्यत
उक्तम्—अन्यशब्दा योजनायितुमिति ॥ शब्दा नाम एकरूपः सन्निवेशविशेषः ; तत्तत्पादन-
मस्य प्रयोजनम् ; अन्यथास्य प्रवरणस्यान्तर[र]ित्रिच्छेदप्रतीति श्रोतृजनमानसखेदविभीषे
दुर्वार इत्यर्थः । वस्तु उपमारूपव्यङ्ग्यप्राधान्यरूपम् । तत्र हेतुः—उपमाया इति ॥
ननु दीपके व्यङ्ग्यत्वेनोपमाया ध्वनित्वाशङ्क्य नास्ति ; तदेव हि सा स्यात्,

१. क. ख. 'प्रामाणिक' नास्ति ।

म. 'चिह्न प्रामाणिक'

२. घ. 'उपमान'

३. क. ख. ग. 'यत्' नास्ति ।

४. क. ख. ग. 'यत्तत्तत्'

५. क. ख. 'उद्देश्यक्रमः'

ग. 'उद्देश्यक्रमः'

६. क. ख. ग. 'व्यङ्ग्यम्'

छोचनम्

एव व्यङ्ग्यत्वेन ध्वनिताशङ्कनात् । यत्तु विवरणकृत्—“दीपकस्य सर्वत्रोपमान्यवो नास्ति” इति बहुनोदाहरणैरुपपञ्चेन विचारितवान्, तदनुपयोगि निस्सारं सप्रतिक्षेपं च ॥

“मदो जनयति प्रीतिं सान्द्रं मानमङ्गुलम् ।

स प्रियासङ्गमोत्सृष्टां सासखां मनसः शुचिम् ॥” इति ।

अत्रानुचरोत्तरजन्यत्वेऽप्युपमानोपमेयभावस्य सुकरुणत्वात् । न हि क्रमिकाणां नोपमानोपमेयभावः । तथा हि—

कौमुदी

यदि सार्त्रं व्यङ्ग्यतयोपमान्यवो न व्यभिचरेत् ; स तु कचिदेव, तद्रहितानामपि बहूना-
मुदाहरणानामुपलम्भात् । अतो न दीपके ध्वनिताशङ्क्यस्य इति विवरणकारस्य विचार-
प्रकारमुपक्षिप्य प्रतिक्षिपति—यत्त्विति ॥ यत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिः तत्र अन्येनन्तर्भावशङ्का
यत्र प्रस्तुता, न सर्वालङ्कारेषु ; तत्र दीपकेऽपि यत्र नास्ति तत्र मा भूत् ; यत्र पुनरस्ति
तत्र ध्वन्यन्तर्भावशङ्का कुतो न स्यात्—इत्युपमान्यवैक्यविचारस्यानुपयोगिभूतम् ; तथा-
लङ्कारस्वरूपविचारस्याप्रस्तुतत्वात् अनुपयोगित्वम् निःसारम् । इत्यतोऽस्यार्थस्य बहुना
प्रपञ्चेन विचारणात् । सुप्रतिवेधनमुपपादयति—मद इति ॥ मदो विशिष्टविषय-
निवेधनसमुन्मीलितो हर्षविशेषः । प्रीतिः विशिष्टविषयाभिपन्नरूपा । मानमङ्गुलमित्यनङ्ग-
विशेषणम् । उत्तरोत्तरजन्यत्वेऽपीति क्रमिकत्वमुक्तम् । नमूपादानोपमेयभावस्य सुलक्षणाप-
क्रान्तिरस्तुष्वेव दृष्टत्वात् कथं क्रमिकेषु तत्परूपनं दृष्टानुसारित्वात् वल्लभाया
स्याशङ्क्य अदर्शनमसिद्धमित्याह—न हीति ॥ दर्शनमेव स्फोरयति—तथा हीति ॥

उपलोचनम्

“मदो जनयति” इति पदे “मानमङ्गुलम्” इति पाठ एव शमनशक्त्यालङ्कार-
युक्तत्वात् इति च एव उपरि निवेशितः । कौमुद्यां “मानमङ्गुलम्” इत्यपि निपाठः
स्मादवः ॥

१. क. छ. ग. ‘न’ नास्ति ।

२. क. छ. ‘उदाहरणार्थः’

घ. ङ. ‘उदाहरणार्थः’

च. ‘उदाहरणार्थः’

३. क. छ. ‘विचारितवान्’

४. क. छ. ‘निवेधने’

५. क. छ. ‘अत्र देवता—मद इत्यादि

सुकरुणत्वात् इत्यन्तम् अधिः

६. घ. ‘मानमङ्गुलम्’

७. घ. ङ. च. ‘अमनम्’

८. घ. ‘शुचि’

९. घ. ‘अत्र च’

१०. क. छ. ‘अन्य देव’

११. घ. ‘विचारितवान्’

धन्यालोकः

संक्रालंकारोऽपि यदालंकारोऽलंकारान्तरञ्चायामनुगृह्णाति, तदा व्यङ्ग्यस्य

त्येचनम्

“राम इव दशरथोऽभूदशरथ इव रघुरजोऽपि रघुसदृशः ।

अथ इव दिवीपवंशधित्रं रामस्य कीर्तिरियम् ॥”

इति मे न भवति ; तस्मात् क्रमिकत्वम्, समं वा प्राक्तरणिकत्वमुपमां रुणोद्गीति कोऽयं
प्राप्त इत्यलं गर्दभीरोहानुवर्तनेन ॥

सङ्क्रालङ्कारोऽपीति ॥

“विरुद्धालंक्रियोलेखे समं तद्गैर्यसम्भवे ।

एकस्य च ग्रहे न्यापदोषाभावात् स सङ्क्रालः ॥”

इति लक्षणादेक प्रकारः । यथा ममेव—

“शशिधदनासितसरसिजनयना सितकुन्ददशनपङ्क्तिरियम् ।

गगनजलस्थलसम्भवद्वयाकारा कृता विधिना ॥” इति ।

कौमुदी

न न भवति भक्त्येष । सोपहासमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ समं वेति ॥ “मणिः
शालोद्गीतः” इत्यादिविषयम् ; तत्र हि व्यक्तमेव मण्यदीनां प्राक्तरणिकत्वेन साम्यम् ;
साधारणधर्मसम्बन्ध एव हि सर्वात्रोपमानोपमेयभावजीवितं नान्यत् किञ्चिद् । स चार्थः
शाम्दो वासित्वति क्रमपक्षु सर्वेषु प्राक्तरणिकत्वेव वासी सम्भवत्येवेत्यर्थः । यत्रालङ्काराणां
क्षीरनीरनीत्या सुटभेदतया संश्लेषः स सङ्क्रालङ्कारः । तच्च चतुर्विधः, सन्देहैक-
वाक्यवर्तनैकवाक्यार्थावर्तनानुप्राद्यानुप्राहकभावभेदात् । तत्रादौ सन्देहसङ्कोरे ध्वनित्वाभावं
न्युत्पादयितुमाह—विरुद्धेति ॥ उल्लेख उल्लासः । समं युगपत् । तयोर्विरुद्धयोरलं-
क्रिययोर्द्वैतवर्तनस्यासम्भवे सनीत्यर्थः । एकस्यालङ्कारस्यान्यालङ्कारत्वात्मेन ग्रहणे

१. क. ख. ग. ‘यं तु’

२. क. ख. ग. ‘निरुद्धि’

३. क. ख. ग. ‘उल्लासः’

४. ‘उल्लासः’

५. क. ख. ‘यस्य न्यायः’

६. क. ख. ‘योऽप्यभावेऽपि’

७. ग. ग. ‘योऽप्यभावे च’

लोचनम्

अत्र च शशी वदनमस्याः, तद्वद्वा वदनमस्या इति रूपकोपमोत्प्रेक्षात् युगपद्दया-
सम्भवादेकतरपक्षत्यागग्रहे^१ प्रमाणाभावात् संकर इति व्यङ्ग्यवाच्यतायां एव अनिश्चयात्
का ध्वनिसंवाधना ? योऽपि द्वितीयः प्रकारः—“शब्दार्थालंकाराणामेकत्र भावः”
इति तत्रापि प्रतीयमानस्य का शङ्का ? यथा—“स्मर स्मरमिव प्रियं स्मै
रमसे यदालिङ्गनात्” इति । तत्रैव यमकमुपमा च । तृतीयः प्रकारः—

कौमुदी

क्रियमाणे, न्यायः साधकं ग्राणम् [प्रमाणम्]; दोषः बाधकम्, तयोरभावादिनि उदाहरणे
लक्षणं यो [योजयन्] ध्वनिसम्भावनां निराचष्टे—अत्र चेति ॥ “अधूर्यं सकादपक्ष”
इति रूपयस्तमासात् ‘उपमितं व्याप्रादिभिः’ इत्युपमासमासाधेत्यर्थः ॥ एकतरपक्षत्यागग्रह
इति ॥ एकतरस्य पक्षस्य त्यागे ग्रहणे चेत्यर्थः ॥ व्यङ्ग्यवाच्यताया इति ॥ को
व्यङ्ग्यः को वा वाच्य इत्यनिश्चयात् क्त्वर्थः [क्तास्य] व्यङ्ग्यप्राधम्यकृतध्वनित्यसम्भावना-
पीत्यर्थः । संप्रात्येकवाक्यवर्तनलक्षणसङ्करमाह—योऽपीति ॥ शब्दालङ्काराणामर्पालङ्काराणां
च ॥ एकत्रेति ॥ वाक्ये भावः सद्भावः ॥ तत्रापि ॥ तस्मिन् संस्म[संस्म]भेदेऽपि
तदेवोपपादयन्नुदाहरणमाह—स्म यथेति [यथा स्मरेति] ॥ उदाहरणे लक्षणं
योजयति—तत्रैवेति ॥ तस्मिन्नेकस्मिन्नेन वाक्ये अथ [यमकं] चोपमा च वर्तते इत्यर्थः ।
तत्रोपमाया वाच्यध्वनिश्चयात् स्मरशब्दयमकस्य च वाचकालङ्कारत्वादेव व्यङ्ग्यत्वाभावात्
प्रतीयमानशङ्कापीत्यर्थः । अथैकवाक्यांशवर्तनलक्षणं सङ्करभेदमाह—तृतीय इति ॥
यथेति ॥ वाक्ये ॥ साम्यादिति ॥ वाच्यत्वाविशेषादित्यर्थः । उदाहरणं
लक्षणयोजनं च क्रमेण दर्शयति—यथेत्यादिना ॥ स्वामिनो विपत्तौ सत्यां समुचितं

१. के. ख. ग. ‘च’ नास्ति ।
२. घ. ‘-कोलात्’
३. क. ख. ‘-ग्रहणे’
४. घ. ‘व्यङ्ग्य-’ नास्ति ।
५. ङ. ‘-तया’
६. क. ख. ‘-को भावः’

- ग. ‘यस्य भावते’
७. क. ख. ‘-न रचते’
- घ. ‘-रमते’
८. क. ख. ग. ‘-अत्रैव’
- घ. ‘-अत्रैव च’

लोचनम्

यत्रैकत्र वाक्यांशोऽनेकोऽर्थोऽलंकारः तत्रापि द्वयोः साम्यात् कैस्य व्यङ्ग्यता । यथा—

“तुल्योदयावसानत्वाद्वदेऽस्तं प्रति भास्वति ।

वासाय वासरः क्लृप्तो विशतीव तमोगुहान् ॥” इति ।

अत्र हि त्वामिषिपत्तिमुचितव्रतग्रहणहेवाविकुलपुत्रैरूपणमेरुदेशविवर्तिरूपकं दर्शयति ।
उपेक्षा चेश्वरशब्देनोक्ता । तदिदं प्रकारद्वयमुक्तम् ।

“शब्दार्थवैर्यलंकारा वाक्य एकत्र वर्तिनः ।

सर्वैरो वैकवाक्यांशप्रवेशाद्वान्विषीयते ॥” इति ।

पतुर्थत्वं प्रकारः पत्रानुप्राधानुपग्रहानुप्राधानोऽलंकारणम् । यथा—

“प्रवाननीलोत्पलनिर्विशेषमध्वारविप्रेक्षितमापताक्ष्याः ।

तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाम्पल्लवो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥”

कौमुदी

पद्मप्रहणम्, तत्र हेवाङ्गी स्वयं प्रवृत्तो यः कुलपुत्रैरूपणं यद्वातरविषयं
तदेकम् तदेकदेशविवर्ति तमोगुहामिति तमसो गुहात्वविषयं रूपकं कर्तुं[कर्तृ]
दर्शयति । क्रमेण भासतः स्थानित्वम्, अस्तंगमनस्य विपत्तित्वम्, गुह्यानिवासस्य व्रत-
ग्रहणत्वम्, तमःप्रवेशस्य तदर्थस्यापारत्वम्, वासरस्य कुलपुत्रकृतत्वं च तमसो गुहात्व-
रूपणेन शब्देन अर्थात् सिद्धं भवतीत्यर्थः । अपरा एकदेशविवर्तिरूपकस्य
विशेषणत्वेन योग्यम् कुलपुत्रैरूपणमिति ; यथोक्तकुलपुत्रैरूपणमवगम्यमानम्
येति ; यदि वा रूपयतीति रूपणमिति ; दर्शयति “तमोगुहान्” इत्यंशेन
कविरिति शेषः । तत्रैवावगृह्यान्तरप्रतीतिमाशूचयति—उपेक्षेति ॥ अनयोर्भेदयो-
र्मोद्गटादिमतवत् आह—तदिदमिति ॥ प्रकारान्तरम् आह—चतुर्थं इति ॥

१. क. स. ‘यत्रैकवाक्यांशे’

२. क. स. ‘एकस्य’

३. क. स. ‘कलन्तो’

४. स. ‘दीपन’

५. ग. म. च. ‘नृपक’

६. क. स. ‘शक्तिनः’

७. ग. ‘रौक’

८. ग. ‘प्रवेश्या’

९. क. स. ग. ‘च’ नविकः ।

लोचनम्

अत्र मृगाङ्गनानलोकनेन तदवलोकनस्योपमा यद्यपि व्यङ्ग्या, तथापि वाच्यस्य
संसदेहालंकारस्याभ्युत्थानकारिणीत्वेन अनुमाहकत्वादुणीभूता । अनुप्रासत्वेन हि संसदेहे
पर्यवसानम् । यथोक्तम्—

“परस्परौपकारेण यत्रालंकृतयः स्थिताः ।

स्वातन्त्र्येणात्मलाभं नो लभन्ते सोऽपि संकरः ॥” इति* ।

तदाह—यदालंकार इत्यादि ॥ एवं चतुर्थेऽपि प्रकारे ध्वनिता निराकृता ।
मध्यमयोस्तु व्यङ्ग्यसंभावनेनैव नास्तित्युक्तम् । आये तु प्रकारे “शशिवदना” श्यामुदाहृते

कौमुदी

नन्वस्मिन् प्रकारे प्रागुक्तप्रकारस्य इव न व्यङ्ग्यालङ्काराभावः, वाच्यात्
सन्देहालङ्कारादन्यस्योपमालङ्कारस्य व्यङ्ग्यस्यात्र विद्यमानत्वादिति तत्र ध्वनिसंभावना-
त्वेवेति शङ्कामनुमाप्य दूषयति—अत्रेति ॥ न हि साधर्म्यविरहे सन्देह उत्पद्य-
मर्हति, अन्यथा सर्वत्र सन्देहप्रसरप्रसङ्गादिति भावः । अनुमाहकत्वेऽपि कुतो
गुणीभाव इत्याशङ्क्यानुप्रासालङ्कारप्रतीतिपर्यवसायित्वादित्याह—अनुप्रासत्वेन हीति ॥
अनुप्रासालङ्कारस्येति शेषः । अत्राप्युद्धृताभिमतत्वं दर्शयितुं तदीये वचनमाह—
यथोक्तमिति ॥ परस्परौपकारेण अनुप्रासानुप्राहारुभावेन । स्वातन्त्र्येण अन्यान-
पेक्षया । आत्मलाभं नो लभन्ते आत्मानं नोपलभन्ते इत्येतत् । अस्मिन्चतुर्थमेवे
ध्वन्यभावपरतया वृत्तिप्रत्ययवतारयति—तदाहेति ॥ तदेव स्पष्टयति—एवमिति ॥
“यदालङ्कारः” इत्याद्युक्तप्रकारेणैवार्थः । मध्यमप्रकारयोः किमिति ध्वनिव्यशङ्का प्रत्ये न
निराकृतेऽसाशङ्क्य शङ्काभावदेवेत्याह—मध्यमयोस्त्विति ॥ उक्तमिति ॥ समनन्तरमिति
शेषः । ननु सन्देहसङ्गरेऽपि प्रागुन्मीलितदिशा ध्वनित्वासम्भवात् किमर्थं प्रत्ये
तत्प्रतिपादनमित्याशङ्क्य मध्यमप्रकारस्य इव व्यङ्ग्यात्यन्ताभावामाभावात् कस्यचित्
ध्वनिवत्सम्भावनोत्पत्तेरुपपत्तयेव तन्निराकरणमित्याह—आये त्विति ॥ कुतः प्राधान्यस्य

१. ध. ‘ज्ञानाविरय’
२. य. ख. ग. ‘छा’
३. घ. छ. ग. ‘सन्देहे’

४. क. ख. ग. ‘शशि’ नास्ति ।
५. घ. छ. ग. ‘यव’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

प्राधान्येनाविधक्षितत्वाच्च ध्वनिनिषयत्वम् । अलङ्कारद्वयसम्भावनया तु वान्य-
ल्लेचनम्

कथंचिदस्ति सम्भावनेत्याशङ्क्य निराकरोति—मलंकारद्वयेति ॥ सममिति ॥
द्वयोरप्यान्दोष्यमानत्वादिति भावः । ननु यत्र व्यङ्ग्यमेव प्राधान्येन भाति तत्र
किं कर्तव्यम् ? यथा

“होह न गुणानुरागो खलानां गणर प्रसिद्धिर्निराणाम् ।
किञ्च पङ्क्तयः ससिद्धेः चन्द्रे न पिआमुहे दिङ्हे ॥”

कौमुदी

समाधिनित्याशङ्क्याह—द्वयोरपीति ॥ ननु सङ्गराजद्वारे कुत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येनावस्थानं
यत्र ध्वनिविषयावमनुज्ञातमित्याशङ्क्य सद्विषय दर्शयितुं शङ्काग्रन्थं निवृणोति—ननु
यनेति ॥ सङ्गराजद्वारे ॥

“भनति न गुणानुरागः खलानां केवलं प्रसिद्धिशरणानाम् ।
[किञ्च] प्रसूतिं शशिमणिधन्वे न प्रियामुखे दृष्टे ॥”

गुणेश्च परे वर्ण्यमानेष्वपि स्वयं ज्ञातेष्वपि ‘गुणा एव स्वीकर्तव्याः’ इति
प्रयत्नतः प्रतियोग्यमानानामपि खलत्वरमावत्वादेव स्वभासस्य विपरिवर्तयितुमशक्यत्वाच्च
तेषु खलानामनुरागः व्यपद्यते, व्यपस्यतीनां तद्विशेषवार्ता, तदभावे तु किं
क्रियतामित्यर्थः; यतोऽमी वरक्ता गङ्गाप्रवाहपतिता विवेकवार्ताचिरहितपामर-
प्रायलोकप्रसिद्धिमात्रावष्टब्धबुद्धयः एव, न तु वस्तुसत्त्वविमर्शलेशशालिनः,
तत्सम्भवेऽपि कथञ्चिन्निरुद्धनिविदतरलोत्प्रसिद्धिर्वासनाशतपरवशोक्रियमाण्यमानसा एव ।
एताप्रसाधनार्थं विशेषविषयमर्थान्तरन्यासमाह—यद्यप्य शशिमणिरणीयस्यपि गुणे
गुणितानुरागः स्यात्, तदा सकलसम्भारसारसर्वस्वभाजने मामिनीवदनकोकनदे

१. च ‘किं तु’ अचिह्नः ।

२. य ‘व्यपनवपरत्वं’

३. य ‘व्यपस्य’

४. य ‘वस्तुत्व’

५. य ‘व्यपस्य’

६. क ख न ‘विमर्श’

ध्वन्यालोकः

व्यङ्ग्ययोः समं प्राधान्यम् । अथ वाच्योपसर्जनीभावेन व्यङ्ग्यस्य तत्रावस्थानं तदा सोऽपि ध्वनिविषयोऽस्तु, न तु स एव ध्वनिरिति वक्तुं शक्यम्, पर्यायोक्तनिर्दिष्ट्या-

छोचनम्

अत्रार्थान्तरस्यासत्तायद्वाच्यत्वेन भौति, व्यतिरेकापह्नुती तु व्यङ्ग्यत्वेन प्रधान-
तत्वेत्यभिप्रायेणाशङ्कते—अथेति ॥ तत्रोचरम्—तदा सोऽपीति ॥ सङ्करालङ्कार
एवार्थं न भवति, अपि त्वलङ्कारध्वनिर्नोपायं ध्वनेर्द्वितीयो भेदः । यच्च
पर्यायोक्ते निरूपितं तत्सर्वमत्राध्यनुसरणीयम् । अथ सर्वेषु संकरप्रभेदेषु व्यङ्ग्य-

कौमुदी

नयनपदवीमवतरायेव सत्येकान्ततो विनिःशब्दते ; न त्वेवम्, किन्तु चन्द्रविश्वतद्दर्शन-
समयैकनिःशब्दतन्शील्यनिमित्तप्रवृत्तचन्द्रमणिशब्दवाच्यस्यप्रसिद्धिमात्रादृष्टमेव अडिमादि-
बहुदोषकलुपीकृतनिःसारचन्द्रशब्दवाच्यशुद्धतरपदार्थविशेषदर्शन एव निर्भरद्वय-
दखिलाङ्गतया निःशब्दते । अर्थान्तरस्यासत्स्य वाच्यत्वं तावदुक्तम् । चन्द्रादेश्वा
प्रियामुखस्याधिकगुणत्वावगमात् व्यतिरेकः 'नार्यं चन्द्रः प्रियामुखमेव तु सः'
इत्यपह्नुतिश्च व्यङ्ग्यत्वेनान्यमन्येते ; तयोरेव चमत्कारकारिवात् प्राधान्यं चेति
ध्वनित्वमप्रत्युद्गमत्र व्ययस्थितमित्यर्थः । प्रधानतया व्यङ्ग्यत्वेन भात इत्यन्वयः ;
अथवा व्यङ्ग्यत्वेन प्रधानतया च भात इति । नन्येवं सति सङ्करालङ्कारत्वं
ध्वनित्वं चैकत्र सन्निपतेत् ; तच्च गुणप्रधानभावविरोधादनुरोद्धव्यमिति कथं तत्र ध्वनि-
विषयत्वोक्तिरियत्राह—संकरालङ्कार एवेति ॥ "न तु स एव" इत्यादेः व्यसत्यातप्राप्त्य-
माह—यचेति ॥ "कचित् संकरालङ्कारे" इत्युक्तत्वात् "अपि च" इत्यादिप्रत्ययस्य
संकरालङ्कारविशेषविषयत्वभावात्प्रतीपमानमपाकर्तुं तात्पर्यमाह—अथेति ॥ उक्त-

१. क. ख. 'वशात्प्रवृत्तानम्'

२. क. ख. ग. 'आभाति'

३. घ. ङ. 'भव'

४. ग. 'अलङ्कारध्वनिर्नोपायम्' नास्ति ।

५. ■ ख. 'चक्षिनामा'

६. ग. 'यसु'

७. क. ख. 'व्यपशानु'

ध्वन्यालोकः

यात् । अपि च संकरालंकारेऽपि च क्वचित् संकरोक्तिरेव ध्वनिसंभावनां निराकरोति ।

लोचनम्

संभावनामिरासप्रकारं साधारणमाह—अपि चेति ॥ 'क्वचिदपि संकरालंकारे च' इति संबन्धः । सर्वभेदमिह इत्यर्थः । 'संकीर्णता तु मिश्रत्वं 'लोलीभावः ; तत्र कपमेकस्य प्राधान्यं क्षीरजलवत् ?

“अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा सा त्रिविधा पिरकीर्तिता ॥”

अप्रस्तुतस्य वर्णनं प्रस्तुताक्षेपिण इत्यर्थः । स चाक्षेपक्षिभिः प्रकौरिभवति—

कौमुदी

तात्पर्यानुगुण्येनैव क्रमभङ्गमेव “अपि च क्वचित्” इत्यत्र सङ्गतिमाह—क्वचिदपीति ॥ सम्बन्धमुद्दह्य वैस्पष्ट्यार्थमर्थमाह—सर्वभेदमिह इत्यर्थ इति ॥ संकरोक्तेरेव ध्वनित्वबुद्ध्युत्पत्तिनिरोद्धीत्वमुक्तम् । तत् कथमित्यपेक्षायामाह—संकीर्णता त्विति ॥ तुर्यधारेण । मिश्रत्वं न सम्बन्धमात्रं तिलतण्डुलवत्, किन्तु क्षीरनीरव-दात्यन्तिकः संश्लेष इत्याह—लोलीभाव इति ॥ सामान्यान्वयधारेण विशेषावधारण-स्पर्शावपत्त्या प्रथमं सामान्यलक्षणमाह—अधिकारादिति ॥ अधिकारः प्रस्तुतत्वम् ; तदेव तदपेतत्वमप्रस्तुतत्वम् । एतदाह—अप्रस्तुतस्येति ॥ स्तुतिशब्दार्थमाह—वर्णनमिति ॥ नन्वप्रस्तुतस्य वर्णनमस्युक्तम्, अप्रतिपिस्तितार्थप्रतिपादनेन वक्तुरनवधेय-वचनत्वप्रसङ्गात् इत्याह—प्रस्तुताक्षेपिण इति ॥ आक्षेप आकर्षणम् । लक्षणे यदप्रस्तुतप्रशंसायाश्चेति विष्णुमुक्तम् । तत् प्राणभूताक्षेपत्रैक्यकृतमित्याह—स चेति ॥ के

१. क. ख. ग. 'संकरालंकारेव'

२. क. ख. ग. 'करोति'

३. ग. 'संकीर्ण'

४. क. ख. 'तु' नास्ति ।

५. 'वि'

६. घ. 'जलोली-'

७. ग. 'रानवेतस्य'

८. क. ख. 'परिकल्पिता'

९. क. ख. ग. 'च' कश्चिः ;

१०. क. ख. 'त्रिविधाः'

श्लोकानाम्

“अहो संसारनैर्घृण्यमहो दैरिद्र्यमापदाम् ।

अहो निसर्गजिह्वस्य दुरन्ता गतयो विधेः ॥”

अत्र हि दैवप्राधान्यं सर्वत्र सामान्यरूपमप्रस्तुतं वर्णितं सत् प्रकृते कापि वस्तुनि^१ विनष्टे विशेषात्मनि पर्यवस्यति । तत्रापि च विशेषांशस्य सामान्येन व्याप्यत्वाद्द्वैतव्यविशेषवद्वाच्यसामान्यस्यापि प्राधान्यम् । न हि सामान्यविशेषयोर्युगपत्

कौमुदी

अत्र अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषरूपयोः वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वे दर्शयति—
अत्र हीति ॥ सर्वत्र सामान्यरूपमिति ॥ संसारनैर्घृण्यादौ सामान्यरूप-
मनुगतम् ; न हि दैवप्राधान्य विशेषतः कुत्रचिद्विशेषरूपे साधारण्येन निविशते,
सर्वत्रापि तदायत्तस्थितिः।।वादिष्यः ॥ कापीति ॥ प्रेयसीपुत्रादिरूपे । अत्र व्यङ्ग्यवाच्ययो-
स्तुल्यप्राधान्यं दर्शयति—तत्रापि चेति ॥ ननु व्यङ्ग्यविशेषस्य तावदस्तु प्राधान्यम्,
व्यङ्ग्यत्वाद्विशेषरूपत्वाच्च ; वाच्यस्य तु कथं तद्वत् प्राधान्यं वाच्यत्वात् सामान्यरूपत्वाच्चे-
त्साशङ्क्याह—विशेषांशस्येति ॥ विशेषो हि सामान्येन सर्वत्र व्याप्यते, अन्यथा
सामान्यत्वत्पैत्रानिष्यत्तेः ; न च वैपरीत्येन व्याप्यव्यापकभावः ; अतो विशेषप्राधान्य-
नान्तरीयकता[तथा] सामान्यप्राधान्यस्यापि सिद्धेर्द्वयोः प्राधान्यं सममेवेत्यर्थः ।
नन्वेवमप्येकस्मिन् वाक्ये कथं द्वयोर्युगपत् प्राधान्येन विषयभावः गुणप्रधानतपैव
अन्वपनैयत्वात्, इतरथा एकत्वैरुदैव गुणत्वं प्रधानत्वं च विरुद्धमापद्येतेत्याशङ्क्य
सामान्यविशेषस्तुल्यव्यतिरेकविषय एवायं नियमः, तयोस्तु नित्यसंल्लिप्तमूर्तित्वादेवा-
भेदसहित्युभेदधर्मकत्वात् गुणत्वं प्रधानत्वं वा समन्तलान्विरुद्धमित्याह—न हीति ॥

१. क. ‘लोकान्ते’

२. क. ख. ग. ‘कापि’ नग्नित् ।

न ‘कुत्रापि’

३. क. ख. ग. ‘कापि’ अधिकः ।

४. क. ख. ‘तत्रापि विधेः’

ग. ‘तत्र च विधेः’

५. क. ख. ‘व्याप्यत्वाच्च’

ग. ‘प्राधान्यत्वाच्च’

६. क. ख. ‘वाच्यत्वाच्च’

लोचनम्

प्राधान्यं विरुध्यते । यदा तु विशेषोऽप्राकरणिकः प्राकरणिकं सामान्यनाक्षिपति
तदा द्वितीयः प्रकारः । यथा—

“एतत्तस्य मुखात् कियत्कमलिनीपत्रे कणं पापसो
यैःमुक्तामणिखिल्यमंस्त स जडः शृण्वन् यदस्मदपि ।
अङ्गुल्यप्रलयुमियाप्रविलयिन्वादीयमाने शौनै-
स्तत्रोद्गीय गतो भिमेयेनुदिनं निद्राति नान्तैः शुचा ॥”

कौमुदी

सामान्यविशेषयोरिति हेतुत्वेन योजनीयम् ॥ द्वितीय इति ॥ विशेषात् सामान्य-
प्रतीतिरूपः ॥ एतत्तस्येति ॥ इह खलु कश्चिज्जडमतिः जडत्रयलाशपतितजलविन्दुसन्दर्शी
सदृशसन्दर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारतया निसर्गजडिमात्स्वन्दनतिरस्त्रियवाणासंभारनाबुद्धिरपमिह
मुक्तामणिरिति ब्रजाम् । अथ तदर्शनावधारितद्वयोऽतिवृत्तिरिति तदुपादानव्याप्तिप्रयमाणाङ्गुल्यप्र-
त्यक्षमात्रनिष्ठेऽपि तस्मिन् अनुमिषिततत्त्वबुद्धिः प्रत्युताचेतनेऽपि मणौ अत्यन्तासंभावित-
मपि विहायसागमनं संभावयन् तदलामदुःखभारदोषयमानमानसतयातुदिनं निद्रामलममान
एव आस्ते । तत्तादृगपश्यजडविषयेयमुक्तिः । मुखात् आरम्भतः प्रथममिति यावत् । कमलिनी-
पत्रस्थितं पापसो जडस्य कणं मुक्तामणिखिलेकमंस्त मननं कृतवानिति यद्, तदेतद्
तस्य जडस्य कियत् आयल्पमेव ; सादृश्यनिमित्तस्य भ्रमस्य सर्वत्र सुखमन्वाद्य संभावित
एव मुक्तामणिभ्रम इत्यर्थः । अस्मात् कमलिनीपत्रपाथःकणमुक्तामणिभ्रमात् अन्यच्छ्रमिगति
गर्भवाच्यम् । सः जातमुक्तामणिभ्रमो जडः, तस्मिन् मुक्तामणिवुद्धया सञ्चितविन्दो आदीयमान
एव अङ्गुल्यप्रमेण या लब्धी क्रिया तदादानोपयोगिनी त्वेष अत्यन्ताय लयं गते सति
शतित्सन्दर्शनाजडत्वादेयातोषितममकारः हा हन्त । अस्ती मदीयो मुक्तामणिः समुपल

१. क. घ. 'विमान्यते'
२. घ. 'नः प्राकर'
३. ग. 'आक्षिपतीति लय'
४. 'आक्षिपति लय'
५. घ. 'आक्षिपतीति लय'
६. घ. 'नः'

५. ग. घ. 'नः'
६. घ. 'कन्यिष'
७. घ. 'नः कुत्रोद्गीय'
८. क. घ. 'हरे'
९. क. 'नार्ये.'

ध्वन्यालोक

सममेव प्राधान्यम् । यदा तावत् सामान्यस्य अप्रस्तुतस्या-

लोचनम्

इति' । अत्र अस्थाने महत्त्वसमोपना सामान्य प्रस्तुतम्, अप्रस्तुतं तु जलविन्दो मणिल्ल-
सभावन विशेषरूप बाध्यम् । तत्रापि सामान्यविशेषयोर्गुणप्राधान्ये न विरोध इत्युक्तम् ।
एवमेक प्रकारो द्विभेदोऽपि विचारितः, "यदा तावत्" इत्यादिना "विशेषस्यापि
प्राधान्यम्" इत्यनेन । एनमेव न्याय निमित्तनैमित्तिकरूपावेतिदिशस्तस्यापि द्विप्रकारता
दर्शयति । यदाचिन्निमित्तमप्रस्तुतं सद्विषयमानं नैमित्तिकं प्रस्तुतमाक्षिपति । यदा—

"ये यान्सभ्युदये प्रीतिं नोपगन्ति व्यसनेषु च ।

ते बाधवास्ते सुहृदो लोक स्वार्थपरोऽपर ॥"

कौमुदी

गत इति निश्चिन्वानोऽतिवेकमुपजातपरितपो निद्रामपि न लभत इति । अत्र प्रस्तुता-
प्रस्तुतौ सामान्यविशेषौ दर्शयति—अत्रेति ॥ अत्र प्रसङ्गितमेव समप्राधान्यमितिदिशति—
तत्रापीति ॥ उक्तेऽर्थे प्रथमप्रकारायति—एवमिति ॥ निमित्तनैमित्तिकमात्रस्यैकरूपत्वात्
कथं द्विप्रकारसामान्यविशेषभावोक्त्यायातिदेश इत्याशङ्क्य न्यायातिदेशमुख्येनास्यापि द्वि-
प्रकारसूचनपरोऽप्यत्र इत्याह—एनमेवेति ॥ उपजीव्योपजीव्यभावश्च न्यायः ॥ य
इति ॥ न बाधवा एव बाधवा, न सुहृद एव सुहृद, किन्तु ये परस्याभ्युदये
सति परा प्रीतिं भवन्ते, व्यसनेष्वपि न परित्यजन्ति च, त एव मुदयतया बाधना, त
एव न सुहृदोऽपि, अप्रस्तुतद्विपरीतवृत्तिर्गैकसन्दर्भात्तत्राभ्युदयो लोकतमात्रव्यापारो लब्धः

उपलोचनम्

"एतत्तत्" इति प्रकटीय अवापेदेऽप्यमद्वैतगतानुसारिणा सहृदयानामन्यादय
माह्लादनीयं सारमभिव्यञ्जयति । तथा हि—शास्त्रो मायात्वाद उभाश्च प्रपञ्चमपलपितुं वा
उद्योगिगुरुपथोरेयागम्यतादृश्यमानं शिथिलमितुं वा सर्वथा न प्रामाण्यं परं तु अस्थाने महत्त्व-
सभावनां नाम सर्वानयमूलमुन्मूलयितुम्, यथावत् वस्तुस्थितायासां व्यवस्थापयितुं चेति । अत्र
"कुपोऽपि गतो ह्यह" इति पाठो वास्तव्यं सम्पत्पुण्याति ॥

१ क ख ग एषि नास्ति ।

२ क ख ग बाधनं

३ क ख ग एषि नास्ति ।

४ य य बाध

५ क ख ग एतमेव

६ क ख ग प्रपञ्च नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

मिधीयमानस्य प्राकरणिकेन विशेषेण प्रतीयमानेन संबन्धस्तदा विशेषप्रतीतावैपि प्राधान्येन तस्य सामान्येनाविर्भावत्वात् सामान्यस्यापि प्राधान्यम् । यदापि विशेषस्य सामान्यनिष्ठत्वं तदापि सामान्यस्य प्राधान्ये सामान्ये सर्वविशेषाणामन्तर्भावद्विशेषस्यापि प्राधान्यम् । निमित्तनिमित्तिभावे चायमेव न्यायः ।

लोचनम्

अत्राप्रस्तुते सुदृढबन्धवरूपत्वं निमित्तं सज्जनासक्त्या वर्णयति नैमित्तिकीं श्रद्धेयवचनतां प्रस्तुतामात्मनोऽभिप्यङ्क्तुम् । तत्र नैमित्तिकप्रतीतावपि निमित्तप्रतीतिरेव प्रधानीभवत्यनुप्राणकत्वेनेति स्पष्टमव्यङ्ग्यकयोः प्राधान्यम् । कदाचित्तु नैमित्तिकमप्रस्तुतं वर्णयमानं सत् प्रस्तुतं निमित्तं व्यनक्ति । यथा सेतौ—

“सगं अपारिजातं कोतुहलच्छिप्रहिमं महुषहस्त उरम् ।

सुमराभि महणपुरयो अमुद्वन्दं च हरजटापम्भारम् ॥”

अत्र जाम्बवान् षीस्तुगलक्ष्मीविरहितहरिवधः स्मरणादिकमप्रस्तुतं नैमित्तिकं वर्णयति

कौमुदी

जन्मफलत्वात् स्वार्थपरः स्याभीष्टानभीष्टार्थप्राप्तिपरिहारमात्रश्चरितार्थमाची । अत एव समप्र-
दीर्घग्यमाजनीभूतो निरुपाद्य एवेति ॥ सज्जनासक्त्येति ॥ सज्जनहेयारुविशेषमहमागपूर्वक-
मित्यर्थः ॥ नैमित्तिकप्रतीताविति ॥ श्रद्धेयवचनता तत्र वक्तुः प्राधान्येन प्रतिविवादपिदिता
इति स्पष्टपस्य तावत् प्राधान्यं निर्ययादमेव । न खेयता वाप्यस्याप्राधान्यम्, प्रधानभूत-
नैमित्तिकप्रतीतावपि अनुप्राणवत्त्वेन आत्मलभदेतुत्वेन निमित्तभूतमान्यवस्थदेः प्रभासतया

१. छ. 'विशेषणेन'
२. ज. 'विशेषणम्'
३. ऊ. झ. 'प्रतीती सत्यावपि'
४. झ. छ. 'विना शब्दात्'
५. ज. 'यदा तावत्'
६. झ. छ. 'प्राधान्येन'
७. झ. छ. 'विशेषणार्था'
८. झ. झ. 'सम्भारासम्भोक्ता'

९. ग. 'प्रस्तुततावपि'
१०. झ. 'वाप्यव्यङ्ग्ययोः'
११. झ. छ. 'स्मरणरूपमप्रस्तुतस्य हृद-
स्वरस्य स्वहृत्स्वरानुप्राणकत्वमिति
स्वहृत्स्वरानुप्राणकत्वेन वाप्यस्यापि
प्राधान्यम् । हृदयमेव विदधीदित्ये'
१२. ग. 'अनुप्राणयति'

लौचनम्

प्रस्तुत बृद्धसेवाचिरजीवित्वव्यवहारकौशल्यादिनिमित्तभूत मन्त्रितायामुपादेयमभिष्यङ्गस्तुम् ।
तत्र निमित्तप्रतीतावपि नैमित्तिक वाच्यमूतम् । प्रस्तुत तन्निमित्तानुप्राणितत्वेनो-
दुरकधरीकरोत्प्राप्तमिति समप्रधानतैव वाच्यमङ्गवयो । एष द्वौ प्रकारौ प्रत्येक
द्विविधौ निर्धार्य तृतीय प्रकार परित्यजे साहचर्यलक्षण । तत्रापि द्वौ प्रकारौ—अप्रस्तुतात्
कदाचिद्वाच्यत्वत्वर, व्यङ्ग्य तु तन्मुखप्रेक्ष्यम् । यथास्मदुपाध्यायमद्वैतद्वयानस्य—

“प्राणा येन समर्पितास्तान् बलायेन त्यक्त्यापित
रथधे यस्य चिर स्थितोऽसि निदधे यस्ते सपर्वमपि” ।
तस्यास्य स्थितमात्रवेष्टन जनयर्द्धावर्षावर्षावर्षा
भ्रात प्रत्युपकारिणा धुरि पर वेताललीलायसे ॥^१

कौमुदी

प्रतिभासात् । न ह्यात्मनस्तथाविधनैसर्गिकसुहृत्त्वाद्यनुपजीवनेन ‘अद्वेयचनत्वं प्रतीति-
पयमवतरितुमलमिति बलात् द्वयोरपि प्राधान्यमविशिष्टमेवेत्यर्थः ।

“स्वर्गमपाग्निजातं कीर्तुमलक्षणीविरहितं मधुमयनस्योर ।
रमरामि मयनात् पुरतः अमुग्वचन्द च हरजयाग्रमगारम् ॥”

बुतस्तदभिष्यङ्गत्वमिलत उक्तम्—मन्त्रितायामुपादेयमिति ॥ प्रस्तुतेति ॥ अप्राधान्य-
वैपरीत्येन । उदुरकधरीमात्र प्राधान्यम्, तत्र हेतु —तन्निमित्तानुप्राणितत्वेनेति ॥
अन्वयार्थः—इह तावन्नैमित्तिकप्रतीतिगलानिमित्तस्य प्रधानतयेव प्रतीतिः, तत्र निमित्तप्रतीते
प्राक् नैमित्तिकप्रतीति स्वरूपमात्रविश्रांतिनिमित्तस्वरूपैव आविर्भूता सती पश्चादवगत-
निमित्तोन्नीवितो मन्त्रितरूपेणाविर्भवतीति सकलसहृदयत्वसवेदनसिद्धमेतदिति वाच्यव्यङ्ग्ययोः
समतुल्यारुहमित्र प्राधान्यमवभासत इति ॥ तन्मुखप्रेक्ष्यमिति ॥ वाच्य प्रत्युपसर्जनी-
भूतमित्यर्थः । ध्रु शब्दोऽप्रवाचकः, “अपासुलाना धुरि” इत्यादिवाचः । येताललीला

- १ घ ङ च 'मूत'
२ क ङ जगदिवबुलाया
३ क ङ प्राणकल्पन
४ क ख 'नि' चाय
५ घ लक्षणे

- ६ क ख प्रहयत्
७ घ ङ 'सपर्वो पुर'
८ च 'सपर्वो पुर'
९ ङ ङ 'प्राणाय'

लोचनम्

अत्र यद्यपि सारूप्यवशेन कृतज्ञः कश्चिदभ्यः प्रस्तुत आक्षिप्यते, तथाप्यप्रस्तुतस्यैव वेतालवृत्तान्तस्य चमत्कारकारित्वम् । न ह्यचेतनोपात्मभवदसंभाव्यमानोऽयमर्थो न च न ह्य इति वाच्यस्यार्थ प्रधानता । यदि पुनरचेतनोपात्मत्वासंभाव्यमानतदर्थ-विशेषणेन अप्रस्तुतेन र्गणितेन प्रस्तुतमाक्षिप्यमाणं चमत्कारकारी तदा वस्तुच्यनिरसी । यथा समैव—

“भाष्येन ह्यलज्जनस्य हृदयान्याकम्प यज्जर्तयन्
भङ्गीभिर्विविधाभिरात्महृदयं प्रच्छाद्य संक्रीडसे ।

कौमुदी

वेतालवृत्तान्तः ॥ सारूप्यवशेनेति ॥ प्राणसमर्पणाद्युपकर्तृर्गुणैर्गुणैर्वक्तृरूपसादृश्य-
वलात् ॥ अप्रस्तुतस्यैवेति ॥ वाच्यभूतस्येति शेषः । कुतो वाच्यस्यैव प्राधान्यमित्या-
शङ्क्य किमसंभावितत्वादप्राधान्यमहयत्वाद्वा ! नाप इत्याह—न हीति ॥ यथा समैव—

“सर्वं सा[सं] हतिर्वालिदीतलपलाशालीकरालीकृतः
स्निग्धोदारफलावनम्रितमहाशालोपशाखाक्षितः ।

चूतदो न न मासि मासि न पुनश्चेतश्चमत्कारिणी
सीतिस्ते गिरिदुर्गसंकटदुरारोहस्यजितस्तुपः॥”

अत्र ह्यचेतनं प्रत्येवंविधोक्तिरेवासंभावनीयेत्यप्रस्तुतस्यैवार्थजनोपयोगहानिनिभक्तमृदुपुष्टप-
वृत्तान्तरूपस्यार्थस्याक्षिप्यमाणस्य चमत्कारदायित्वम् । तर्हि तथाविधेऽप्रस्तुतप्रशंसाविषये
वाच्यस्याप्राधान्यं व्यङ्ग्यस्य च प्राधान्यमिति तत्र ध्वनेरन्तर्भावोऽस्त्वित्याशङ्क्य, अप्रस्तुत-
प्रशंसाकर्तार एवार्थ न भवति ; वस्तुच्यनिरकार्यं तूतोयो भेद इत्याह—यदि पुनरिति ॥
अत्यन्तमसंभाव्यमानोऽचेतनत्वादेव तथाविधो नर्ण्यमानोऽर्थविशेषो जनहृदयकरुणारिक्तो
यत्र तथाभूतेनेति ॥ भाष्येनोत्पादि ॥ हे चन्दनादिपदार्थसमूह ! स्वमात्मनो हृदयं सारं

१. ग. 'सारूप्यवशेन' नास्ति ।
२. ग. 'कृताः सारूप्यवशेन'
३. ग. 'अन्य. प्रस्तुतः' नास्ति ।
४. घ. 'अथि' अधिकः ।
५. क. ख. 'वाल्म्वरः'
६. ग. ख. 'न च' नास्ति ।

- ग. 'न ह्यप'
६. घ. 'वाच्यवशेन प्रधानता'
७. क. 'इत्यादि' अधिकः ।
८. घ. 'वर्तमाने'
९. क. ख. ग. घ. 'वर्तमाने'

लोचनम्

सर्वोमाह जडं ततः सहृदयमन्यत्पदुःशिक्षितो

मन्येऽमुष्य जडात्मता स्तुतिपदं त्वसाम्यसंभावनात् ॥”

फश्चिन्महापुरुषः “वीतरागोऽपि सरागवत्” इति न्यायेन गद्यविवेकालोकोक्तिरस्कृत-
तिमिरप्रतानोऽपि लोकमन्ये स्वाहमानं प्रच्छदयन् लोकं च वाचाल्यन् अहमन्यप्रतिभास-
मेवाहोर्कुर्वन् तेनैव लोकेन मूर्खोऽयमिति यदाब्रूयाते, तदा तदीयं लोकोत्तरं चरितं प्रस्तुतं
न्यङ्मयतया प्राधान्येन प्रकाश्यते । जडोऽयमिति उपानेन्दूदयादिर्भावो लोकेनावज्ञापते ।
॥ च प्रस्युत कस्यचिद्विरहिणो जीसुखयचिन्तादूषयमानमानसतामन्यस्य प्रहर्षपरवशात्

१. कैमुदी

प्रच्छाप विविधाभिः भङ्गीभिः जनस्य हृदयमाहम्य नर्तयन् संकडिसे यत् ततो हेतोः,
सहृदयमन्यत्पदुःशिक्षितः ॥ जनस्त्वामाह[माह जडं], एवं वदतोऽस्य जनस्य या
जडात्मतासा सा त्वसाम्यसंभावनात्तस्य जनस्य स्तुतिरेवेति मन्ये इति पदानां संगतिः ।
अस्य काव्योदाहरणानुकूलमर्थं दर्शयन्नप्रस्तुतं व्यङ्ग्यमर्थमाह—“कश्चित्” इत्यादिना
“प्रकाश्यते” इत्यन्तेन ॥ वीतरागोऽपीति ॥ यदाह—

“ज्ञाततत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् ।

ज्ञाततत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥”

इति वाचाल्यन् आहमावमानमर्भिता बङ्गीयसीर्जनानां वाचः प्रवर्तयन्, आत्मविषये
जनैरातोपितम् अप्रतिभासम् अनवबोधमनुमन्यमानः, स्वकीयस्य लोकोत्तरस्य
तत्वावबोधस्याच्छादनम् । प्रतीयमानं प्रदर्श्य वाच्यमर्थमाविष्करोति—जडोऽयमिति ॥ हिः
प्रसिद्धो ॥ प्रस्युतेति ॥ न जाव्याभाव एव, किं तु तद्विपरीतमिदम् स्वभावेत्यर्थः । अन्यस्य

१. ग. च ‘मरुतः’

२. क. ख. ‘जडात्मना’

ग. ‘जडात्मनः’

३. ड. ‘सैद्यम्’

४. घ. ‘प्राधान्येन यत्र आत्मन्यप्रति-
भासेवाहोर्कुर्वन् स्तेयादिमानो
लोकेनाव-’

लोचनम्

करोतीति हठदेव लोकां येषेष्टं विकारकारणाभिर्नर्तयति । न च तस्य हृदयं केनापि विज्ञायते^१ कीदृशमिति । प्रत्युत महागम्भीरोऽतिविदग्धः सुषुम्नहीनोऽतिशयेन क्रीडाच्चतुरः ; स यदि लोकेन जड इति तत एव कारणात् प्रत्युत वैदेग्यसंभावनानिमित्वात् संभावितः ; अहमा च यत एव कारणात् प्रत्युत जाड्येन संभाव्यस्तर्त एव सद्दयः

कौमुदी

प्रियतमासमन्वितस्य । हठदेवाक्रम्येस्यस्य व्याख्या—येषेष्टं विकारकारणाभिरिति ॥ विकाराणामौसुव्यग्रहर्षादीनां कारणाभिः प्रयर्तनाभिः । आत्महृदयं ग्रन्थवेति व्याचष्टे— न चेति ॥ हृदयं सारं प्रकृतिः ॥ प्रत्युतेति ॥ यादृश्यं लोकेन ज्ञायते, तादृश्यं न भवतीत्येव न, किं तु अलोकासाधारणगुणस्ताडित्यर्थः । तदाह—महागम्भीर इति ॥ गाम्भीर्यस्य लोकातीतत्वान्महत्त्वम् । एवमतिविदग्ध इत्यादिष्वपि गमयितव्यम् । एवं पूर्वार्धं व्याख्यापोत्तरार्धं व्याचष्टे—स यदीति ॥ “संभावितः” इत्यन्तं यदिवाक्यम् ॥ स इति ॥ प्रागुक्तगुण-विशिष्टः भवन्नातः, लोकेन जड इति संभावित इति संबन्धः । अनेन “स त्वानाह जडम्” इत्यंशः परानृष्टः । तत इत्यस्य कारणार्थावगाह—तत एवेति ॥ उक्तप्रकारात् संकीडन-रूपात् कारणात् । ‘एव’ इत्यस्याशयं स्वयमेवाह—प्रत्युतेति ॥ तदि कारणं यस्तुगत्वा न जाय्यहेतुः; तद्विरुद्धरूपवैदग्धीहेतुरेव हि तदित्यर्थः । “सद्दयमन्यत्वदुःसिद्धितः” इत्यमुमंशं परानृष्टाति—आत्मेति ॥ लोकापेक्ष आत्मशब्दः ॥ यत एवेति ॥ विदग्धस्य सतो जडत्वेन संभावनारूपात् ॥ प्रत्युतेति ॥ सद्दयत्वसंभावनापेक्षम् । जडत्वेन संभावयितुं योग्योऽसद्दय इत्यर्थः । सद्दयः संभावितः सद्दयत्वेन संभावितः । यदीति एतदन्तम् अनु-

१. क. स. ‘येषेष्टं विकारकारणादिभिः’
 ग. ड. न. ‘येषेष्टं विकारकारणादिभिः’
 घ. ‘येषेष्टं विकारकारणादिभिः’
 २. क. ड. ग. घ. ‘हृदये’
 ३. घ. ‘हीनो’

४. क. स. ‘सपरि’
 घ. ‘यदि स लोको जानाति तत एव’
 ५. ड. ‘वैदेग्य...प्रत्युत’ नारिण
 ६. घ. ‘स’ नारिण ।
 ७. ग. ‘प्रत्युत’ नारिण ।
 ८. ग. ‘जडः’

ध्वयालोच

यदा तु सारूप्यमात्रवर्णेनाप्रस्तुतप्रशसायामप्रकृतप्रकृतयोः सवन्ध तदाप्यप्रस्तुतस्य
सारूपस्याभिधीयमानस्य प्राधान्येनाविवक्षाया ध्वनावेवान्तपात । इतरथा

लोचनम्

समानित, तदस्य लोकेत्य जडोऽसीति यदुच्यते तदा जाड्यमेवविधस्य भावनातत्प्राप्ति-
निदधत्स्य प्रसिद्धमिति सा प्रयुत स्तुतिरिति जडादपि पापीयानस्य लोक इति ध्वन्यते ।
तदाह—यदा स्वित्यादिनां ॥ इतरथा सिति ॥ इतरथेव पुनरलङ्कारान्तरत्वमलङ्कार-
विशेषपदम्, न व्यङ्ग्यप्राधान्येन कथंचिदपीति भाव । उद्देशे यदादिग्रहण कृतम्

कौमुदी

कृदस्य अस्य लशये सप्तार्थपदम् ॥ तदिति ॥ तर्ही-पर्य । अस्य लोकस्य स्तुतिरियन्वय ।
कीदृशी स्तुतिरियत उक्तम्—जडोऽसीति ॥ हे जड एव यदस्त्वम् ‘जडोऽसि’ इति यद्वचन
केनचिदुच्यते, सा स्तुतिरेकेपर्य । वुत इत्यत उक्तम्—तदेति ॥ वचनकाले जडस्य
सतो जडत्वप्रसिद्धपुष्पश्रीविनी हि जनसन्निधिनी जडत्वोक्ति, तथा सति तत्तुल्ययोगश्रेमतया
जनस्याप्यजड-वसमाधानाद्वास्तवी स्तुतिरेवेति पर्यवत्त्वेदित्यर्थ । अनेन “मन्येऽमुष्य” इत्यादे-
रर्थो निरूपित । एवमप्रस्तुतार्थनियमा वचनव्याक्तिं निरूप्य तस्या पार्ष्वतितकर्मण प्रकाशयति
—जडादपीति ॥ एवमुदाहरणल्लोकार्थं परामृश्य तावत्ति विषये च्चनित्वमेव, अतादृश्येव
अप्रस्तुतप्रशसालङ्कारत्वमि यैतरिमन्त्रेण प्रथमरतावति—तदाहेति ॥ एवकारो भिन्न इतरथे
त्यनेन सवन्धत इत्याह—इतरथैवेति ॥ तुशब्दार्थं पुन शब्देनोक्त । अलङ्कारस्याविधेयत्वा-
देव योगनेपर्य । अलङ्कारान्तरवर्गियप्रस्तुतप्रशसाया अन्वोऽलङ्कार उक्त इति अनो-
मा भूत्, अन्तरशब्दस्य विशेषार्थत्वेन सैवोच्यत इत्याशयेनाह—अलङ्कारविशेषत्वमिति ॥
एवकारव्यवच्छेदमाह—न व्यङ्ग्यप्राधान्येनेति ॥ उपलक्ष्यणार्था कृताया । यदि वा
व्यङ्ग्यप्राधान्य इति सप्तम्यत पदम् । एको नकार प्रमादलिखित । पूर्वं वित्त योक्तव्यार्थस्य

- १ क स बोधान्वयस्य
- २ क स माया परव
- ३ ग लोकस्य नप्रति ।
- ४ य वदन्त्यते
- ५ क स य ज्ञातव्याविशेषस्य
- ६ च सा अधिक ।
- ७ क ल क इति

- ८ च इत्यादि
- ८ क ल अलङ्कारान्तरविशेषणत्वम्
- ग अलङ्कारत्व
- ९ क स ग व्यङ्ग्यस्य कथनि-
दधे प्राधान्यमिति
- ध विशेषणत्वम्

ध्वन्यालोकः

त्वलंकारान्तरत्वेमेव । तदयमत्र संक्षेपः—

छेचनम्

“समासोक्ति” इत्यत्रे हन्ते तेन व्याजस्तुतिप्रभृतिरलंकारवर्गोऽपि संग्राह्यमानव्यङ्ग्यैशानुप्रवेशः संभावितः । तत्र सर्वत्र साधारणमुत्तरं दातुमुपक्रमते—तदयमत्रेति ॥ “किपदा प्रतिपदं लिङ्ग्यतामिति माचः । तत्र व्याजस्तुतिर्यथा—

“किं वृत्तान्तैः परगृह्यतैः किं तु नाहं समर्थ-
स्तुष्टीं स्यातुं प्रकृतिमुक्करो दाक्षिणात्यस्यभावः ।
गेहे गेहे निषण्णिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्या-
मुग्धमेव भ्रमति भवतो बल्लभा हस्त कीर्तिः ॥”

अत्र व्यङ्ग्यं यत् स्तुत्यात्मकं तेनैवाच्यमेवोपस्क्रियते । यच्चूदाहृतं केनचित्—

“ओसीनाप पितामही तव मही माती ततोऽनन्तरं
जैता सम्रति साम्बुरादिरशना जाया कुलोद्भूतये ।

कौमुदी

संक्षिप्य प्रदर्शनं कियत इति प्रतिज्ञाय तदधिकार्यन्तरप्रदर्शनपरलोकोपन्यासस्य तात्पर्यमाह—उद्देश इति ॥ अपिशब्दोऽप्रस्तुतप्रशंसासमुच्चयार्थः । अत्र विषय-संकोचं करोति—संग्राह्यमानेति ॥ संभावितः प्रदर्शितः । किमिति साधारण्येनोत्तर-दानमित्यत उक्तम्—कियदेति ॥ प्रतिपदं कण्ठोक्त्येत्यर्थः । व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुति-रिति नाश्रये लक्षणासिद्धेरुदाहरणमेवाह—तत्रेति ॥ अत्र वाच्यभूतया निन्दया भयतः कीर्तिरप्रतियन्धमेव विश्वं व्यप्रीतोस्तुत्तमश्लोकत्वगुणकीर्तनरूपा स्तुतिमयगमयति । अत्र व्यङ्ग्यानुगतवाच्यस्यैव प्राधान्यं न ध्वनित्वमिषाह—अत्रेति ॥ प्रसङ्गादुदाहरणान्तर-मन्य इत्यतः—यन्निवति ॥ केनचिदित्ययमानगमो निर्देशः ॥ अस्माकमिति ॥

१. क. ख. ग. 'भारमेव'	७. ग. 'अथ'
२. घ. 'लनेन'	८. क. ख. ग. 'यत्' वाति ।
३. ग. 'अलङ्कारः सर्वोऽपि'	९. क. ख. ग. 'यत्नेन'
४. घ. 'संग्राह्यमानोऽपि'	१०. क. ख. ग. 'आर्मानाव'
५. क. ख. 'व्यङ्ग्यमुपेयः'	११. क. ख. 'जाता'
ग. 'व्यङ्ग्योऽयं'	१२. क. ख. 'माता'
६. क. ख. 'उत्पत्तिरिति' अधिकः ।	

छेचनम्

पूर्णे वर्षशते भविष्यति पुनः सैवानवका स्तुषा
युक्तं नाम सनप्रनीतिविदुषा किं भूपतीना कुले ॥”

इति—एतदसम्पन्नं भ्राम्य प्रतिभाति, जलन्तार्थस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात् । वा चोनेन
स्तुति कृता ; ‘यः यशस्वेण राजा’ इति हि^१ विपदिदमिति । एतन्नाया ध्याजस्तुति
सहृदयगोष्ठी^२ निन्दितेत्युपेक्ष्यैव ॥

“यस्य विकारः प्रभवन्नप्रतिबद्धेन हेतुना येन ।
गमयति तदभिप्रायं तद्व्यतिरेकं च भावोऽस्ती ॥”

कौमुदी

काष्ठभिद्रितसङ्घटयभागानाम् ॥ प्रतिभातीति ॥ स्वयमेवेत्य प्रतिमानौत्पत्तौ किं दुर्म
इत्यर्थः । कुतो भ्राम्यत्वप्रतिभेद्यत् उक्तम्—अत्यन्तेति ॥ पितृमहता मातृत्वोक्तावेन धन्वलिता
तावदसम्पत्प्रवृत्तिः ; तस्या जायत्कन्युपाख्यवर्णने तु सा सुतरामभिव्यक्ताभूदित्याशये-
नोक्तम्—“अत्यन्त” इति । इत्य वाच्यार्थविषये दोषमभिधाय व्यङ्ग्यार्थेऽपि तमाह
—का चेति ॥ कियदिदमिति ॥ इतराजापेक्षयोत्कर्षविशेषाप्रतीतेरिति भावः ॥

“ध्याजस्तुतिप्रवृत्ति” इति प्रवृत्तिशब्दगृहीतं भासालवारमुदाहरिष्यन् तल्लक्षणं
उद्घटयदितमनुव्रति—यस्य विकार इति ॥ अत्रापि द्वैधम्—वाच्य प्रधानं व्यङ्ग्य ॥

उपलेशचनम्

“यस्य विकारः” इत्यादिकं उद्घटयत्वात्कृतामुद्घूतं भावालङ्कारलक्षणम् । तत्र
छन्द्रेण अस्य लक्षणस्य प्रथमं निदर्शनम् “आमतकणं तदस्या भववन्तुलमङ्गरीसनाधनम् ।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नित्यं मलिना मुसल्लया ॥” इत्येत्त् उपलेशम्, तत्र “अभिधेय-
मभिधानं तदेव उद्घटयत्वात्कृतामुद्घूतम् । अर्थान्तरमवगमयति यदाक्य सोऽप्ये भावः ॥”
इत्येवमादिकं द्वितीयं प्रकारं प्रदर्शयति “एकाकिनी यदवला” इत्यादिकं निदर्शनमुदाहारि ।

॥	क	ख	ग	‘उद’
२	य	न	अस्य	
३	य	अस्य		
४	क	ख	‘वानेन’	
५	य	‘विरवृत्ति’		

६	य	‘रात्रति किय’
७	य	‘रात्रयति किय’
८	क	‘वोष्ठान’
९	य	‘अवतिर-यत्’
१०	य	‘य-य’

लोचनम्

इत्यत्रापि बाध्यप्राधान्ये भावालंकारता । यस्य चित्तवृत्तिविशेषस्य संबन्धी
बाह्यापारादिविकारोऽप्रतिबद्धोऽनियतः प्रभवस्तं चित्तवृत्तिविशेषैरूपमभिप्रायं येन हेतुना
गमयति स हेतुर्येष्टोपैभोग्यत्वादिलक्षणोऽयौ भावालंकारः । यथा—

“एकाकिनी यदबला तरुणी तयाद्वयमस्मिन् गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम् ।

कौमुदी

तदुपरकारफारि, व्यङ्ग्यं वा प्रधानं बाध्यं तद्वृणमृतमिति । आये न चनित्वमित्याह—
अत्रापि ॥ कथमत्र बाध्यप्राधान्यमित्याशङ्क्य तदुदाहरणं दर्शयितुं लक्षणवाक्यं योजयति
—यस्येति ॥ चित्तवृत्तिविशेषः रत्यादिलक्षणः । बाह्यापारादेर्बहुचित्तवृत्तिसाधारण्ये
तदेतोरगमकत्वात्तद्विद्वत्पर्यमुक्तम्—नियत इति ॥ येन हेतुना प्रतिपादयमानेनेति शेषः ।
अस्मिन्नुदाहरणे बाध्यप्राधान्यमुपपादयति—अत्रेति ॥ निर्वन्त्रणं यथेच्छोपभोग्योपायलक्षणं
वस्तु । तथा हि—अवजलादेव (अमलत्वादेव) स्वतःप्राप्तमुपभोग्यावम् । इदानीं तु विशेषतः
मदनदहनदाहविगलितसारात्वात् ; तत्रापि संपूर्णतारुण्यतरङ्गिततनुलतिकत्वादिशृङ्खलपिसरद-
नहविकारविश्रुतकृत्यम् ; एवमिनीत्वादसहायतया निर्वक्षित्यम् ॥ अहमिति ॥ गतेदशी-

उपलोचनम्

लोचने तु “यस्य विपारः” इत्यादिलक्षणमेव एकाकिनीत्यानुदाहरणे योजितं दृश्यते ।
लोचने चान्नुद्विष्टे “अप्रतिबद्धः अनियतः प्रभवम्” इति पाठ एव समीचीन इति
समादतः । कौमुद्या तु “नियतः प्रभवम्” इति पाठः समादतो व्याख्यातव्यः । अत्र कौमुदी-
समादतरीतिः व्यङ्गनाप्यात् दधीयसीति स्पष्ट उद्भवानाम् । बाध्यप्राधान्येः नियतत्वसंवादन-
प्रपाठः व्यङ्गनामेव हि निकृष्यात्, अनुमानं च समुद्भवेत् ; तस्य अनेकात्मिकता एतत् स्पष्ट-
नामानुगुणः । अत्र अस्माभिः समादतस्य पाठस्य अनुप्राप्त्यं लोचनवार्तासम्प्रतिनः (१०६९.
विस्तसंवासरे) रुद्रदम्बं व्याख्यातवतः विवरणम् “यस्य विपारः” इत्यादिलक्षणस्य
विशिष्टिव परिशील्यताम्—“यस्येति । यस्य विनारत्यतो येनाप्रतिबद्धेनानेकात्मिकेन हेतुना
विकारः कार्यं प्रभवन्नुत्पत्तमानस्तस्य विकारयतः संबन्धिनमभिप्रायं प्रतिपत्तुर्गमयति, तथा
भावनामालङ्कारो भवति । भवत्स्मादभिप्रायनिर्भय इति कृत्वा । ननु निरुद्धमिदम् ।
अप्रतिबद्धमेतत् कथं हेतुः ? अथ हेतुः, कथमप्रतिबद्धो नाम ? अपि च योऽप्रतिबद्धेन
हेतुना जन्वते स वृत्तस्तत्प्रतिबध्य गमयति ? विद्यते चैत्प्रातिबध्यः न तर्ह्यप्रतिबद्धो हेतुः
इति । साधयेत्तत् । किं तु महापाविलक्षणेवविधिं दृश्यतेऽनुभूयते च । न च एते विधि-

१. ग. “अप्रतिबद्धः” नास्ति ।
२. ग. “प्रतिबद्धत्वम्” घ. “प्रभवतश्चित्”
३. घ. ड. य. “विशेषम्”
४. क. ख. न. “येनाप्रतिबद्धेन”
५. घ. “यथोपयोग्यम्”

“ता”

६. क. “उपेयवस्तुपारि”
७. घ. “उपेयवस्तुपारि”
८. क. म. “लक्षणाधी” घ. “लक्षणे”
९. घ. “लक्षणाधी”
१०. क. घ. यथाहमामदृष्टे

लोचनम्

कं याचसे तदिह वासमियं वरावी धर्ममान्धवधिः ननु गूढं पान्थ ॥”

अत्र व्यङ्ग्यमेकैकत्र पदार्थः उपस्कारकारीति वाच्यं प्रधानम् । व्यङ्ग्यप्रधान्ये तु न कौचिदलंकारेति निरूपितम् इत्यलं बह्वना ॥

कौमुदी

मयस्यामनुमयता भवतैव तावदिदमनुकसिद्धमवगन्तुं शक्यम् ॥ अस्मिन्निति ॥ जनराहित्यस्य प्रत्यक्षगम्यत्वम्, अतिसनिहितत्वादचिरकालम्यत्वम् ॥ गृह इति ॥ परकीयत्वमसिद्धपार-
तन्त्यर्हानस्त्वम् ॥ गृहपतिश्चेति ॥ गृहत्वप्रयुक्तगृहपतिनित्यसाभिप्यशङ्कापरित्यागः । यतो विदेशं गतः अद्यागमिष्यपि कदाचिदिति शङ्कालुदयं प्रति किं यत्कथं यतो गमनमपि संप्रत्येव निर्वर्तितवान् ; विदेशं च बहुदिवसप्राप्यं बहुतरकार्यान्तरानुबन्धितया चिरतराद्युपि-
तव्यं देशं गतः, तादृशात्ततः प्राप्यपत्तिशङ्कापि न कार्येति । तत् तस्माद्वेतोर्हि कं वासं याचसे स्वयमेव स्वेच्छयैव सुखवासं विधेहि । इयं भवतीति दृश्यतामीदृशीति । वरावी च निसर्गत एव न भवत इयं परीक्षापदोभावसमुचिता । संप्रति चान्यत्रापि दूरपर्युदासिता-
रमदीयरहस्यवृत्तान्तावधारणरूपाः । एवं स्थितेऽपि यद्वहस्यविज्ञावविचित्रित्वासिद्धल-
ङ्घ्यत्वम्, तदपारमौढ्यविज्ञातमेवेति । तदाह—एकैकत्र पदार्थं उपस्कारकारीति ॥

नन्विह वाच्यस्य व्यङ्ग्यपानपेक्षयैव विग्रहान्तात् तदुपसर्जनभावाच्चाहिमन् विषये व्यङ्ग्यप्राधान्यान्वयसङ्गनात् अन्वित्वमेवासिबत्याशङ्क्य तर्हि भाषाणकारान-
मेवात्र न, किं तु वस्तुनित्यमेवेति प्रायुक्तमावर्तत इत्याह—व्यङ्ग्यप्रधान्ये स्थिति ॥
अलं बहुनेति ॥ उपमेयोपमानव्यादावपि वाच्यप्रधान्याविशेषात् ध्वन्यन्तर्भावशङ्कावगमः
[विगमः] स्वयमेव इति दर्शयति । तत्रोपमेयोपमा यथा मयैव—

“मुखनिदमलसदृश्या मुक्तलक्ष्मोपरोधम्यतिक्त्रमित्र विम्बं भाति पीयूषभानोः ।

इदमपि विशुद्धिं कप्रघर्माभ्युलेशस्तुरीतयिव रताते वक्त्रविम्बं प्रियायाः ॥”

अत्र मुखशरीरविम्बयोरुपमानान्तराहित्यलक्षणं वस्तु प्रतीयमानं वाच्यभूतमन्योन्योप-
लक्षणमर्थमुपस्तुर्भाषणमप्रधानतयैव प्रतीयते । अनन्वयेऽपि—

“वाणी वाणीव परं वेणी वेणीव केवलं तस्याः ।

एणीदृशः समिन्धे श्रोणी श्रोणीव चैव सखे ॥”

इत्यादी मदीय एव नोपमानान्तराहित्यम्, किन्तु निरुपमानत्वमेव ; तच्च प्रतीय-
मानमपि वाच्योपस्कारत्ववादप्रधानम् । एवं तुल्ययोगितादावपि योजनीयमिति ॥

१. क. ख. ‘पराचोप’ य. ‘पदार्थं उपस्कारो’

अधिकम् ।

२. क. ख. ‘प्रधान्यं’ नास्ति ।

४. क. ख. ‘प्राधान्येन तु कदाचिद्’

३. क. ख. ‘प्राधान्ये हि वाच्यप्रधानता’

५. ख. ‘कदाचिद्’

ध्वन्यालोकः

व्यङ्ग्यस्य यत्राप्राधान्यं वाच्यमात्रानुयायिनः ।
समासोक्त्यादयस्तत्र वाच्यालङ्कृतयः स्फुटयः ॥
व्यङ्ग्यस्य प्रतिभामात्रे वाच्यार्थानुगमेऽपि वा ।
न ध्वनिर्यत्र वा तस्य प्राधान्यं न प्रतीयते ॥

लोचनम्

यथेति ॥ काव्ये ॥ अलङ्कृतय इति ॥ अलङ्कृतिर्यादेव च वाच्यार्थोप-
स्कारकत्वम् ॥

प्रतिभामात्र इति ॥ यत्रोपमादौ म्लिष्टार्थप्रतीतिः ॥ वाच्यार्था-
नुगम इति ॥ वाच्येनार्थेनानुगमः समं प्राधान्यम् अप्रस्तुतप्रशंसायामिवैक्यम् । स्फुट-
तया प्राधान्यं न चकास्ति, अपि तु बलवत् कल्प्यते, तथापि हृदये नानुप्रविशति ।

कौमुदी

प्रकृतत्वाद्भूते. यथेति परामर्शो मा भूदित्याह—यथेति काव्य इति ॥ अप्राधान्ये
हेतुर्वाच्यमात्रानुयायित्वम् ; तत्र तु अलङ्कृतिशब्देन वाच्यार्थोपस्कारकत्वं हेतुरुक्तं
इत्याह—अलङ्कृतिर्यादेवेति ॥

प्रतिभामात्र इत्यनेन अप्रिस्पष्टावस्थासम्भूतमित्याह—म्लिष्टेति ॥ म्लिष्टा
अस्पष्टा । व्यङ्ग्यमात्रेण अर्थस्य । केति चेत्तत्राह—उपमादाविति ॥ “वाच्य-
मात्रानुयायिनः” इत्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरन् इमां चष्टे—वाच्येनेति ॥ अनुगमः
एकतुल्यविरोधः । तस्य क्षेत्रमाह—अप्रस्तुतप्रशंसायामिवेति ॥ “न प्रतीयते” इति
न सर्वथा प्रतीत्यभाव उच्यते । एव सति हि प्राधान्यमेव नास्तीत्येष किं
नोच्यते । किन्तु प्रतीतेः स्फुटत्वात् एव ; स च प्रत्यक्षेनोक्त्यः नाभिप्राय इत्याह—
स्फुटतयेति ॥ बलवत् कल्पनं युक्तिपर्यलोचनया परीक्षादशायामाहरणम् । ननु
बलाद्वा अन्यथा यास्तु, प्राधान्यस्य प्रतीतिश्चेद्विद्यते चरितार्थः स इत्यत
आह—तथापीति ॥ युक्त्यनुसन्धानात्मात्रे प्रविलम्बादित्यर्थः । अस्यापि क्षेत्रमाह—

न. ‘विशेषः’

१. य ए ‘वाच्योप’

५. य ए, ‘य’ अभिनम् ।

२. य ‘वाच्यम्’

३. य. ल. ‘विशेष प्रतीति’

धन्यालोकः

तत्परावेव शब्दार्थौ यत्र व्यङ्ग्यं प्रति स्थितौ ।
ध्वनेः स एव विषयो मन्तव्यः संकरोऽप्युक्तः ॥

तस्मान्न ध्वनेरन्यत्रान्तर्भावः ॥

लोचनम्

यथा—“दे औ पसिभ गिवत्तैसु” इत्यत्रान्यकृतास्तु व्याख्यास्तु । तेन चतुर्थं प्रकारेण न ध्वनिव्यवहारैः सद्भावेऽपि व्यङ्ग्यस्यै—अप्राधान्ये, ग्लिष्टप्रतीतौ, वाच्येन समप्राधान्ये, व्यसृष्टे प्राधान्ये च । क तर्ह्यसावित्याह—तत्परावेवेति ॥ संकरेणालंकारानु-
प्रवेशसंभावनाया उच्यते इत्यर्थः । संकरालंकारेणेति त्वसत् । अग्यालंकारोप-
लक्षणात्ते हि क्लिष्ट^१ स्यात् ॥

कौमुदी

यथेति ॥ तत्रापि संनोचं करोति—अन्यकृतास्त्विति ॥ तेन “अयमत्र भावः” इत्यतः प्राक् प्रदर्शितास्त्वित्यर्थः । “न ध्वनिः” इति ध्वनिव्यवहारस्यैव निषेध इत्याह—
तेनेति ॥ सद्भावेऽपि ध्वनेरिति दोषः । तनेव प्रकृतान् विशदयति—व्यङ्ग्यस्येति ॥
संकरशब्दः साकार्यसाचकः ; तच्च ध्वनेः समासोक्त्यालंकारानुप्रवेशरूपमिष्याह—
अलंकारेति ॥ अनुप्रवेशाननुप्रवेशयोः तदुच्यते त्वोक्तिरुक्तेति मत्वा संभावनेत्युक्तम् ।
अलंकारानुप्रवेशो हि प्रागाशङ्कितः ; ततः शाङ्कानवसरोऽत्रोच्यत इत्यर्थः । संकरालंकार-
वाचनोऽयं संकरशब्दः किं न स्यादिति, नेत्याह—संकरेति ॥ किमयं संकरालंकार-
मात्रविषयः, आहोस्विदुपलक्षणमुखेन समासोक्त्यादेरपि संप्रहार्यः ? नायः, इतरालंकारोऽप्य-
ध्वन्यन्तर्भावानुमतिप्रसङ्गात् । न द्वितीय इत्याह—अन्यालंकारेति ॥ प्रधानेन

१. ग. 'यथा' नास्ति ।	७. क. घ. ग. घ. 'शावागमम्' अधिकः ।
२. ग. 'देवाश्च धमिज्जु अन्तसु'	८. क. घ. 'क्लिष्ट'
३. 'देवा .. मुकुन्ति' नास्ति ।	९. ग. 'सुप्यम्'
४. क. घ. 'आशङ्कितम्'	१०. घ. 'य' नास्ति ।
५. द. 'न' नास्ति ।	११. ग. 'उचितम्'
६. क. घ. 'ध्वन्यवहारम्'	१२. ग. घ. 'क्लिष्टम्'
७. घ. 'न' अधिकः ।	

ध्वन्यालोकः

इतश्च नान्तर्भावः यतः काव्यविशेषोऽङ्गी ध्वनिरिति कथितः ; तस्य पुनरुद्धानि—अलंकारा गुणा वृत्तयश्चेति प्रतिपादयिष्यन्ते । न चावयव एव पृथग्भूतोऽवयवीति प्रसिद्धः । अपृथग्भावे तु तदज्ञत्वं तस्य ।

लोचनम्

इतश्चेति ॥ न केवलमन्योन्यविरुद्धवाच्यवाचकभावव्यङ्ग्यभावसमाश्रयत्वात् न तादस्यमलंकाराणां ध्वनेश्च यावत् स्वामिमूल्यवदङ्गिरूपाङ्गरूपयोर्विरोधादित्यर्थः ॥ अवयव इति ॥ एकैक ईत्यर्थः । तदाह—पृथग्भूत इति ॥ पृथग्भूतस्तथा ना भूत्, समुदायमप्यपतितस्तदीयस्तु तथेवाशङ्क्याह—अपृथग्भावे न्विति ॥ तदापि न स एक एव समुदायः,

कौमुदी

सुपलक्षणं न्याय्यम् ; संकरालंकारस्य भेतरालंकारसमुदायप्रकरणस्य तदपेक्षया प्राधान्यासमनादुपलक्षणनीत्या तत्संमहस्तावत् स्थित एव ; यथाश्रुत्यर्थस्थितिसंभवे सति तदतिक्रमेणाश्रुतार्थपरिकल्पनमपि केवाप्य करुत इति सर्वथा नेत्यंकारं व्याख्यानं समुचितमित्यर्थः । 'इतश्च' इत्यत्र चशब्दास्य समुच्चयार्थस्वार्थमाह—न केवलमिति ॥ यथायोग्यविरुद्धात्मनोः दहनतुक्षिणयोर्न तादात्म्यं तथा विरुद्धाश्रययोरपि । अन्योन्यविरोधश्च वाच्यवाचकव्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकभावः [भावयोः] प्रसिद्धः भिन्नसामग्रीत्वादितः ; तस्मान्न तदाश्रयतादात्म्यमित्यर्थः । नन्यन्वयव्यतिरेकेण कस्यचिदवयविनोऽनुपलम्भादवयवस्यैवावयवविरूपत्वं तादात्म्यमित्यर्थः । नन्यन्वयव्यतिरेकेण कस्यचिदवयविनोऽनुपलम्भादवयवस्यैवावयवविरूपत्वं प्रसिद्धमिति कथं तन्निषेध इत्याशङ्क्याश्रयस्य इत्येकवचनार्थस्य विवक्षितत्वं दर्शयन् परिहरति—एकैक इति ॥ पृथग्भूतमन्यवयवकपेक्षमिति शङ्का मा भूत्, समुदायपेक्षं प्रत्येकमवयवव्यतिरेकेति दर्शयन्नेकवचनार्थविवरणार्थतः दर्शयति—तदाहेति ॥ अत्र वक्तव्यम्—विनेकैक एवावयवः प्रत्येकं स्वरूपेणैवावयवविरूपेणेत्येते, किं वा समुदायरूप इति । तत्र आद्यमवयव द्वितीयं शङ्कते—पृथग्भूत इति ॥ समुदायमध्यपतित इति ॥ समुदायोपहितस्वरूप इत्यर्थः ॥ तथेति ॥ अवयवित्येन ॥ तदानीति ॥

१. क. छ. 'अलङ्कारो'
२. क. ख. 'केवलमनेन'
३. क. ख. 'इत्याह'
४. क. ख. 'तदाह' नास्ति ।

५. क. छ. व. ड. ख. 'मय' अपि क.
६. क. ख. 'अप्य' नास्ति ।
७. क. ख. 'अप्यनिर्वातः'
८. क. छ. 'पृथग्भूत' इति

धन्यालोकः

न तु तत्त्वमेव । यत्रापि वा तत्त्व तत्रापि ध्वनेः महाविषयत्वात् न

लोकनम्

अन्वेदनपि समुदायिना तत्र भावात् ; तत्समुदायिमध्ये च प्रतीयमानमप्यस्ति ;
न च तदलंकारस्वरूपम्, प्रधानत्वादेव ; यत्तदलंकाररूपं तदप्रधानत्वात्
ध्वनिः ; तदाह—न तु तत्त्वमेवेति ॥ न-वलंकार एव कश्चिद्वया प्रधानता-
भिन्नेन दत्त्वा ध्वनिरित्यप्येति चोक्त इत्याशङ्क्याह—यत्रापि चेति ॥

कौमुदी

समुदायमप्यपतितत्वेऽपि एवत्यैव खलु समुदायिनः समुदायग्रन्थमशक्याप्यरसानम्,
अन्वेष्टव्यमपि समुदायिनां तत्र भावात् ; तेषामसमुदायित्वापातात् प्रत्येकमेव समुदायिषु
समुदायस्याप्रतीतिरनुपपेक्षेयम् । न च समुदितेष्ववयवेषु समुदायः, समुदायान्तराभावात् ;
भावे वानवस्थापाप्मात् ; न च समुदायो नाम नामान्तरमेव, न वस्तु किञ्चिदिति वस्तु
शक्यम्, तदलंकारव्यवहारयोरेवाधितासन्दिग्धलोकप्रतिद्विसमासादितसद्भावयोरनपह्वनीय-
त्वात् ; अतो यदर्थ एवाप्रत्ययव्यवस्थातः स एव समुदाय आत्मा प्रधानमवयवी-
त्यादि-वपदेष्टान्तरगोचरोऽर्थः ; तदङ्गभूता एवान्वे समुदायिनः पृथग्पृथक् विभिन्नरूपोप-
कारसमर्पणमुखेन तद्वर्गीतिव्यवहारमिर्वाहकाः । सन्तस्तद्वर्गभावमेवावलम्बन्ते, न तु जातु
तदालम्ब्य स्फोटपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शब्दार्थतदलङ्कारादीनां ध्वन्युल्लेखितया
समूहीकरणेन स एव प्रतीयमानोऽर्थोऽवयवी, आत्मा च ; इतरेषां तादात्म्येन तदङ्गत्वमेव ।
एतेस्तु न कश्चिदङ्गत्वम्, प्रधानत्वादिति ; प्राधान्याप्राधान्ये च यत्तदविषयविशेष-
तदभावनिवृत्तमेव, न वस्तुते ; तेन प्रतीयमानत्वमेव अङ्गित्वे न प्रयोजकम् ;
किन्तु प्राधान्येन विवक्षाविषयत्वमेव इति ; एतदाह—तन्मध्ये चेति ॥ न चैतावता
भस्योपमादिसम्भावात्, प्रधानत्वात् त्रिविधत्वात् । न चैतावता प्रतीयमानस्याप्रत्ययमेवेति
नियन्तु शक्यम्, समासेनित्यादिचलङ्काररूपत्वादेव ध्वनित्वान्म्युपगमादित्यर्थः ।
“यत्रापि वा” इत्यनुवादस्य ध्वनित्वसम्मानामोभयं विषयविशेषं प्रायुक्तसमासोक्त्याद्यन्य-
तर्गं दर्शयति—नन्वलङ्कार एवेति ॥ पर्यायोक्तालङ्कारस्य तावत् “भन धम्मिअ” इत्युदा-
हरणाङ्गीकारेण न्यङ्गप्राधान्याविनक्षाय ध्वनित्वं प्रायुक्तम् ; सङ्ख्ये च “होइ ण गुणाधुराओ”

१ क ख. 'न' नास्ति ।

२ द 'बोद्धव्येष्टम्'

३. ल 'वदन्तम्'

४ क ख 'समुदाय'

५ क ख ल 'हृष्य'

६ ग 'वदन्तम्'

७ क. ल 'त्वा' नास्ति ।

८. द. च. 'चेति'

ध्वन्यालोकः

तन्निष्ठत्वमेव । "सूरिभिः कथितः" इति विद्वद्वपञ्चैयमुक्तिः, न तु यथाकथंचित्प्रवृत्तेति
लोचनम्

न हि समासोक्त्यादीनामन्यतम एवासौ स्यात्तन्माभिः कृतः, तद्विविक्तत्वेऽपि
तस्य भावात् । समासोक्त्याचलंकारस्वरूपस्य समस्तस्याभावेऽपि तस्य दर्शितत्वात्
"अथा एव" इति "कस्स वा ण" इति । तदाह—न तन्निष्ठत्वमेवेति ॥
विद्वद्वप उपज्ञां प्रथमतः उपक्रमो वैस्या उक्तेरिति वदुग्रीहिः । तेन "उपज्ञोपक्रमम्"

कौमुदी

इत्यत्र अप्रस्तुतप्रशंसायां च कुञ्चित् ; अतो प्निवादिभिः कथितद्वयार एव प्राधान्याख्यं
विशेषान्तरम् उपनमय्य ध्वन्यादिपदेशगोचरीकृत इत्यायतमिति नामान्तरकरणनिबन्धनं
कियदिदमतिशयोक्तेषु भवतामित्यर्थः । ध्वनेरलङ्कारमात्रनिष्ठत्वाभावं वृत्तायुक्तमुपपादयति—
न हीति ॥ असायलंकारः ॥ तथेति ॥ ध्वनित्येनात्मत्वेन च ॥ तद्विविक्तत्वेऽपीति ॥
समासोक्त्यादिसमस्तलङ्कारजातैर्भूतस्वरूपस्पर्शराहित्येऽपीत्यर्थः । तस्य ध्वनेः । तदेव
स्फोरयति—समासोक्त्यादीति ॥ उदाहरणमाह—अत्रा एवेति ॥ समासोक्तिप्रत्यये
"समारोपितनायिकायायकोः" इत्यत्र यथा शब्दप्रक्रियाविशेषः कथितद्वयार इत्युक्त्या
विशेषप्रदर्शनेन परिहृतः, तद्वदिह विद्वद्वपञ्चैयमापि तद्विरोधाशङ्का परिहर्तुं
विवक्षितं निप्रहविशेषं दर्शयति—विद्वद्वप इति ॥ उपक्रमः प्रवृत्तिः ; वदुग्रीहि-
समासाङ्गीकारे फलमाह—तेनेति ॥ "तपुरुषोऽनङ्कर्मधारयः" इति तपुरुषस्य
नपुंसकलिङ्गत्वविधिविकारे खलु "उपज्ञोपक्रमं तदावाचित्वासायाम्" इति
सूत्रेणोपक्रान्तस्य तपुरुषस्य नपुंसकत्वं स्मृतम् । अतस्तपुरुषसमासाङ्गीकार एव
नपुंसकलिङ्गत्वप्रसङ्गः । इह तु बहुव्रीहिसमासस्यैवाभ्युपगमान्न तत्प्रसङ्ग
इत्यर्थः । अथ व्यङ्ग्यार्थशब्दतदर्थतद्वैपारिज्येन चतुष्टयस्य प्निशब्दवाच्यत्वं
विद्वद्वपसिद्धिवत्त्वात् साधयितुं प्रथितं सुः, प्रथमं व्यङ्ग्यस्य प्निशब्दवाच्यत्वं
सिद्धयन्तुगुणतया श्रूयमाणशब्दं वैयाकरणैरेव प्रक्रियान्तरानुसारेणोक्तां दिशमनुसृत्य

१. क. घ. ङ. 'इत्यादि'
२. क. घ. 'तस्मिन्निष्ठा नयेति तत्र
नयति । महाविषयत्वात् व्यापकत्वादित्यर्थः ।
पक्षे घट एव न भवति किं तु तत्कर्मपरोऽपि,
तत्रापि न भवति किं तु चोऽपीत्यनेन व्यापकोऽव-

गित्युक्तं अत्रापि मदाविषयत्वात् । विद्वद्वपेति ।

- अधिकः ।
३. ङ. घ. ङ. न. 'विद्वद्वपः'
४. क. घ. घ. 'प्रथमः'
५. क. घ. 'असायः'

ध्वन्यालोकः

प्रतिपाद्यते । प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः, व्याकरणमूलत्वात् सर्वविधानाम् । ते च तेषु श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति । तथैवान्यैस्तन्मतानुसारिभिः

लोचनम्

इति तत्पुरुषार्थं ननु सत्त्वं निरवकाशम् ॥ श्रूयमाणेष्विति ॥ श्रोत्रशङ्कुजी संतानेनागता अन्त्योः शब्दाः श्रूयन्त इति प्रक्रियायां शब्दार्जाः शब्दाः श्रूयमाणौ

कौमुदी

व्याचष्टे—श्रोत्रशङ्कुर्लामिति ॥ श्रोत्रशङ्कुर्लाम् श्रोत्रेन्द्रियगोलका, सा च मण्डलाकारः तद्देशविशेषः, यदवच्छिन्न आकाशभागः श्रोत्रेन्द्रियमुच्यते ; तां सन्तानेन बीची-सन्तानन्यायेन प्राप्ता अन्त्या स्फोटयेद्धया चरमभावात् शब्दात् स्फोटोक्त्याजाताः सर्वेषां श्रोत्रेन्द्रियगोचरता प्रतिपद्यन्ते । उक्तं हि—“स्वानकरणसंयोगविभागाजाता-
च्छब्दादशादिध्वनिर्यः कश्चनकाः, तद्वत्, बीचीसन्तानवत् शब्दा जायमानाः श्रोत्रदेशं दशादिशस्यितानाम् उपगच्छन्ति” इति । शब्दवत्त्वसम्बन्धेन घटानुरागनत्वं प्रसिद्धमेव । तेषां ध्वनिशब्दवाच्यत्वे मर्तुहीवाक्यं प्रमाणयति—यथेति ॥ उत्पत्तिपक्षे स्फोटध्वनिभेदप्रकटनपरोऽयं श्लोकः । संयोगविभागाम्बां करणभूताभ्याम् ; वरणैः कर्तृ-भूतैः ; स्वानेनलक्षणार्थं च वरणैरिति वचनम् ; स्वानकरणसंयोगविभागाजातः शब्दाजाताः शब्दजा घटानुरागनरूपाः शब्दा अभिम्पत्तिवादिभ्योऽन्यैरुत्पत्तिवादिभिर्मुक्ता इत्यर्थः । यदाह वृत्तिकारः “अनिलपक्षे स्वानकरणप्राप्तिविभागपूर्वकः प्रथमामिनिर्वृत्तौ यः शब्दः तस्मिन् स्फोट इत्युच्यते । तत्रास्तु [तजातास्तु] सर्वदिक्तास्तद्रूपप्रतिबिम्बोपप्राद्विजः सर्वद्रव्याणां

तपलोचनम्

“ते च तेषु श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति” इति वृत्तिप्रसङ्गस्य त्रिधा योजना न प्रतिपद्यतारस्य वैयाकरणव्यवहारोपपत्ता व्यङ्ग्यार्थे व्यञ्जनशब्दासंयोगः व्यञ्जनादृष्टौ चतुष्टयेऽपि च सम्पद्यन्ति लोचनकाराः । तत्रैव प्रथमा योजना—“यथास्मन्मन्त्रशब्दना शब्दतानासन्तु-
रणरूपत्वमस्ति तेषु श्रूयमाणेषु” इति । एषा व्यङ्ग्ये ध्वनिव्यवहारानुगुणा । द्वितीययोजना लोचने स्फुटं प्रदर्शित व्यवहारशब्दार्थोपनिमित्तव्यवहारानुगुणा । तृतीया योजना व्यञ्जनायां ध्वनिव्यवहार-
ानुगुणा यथा—“तत्रैषु तावन्मात्रेषु सन्तु, तावत्तत्रैव श्रूयमाणेषु चतुष्टये, प्रथिद्वादधिको व्यापारः ध्वनिरिति व्यवहरन्ति” ॥

१. ग. “प्रकाशये”

२. य. “तेषु” नास्ति ।

३. ख. “ध्वनिरिति”

४. ग. “-नकावत्”

५. द. च. “शब्दाः शब्दन्ते अन्त्या.”

६. य. “शब्दजाः” नास्ति ।

७. क. ख. “श्रूयमाणः” नास्ति ।

लोचनम्

इत्युक्तम् । तेषां घण्टानुरणनरूपत्वं तावदस्ति, ते च ध्वनिशब्देनोक्ताः । येषाह
तत्रभैषान् भर्तृहरिः—

“यः संयोगवियोगाभ्यां करणैरुपजन्यते ।

स स्फोटः शब्दजाः शब्दा ध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः ॥”

एवं घण्टानिर्हादस्थानीयोऽनुरणनरूपोपलक्षितो व्यङ्ग्योऽप्यर्थो ध्वनिरिति व्यवहृतः ।
तथा श्रूयमाणा ये वर्णा नादशब्दवाच्या अन्त्यबुद्धिनिर्माणाः स्फोटाभिव्यङ्गकाः ते

कौमुदी

लोचनम्

ध्वनिशब्देनोक्तः । यथाह स एव तत्रमवान्—

“प्रत्ययैरनुपाह्वयेर्यैर्महणानुग्रहेस्तथा ।

ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥”

इति । तेन व्यञ्जको शब्दार्थोऽपीह ध्वनिशब्देनोक्तः । किञ्च वर्णेषु तावन्मात्रपरिमाणेष्वपि सन्तु, यथोक्तम्—

कौमुदी

शब्दः ; स एवार्थवाचक इति तैरमुपगमात् । अत्र वर्णानां ध्वनिशब्दवाच्यत्वे भर्तृ-
हरिमापित प्रमाणवति—यथाहोति ॥ अयं तु श्लोकः

“यथानुवाकः श्लोको वा सोऽद्वयमुपगच्छति ।

आवृत्त्या न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्ति निरूप्यते ॥”

इति दृष्टान्तसमर्पणेन पूर्वश्लोकेन संमील्य योग्यः । एवमाशङ्क्य ध्यायं
श्लोकः यथोक्तो ध्वनिः स्फोटोभिव्यञ्जनसमर्पः स्यात्, द्वितीयध्वन्यन्यसमर्पः ; अयं सर्वेषां
तत्त्वान्वर्त्यन्, अविशेषादेकोच्चारणमेव स्यात्, न च समुदायोऽस्मीपां सम्मनतीति कथं
ध्वनिभिः स्फोटाभिव्यक्तिरित्यत्राह “यथानुवाकः” इत्यादि । यथा लोकेऽनुगांकादिराहृत्या
उच्चारणपौनःपुन्येन सोऽद्वयमेकस्यां बुद्धौ विपरीतावच्छरणं प्रप्नोति, न त्वेकैकस्यामावृत्तौ
तथा निरूप्यते, न चैतावता तात्त्विकान्यसमर्पः, अगत्यायामावृत्तौ विस्पष्टग्रहणानुगुण-
विशेषसंपादकतया पूर्वास्तामपि तद्देतुत्वं नान्वक्तव्यम् । एवं स्फोटाभिव्यक्तिरूप-
ग्रहणानुगुणैः इदमित्यमिति बुद्धयारूढतयोपाख्यातुमशक्यैर्ध्वनिभिः प्रकाशिते शब्दे
समुत्पन्नैरन्तरालवर्तिभिः प्रपद्येस्तापरिच्छेदहेतुभिः शब्दस्वरूपं व्यक्तरूपतया

“तदौदाराहितश्रीजायाम्पत्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्तपरिभाषायां बुद्धौ शब्दोऽन्यथार्थे ॥”

इत्युक्तदिशावधार्यते । तदुक्तं भाष्यकृता—

“व्यक्तरूपग्रहणानुगुणा अनुपाह्वयेपाकशरा न्हय उपायभूताः प्रत्यया ध्वनिभिः
प्रकाशयमाने शब्दे उत्पन्नमात्राः शब्दस्वरूपावग्रहेतव्ये भवन्ति” इति ॥ तेनेति ॥
व्यञ्जकानां ध्वनिशब्देन तैः व्यञ्ज्यतात्वात् । संप्रति व्यञ्जनव्यापारस्य ध्वनिशब्दवाच्यत्वं
दर्शयितुमाह—किञ्च वर्णेष्विति ॥ तावन्मात्रपरिमाणेष्विति ॥ यादृशोऽयं श्रोत्रेन्द्रियेण

१. य. ध. “नयान् स एव”

२. ग. “वति तेन” नास्ति ।

३. ग. “नयि” नास्ति ।

४. य. “किञ्च” नास्ति ।

लोचनम्

“अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः ।

यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटम् ॥”

इति—तेषु तावत्स्वेव श्रूयमाणेषु वक्तुर्योऽन्यो द्रुतबिलम्बितादिवृत्तिभेदात्मा प्रसिद्धा-
द्व्यारणव्यापारादभ्यधिकः स व्योपारो ध्वनिरुक्तः । स एव यदाह—

“शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदं तु वैकृताः ।

ध्वनयः संमुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥”

कौमुदी

गृह्यते तादृशपरिमाणविशिष्टेऽप्यित्यर्थः । अपिशब्दः समुच्चये “सत्सु” इत्यनेन सह
“श्रूयमाणेषु” इत्यस्योपरि योजनीयः । तावत्स्वेव श्रूयमाणेष्वपि सत्स्वपीति स्वस्वरूपतो
वर्णेषु परिमाणविशेषवत्तया स्थितेषु तत्प्राविधेयवत्त्वप्रवृत्तया श्रोत्रेन्द्रियगोचरतां गतेषु
च सत्सित्यर्थः । अस्य संवादश्लोकमार्भितस्य “वक्तुर्योऽन्यः” इत्यादिप्रत्ययेन संबन्धः ।
वर्णेष्वेवदेशेन ग्रहणाग्रहणे न सम्भवत इत्यमुमर्थं संवादोक्त्या साधयति—अल्पीयसेति ॥
अल्पतरेण यत्नेनाप्युच्चारितं शब्दं मतिः कर्त्री, नैव गृह्णाति वा, सकलं वर्णं स्फुटं
गृह्णाति वा ; न तु किञ्चिन्न गृह्णाति, किञ्चिद्गृह्णाति च निरवयवावात् सावयवेषु
वस्तुध्येयदेशेन ग्रहणाग्रहणभेददर्शनादित्यर्थः ; स्फुटम्—इति ‘उक्तनीत्या’ इत्युपस्कारः ;
यथोक्त्यापारस्य ध्वनिवेद्यनित्यम्,] वर्णबुद्धिव्यञ्जनीय एकमिदं पदं वाक्यमित्यादिप्रत्यक्ष-
प्रमाणक एव शब्दः, ॥ एवार्थवाचकः इति तैरभ्युपगमात् । अत्रापि मर्तृहरिमणितं
प्रमाणपति—स एव यदाहेति ॥ द्विचो हि ध्वनिः, प्राकृतो वैकृतश्च ; तदाहः—

“शब्दस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरित्युक्ते ।

स्थितिभेदनिमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ॥” इति ।

स्फोटस्वभावव्यञ्जको हि प्राकृतो ध्वनिः । तपलब्धस्योत्तरकाष्ठमाविप्रयन्धप्रवृत्तिरूप-
रूपिप्रवन्धनिमित्तं वैकृतः । तत्र वैकृतध्वनिप्रतिपादकोऽयं श्लोकः । शब्दामिव्यक्ति-
प्रकारमुखरश्लोकप्रदयमाणं सिद्धबलव्यामिव्यक्तेरुर्ध्वमित्युक्तम् । शब्दस्य वृत्तिभेदमिति
सम्बन्धः । वृत्तिभेदो द्रुतादिभेदः, तं वैकृता ध्वनयः अभिव्यक्त्युत्तरकाष्ठमाविनो ध्वनयः ।
समुपोहन्ते समुपादयन्ति । यथोक्त्यन्तर्गतं प्रदीपादि घटादीनामभिव्यक्तिहेतुः, अनुवर्तमानं

१. क. घ. ‘उत्तरकादि’
२. क. ख. ग. ‘भाषाट’नारित ।
३. क. त. ग. प. ‘यदाह स एव’

४. व. ड. ‘व्यक्तिभेदास्तु’
५. ग. ‘वृत्तिभेदास्तु’
६. च. ‘व्यक्तिभेदस्तु’
७. क. ख. ‘समुपोहन्ते’

ध्वन्यालोकः

सूरिभिः काव्यतत्त्वार्थदर्शिभिर्वाच्यवाचकसमिश्रः शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेश्यो

लोचनम्

इति । अस्माभिरपि प्रसिद्धेभ्यः शब्दव्यापारेभ्योऽभिघातात्पर्वलक्षणारूपेभ्योऽतिरिक्तो व्यापारो ध्वनिरुक्तः । एवं चतुष्कमपि ध्वनिः । तद्योगाच्च समस्तमपि काव्यं ध्वनिः । तेन व्यतिरेकात्प्रतिरेकव्यपदेशोऽपि न न युक्तः ॥ वाच्यवाचकसंमिश्र इति ॥ वाच्यवाचका-

कौमुदी

तु प्रबन्धमिग्यक्तिं वदोति, न वटादौ किञ्चिददधाति, तद्विषयबुद्धयनुवृत्तिहेतुः ; एवं स्फोटविषयबुद्धयनुवृत्तिहेतवो वैकृताः । तैः द्रुतादिभिः । ग्रन्थे “द्रुतविलम्बितादि-
वृत्तिभेदात्मा” इति सद्रुत्पादकत्वात्तदात्मकबोक्त्रौपचारिकी द्रष्टव्या ॥ अस्माभिरपीति ॥
प्रसिद्धव्यापाराभ्यधिकव्यापारविषयं ध्वनिशब्दमनुमयेषा तावद् समानमेव यतः, तेन
व्यापारस्यापि ध्वनिशब्दव्यवहार्यत्वं समीचीनमेव ॥ अतिरिक्त इति ॥ व्यङ्ग्यार्थ-
गोचरो व्यञ्जनलक्षणः ; ध्वननमिति भावव्युत्पत्त्या च ध्वनित्वम् । एवं व्यङ्ग्यवाच्य-
वाचकव्यापाराणां क्रमेण ध्वनिशब्दवाच्यत्वं प्रसाधितमुपसंहरति—एवमिति ॥
ननु चतुष्कमतिरेकेण काव्यस्यापि तत्समुदायात्मकस्य ध्वनिव्यपदेशः प्रतीयते ;
स किमिबन्धन इत्याशङ्क्य समुदायव्यतिरेकेण समुदायस्य परमार्थनिरूपणानर्हत्वाद्
समुदायिभूतव्यङ्ग्यादिध्वनिव्यपदेशादहंतरेव तद्वेतुरिति न हेतुन्तरचिन्तनेन मनः खेदनीय-
मिषाह—तद्योगादिति ॥ तेनेति ॥ ध्वनिशब्दवाच्यसमुदायात्मकत्वेनेव काव्यस्य
ध्वनित्वलभेनेव हेतुमेवार्थः । व्यतिरेको भेदः ; अव्यतिरेकत्वभेदः ; भेदव्यपदेश-
स्तावत् ‘काव्यस्यात्मा’ इति ; अभेदव्यपदेशः ‘काव्यविशेषः स ध्वनिः’ इति ; समुदाय-
समुदायिनोरभेदो भेदाभेदयोर्वस्तुतयोरवयवगतिरेव सद्भावात्तदुज्जीवनेन भेदाभेदव्यपदेशोपपत्ति-
रित्यर्थः ॥ न न युक्त इति ॥ अप्रुक्तत्वस्य भेदाभेदयोरेकत्र भिन्नो विरुद्धस्वभावतया
प्रसक्त्यादिह प्रतिषेधः ।

“सर्वत्र यस्तु सन्देहे निर्णेगी केवला मतिः ।

सात्यन्तभेदेषम्यादभेदमपि कर्षति ॥”

इत्युक्तव्यापारलोकोपसमाधिरनुसन्धेयः । “वाच्यवाचकसमिश्रः शब्दश्च काव्यमिति
व्यपदिष्यते [व्यपदेश्य]” इति ग्रन्थस्य यागदुर्कार्यग्रहणे न विवक्षितार्थसिद्धिरिति

१. ५ ४ ५. ४. ५ “ध्वनिरुक्त”

लोचनम्

सहितः संमिश्र इति मध्यमपदलोपी समासः । = गामधं पुरुषं पैशुम् ” इतिवत् समुच्च-
योऽत्र चकारेण विनापि । तेन धाव्योऽपि ध्वनिः ; वाचकोऽपि शब्दो ध्वनिः ;
द्वयोरपि द्वैल्लक्ष्यम्, जैनर्ताति कृत्वा । संमिश्र्यते विभावानुभावसंवलनेयेति व्यङ्ग्योऽपि
ध्वनिः, ध्वन्यत इति श्रुत्वा । शब्दनं शब्दः शब्दव्यापारः ; न चासाधयमिधादिरूपः,

कौमुदी

तदनुगुणं समासविशेषमाह—मध्यमपदलोपीति ॥ अतश्च धाव्यवाचकसंमिश्रः
शब्दात्मा धाव्यमिति व्यपदेश्यशेषार्थो ग्राह्य इत्यर्थः । वाधादिसमुदायरूपस्य धाव्यस्यै-
वात्र ध्वनित्वसंकीर्तनमिति गमात् [गमात्], तद्याहृत्पर्यमुक्तम्—समुच्चयोऽत्रेति ॥
अस्मिन् ग्रन्थे धाव्यादीनां प्रायेकं समुदितकारेण च यतो ध्वनिस्त्वं व्यवस्थापितम्
अतस्तेषां सर्वेषां ध्वनित्वमत्र समुचितगणनस्तद्व्यमित्यर्थः । चकारेण विनापि समुच्चयावगमे
दृष्टान्तमाह—गामिति ॥ एतदेव स्पष्टीकुर्यन्माह—तेनेति ॥ कथं धाव्यवाचकयोर्द्वयोरपि
ध्वनित्वमित्यत आह—द्वयोरिति ॥ ध्वनतीति ध्वनिशब्दव्युत्पत्त्यनुशेषेन व्यङ्ग्यत्वमेव
ध्वनित्वम्, नान्यत् किञ्चिदित्यर्थः । अस्त्येवम् ; संमिश्रशब्देन तु कस्य अभिधानम् !
न हि अध्वनेस्तदभिधानं म्याध्यक्रियाशङ्क्य तद्व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन व्यङ्ग्याभि-
धापकत्वमाह—संमिश्र्यत इति ॥ संमिश्रणं संमेलनम् । कथं व्यङ्ग्यार्थस्य
रसादेः संमेलनमित्यत उक्तम्—विभावानुभावसंवलनेयेति ॥ विभावैरनुभावैश्च
या संवलना संयोगोऽभिव्यङ्ग्याभिव्यङ्ग्यकभावात्मकः तदात्मकं संमिश्रणमित्यर्थः ।
व्यङ्ग्यः संमिश्रशब्दवाच्यो भवति, स च ध्वन्यत इति कृत्वा ध्वनिशब्दवाच्यो
भवतीति योजना । शब्दशब्दस्य वाचकार्थत्वात् पुनरुक्तिशङ्काशमनार्थमाह—
शब्दनमिति ॥ एतद्विबृणोति—शब्दव्यापार इति ॥ आत्मशब्दवैयर्थ्यं परिहरन्
शब्दधासावात्मा चेति विग्रहमभिप्रेत्य शब्दविशेषणत्वेनाभिधाव्यापारत्वमप्युच्यते इति तद्व्यापारमाह—

१. ड. च. 'पशुम्' जस्ति ।
२. ग. 'अजकृतवात्'
३. क. घ. 'ध्वनित्वमावात्'
४. क. ख. ग. 'मिश्रिते'

५. ग. 'सबलमन्त्रावयेति'
६. क. ख. 'अ च ... योऽयं'
निरिति ।
७. ग. 'अभिधावरूपः'

ध्वन्यालोकः

व्यञ्जकत्वसाम्याद्धनिरित्युक्तः । न चैवविषयस्य ध्वनेर्वक्ष्यमाणप्रभेदतद्भेदसंकलनया

लोचनम्

अपि स्वात्मभूतः ; सोऽपि ध्वननं ध्वनिः । काव्यमिति व्यवपदेश्य योऽर्थः सोऽपि ध्वनिः, उक्तप्रकारेण निश्चित इत्यतः । अत एव साधारणं हेतुमाह—व्यञ्जकत्व-
साम्यादिति ॥ व्यञ्जकत्वं व्यञ्जकव्यञ्जकभावस्य सर्वेषु पक्षेषु सामान्यरूपं साधारण-
होमम् । यद् पुनरेतदुक्तम् “वाग्विकल्पात्मानान्नयात्” इत्यादि, तद् परिहरति—
न चैवविषयेति ॥ नक्षयमाण प्रभेदो यथा—मुख्ये द्वे रूपे ;

कौमुदी

न चेति ॥ तस्यापि मानस्युत्पत्त्या ध्वनिशब्दवाच्यतामाह—सोऽपीति ॥ ध्वननमिति
व्युत्पत्त्या सोऽपि ध्वनिरित्यर्थः । “काव्यमिति व्यवपदेश्य” इति ध्वनेरेव विशेषण-
मिति शब्दस्मृत्यातुरोधादर्थसामर्थ्याच्चावभाति, ततश्च न विवक्षितार्थलाभ इत्यतो
विशेषान्तरं पञ्चतुष्टयसमुदायरूपं काव्यं तद्विषयतया व्याप्यते—काव्यमिति ॥
योऽर्थः ॥ समुदायरूप इति शेषः । तस्यापि ध्वनिशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—उक्तेति ॥
ननु उक्तप्रकारेण पञ्चानां ध्वनिषु को हेतुः प्रत्ये निर्दिष्टः, व्यञ्जकत्वसामान्यधर्मस्य
व्यङ्ग्यादिव्यसम्भवात् ? तेनोक्तार्थपरत्वं वाच्यताचकत्वादिप्रत्ययस्य न सुप्रतिपाद-
मित्याशङ्क्याह—अत एवेति ॥ अत्र हेतोः साधारण्याभिधानम्, तस्य समनन्तर-
प्रत्ययस्य यथोक्तार्थपरत्वे गमकं चोक्तमपि निषेधम् । यस्मात् पञ्चानामपि ध्वनित्वमत्र
प्रत्येऽभिधिसितम्, तत एव हेतोः साधारणस्य हेतोरभिधानमिति साधारणहेतुकथनलिङ्गादेव
अस्मदुक्तार्थपरत्वमवश्यमित्यर्थः । हेतोः साधारण्यमेव व्याख्यानतो निशेधयति—
व्यञ्जकत्वमिति ॥ सामान्यशब्दोऽपि साधारणवचनं, न जातिवचनं इत्याह—साधारण-
इति ॥ “न चैवविषयः” इत्यादेरेकप्रत्यया तस्मिन्भाववस्तुत्कृद्गोक्षरपरतया—यत्पुनरिति ॥
कथं पुनर्वक्ष्यमाणप्रभेदस्तद्भेदो वेत्यतो निवृणोति—यथेति ॥ मुख्ये मुखे भवे ; अतः

१ ॥ ध्वननात्

२ क ॥ ‘स चापि’

३ ड ॥ ‘चतुष्टयवत्त्वात्’

४ क ख ग ‘साधारणहेतुम्’

५ इ ष ‘व्यञ्जकत्वसाम्यादिति’

गारित्वा

६ ॥ ‘व्यञ्जकत्वम्’

७ ‘व्यञ्जकत्वमिति’

८ क ख ‘व्यञ्जनभावः’

९ ग ‘व्यञ्जकत्वम्’

१० ड ‘इति’

ध्वन्यालोकः

महाविषयस्य यत् प्रकाशनं तदत्र प्रसिद्धालंकारविशेषमात्रप्रतिपादनेन तुल्यमिति तद्भावितचेतसां युक्त एव संरम्भः । न च तेषु कथमिदीर्घ्या कलुषितशेगुपीक-

लोचनम्

तद्भेदा यथा—अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इत्यविवक्षितवाच्यस्य, अतः लक्ष्यक्रमवद्भावः संलक्ष्यक्रमवद्भाव इति विवक्षितान्यपरवाच्यस्येति ; तत्राप्यवान्तरभेदाः ॥ महाविषयस्येति ॥ अशेषलक्ष्यस्यापि इत्यर्थः । विशेषग्रहणेनाव्यापकत्वमाह ; मात्रशब्दे-
नातिशयाभावम् । तत्र ध्वनित्यस्य भावितं प्रणिहितं चेतो येषाम् ; तेनैव चमत्कारस्वरूपेण

कौमुदी

एष च प्रधानभूते च । अनेन प्राथमिकः प्रधानभूतो वा भेदः प्रभेद इति प्रोपसर्गाथो निरूपितः ; निष्कृते व्यवच्छिद्यते रूप्यतेऽनेनेति भेदो रूपम् इति रूपशब्देन भेदशब्दाथोऽपि । मुख्यभेदाप्रदर्शने च समनन्तरमेव प्रदर्शयिष्यमाणत्वात् । तद्भेद इत्यत्र तच्छब्देन प्रभेदपरामर्श इत्याह—तद्भेदा इति ॥ तद्भेदग्रहणं च तदवान्तरभेदानामव्युपलक्षणार्थं महाविषयत्वाभिधानसाध्यादवगन्तव्यमित्याशयेनाह—
तत्रापीति ॥ तद्भेदविषयेऽपि । भवन्तीति शेषः । ते च द्वितीयोद्घोते वक्ष्यन्त इति भावः । महच्छब्दोऽत्र कुत्रार्थावृत्तिः, विषयशब्दस्तु लक्ष्यविषय इत्याह—अशेषेति ॥ प्रसिद्धालंकारप्रतिपादनेनेत्येव वक्तव्ये किमर्थं विशेषग्रहणं मात्रग्रहणं चेत्वाशङ्क्य पयोक्तव्यनिरूप्यैलक्ष्यप्रकटनहेतुविषयमाह—विशेषेति ॥ विशिष्यते व्यावर्तत इति विशेषः, तेन अलंकारस्य व्यावृत्तस्वरूपवाच्य व्यापकतया अनुवृत्त-
ध्वनितुल्यत्वमित्यर्थः । मात्रशब्दो लेशवाचकः, तेन च अङ्गिरामावसूचनमुलेन अङ्गिभूतध्वनिव्यतिरेको दर्शित इत्याह—मात्रशब्देनेति ॥ आह्वयनुपङ्गः । तद्भावित-
चेतसामिलनेन काष्ठाप्राप्तसहृदयभावानां ग्रहणमित्याह—तत्रेति ॥ भावितमिति भूषातो-
र्जिनन्ताभिज्ञायां रूपम् । अत एव व्याचष्टे—प्रणिहितमिति ॥ प्रकर्षेण विषयान्तरेभ्यः प्रत्यादृष्टं निहितं निवेशितम् ; वाशब्दः स्मृचये, न विकल्पे ॥ तेनेति ॥ ध्वनिना ।

१. क. ख. 'अतिशयाभावः'
२. क. घ. 'अथैव ध्वनीत्वव्यवः'
३. क. ख. ग. 'य'
४. ग. 'वा' नास्ति ।
५. क. ख. ग. 'रूपेण'

अधिकः ।

ध्वन्यालोकः

त्वमाविष्करणीयम् । तदेवं ध्वनेस्तावदभाववादिनः प्रत्युक्ताः । अस्ति ध्वनिः ॥
स चासाविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्वपरवाच्यश्चेति द्विविधः सामान्येन ।

लौचनम्

भानितमविवासितैर्, अत एव मुकुलितलोचनत्वादिप्रकारकारणं चेतो देयम् ।
अभाववादिन इति ॥ अगन्तरप्रकारत्रयभिर्ज्ञो अपीत्यर्थः । तेषां प्रत्युक्तौ फलमाह—
अस्तीति ॥

उदाहरणपृष्ठे भाक्तत्वं सुसङ्गं सुपरिहर च मन्तीत्यभिप्रायेणोदाहरण-
दानावकाशार्थं भाक्तगालैक्षणीयत्वे प्रथम परिहरणयोग्ये अन्वप्रतिसमाधाय भगिन्य-
दुद्घोतर्गतानुदानसारेण वृत्तिकृदेव प्रमेदनिरूपणं करोति—स चेति ॥ पञ्चधापि

कौमुदी

चमत्कारस्वरूपेणेति भागनोपचौ हेतुः ; चमत्कार एव स्वमसाधारण रूपम्, चमत्कार-
सारेणेत्यर्थः । भावना च सत्कारापरपर्यायमविवासनम् ; तदवधारणे हेतुं विवक्षमाह
—अत एवेति ॥ सहृदयद्वयसागरस्मृचलनशरदाकारोहिणीसहचरसमसचारिधुरंधरेषु
सुगतिनिवग्धनेषु खलु श्रूयमाणेषु तदर्थसागरसुधारसात्वादमुकुलितलोचनः स्वरसंवेदन-
परादुसुखद्वयो भवति सहृदयवर्ग इति तावदवगतमेवेतत् ; तेन तदीयविकार-
परम्परालौकिकप्रमाणावसेषो प्लविचमत्काराधिव्यसृज्य इत्यर्थः । प्रतिवचनस्य
पूर्वं प्रकारत्रयेऽपि कृतत्वात् तत्सर्वसंप्राहकोऽव्याभारवादिशब्दो ग्राह्य इत्याह—
अवान्तेरेति ॥ अभावनादनिरागमात् अस्तित्वे सिद्धे किमर्थं तत्प्रतिष्ठा ? प्रतिज्ञातोपपादनं
चापश्यकम्, तदभावाच्च न तदतिद्वोपपत्तिरित्याशङ्क्य परमतनिरासस्य तत्परिनिर्णयफलत्वं
कथनद्वारेण शास्त्ररूपत्वमस्य अन्यस्य दर्शयितुं फलकथनमिदमित्याह—तेषामिति ॥

तनु कमप्राप्त गाकगदनिराकरणमलक्षणीयः पक्षप्रतिषेध च समुल्लङ्घ्य ध्वनिप्रमेद-
तदुदाहरणप्रदर्शनं वृत्तिकृतोऽसंगतमिव प्रतिमावीलाशङ्क्य तच्छङ्कानुवादेन तदुल्लङ्घने
कारणमाह—उदाहरणपृष्ठ इति ॥ प्रदर्शिते उदाहरणे तत्र ध्वननव्यापारसहकारि-

१. क ख 'तथैवा मे' . आविष्करणीयम्' नास्ति ।

२. क ख 'चेतो देवा' अधिक ।

३. क ख 'इति' अधिक ।

४. क ख 'विध' ।

५. क ख ग 'भाक्तवाङ्मय-
णीयत्वे' ।

६. क ख 'उद्घोतानु' ।

७. 'उद्घोते गतानु' ।

लोचनम्

ध्वनिशब्दार्थे येन यत्र यतो यस्य चेति बहुव्रीह्यार्थाग्रयेण यथोचितं सामानाधिकरण्यं

कौमुदी

भूताया ध्वननव्यापाराविनाभूताया लक्षणायाः समुन्मेपात् भक्तिरेव ध्वनिरिति शङ्का
सुसंपादा, इतरथा ध्वनिसामिव्याप्रतिपत्तेस्तदेकरूपत्वाशङ्काया अनवसरदुःस्पृहात् ;
तत्परिहारश्च परस्परभेदापवादकस्वरूपभेदादेः स्पष्टायमासत्वात् तदनन्तरं सुकर इति
प्रथमप्राप्तमात्रवादादिपरिहारावधीरणया प्रभेदनिरूपणप्रस्तावोऽयं युक्त इत्यर्थः । इत्यभि-
प्रायेण अप्रतिसमाधाय प्रभेदनिरूपणं करोतीत्यन्वयो वक्तव्यः । तर्हि उदाहरणमेव
दीयताम्, किमिति प्रभेदनिरूपणं कृतमित्यत उक्तम्—उदाहरणावकाशदानार्थ-
मिति ॥ ननु कारिकाकृतानुक्तत्वात् वृत्तिकृतस्तनिरूपणमयुक्तम् । न चानुक्तत्वेऽप्यभि-
संहितात्वादं तद्वक्तृयुक्ता, तदभिसन्धिसङ्गात् प्रमाणमात्रादित्याशङ्क्योक्तम्—अविध्य-
दिति ॥ “अविवक्षितवाच्यो यः” इति द्वितीयोद्घोतप्रमुखे यच्छब्देन प्रभेदानुवाद-
दर्शनादनुक्तस्य अनभिसंहितस्य वा अनुवादयोगात् इहैवोक्तप्राप्त्यर्थं गम्यते ; न च
तदापाततोऽयमिति ; ततश्च प्रसृत अनुवादोऽप्यनुपपन्न इति केवाचिद् प्रतीतिर्भवति ;
तन्निरासार्थमिहैव कारिकाकारस्थाने स्थित्वा स्वयमेव तन्निरूपणं करोतीत्यर्थः ।
एवं यथारूपे हेतुतयोक्तम्—यृत्तिकृदिति ॥ ननु ध्वनेर्विशेषणमेतत् अविवक्षितवाच्यो
ध्वनिः, विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिरिति च ; ध्वनिशब्दश्च पञ्चस्वर्गेषु पूर्व योजितः । तत्र
पञ्चस्वर्गेषु ध्वनिशब्देन अविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यशब्दयोः केन प्रक्षारेण
सामानाधिकरण्यं योजनीयमित्यपेक्षायामाह—पञ्चधापीति ॥ पञ्चधा व्यवस्थितेऽपि
ध्वनिशब्दार्थे वाचकादीनां पञ्चसंख्यानामवधानामप्यपदार्थत्वमङ्गीकृत्य तत्तदीक्षितानु-
सारेण सामानाधिकरण्यं ध्वनिशब्देन अविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यशब्दयोर्गम्य-
तन्मम् । तथा हि—यदा वाचकशब्दो ध्वनिः तदा अविवक्षितोऽप्रधानीकृतो
वाच्यो येन शब्देन, यत्र यस्मिन् शब्दे, यतः यस्माच्छब्दात्, यस्यै यदर्थत्वेन,
यस्य यत्संविधत्वेन वा स तथोक्त इति बहुव्रीहिः ; तत्र शब्द एव अन्यपदार्थः ;
एवं व्यङ्ग्यव्यापारकजन्यानामप्यन्यपदार्थत्वं ज्ञेयम् । तथा विवक्षितोऽन्यपरश्च वाच्यो

यस्यै ध्वनिः

य. ‘यस्यै यतो यथ यस्य चेति’

१. य. ‘शब्दार्थो’

२. य. ध. य. ‘यथ यतो यस्य’

छेदनम्

सुयोजम् । वाच्येऽयं तु ध्वनौ वाच्यशब्देन स्वात्मै । तेनाविवक्षितोऽप्रधानी-
कृतः स्वामा येनेत्यविवक्षितवाच्यो व्यङ्ग्यकोऽयः ; एवं विवक्षितान्यपरवाच्येऽपि ।
यदि वा कर्मधारयेणोर्ध्वपक्षे अविवक्षितश्चासौ वाच्यश्चेति, विवक्षितोऽन्यपरश्चासौ
वाच्यश्चेति । तत्रार्थः कदाचिदनुपपद्यमानत्वादिना निमित्तेनाविवक्षितो भवति ;
कदाचिदुपपद्यमान इति कृत्वा विवक्षित एव ; व्यङ्ग्यपर्यन्तां तु प्रतीतिं स्वसौ-

कौमुदी

येन यत्र यतः यस्मै यस्य वा स तपोक्त इत्यादि पूर्ववत् । तत्किमविशेषेण सर्वत्र
इदमेव सामानाधिकरण्यागमनिका ! हन्त ! वाच्यार्थो ध्वनिरिति पक्षे अविवक्षितो वाच्यो
येन वाच्येनेति न संगच्छेत, वाच्यान्तरानिरूपणादिस्मादङ्गस्याह—वाच्येऽयं त्विति ॥
स्वास्मेति ॥ उच्यत इति शेषः । अस्मिन् पक्षे योजनायाह—तेनेति ॥ तथा सतीति
यावत् । वाच्यस्य विवक्षाप्रसक्त्यभावात् कथमविवक्षितत्वोक्तिरित्यतो व्याचष्टे—
अप्रधानीकृत इति ॥ स्वास्मेति—वाच्यरूपः ॥ येनेति—वाच्यार्थेन ॥ अयं इति—
वाच्यः ॥ एवमिति—विवक्षितानुपपत्त्यपरश्च वाच्यः स्वात्मा यस्येति व्यङ्ग्यको वाच्यार्थ उक्त
इत्यर्थः । नन्वविवक्षितत्वस्य अप्राधान्यत्वान्नुपगमे सति विवक्षितत्वस्य प्राधान्यात्मकत्व-
मर्थसिद्धं स्यात् विवक्षितान्यपरवाच्ये, तच्च विरुद्धम् ; एकस्यैव शब्दस्य अर्थद्वयपरत्वाङ्गी-
कारो वा स्यादित्यपरितोषात् प्रकरणान्तरेण व्याचष्टे—यदि चेति ॥ वाच्यार्थो ध्वनिरिति
पक्षे कर्मधारयसमासाङ्गीकारेण वा योजनेति योजना । अथमेव च निःसङ्कटतया स्थितः
पक्षः । कथं पुनर्वाच्यस्य कुत्रचिदविवक्षितत्वम् ? न हि स्वरूपभेदप्रयुक्त एवायं विशेषः
शक्त्योपपादः, तस्य अनुपपत्त्यमपरादतत्वादित्यत्राह—तत्रार्थ इति ॥ वाच्यः । आदिशब्दा-
दनुपपत्तिरिति । ननु विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदे वाच्यस्य विवक्षितत्वादेव तत्प्रतीतिः
स्वस्मिन्नेव विश्रान्तिव्यभवात् कथं व्यङ्ग्यप्रतीतिर्यवसायितया अन्यपरानुपपद्यतामित्यत
आह—व्यङ्ग्यपर्यन्तामिति ॥ प्रतीतिं स्वगोचरां व्यङ्ग्यपर्यन्तां व्यङ्ग्यवार्थप्रतीति-

१. क. ख. 'अने' नास्ति

२. ग. 'उत्पद्येत'

३. ग. 'अङ्ग्ये' अर्थिकः ।

४. क. ख. 'मृ.'

५. 'कृतः... व्याचष्टे अविवक्षि-
तश्चासौविवक्षितः । विवक्षितान्यपरवाच्यो
वाच्यमिति । तत्रार्थः'

५. क. ख. 'धारयः । अन पक्षे'

६. क. ख. 'विवक्षितश्चासौ वाच्यश्चेति ।
तत्रार्थः'

७. क. ख. 'अनुपपद्य'

८. क. ख. 'उपपद्य रति'

९. क. ख. 'तु' नास्ति ।

लोचनम्

भाष्यमहिम्ना करोति । अत एवार्थोऽत्र प्राधान्येन व्यञ्जकः ; पूर्वत्र शब्दः । ननु च विवक्षितं ध्यानपरत्वेति विरुद्धम् । अन्यपरत्वेनैव विवक्षणात् को विरोधः ? सामान्येनेति ॥ वस्त्वलंकाररसात्मना हि त्रिभेदोऽपि च निरुभाभ्यामेवाभ्यां

कौमुदी

विश्रान्तान्तेष्व करोतीति यावत् । स्वस्य यत् सौभाग्यं गुणानुपस्कारकृतं सौन्दर्यं तद्वत्तात् । उक्तमेव याध्यार्थगमनविवक्षितत्वम्, विवक्षितत्वे सत्यन्यपरत्वं च विशेष-मुपजीव्य प्रगेदयोरुभयोर्व्यञ्जकत्वे शब्दार्थयोरुणप्रधानभावलक्षणं विशेषं बद्ध्वा प्रागुक्तं विशेषं दृश्यति—अत एवेति ॥ अत्र प्रकृते विवक्षितत्वपरत्वाभ्यां ; पूर्वत्र विवक्षितान्य-परत्वाभ्यापेक्षया पूर्वमुक्तेऽविवक्षितत्वाभ्यां ॥ शब्द इति ॥ प्राधान्येन व्यञ्जक इत्यनुपपन्नः । उभयत्रोभयोः सहकारित्वं च पूर्वं द्विवचनन्याख्यानोक्तं न प्रसर्तव्यमिति भावः । ननु विवक्षा नाम वक्तुमिच्छा । सा च स्वव्याप्यस्य प्राधान्यं स्वव्याप्यविनाभूतं गमयन्ती स्वरूपमात्रविश्रान्ततामिदममाणस्य वस्तुनो नियमेन संपादयति । “इच्छाकर्मतयैव (य इत्यात्) प्राधान्यं सर्ववस्तुगतम् (गम्)” इत्यभिप्रेत्यवचनात् ; अन्यपरत्वं च नाम नियमेनान्यमुखप्रेक्षितया वस्तुनोऽप्रधानभूतत्वेन अन्यशेषतयावस्याविवक्षलक्षणम् । तत् कथमेकोपाधायिकफालमेकस्मिन्नेवानयोर्विरुद्धयोः समावेश इति बोधयति—ननु चेति ॥ उत्तरमाह—अन्यपरत्वेनैवेति ॥ न खलु विवक्षितत्वमात्रमन्यपरत्वोपपदकम्, किं तु प्रधानतया विवक्षितत्वम् ; इच्छाविषयत्वेन (त्वं न) तन्मात्ररूपतया प्राधान्यापादकम् ; किन्तु स्पेदेशप्रवृत्तेच्छाविषयत्वमेव, साध्येच्छाविषयत्वेऽपि साधनस्य गुणगत्वोपलम्भात् । न च प्रवृत्ततया विवक्षितत्वं याप्यस्यात्र संभावनागोचरः, व्यञ्जकार्थप्रतीत्यर्थत्वेनैव याप्यार्थस्यात्र वक्तुमिच्छया व्याप्यमानत्वादिति विवक्षितत्वान्वयपरत्वोपपत्तिर्विरोधः शक्याप-नोदन इत्यर्थः । सामान्यस्य कौडीकृतसमस्तविशेषरूपत्वादिह कतरविशेषोप-संभ्रामिप्रायेण सामान्येनेति निर्देश इत्यपेक्षायामाह—वस्त्वलंकारेति ॥ हिः प्रसिद्धौ ।

१. य. 'च' नास्ति ।
२. क. य. व. 'विवक्षा याव-
परत्वं चेति'

३. य. 'विवक्षितम्'
४. व. 'हि' नास्ति ।

लोचनम्

संगृहीत इति भावः । ननु तन्नामपृष्ठे एतन्नामनिवेशनस्य किं फलम् । उच्यते—
अनेन हि नामद्वयेन घननात्मनि व्यापारे पूर्वप्रसिद्धाभिधातत्पर्यलक्षणात्मकव्यापार-
व्रितयावगतार्थप्रतीतिः प्रतिपत्तृगतायाः प्रयोक्तृमिप्रापरूपायाश्च विवक्षायाः सहकारित्व-

कौमुदी

वस्त्वादिवेदे त्रिविधो ध्वनिरिति प्रतिदिष्टिः । तादृशस्त्रिवेदोऽपि ध्वनिराभ्यामेव संगृहीत इति
दर्शयितुं सामान्येनेति निर्देश इत्यर्थः । इह वृत्तौ प्रथमं ध्वनिरिति सामान्यं नाम विहि-
तम् ; अनन्तरम् अविश्वितवाच्य इति विश्वितान्यपरवाच्य इति विशेषनामनी विहिते ;
तन्नामन्तर्यकरणाभिप्राये प्रपञ्चितं प्रथमुदाहरति—नन्विति ॥ तन्नामपृष्ठ इति ॥ तस्य
ध्वनिरिति नाम्नोऽनन्तरम् ॥ एतन्नामेति ॥ एतयोरेव विश्वितवाच्यविश्वितान्यपरवाच्य-
नाम्नोः । अल्पार्थः—यद्युदाहरणानुसन्धानार्थतया प्रमेदमात्रमिह प्रतिपिपादयितं तदा
तज्जदर्शनमात्रं वृत्तिकृता कर्तव्यम् ; न तु तदल्पधिकं किञ्चित् । इह तु सामान्येन
तस्य ध्वनिरिति नाम प्रथमं विधाय “स च” इति विशेषनामद्वयं प्रमेदाश्रयतया तदनन्तरं
प्रदर्शितम् ; तद्व्याधिरूपतावलम्बने षोऽभिप्राय इति । अतोचरमभिप्रायप्रदर्शनमुद्धेनाह—
उच्यते इति ॥ घननव्यापारसम्बन्धो हि पञ्चानां ध्वनिसम्बन्धव्यत्यये निबन्धनमित्युक्तम् ।
तादृशि च घननव्यापारे शब्दार्थोभयकर्तृके प्रतिपत्तृगतार्थप्रतिपत्तिः प्रयोक्तृगता च
विवक्षा सहकारिपदनीमविशेषाते तावत् अन्तरेण ते द्वे अपि व्यञ्जनव्यापारस्य
अनुत्पन्नादिव्येतदप्युक्तमेव । अतश्च ध्वनिस्वरूपानिर्माणपरिपन्थिपुरं रतमात्रवादापवादेन
यत् ध्वनिस्वरूपं सत्तामुपनीतम् ‘अस्ति ध्वनिः’ इति, तथावत्तत्सहकारिधारणात्कल्प-
संपत्तिर्न प्रदर्शयते तावत् अस्मदेन वा किं न स्यात्, अकिञ्चित्कालादिति तः प्रति-
पिपादयिष्याः एष ध्वनिनामविधानानन्तरमेव नामद्वयविनिवेशनफल आरिपतो
वृत्तिकृता, न प्रमेदप्रदर्शनमात्रपरतयेव तत्प्रवृत्तिः ; तन्नामपि विश्वितवाच्यनामसामर्थ्यात्
प्राक्तनव्यापारव्यवहाराप्यर्थप्रतीतिः व्यञ्जनव्यापारार्थरूपा तत्सहकारिणीति प्रदर्शितं भवति ;
वाच्यनिवृत्तित्वेन अस्य लक्षणागुलत्वप्रतीतिरेतत् एव ततः प्राक्तनव्यापारद्वयमूलत्वस्य
अर्थलब्धत्वात् । विश्वितान्यपरवाच्यनाम्ना प्रयोक्तृगताया विवक्षयाः सहकारित्वं दर्शितम् ;
अन्यपरत्वेन विवक्षा व्यञ्जनत्वनिबन्धनं यतः । अतो ध्वनिनामसिद्धये यत् [मित्रं यत्] ध्वनिस्व-
रूपं तस्य सहकारिकारणकलापप्रदर्शनेन तत्स्वरूपस्फुटप्रतिपत्तिर्नामद्वयविनिवेशनप्रयोजन-
मित्यर्थः । किं सुवर्णं पुष्पत्वरूपणम्, आहोस्वित् सुवर्णस्य पुष्पसारूप्यमिति

ध्वन्यालोचः

तत्रायस्योदाहरणम्—

“सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविवश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥”

लोचनम्

मुकमिति ध्वनिस्वरूपमेव नामम्यमेव प्रोज्झावितम् ॥ सुवर्णपुष्पामिति ॥ सुवर्णानि पुष्प्यतीति सुवर्णपुष्पा । एतच्च बौद्धयमेवासंभवत्स्वार्थमिति कृत्राविशक्षितबौध्यम् । तैत एव पदार्थमभिधायोन्मथं च तात्पर्यशक्त्यावगमयैव बाधकवशेन तत्पर्यहस्य सादृश्यात् सुलभ-
समृद्धिसंभारभाजनतां लक्षयति । तल्लक्षणाप्रयोजनं शूरकृतविवसेवकानां प्राशस्त्य-
महाव्यवसायत्वेन गोप्यमानं सन्नाविकानुकूलशुगलमिव महार्घतामुपपद्यन्त्यत इति

कौमुदी

संशयापनुत्पर्यमाह—सुवर्णानीति ॥ इहोदाहरणे लक्षणं योजयति—एतच्चेति ॥ बाध्यस्य अविवक्षितत्वे हेतुः—वाक्यमेवेति ॥ न पदमात्रमित्येवकारार्थः । अविवक्षितत्वमिहार्थ-
स्यानुपपद्यमानत्वमिति मित्युक्तम्—असंभवत्स्वार्थमिति ॥ यदुक्तं प्रतिपत्तुगता प्राक्प्रवृत्तव्यापारप्रयायगतार्थप्रतीतिर्जननव्यापारे सहकारिणी अविवक्षितवाक्ये ध्वनाविति तदस्मिन्नुदाहरणे घटयति—तत् एवेति ॥ अर्थस्य अनुपपन्नत्वादेयेत्यर्थः । क्रमेण अभिधातत्पर्यशक्त्योः पदार्थान्वयावगमं प्रति हेतुत्वं द्रष्टव्यम् ॥ अवगममयैवेति ॥ अवगमनसमनन्तरमेकैयर्थः । तस्मिन्मयः । अपहस्तनं बाधनम् ॥ सादृश्यादिति ॥ लक्षणात्मिकमुक्तम् । इत्थं प्राक्तनव्यापारप्रयजनव्यापारप्रतीतिं सहकारिभूतामुद्राव्य तदु-
त्थापितं न्यग्भावितावार्चनीयव्यापारतयोद्भूतवरीभूतं व्यञ्जनव्यापारमाह—तल्लक्षणेति ॥ व्यापारस्य प्राधान्यं विपयप्राधान्यवृत्तमित्यतस्तदाह—महार्घतामुपनय[पय]दिति ॥ महार्घ-
तावासीति हेतुः गोप्यमानत्वम् ; तत्र हेतुः असद्व्यवसायत्वम् ; अत्र सर्वलोकस्वसंविदितं

उपलोचनम्

सुवर्णपुष्पमित्यादि—महामारुते उद्योगपर्यान्तर्यवतिदुःप्रजायस्पर्षादि, ३५ अप्याये, ७४, पयमेतत् । “सुवर्णानि पुष्प्यतीति सुवर्णपुष्पा” इति लोचनम् । अत्र “चिन्वन्ति प्रत्य-

१. क. ख. ‘प्रोक्षितम्’
२. ग. ‘बालकमिदसंभवम्’
३. घ. ‘वाक्यात्’
४. ङ. ‘अत एव’
५. च. ‘वेदान्तम्’

६. क. ख. ‘बधेनोपश्रव’
७. ग. घ. ‘तत्पर्यहस्य’
८. ङ. च. ‘प्रयोजनम्’
९. क. ख. ग. ‘अवगमव्यवसाय’

लोचनम्

वैदग्ध्यचातुर्विरचनात्मकविभावोदीर्घं व्यङ्ग्यम् । अत्र च त्रय एव व्यापाराः—
अभिधा तात्पर्य ध्वननं चेति ; मुख्यार्थवाधादिविहे मध्यमकस्याया लक्षणायास्तुतीयस्या
अभावोद् । यदि चाकास्मिन्विशिष्टप्रश्नार्थानुपपत्तेर्मुख्योर्थावाधायां सादृश्याल्लक्षणा भवतु
मध्ये ; तस्यास्तु तत् प्रयोजनं ध्वन्यमानमेव ; तैत्तुर्यकस्यानिवेशि । केवलं

कौमुदी

विशेषमाह—अत्र चेति ॥ चशब्दः तुशब्दार्थे । लक्षणाया अन्तरे हेतुमाह—
मुख्यार्थेति ॥ आदिशब्दानिमित्तप्रयोजने । मुख्यार्थवाधादिविहे सति, तद्विरहादेतौरेति
यावत् । मध्यमकस्यायाः तात्पर्यशक्तिविषयभूतान्वयरूपार्थकस्यायाम् ॥ अभावादिति ॥
अनुत्पानादिसर्थः । इत्यभापाततो निरूपणे व्यापारत्रयमात्रतया विशेषमुक्त्वा निरूप-
दशायामपि विशेषमाह—यदि वेति ॥ ध्रुवशावकतपश्चरणदेशादिविशिष्टो यः प्रश्न-
रूपोऽर्थः तदनुपपत्तावकास्मिन्नेव हेतुः ; अनुपपत्तिश्च मुख्यार्थवाधायाम् ॥ सादृश्यादिति ॥
ध्रुवशब्दकाविशेषलक्षणनेनाधस्तादस्य साम्यं लक्षणानिमित्तमित्यर्थः । नन्वेवं सति
व्यङ्ग्यामिमत्तस्य प्रयोजनस्य लक्षणाकस्यायामेवान्तर्भावान्न तदतिरिक्तव्यङ्ग्यनव्यापार-
सिद्धिरित्यासङ्गस्य प्रयोजनविषये व्यङ्ग्यनव्यापारस्यावश्यमनुपेयत्वान्नैवमित्याह—तस्या-
स्त्विति ॥ तदिति ॥ प्रच्छेदेषादिना प्रागुक्तम् । लक्षणायां खलु तदेव प्रयोजनम् ;
तच्च ध्वननव्यापारस्यमेव तत्प्राप्तेनायस्थितमेव सत् बल्यत् कस्यान्तराग्राह्येवेत्यनि-
च्छन्नाप्यनुपेयम् ; तत्रापि लक्षणाव्यापारान्तराम्बुपगमेऽनवस्थातादिवरस्यस्य दर्शितत्वादिति
व्यङ्ग्यनव्यापारगोचरः तुरीयकस्यानिवेशार्थोऽनुपेय इत्यर्थः । तत् किमविशेष एव पूर्वोक्तो-
दाहरणयोः सर्वथैवेति नेति निश्चिद्विशेषमाह—केवलमिति ॥ प्रधानमित्यनेनाभिधातात्पर्य-
शक्त्योरपि देशतः सहकारित्वं न विवदत इति दर्शितम् । यद्यपि लक्षणाव्यापारस्य
ध्वननव्यापारोत्पत्तेर्लक्ष्यकारिधुरीणत्वम्, अत्र एव ध्वनिशक्तितयाप्यस्य लक्षणाभूतत्वं तत्र
तत्रोद्गुप्तत्वे, तथाप्यभिधातात्पर्यशक्त्युपनीवित्वल्लक्षणाप्रवृत्तेत्योरपि लक्षणाद्वारा सहकारि-

१. क. ख. ग. 'वैदग्ध्य' जायते ।

२. क. ग. 'उन्मीलनम्' ।

३. क. ख. 'मुख्यार्थवाधायाम्' ।

ग. 'मुख्यार्थवाधायाम्' ।

४. ॥ 'भावात्' ।

५. ग. ग. 'मुख्यार्थवाधायाम्' ।

६. क. ख. 'तु' नास्ति ।

७. क. ग. ग. 'तत्' जायते ।

८. क. ख. 'न केवलम्' ।

लोचनम्

पूर्वप्र लक्षणैष प्रधानं ध्वननव्यापारे सहकारि ; इह त्वमिधातापर्यशक्ती,
वाक्यार्थसौन्दर्यादेव व्यङ्ग्यप्रतिपत्तेः ; केवलं लक्षणेन लक्षणाव्यापारोपयोगोऽव्य-
र्त्तात्युक्तम् , असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये तु लक्षणासंमुख्येनमात्रमपि नास्ति , असं-
लक्ष्यवादेन क्रमरेयेति वक्ष्यामः ; तेन द्वितीयेऽपि भेदे चत्वार एव व्यापाराः ।

फौमुखी

पदव्यतिथेशो न दण्डवारितः । न हि यद्वाच्यमन्तरेण यद्वाचासंभवः तत्र तस्य हेतुत्वं
लेशतोऽपि नेति वक्तुं शक्यम् । प्राधान्याप्राधान्यकृतस्तु विशेषो यस्तुगुणोपनीयमानो
न [न न] शक्यावबोध इति भावः ॥ अभिधातापर्यशक्ती इति ॥ प्रधानं सहकारी-
त्यनुपपत्तेः, तत्र कारणमाह—वाक्यार्थेति ॥ उक्तं हि पुरस्तात् “व्यङ्ग्यपर्यन्तां
तु प्रतीतिं स्वसौमागमहिम्ना करोति” इति । नन्वेवमकिञ्चित्कृत्याल्लक्षणायाश्च एव
व्यापारा इत्यायातम् ; विद्यमानाया अव्यवस्था अकिञ्चित्कृत्यादविद्यमानकृत्यादित्याशङ्क्य
अकिञ्चित्करायमसिद्धयति—केवलमिति ॥ उक्तमिति ॥ समनन्तरमेव “तस्यास्तु तत्त्वयो-
जनम्” इत्यादिना लक्षणायाः स्वसामप्रवन्तःपातिप्रयोजनविषयव्यापारान्तरोत्पापकत्वस्य
दर्शितत्वादित्यर्थः । तत्रिभिर्दानीं सर्वत्रैव विवक्षितान्यपर्यायप्रभेदे लक्षणा अस्त्येव इति
नेत्याह—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये त्विति ॥ तत्र हि विद्यमानोऽपि क्रमो न संलक्ष्यते ।
अत एव असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नोक्त्यस्य ; तदसंलक्षणे च मुख्यार्थवाधादित्युत्तरा-
द्याणाया लक्षणायाः समुन्मेषोऽपि दूरनिरस्तावसर इत्यर्थः ॥ वक्ष्याम इति ॥ समनन्तर-
मेव भाक्त्यादभ्यननपर्वणोत्तर्यः । “यदि वा” इति प्रस्तुतपक्षान्तरमुपसंहरति—तेनेति ॥
एवमन्तोऽप्यर्थे । यदुक्तम् “उदाहरणपृष्ठ एव भाक्तत्वं सुशङ्कं सुपरिहरे च
भवति” इति तदिदानीं प्रतिसन्दधान उदाहरणद्वयान्तरमेव यद्वाक्त्यादस्मानुभाषण-
पूर्वकम्पाकरणं तस्यैव द्वितीयोदाहरणेऽपि पूर्वत्रैव व्यापारचतुष्टयवत्त्वेनावशिष्टावमे[त्यदे]-
कात्वं दर्शयन् लाघविकृत्यैकैव वचनव्यवस्था भाक्त्यादित्युत्तरणप्रकरणमवतारयति—
अत एवेति ॥ यस्मात् द्वितीयेऽपि प्रभेदे चत्वारो व्यापारास्तत एव हेतोरित्यर्थः ॥

१. क. ख. ‘व्यापार’
२. ग. ‘व्यापारयोगो’

३. घ. ‘लक्षणोन्मेष’
४. ग. ‘अस्तु कृतत्वादेव’

लोचनम्

अत एवोभयोदाहरणपृष्ठ एव “भाक्त्याहुः” इत्यनुभाष्यं दूषयति ।
अयं भावः—भक्तिर्धर्मनिश्चेति किं पर्यायवत्तादृश्यम्, अथ पृथिवीत्वमिव
पृथिव्या अन्यतो ध्यावर्तकधर्मरूपतया लक्षणम्, उत काक इव देवदत्तगृहस्य

कौमुदी

तत्र हि भक्तेरभावे तदानन्तर्धानियमो भक्तेर्धर्मित्यशङ्कातत्परिहारेरक्षिष्ट एव स्या-
दित्यर्थः । इह कारिकावृत्त्योर्ध्वनेर्मक्त्यैक्यपक्षं भक्तेर्धर्मिलक्षणत्वपक्षं च प्रतिक्षिप्य
भक्तेर्धर्मि प्राप्नुयलक्षणत्वपक्षः क्वचिद्विषयेऽनुज्ञानः । तत्रामीयां पक्षाणां भाक्तवादपक्षोप-
क्षेपावरोऽनुपपन्नस्तत्वात् कथमिहेव तन्निरास इत्याशङ्क्य ध्वनेर्मक्त्यनुपपत्तिः प्रकाश-
प्रयान्यतर[तम]प्रकारावस्थाम्युपगन्तव्यावापादनाभिप्रायेणायं प्रस्ताव इति दर्शयितुमाह—
अयं भाव इति ॥ पर्यायवादिति ॥ हस्तः कर इत्यादिपर्यायशब्दवाच्यार्थवदित्यर्थः ।
पर्यायशब्दो हि कृगभिधायकवर्धतया हस्तः पाणिरित्यादिशब्दभावे प्रसिद्धः । तदाहुः—

‘पर्यायेणैव ते यस्माद्वदन्त्यर्थं न सहताः ।

पर्यायत्वमतः सर्वपर्यायाणां प्रतिष्ठितम् ॥’ इति ।

तत्र तावत् स्वरूपमात्रं लक्षणं नेति द्वैधम् । लक्षणत्वेऽपि स्वरूपान्तर्भूतमेव स [वा] यदा-
वदाचित् सम्बन्धमात्रेण वा अन्यथावृत्तिप्रत्ययजनकमिति द्वैधम् । तदनुरोधेनान क्रमेण
त्रयो विवक्षाः । तादृश्यं तादात्म्यमेकत्वलक्षणमिति यावत् । अन्येभ्यः सजातीयेभ्यो

१. क. ‘अनुभाष्यं दूषयति—अन्वया य. ‘अनुभाष्यं भवत्येवमिति दूषयति
विभर्तति ॥ अत्रोक्तप्रकार इति पञ्चत्वैषु शेषेष्व —अथोक्त...[यथा कृताङ्कम्]... इव देवदत्तस्य
—अथ, अथ, स्वाधारे, स्वज्ञेयं समुदाये च । ...निरावरोति—अन्वया विभर्तति ॥ तात्पर्येण
रूपमैव दर्शयितुं ध्वनेरान्वयमाह—वाच्येति ॥ विशान्तिभाष्यतया । प्रयोजनत्वेनेति यावत् । प्रकाशेन
तत्पर्येण निशान्तिभाष्यतया । प्रयोजनत्वेनेति यावत् । प्रकाशेन
भाष्ये । प्रकाशेन शोभनमित्यर्थः । भक्तिश्च ध्वनि-
येति तादृश्यं लक्षणमुपलब्धमिति विविधमभि- य. ‘अनुभाष्यं दूषयति । अथ भावः—
मत्य. इति किं पर्यायात्तादृश्यमथ शाश्वतात्-
मत्वं दूषयति—किं पर्यायवत्तादृश्यं पृथिवीत्वमिव मिव ध्वनि. अन्यतो न्यायवर्तकधर्मरूपतया
पृथिव्या अन्यभाववर्तकधर्मरूपतया लक्षणम्, उत लक्षणम्—उत काक इव देवदत्तगृहस्य समवभाष्यलक्षणम् । अथेदं दर्शयितुं ध्वनेरान्वयमाह—
उत प्रथमं यथा निरावरोति—उपचारमात्र- वाच्येति ॥ तात्पर्येण विशान्तिभाष्यतया प्रयोजन-
मिति ॥’ त्येनैव रसमिति । उपचा. . . .’

ध्वन्यालोकः

मां चैतत् ; स्यान्नकिर्लक्षणं ध्वनेरिति । आह—

अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तथा ॥ १७ ॥

ने च सक्त्या ध्वनिर्लक्ष्यते । कथम् ? अतिव्याप्तेरव्याप्तेः । तत्रातिव्याप्तिः

लोचनम्

उपचरो गुणवृत्तिर्लक्षणं उपचरणमतिशयितो व्यवहार इत्यर्थः । मात्रशब्देनेदमाह—यत्र लक्षणाभ्यापाराचतुर्थादित्युक्त्यर्थः प्रयोजनघोतनात्मा न्यापरो वस्तुस्थित्या संभवन्नप्यनुपपन्नमानत्वेनानादियमौणाश्रयसत्कारः “यमर्थमधिकृत्य” इति हि प्रयोजनलक्षणम्—तत्रापि

कौमुदी

—गुणवृत्तिर्लक्षणेति ॥ कथमनयोस्तच्छब्दप्रवृत्तिरिति तदाह—उपचरणमिति ॥ परिमर्त्ये येन शब्देन व्यवहारः प्रसिद्धतः तन्मतिर्लब्ध्यान्वस्मिन् समीपस्य कथंचित्छब्दप्रवृत्तिहारको यो व्यवहारः स उपचारः गौणलक्षणिकयोर्पर्ययोऽपि भविषिष्ट एवेति उपचारशब्देन तदुभयसंग्रहो युक्त इत्यर्थः । मात्रप्रवृत्तं तर्हि किमर्थमित्यतस्तत्प्रयोजनमाह—मात्रशब्देनेति ॥

यत्रेति ॥ “वदति निसिनीपत्र-” इत्यादी । वदतीत्यत्र तावत् मुख्यार्थानुपपत्तेः सादृश्यनिमित्ता गमकत्वविषया लक्षणा स्थितैव । तत्र यत्परिष्कृतया सन्तापप्रवृत्तिलक्षणं प्रयोजनं तत्रास्ति तावद्गुणन्यापारः यतो वस्तुस्थित्या मुख्यवृत्तिपरिष्कृत्यानुपपत्ति-लक्षणयासौ निश्चितसङ्गाहः ; न चास्युपयोगी चारुत्वविशेषाभावादिति सचेतसमसाबुपेक्षणीयात् सन्नप्यसङ्गत्वं एव भवति, न च प्रयोजनविषयत्वादेवादिश्रयमाणत्वमवश्यमधीति कथमसत्कल्पत्वमिति वाच्यम् ; यतो न मुख्यं प्रयोजनत्वमस्य तल्लक्षणाभावात् ; किन्तु फलवन्मात्ररूपममुख्यमेव । तच्च नोपयोगाच्च पर्याप्तमित्यनादियमाणत्वादसत्कल्पत्वमेवेत्यर्थः ॥ तत्रापि ॥ तादृशयुदाहरणेऽपि ॥ लक्षणमिति ॥ लक्षणाभ्यापार इत्यर्थः ॥ अयं भावः— यदि भक्तिः ध्वनिश्लेषेकं तत्त्वं स्यात्, तर्ह्युदाहृते विषये ध्वनिसङ्गाहो लक्षणाया अभावो वा स्यात् ; न चैतदुभयमपि । तेन लक्षणाधिकारया भक्तेः ध्वनिविवर्तस्वरूपत्वनिश्चया-

१. क. ख. घ. ङ. ‘नैतत्’

२. ग. ‘नैत’

३. घ. ‘लक्षणम्’

४. घ. ङ. च. ‘तुलीपत्रमादयः’

५. क. ख. ‘भाषायां संकल्पो’

ग. ‘भाषायादरमत्करो’

घ. ‘भाषायादरमत्करो’

६. क. ख. ग. ‘प्रवर्तते तदि’

घ. ‘इति प्रये’

ध्वन्यालोकः

नास्ति तत्राप्युपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्धध्वनुरोषप्रवर्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते ।
यथा—

लोचनम्

काव्यारोपो विवक्षितः” इति दर्शयति । ननु प्रयोजनाभावे कथं तेषां व्यवहार इत्याह—
प्रसिद्धध्वनुरोषेति ॥ परम्परया तथैव प्रयोगात् । ययं तु भूमः—प्रसिद्धिर्या प्रयोजनस्या-

कौमुदी

प्रवृत्तेः प्रसिद्धध्वनुरोषमिजम्बन्तत्वं अन्ये प्रतिपादितमित्याहङ्क्य कविव्यवहारात्तान्धोदेव
मुख्यप्रयोजनसुराङ्गीकार्यत्वशङ्कां तदन्यथोपपत्तिप्रदर्शनेन परिहर्तुं मित्याशयेनावतारयति—
ननु प्रयोजनाभाव इति ॥ तत्र व्यवहारः उपचरितशब्दवृत्त्या व्यवहारः । प्रकृष्टा सिद्धिः
प्रसिद्धिः ; सिद्धिश्च व्यवहारस्य प्रयोगमार्गाधिरोहः ; प्रकर्षस्तु तस्याविच्छिन्न-
पारम्पर्यगतत्वमित्याह—परम्परयेति ॥ तथैवेति ॥ उपचरितशब्दवृत्त्या ॥
ननु परम्पराप्रयोगस्यापि प्रयोजनविशेषमूलकत्वस्यावश्यमुपेतत्वादितरयान्धपरम्परात्वेना-
प्रमाणपापत्तेरुल्लेखः प्रयुक्तः पञ्चमिवापादक एकेष्वपरिमुप्यन् प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—
ययं तु भूम इति ॥ अस्मिन् पक्षे प्रयोजनस्यैव प्रतिद्विरुप्यते ; तस्य च प्रकर्षेण
प्रकट्यतया सिद्धिः प्रतीतिः प्रसिद्धिः ध्वन्यतिरिक्तस्पृष्टशब्दार्थव्यापारविषयत्वयोग्यतया
स्पृष्टतत्वावयवस्तमानत्वलक्षणा ; तदनुरोधेनैव, तद्विपरीतध्वन्यव्यापारविषयत्वानर्हतया तदनु-
रोधेनैव, अयमप्यविधौ व्यवहारः प्रवृत्त इत्यर्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे—प्रसिद्धिर्येति ॥

उपलोकनम्

“उपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्धध्वनुरोषप्रवर्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते” इति मूलस्य
अन्वयरम्पर्यमुपगमयित्वा प्रकाशान्तरेण “ययं तु भूमः” इत्यादिना विवरणे लोचनकारे-
राहतम् । तत्र लोचनकारणमाशयः—अनिरूपतेः वाङ्मयी निर्गुणत्वावस्थापेक्षणीया तादृशी
न प्रकृतोदाहरणेषु लक्षणाश्रयमायिनि प्रयोजनाशयेः तादृशं च प्रयोजने वाच्यमपि न परिगृह्यत-
मित्यादिकाव्यस्य चारुता विवक्षितः अतः “वदति विविनीपत्रशयनम्” इति शब्द उपचरितवृत्तिः
गोचः इत्येव, न पञ्चमिधिति, कवयः कविष्वद्वयाः, व्यवहरन्ति । “उपचरितशब्दवृत्त्या”
इत्यत्राभेदे तृतीया व्यवहारेऽन्वयेति ।

वर्युत्सुखं तुल्योद्योते “प्रसिद्धध्वनुरोषेणामपि गौणानां शब्दानां प्रयोगदर्श-
नात्—यथोक्तं प्राक्” इति प्रवृत्तम् उपचरितशब्दवृत्त्येत्यादिकं पदपृथगतं मूलकारणा-
भिमन्थितानुपपत्त्यादीं लोचनकारणां द्विष्ट विवरणमिति सुधीर्भिर्दिग्भावीभ्यम् ।

लोचनम्

निगूढतेत्यर्थः ; उत्तानेनापि रूपेण तत्प्रयोजनं चैकात्म्यनिगूढतां निधानवदपेक्षत इति भावः । वदतीत्युपचारेण हि स्फुटीकरणप्रतिपत्तिः प्रयोजनं यदगूढं स्वशब्देनोच्यते किमचाहृत्य स्यात् ? गूढतया वर्णने किं चारुत्वमधिकं ज्ञेयम् ? अनेनेवा-

कौमुदी

इह वा प्रसिद्धिरुक्ता सा प्रयोजनसंरन्ध्रिष्वेव, न तु प्रयोगसम्बन्धिनी ; सा च नानादि-पारम्पर्यलक्षणा किंत्वनिगूढतेति प्रयोजनस्य यत्प्रकटरूपत्वं तत्प्रसिद्धिशब्दस्यार्थ इति योजना ॥

ननु घनाद्यपि प्रयोजनस्य स्फुटावसेपत्वादनिगूढत्वं समानमिति तत्राप्युपचार-मात्रत्वं तत्कृतं च गुणमात्ररूपत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—उत्तानेनेति ॥ उत्तानशब्देन स्फुटत्वं लक्ष्यते । तत् ध्वनी प्रयोजनमुत्तानेन स्फुटावभासेन स्वरूपेण प्रकाशमानमपि निगूढतां भित्ति गूढतां स्फुटव्यवहारदशानाभिर्भाविचारुत्वसंपादनीमपेक्षते । वदतीत्यादी तु नैवमित्यर्थः । कथं वदतीत्यादी तदभावो गूढतया वर्णनादेव ध्वनाविव चम-त्कारान्तरकारितया ध्वनिव्यवहारविषयत्वसंनवादित्याशङ्क्याह—वदतीति ॥ स्फुटीकरणं विसिनीपन्नशयनकर्तृकं तस्य प्रतिपत्तिः प्रतीतिः, न गूढतया वर्णनमात्रं तत्प्रयोजनम्, किं तु स्वशब्दवाध्यावस्थानुद्भिन्नचारुत्वास्तरवारी गूढतया वर्णनमेव ; वदतीत्यादी तु गूढतया वा अगूढतया वा वर्णने क्रियमाणे चारुत्वोपपत्तिं प्रति विशेषस्य कस्यचिदस्फुर-णात् न ध्वनिव्यवहारः । सुवर्णपुष्पाभित्वादी तद्वैपरीत्ये व्यक्तमेवेति तत्रैव ध्वनिव्यवहारो विधातुमुचितः नान्यत्वेत्यर्थः । उक्तमेवार्थं वक्ष्यमाणकारिकाया संवादयति—अनेनेति ॥ निगूढतां न ध्वनिवदपेक्षत इति वा पाठः । तत् प्रयोजनं वदतीत्यादी स्वपये निगूढतां नापेक्षते ; यत उत्तानेन रूपेणापि चैकात्म्यं चमत्कारस्कारि भवति । एतदेवाग्नय-

१. फ. घ. 'निगूढतेत्यर्थः'
ग. 'अनिगूढतेत्यर्थः'
घ. 'प्रयोजनं वदतीत्यर्थः स्वशब्देनोच्यते'
किं चाहृत्योच्यते'
२. घ. 'प्रयोजनं निगूढतया'
निरूपितम् ।
३. ग. 'च तां निगूढतां'

४. क. ख. 'नयेति' अधिकम् ।
५. घ. 'उपचारे हि'
ग. 'उपचारेण'
६. ग. 'नयस्त्वम्'
घ. 'नयेति'
७. न.
८. क. ख. ग. 'नयेति'
९. घ. 'नयेति'

ध्वन्यालोक

“परिमलानं पीनस्तनजघनसद्भादुमयत-
 स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमलनमप्राप्य हरितम् ।
 इदं व्यस्तन्यासं श्रुत्यमुज्ज्वलाक्षेपवर्तनैः
 कृशाङ्गवाः सतापं वदति विसिनीपत्रशयनम् ॥”

तथा—

“बुम्बिज्जइ सभहुँत्त अवलन्धिज्जइ सहस्सहुत्तम्मि ।
 विरमिअ पुणो रमिज्जइ पिण्णं जणे णत्थि पुनरुत्तम् ॥”

तथा—

“कुविआओ पसन्नाओ ओरुण्णमुदीओ विहसमाणाओ ।
 जह महिओ तह हिअअ हरन्ति उच्चिन्तमहिआओ ॥”

तथा—

“अंजाए पहाओ णवलेआए रिण्णो”^१ पिण्ण शणवहे”^२ ।
 मिरेओ वि देसहो व्विअ जाओ हिअए सवतीणं”^३ ॥”

ल्येचनम्

वापेन वक्ष्यति—“यने —उक्त्यन्तरेणाशक्यं येत्” इति । अत्रान्विज्जइ आलिङ्गयते ।

१ ग घ 'परिमलम्'	११ क ख झ 'अवलम्बम्'
२ ग घ 'आश्रितप्रणामपत्रम्'	१२ घ 'दिवा'
३ ग 'वधा'	१३ घ 'पट्ट'
घ ङ लला नास्ति ।	१४ ङ 'मृगा'
४ ङ 'मुम्बिज्जइ'	घ 'सयानवृत्तह विभक्तमाहवात'
५ घ 'शुभद्रम् अवलम्बम्'	वृत्तिः
ङ 'स अमुत्त अवलम्बम्' गह	१५ च 'दूतद्विज्जु'
सदृश	१६ च 'सपद्या'
६ क ख ग 'रिओ जया'	१७ ङ 'वत' यति ।
७ घ 'अ अहुत्त अण्णम्' अधिकम् ।	१८ क ख ग 'मिम्' अविजम् ।
ङ 'सम्बुत्त शनम्' अधिकम् ।	१९ घ ङ च 'परिमलम्' इति
८ घ 'वधा'	अथ समग्र 'मुम्बिज्जइ' इति गाथा
९ घ 'वधा'	च समग्र पठ्यते ।
१० घ 'अनाद मेववधो'	२० घ 'अन्विज्जइ'

लोचनम्

पुनरुक्तमित्यनुपादेयता लक्ष्यते, उक्तार्थस्यासंभवात् । “कुपिताः प्रसन्ना अर्चरुदितवदना
मिदंस्तन्याः । यथा गृहीतास्तथा हृदयं हरन्ति स्त्रीस्थो महिलाः ॥” अत्र ग्रहणेनोपा-
देयता लक्ष्यते । हरणेन तौपरतन्त्रतापत्तिः ॥ तथा अत्रेति ॥ कनिष्ठमार्ग्याः स्तनपट्टे

कौमुदी

व्यतिरेकान्यामुपपादयति पदतीत्यादाविति ; अगूढतया स्वशब्देनाभिधाने सत्य-
चारुत्वाभावात्, गूढतया वर्णने च स्वशब्दवाच्यतायस्याभ्यधिकचारुत्वानवभासनाच्च तत्र
निगूढतया वर्णनानपेक्षित्वं स्थितमेतत्पर्यः । रत्नात्म्या केळीगृहगतस्य सुसंगतासंगत-
सागरिका निगूढनिर्घर्ण्यमानतत्तादृशवृत्तान्तविशेषस्य चित्रफलस्रवलोत्पन्नसमन्तरं वसन्तक-
सन्दर्शितसरसतरशतदल[दल]रुक्षितशयनीयविषयैषा वासराजस्योक्तिः परिम्भानमिति ।
तापभपरिद्वयमानमागद्वयवर्तिपरिम्भानतारूपकार्यदर्शनसामर्थ्यात्, पीनस्तनजघनसंगतमको-
क्षेयः तदुचितहेतुकः कश्चिदिहोद्भूतः ; सङ्गः संवदने पीनत्वेन ; म्हाभ्यतिशय-
भागद्वयवर्तितया स्तनजघनसङ्गः ; तद्वलदेव सन्तापासङ्गनताद्वैतकविवर्तनपीनः पुन्यम् ;
भागद्वयमन्यदेशगामिदीर्घकहरितर्णव्यावस्थानहेतुतया मध्यमपरिमि[न]लनाभावः ; ततोः
कृदास्य मध्यस्य ; अन्तः मध्ये ; परिमि[न]लनं संक्षेपणम् ; परिमि[न]लनाप्रसौ मध्यस्य तनुत्वं
हेतुः ; अन्तराब्देदाहरितरगेकत्वा च परभागद्वयपरिम्भान्या, स्तनजघनसंगतमाप्रप्रयुक्तत्वं
द्विमानमानीतम् । न म्येतत् प्रयत्नेन प्रतिबोधनीयम्, स्वयमेवानन्यव्यपेक्षया विस्पष्टा-
लक्ष्यमित्यनेन यप्रसवार्थितं तदेव प्रोज्जीवितम् । व्यस्तः वैविध्येन क्षिप्तो न्यासो विन्यासः
सन्निवेशोऽस्येति पूर्वस्माद्विस्पष्टो विशेषो निर्दिष्टः । तत एव तथाविधो हेतुः—छयसुजलता-
क्षेपबलनैरिति । अययोस्वस्थयोः स्वाभाविकसौकुमार्यातिशयादधुनस्तनेन च पापस्या[वाक्स्या]-
तिशयेनातिक्रमलज्जुनलताघटशमुजयोः ; छयतया वा ये क्षेपाः काव्याप्रान्तेषु
निपातनानि यलनानि विवर्तनानि च ; बहुवचनेन परा कोटिमादौकमानस्य भदनदहनदाहस्य
क्षणे क्षणं नवनवतया समाधिकदुःसहो विक्रम्याविशेषः । अत एव कृशाद्भ्या इति

१. क. म. ‘उपहरित’
२. ग. ‘यि वसन्त्य’
३. क. ख. ‘तत्’ आदि ।

४. व. द. च. ‘अज्याय’ इति
याथा समग्रा वळते ।

लोचनम्

नवलयया वान्तेनोचितक्रीडायोगेन मृदुकोऽपि प्रहारे दत्तः सपत्नीनां सौभाग्यमूर्चकं
तत्क्रीडासविभक्तमप्राप्तानां हृदये दुःसहो जात । मृदुकलादेव अन्यस्य दत्तो मृदुः

कौमुदी

तत्तादृशदशाविशेषोपजीविष्यपदेशः । सन्तापं सर्वाङ्गीणमनिर्वचनीयं बहमानमनङ्गदहन-
मद्यादाहन् । वदतस्यचेतनस्य वदनसामर्थ्यरिहात् बाधितमुखार्थं सादस्यात् सूचकत्वं
लक्षयति । तत्प्रयोजनं च स्फुटीकरणप्रातिपत्तिः । विमिनीपत्रैः नलिनपत्रैः शिशिरोप-
चारवस्तुषु मूर्धाभिषेकैर्विरचितं शयनीयमिति तादृशदशान्तरात्मन्तान्तरङ्गभावसुनगम्भादु-
पस्य तस्य वस्तुरश्रद्धेयवादानसङ्कानवक्तृशो दर्शितः ॥ उक्तार्थस्येति । चुम्बनादी
वचनान्नस्य चेतनोचितस्यार्थस्य भवितुमयोग्यत्वात् । अनुपादेवन्मुपेक्षायोग्यत्वम् ।
अत्रापि यद्यप्रयोजनमधिकफलशालित्वरूपं ॥ तस्य मुख्यं प्रयोजनत्वमित्यादरस्यानं न
भवतीति दृष्टम् । गृहीतहरणशन्दयोरपि मुख्यार्थबाधः स्पष्ट एव, आदानहरणयोरसंभ-
वात् । अतो प्रहणेनोपादेयता उपदानयोग्यत्वं हृदयेनाङ्गीकारपूर्वकोऽभिमानविशेषो लक्ष्यते ;
प्रयोजनमन्त्रात्मसाक्षकरणम् । हरणेन तात्पारतम्यपक्षिर्लक्ष्यते, स्वीकारात्मनोऽर्थस्यासंभवात् ;
प्रयोजनमन्त्रात्मन्तिकं वैशश्यम् ॥ उचितक्रीडायोगेनेति ॥ तस्मिन्नसरे उचितो यः क्रीडायोगः
क्रीडाप्रसङ्ग इति ; उचिताया क्रीडायां वा योगेन संभवेन । सफलीहृदयव्ययानवकने हेतु-
स्तत्क्रीडासविभक्ताप्राप्तिः । तादृशी क्रीडा तत्क्रीडा ; तदप्राप्तिः कथं परित्यापहेतुरित्यत उक्तम्
—सौभाग्यसूचकमिति ॥ तत्रापि मृदुकत्वं हेतुः । अत्र सूचितं विरोधं निशदयति —
मृदुकत्वादेवेति ॥ मृदुकत्वादेवामृदुः संप्रपते ; अन्यस्य दत्तोऽन्यस्य च संप्रपते ;
मृदोश्च सुसहयता प्रसिद्धस्य दुःसहत्वमित्येवाम् विरोध इहावसीयत इत्यर्थः ॥ परार्थ
इति ॥ इक्षुर्हि परार्थं पीव्यते तथा प्रस्तुतो महापुरुषः परार्थं धीढाप्तनुमति । इक्षुश्च
भक्ष्यमानोऽपि माधुर्यातिशयवान् ; अन्योऽपि परुषीकरणे सन्नापि स्वयमनुकूलस्वभाव एव ।
निकतो गुल्मदि. फोपादिश्च, सौभाग्यमिषितः आदरस्यालमेव । वृद्धिः परितोषः अभ्युदयश्च ।
क्षेत्रमुचितं स्थानम् अनुपश्रूयमाणश्च । कर्मवानुमतिशब्दो न मुख्यार्थः ;
वर्गेनीयतया प्रस्तुते पुरुषनिरोधे तदर्थसंभवस्य सुदृढादित्यासाङ्ग्यं वृत्ताविभुपक्ष इति

१. क. ॥ य. 'हृदय'.

२. य. 'निदानमाम्'.

३. य. 'मृदुकत्वादेव'.

४. य. 'मृदुत्वादेव'.

ध्वन्यालोकः

तथा—

“परार्थे यः पीडामनुभवति भङ्गेऽपि^१ मधुरो
यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः ।
न संप्राप्तो वृद्धिं यदि स भृशमक्षेत्रपतितः
किमिक्षोदोपोऽसौ^२ न पुनर्युगाया मरुमुवः ॥”

लोचनम्

प्रहारोऽप्यस्य च संपद्यते दुःसहश्च मृदुरपीति चित्रम् । दानेनात्र तैत्कलवत्वं लक्ष्यते ॥
पैरार्थ इति ॥ यद्यपि^३ प्रस्तुतमहापुरुषापेक्षया अनुभवतिशब्दो मुख्य एव, तथाप्यप्रस्तुते
इक्षौ प्रदास्यमाने पीडाया अनुभवेनासंभवता पीडाबलं लक्ष्यते । तच्च^४ पीड्यमानत्वे

कौमुदी

पदमुचितं परिहासमाह—यद्यपीति ॥ पीडात्वमपि यदि नाम पीडासमवाधिसमेव ;
तथाप्यसंभवस्वार्थत्वं तद्वत्त्वमेवेत्याशङ्क्य ततोऽपि निष्कर्षति—तच्चेति ॥ पीड्यमानत्वं
पीडाकर्मत्वम् ; सम्बन्धस्य कर्मनिष्ठतयापि संभवत्वेतन्नतया तयात्वरूपेणात्रोचितत्वाद्
तत्पर्यवसायिकमवसीयत इत्यर्थः ॥

उपलोचनम्

“तत्फलमन्यम्” इति लोचने । तस्य प्रहारस्य फल्यत्वम् यद्यपि विशेषरूपलक्षणम् ।
प्रेमशब्दसौभाग्यस्य फल्यत्वाद् सादरमभिलषणीयता प्रवोचनं प्रतीयते ।

“परार्थे यः पीडामनुभवति” इत्यत्र लक्षणायाः प्रवोचनं निवृत्ता स्वरूपोपमर्दस्य
प्रतीतिः ।

१. य. ‘यथा’
२. य. ‘न’
३. ग. य. ‘अन्यम्’
४. क. ख. ‘तत्’ नास्ति ।
य. ‘तत्फलमन्यम्’

५. ग. ख. ग. ‘तथा’ अधिकम् ।
घ. क. च. परार्थे इत्यादि मरुमुव
इत्यन्तं दृश्यते ।
६. क. ‘अन्य’ अधिकम् ।
७. क. ख. ग. ‘पीड्यमानत्वे’

ध्वन्यालोकः

इत्यत्रेक्षुपक्षेऽनुम् [भव]तिशब्दः । न चैवंविधः कदाचिदपि ध्वनेर्विषयोऽभिमतः ।
यतः—

उक्त्यन्तरेणौशक्यं यत्तन्वास्तु प्रकाशयन् ।

शब्दो व्यञ्जकतां विभ्रद्ध्वन्युक्तेर्विषयीभवेत् ॥ १८ ॥

लौचनम्

पर्यवस्यति । नन्वस्यत्र प्रयोजनम् ; तत्किमिति नै ध्वन्यत इत्याशङ्क्याह—न चैवंविध
इति ॥ उक्त्यन्तरेणेति ॥ ध्वन्यतिरिक्तेन स्फुटेन शब्दार्थव्यापारविशेषेणेत्यर्थः । शब्द
इति पञ्चत्वेऽपि बोध्यम् ॥ ध्वन्युक्तेर्विषयीभवेदिति ॥ ध्वनिसन्देशोऽप्यत इत्यर्थः ॥

कौमुदी

कयमीदृशेष्टाद्वारेण ध्वनिविषयत्वमित्यस्य अप्रसक्तत्वादित्याशङ्क्य प्रयोजनसत्ता-
प्रमुक्ता तत्प्रसक्तिरित्याशयेनाह—नन्विति ॥ प्रयोजनाभावे सत्यप्राप्तमुख्यवृत्तिपार-
त्यागेन गुणवृत्त्युपादानस्य निर्गुल्युपातात् प्रयोजनसत्तावश्याभ्युपेयेत्यर्थः ॥ तत्किमिति ॥
तत्र हि प्रत्ययव्यापारोऽप्यदमेवित्यस्य एवेति कथं ध्वनिविषयत्वाभाव इत्यर्थः ।
तत्किमिदोऽत्र व्यापारमात्रवचनं नाभिधावचनं इत्याह—ध्वन्यतिरिक्तेनेति ॥ ध्वन्यपेक्ष-
यायमन्तरशब्दोऽन्यथाचकः प्रमुक्तः । तमेव व्यापारं दर्शयति—शब्दार्थेति ॥ शब्द-
व्यापारोऽभिधातात्पर्यलक्षणात्मकः, अर्थव्यापारो गम्यमानकमाधः । न चात्र प्रमाणसद्भाव-
[सद्भावसद्भाव]चिन्तया मनः खेदनीयम् ; तर्हि न हि ध्वनिवदप्रसिद्धोऽयं व्यापार इत्याह—
स्फुटेनेति ॥ व्यवहारभूमिः प्रसिद्धेनेत्यर्थः । शब्दो ध्वन्युक्तेर्विषय इत्युक्तेः शब्दध्वनिपक्ष
एव कारिकाकृताऽभिमत इति भाषात्, तन्निवृत्त्यर्थमाह—पञ्चस्त्विति ॥ शब्दयोऽभिधीयत
इति वाच्यम्, शब्दयोऽनेनेति वाचकः, शब्दयोऽव्यव्यत इति व्यञ्जकः, शब्दनमिति
व्यापारः, उक्तचतुष्टयमप्यत्र समुदास्येत्यर्थः । ध्वन्युक्तिर्विनिर्दिशति शब्दः तस्य विषयो
भवेत् । अभिवक्षितार्थस्तु निरित्याशयेनाह—ध्वनीति ॥ अपेक्ष निवक्षितार्थ एव अनेवं-

१. क. ॥ 'इत्यादिमिदुपदेश्यमिति-
शब्दः'

२. क. ख. 'कदाचिद्वैविध्यं । यतः'

३. ख. 'अशङ्क्यम्'

४. ग. 'अथ' नस्ति ।

५. ग. 'त' अस्ति ।

६. क. ख. ग. 'यत्' अधिकम् ।

७. क. ख. ग. 'उपपत्तये'
अधिकम् ।

८. क. ख. ग. 'शब्दार्थोऽप्यव्यापारः'

९. क. ख. 'ध्वन्ये'

घन्यालोक

अत्र चोदाहृते विषये नोक्त्यन्तराशङ्क्यचारुत्वव्यक्तिहेतुः शुब्दः । किं च—
रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।
लावण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः ॥ १९ ॥

लोचनम्

उदाहृत इति ॥ घटतीत्यादौ । एष यत्र प्रयोजनं रादपि नादरास्पदं तत्र को
घननव्यापार इत्युक्त्वा यत्र मूलत एव प्रयोजनं नास्ति, भवति चोपचारस्तत्रापि को
घननव्यापार इत्याह—किं चेति ॥ लावण्याद्या ये शब्दा स्वविषयात् छन्दस्युक्तवादेः
स्वार्थादन्यत्र ह्यपवादी रूढा, रूढावादेव च त्रितयसन्निधौपेक्षणव्यवधानशून्या, यदाह—

कौमुदी

रूपते विषयभावाभिप्रायेण, वाच्यत्वावस्थायामपि यत्र भूतस्यैकैकविधव्यञ्जकान्तरास्थाया
विषयरापत्तेः । किञ्चेत्यादिग्रन्थस्यानर्थक्यशङ्का शमयितुं विषयभेदं प्रदर्शयन्
अपतरङ्गिणा रचयति—एवमिति ॥ यस्तुतोऽन्नादस्यानत्वात् प्रयोजनस्य तादृशि
निर्देशे घनित्वाभावेऽपि व्यङ्ग्यतया प्रयोजनस्य स्थितत्वादेव घनित्वमत्र न भवतीति
तत्समर्थनदुर्दुरुद्धं प्रति प्रतिपादयितुमशक्यमिति तत्प्रतिरोधनसाध्याभिप्रायेण प्रयोजन-
वार्ताविरहिते विषये घनित्वाभावप्रदर्शनार्थोऽयमारम्भ इत्यर्थः ॥ मूलं एवेति ॥
घनी तावत् प्रयोजनं तस्य चादरास्पदत्वमिति द्वयमपेक्षितम् । तत्र प्रयोजन-
स्वरूपत्वमेव तावत् प्रथमं धर्मितया निरूपणार्हम्, इतरत्तु धर्मतया पञ्चानिरूपण-
पदानुपपत्तिरभवति । तत्र धर्मिण एवाभावे तद्धर्मं तत्सञ्चानिमित्तत्वेन च घनिभवन-
द्वारापारतं भवतीत्यर्थः । कारिकायां योजयति—लावण्याद्या इत्यादिना ॥ स्वविषय-
शब्देन स्वस्याभिधेयो मुख्योऽर्थ उक्त इत्याह—स्वार्थादिति ॥ रूढत्वोक्तिं प्रयोजना-
भावप्रकटनार्थेत्याह—रूढत्वादिति ॥ व्यवधानमन्तरेण स्वार्थसमर्पकस्य रूढत्वम् ;
तदिह छङ्गणावप्रयुक्तप्रत्ययान्वित्वापेक्षणरूपव्यवधानशून्यत्वं रूढशब्देन दर्शितमिति

- १ क म 'जोषत्व' तरेणाशङ्क्य'
२ म 'विरुद्ध'
३ क 'जय'

- ४ क ख घ 'व' गतिः ।
५ घ ङ 'साक्षिण्ये'

लोचनम्

“निरुद्धा लक्षणाः काचित् सामर्थ्यादभिधानवत्” इति, ते तस्मिन् स्वविषयादन्यत्र प्रयुक्ता अपि न ध्वनेः पदं भवन्ति । न तत्र ध्वनिव्यवहारः । उपचरितः शब्दस्यैव वृत्तिर्गोणी लाक्षणिकी चेत्यर्थः । आदिग्रहणेनानुलोम्य प्रातिकूल्यं सन्नसचारीत्येवमादयः शब्दा लाक्षणिका गृह्यन्ते । “लोप्तामनुगतमनुल्येन मर्दनम् ; कूलस्य प्रतिपक्षतया स्थितं स्रोतः प्रतिकूलम् ; तुल्यगुणः सन्नसचारी—इति मुख्यो विषयः । अन्यः पुनरुपचरित एव । न चात्र प्रयोजनं किंचिद्विषय लक्षणा प्रवृत्तेति न तद्विषयो ध्वननव्यापारः । ननु “देवदिते” सुणाहि पल्लवमिममिगालवणुज्वलं गुमरिफोष्ठपरम्”

कौमुदी

प्रयोजनराहित्यं व्यवतिष्ठत एवेत्यर्थः । त्रितयसञ्ज्ञिष्यमपेक्षतां संवाद्योक्त्या द्रव्यमिति—यदाहेति ॥ यत्राश्लक्षणाः सामर्थ्यात्तथैव नियमेन प्रयोगसामर्थ्यादभिधानवन्निरुद्धा भवन्ति ; नेतरलक्षणावन्मुक्त्यार्थवाधापेक्षतया स्वार्थसमधिगमहेतवो भवन्तीत्यर्थः । इत्यमनुवादमार्गं योजयित्वा तद्वत्तमेव स्वविषयादन्यत्रेति पदद्वयमाहृत्या विधेयसाक्ष्यभागेऽपि योजयन्माह—ते तस्मिन्निहिते ॥ अपिशब्दोऽत्र कमभङ्गनेन प्रयुक्ता इत्यस्यानन्तरं योजनीय इत्याह—प्रयुक्ता अपीति ॥ न ध्वनेः पदं भवन्तीत्येतेदेव व्याचष्टे—न तमेति ॥ ध्वनिशब्देन तद्विषयो व्यवहृतो लक्ष्यत इति भावः । तेषु लावण्यादिशब्दे-रूपचरितस्य शब्दस्य वृत्तिरुच्यत इति मतिर्मा भूदिति शब्दस्य योपचरिता वृत्तिः प्रसिद्धा तस्याः सद्भाव इहोक्त इत्याह—उपचरितेति ॥ उपचरिता अमुस्या । अत एवाह—गौरीति ॥ कारिकागतादिशब्दार्थमाह—आदीति ॥ तेषां स्वार्थं तावदाह—लोप्ता-मिति ॥ इह मर्दन विशेष्यम् । प्रतिकूलस्य स्रोतः ॥ अन्य इति ॥ यो लोके प्रसिद्धा-नुरोपि विरोधिसरगलक्षणाः । अत्रेति लावण्यादिशब्दे । तथाविधे च विषये इत्यस्यार्थं शाङ्कापूर्वकमभिधेते—नन्वित्यादिना ॥ यस्तन्निधौ हि यः प्रतीतिः सा तत्प्रभवेदिति

१. म. स. ‘लक्षणा काचित्’

२. व. उ. ‘प्रयुक्त्यदिति’

३. ग. ‘शब्दवृत्ति’

४. ग. ‘न’ अपरितः ।

५. ग. ‘लोप्तामनुगतम्’

६. क. ख. ‘सदनम्’

७. ग. ‘ध्वनिव्यवहारः’

क. ख. ग. च. ‘ध्वननव्यवहारः’

८. ख. ‘ननु’ नपरितः ।

९. ग. ‘बीजविशिष्टादिवन्मदि सिग-

विश्रुताः सञ्ज्ञापरि दीप्तवः”

क. ‘देवदिते, परम्’ नारितः ।

ख. ‘बीजविशिष्टादि पञ्चदश

गतिर्लु’ लावण्यादिना उपचरितो

लक्ष्यता’

ग. क. ‘दीप्तुमिच्छादिपदु . दितिपारित

विडा . अत्र ० उ ० न न श्रितोऽनु-

पदः . . .

ग. उ. ‘... लावण्यादिना, ...

ध्वन्यालोकः

तेषु चोपचरितेश्चन्दवृत्तिरस्तीति । तथाविधे च विषये क्वचित् संभवन्नपि ध्वनिव्यवहारः प्रकारान्तरेण प्रवर्तते । न तथाविधश्चन्दमुखेन ।

लोचनम्

इत्यादौ छावण्यादिशब्दसंनिधानेऽस्ति प्रतीयमानाभिप्रायः । सत्यम् ; सा तु न छावण्य-
शब्दात्, अपि तु सैमप्रशक्त्यार्षप्रतीत्यनन्तरं ध्वननव्यापारादेव । अत्र हि 'प्रियतमा-
मुखस्यैव समस्ताशामयाशक्त्यं' ध्वन्यत इत्यञ्च बहूनां । तदाह—प्रकारान्तरेणेति ॥
व्यञ्जकत्वेनैव, न तेषुचरितछावण्यादिशब्दव्रयोगादित्यर्थः । एवं यत्र यत्र भक्तिस्तत्र

कौमुदी

प्रामाणिकोऽयं प्रतिनियमः ; इह च विषये छावण्यशब्दसंनिधावेव प्रतीयमानार्थप्रतिपत्ति-
राविरक्षितः ; तेन छावण्यशब्दव्यापारनिबन्धनैवेति व्यञ्जकत्वमेतदादिशब्दमात् [शब्दानां]
ध्वनित्वं च दुष्प्रतिषेधमित्यर्थः । व्यङ्ग्यप्रतीतिरस्यास्तत्सन्निधिभावित्वं चाङ्गीकरोति—
सत्यमिति ॥ चरितार्थास्तर्हि व्यभिचि चेत् मेत्याह—सा स्थितिः ॥ अर्थशक्तिमूलध्वनन-
व्यापारमूलेयं प्रतीतिः ; न तु यथा भवदभिमतस्तथा छावण्यशब्दशक्तिमूलेत्यर्थः । कुत
इत्यत आह—अत्र हीति ॥ हेतुहेतुमद्भावरस्यान्यव्यतिरेकावसेपत्वात् कुर्यादव्यङ्ग्यार्थप्रति-
पत्त्युत्तरकावनिवृत्तभावित्वाच्च यथोक्तव्यङ्ग्यार्थप्रतीतेस्तच्छक्तिमूलत्वमेवास्याः शक्याव्यवसानम्
न तु छावण्यशब्दशक्तिमूलत्वम् ; तथाहि हि संप्रतिपन्नोदाहरणेष्विव छावण्यशब्दव्यापारा-
न्यव्यतिरेकानुविधायित्वा भवितव्यमिति, न छावण्यादिशब्देषु ध्वनिव्यवहारोपपत्ति-
रित्यर्थः । अन्ये प्रकारान्तरमिति यथोक्तनीत्सा अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यत्वात् प्रमेदो गृहीत इत्याह
—तदाहेति ॥ किं तत्प्रकारान्तरमिति तदाह—व्यञ्जकत्वेनैवेति ॥ अर्थस्य व्यञ्जनव्यापार-
बलादित्यर्थः । एवकारव्यवच्छेदमाह—न स्थितिः ॥ उपचरितेति ॥ उपचारव्यवहारनामप्राप्तत्व-
मेतेषां न व्यञ्जकत्वनिबन्धनं ध्वनिव्यवहारभाजमत्वमित्यर्थः । अपि चेत्यादिप्रत्ययं संगमयितुं

१. न. 'शब्दवृत्तिः'

२. ड. 'सत्यम्'

३. क. ख. 'प्रियतमस्यैव'

४. ड. 'प्रसाधकत्वम्'

५. क. ख. 'बहूनां' वाचि ।

लोचनम्

तत्र ध्वनिरेति तावन्नास्ति । तेन ध्वनेः यदि भक्तिर्लक्ष्यं तदा भक्तिसंनिधी सर्वत्र ध्वनिव्यवहारः स्यादित्यतिव्याप्तिः^१ । अभ्युपगम्यपि^२ वृत्तः—भवतु यत्र यत्र भक्तिस्तत्र तत्र ध्वनिः ; तथापि तद्विषयो लक्षणाव्यापारो न तद्विषयो ध्वननव्यापारः । न च भिन्न-विषयोः^३ धर्मधर्मिभावः । धर्म एव च लक्षणमित्युच्यते । तत्र लक्षणा तावदमुद्यार्थविषयो व्यापारः । ध्वननं च प्रयोजनविषयम् । न च तद्विषयोऽपि द्वितीयो लक्षणाव्यापारो

कौमुदी

वृत्तमनुद्वपति—एवमिति ॥ तेनेति ॥ व्याप्यभावाद्भेदोः अतिव्याप्तिः उक्तेति शेषः । वदतीत्यादौ लावण्यादिशब्दे च भक्त्याः संभव इति ध्वन्यभावस्य दर्शितत्वादित्यर्थः । अपातिव्याप्तिप्रत्ययेन प्राप्तसङ्गिकी संगतिमुत्तरप्रत्ययस्य वक्तुमाह—अभ्युपगम्येति ॥ किमभ्युपगम्यते, किं बोध्यत इत्यपेक्षायाम् अभ्युपगम्यमर्थमाह—भवत्विति ॥ वक्तव्य-मर्थमाह—तथापीति ॥ भवतु भिन्नविषयत्वं लक्ष्यार्थप्रयोजनविषयत्वात् अनयोः ; ततः किमिति तत्राह—न चेति ॥ मा भूदसी; तथापि कुतो लक्षणत्वाभाव इत्यत आह—धर्म एवेति ॥ धर्मत्वं सुकुदिसा भक्त्यर्थवर्त्यमानं तदेकनियतस्यति लक्षणत्वमपि व्यावर्तयति—असाधारणधर्मस्यैव गवादेः सास्त्रादिमन्त्रादेरेव सजातीयविजातीयव्यावृत्तिप्रति-पत्तिहेतुतया लक्षणत्वस्थितेरित्यर्थः । अस्ति वा भिन्नविषयत्वमिति श्वेदस्येधेतद्विमुप-पादयति—तत्रेति ॥ एवविषयस्यैव धर्मत्वेन लक्षणत्वे स्थिते सतीत्यर्थः ; यदि वा शब्द-व्यवहारमार्गे । तत्तदिति संप्रतिपत्तौ । अभ्युपगम्योऽर्थो गङ्गादिशब्दस्य तीरादिः । ध्वननं चेति चशब्दस्तुशब्दाद्यैः ॥

ननु यथा अभिधातारूप्यसात्त्वयतिलक्षित्यमुद्यार्थं लक्षणाव्यापारस्तथा प्रयोजनेऽपि द्वितीयो लक्षणाव्यापारोऽभ्युपेयतां तस्याः कृत्वात्तः ; किमर्थं तत्र ध्वननं नाम व्यापारान्तरं कल्प्यत इति लक्षितलक्षणाभ्युपगन्तुरभ्युपगममाशङ्क्य निषेधति—न चेति ॥

१. ध. 'ध्वनिः...भक्तिरूप' नास्ति ।

२. क. ख. 'यदि ध्वनेः'

३. ग. घ. 'भक्तिव्याप्तिम्'

४. क. ख. 'अभ्युपगम्यस्यापि'

५. क. ख. 'विषयो'

६. क. ख. ग. 'च' नास्ति ।

अन्यालोकः

अपि च—

मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम् ।

यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्वलभ्यतिः ॥ २० ॥

लोचनम्

शुक्त, लक्षणासागम्यभावात् इत्यभिप्रायेणाह—अपि चेत्सादि ॥ मुख्या वृत्तिगमिधा-
व्यापारमे, परित्यज्य परिसमाप्य; गुणवृत्त्या लक्षणारूपया अर्थस्यामुख्यस्य तावदे दर्शनं
प्रत्यापना; सा यत्फलं कर्मभूतं प्रयोजनमुद्दिश्य क्रियते तत्र प्रयोजने तावद्वितीयो

कोमुदी

तच्छब्देन प्रयोजनम् । सामग्री त्रयसामिष्यलक्षणा । कारिका योजयति—मुख्या
वृत्तिमित्यादिना ॥ योऽर्थं संकेतगोचरं स मुख्यं मुख्यमिव हस्तपादादिव्योऽनपेक्ष्य
प्रथमं प्रतीयते इति कृत्वा; तद्विषयापि वृत्तिर्मुख्येत्युच्यते । वृत्तिषु मुखे भवा वा मुख्या
वृत्तिरभ्यापार इत्याह—अभिधाव्यापारमिति ॥ अभिधाव्यापारमन्तरेण लक्षणाया एव
स्वरूपानिष्पत्तेः कथं तत्परित्यागोक्तिरित्याशङ्क्याह—परिसमाप्येति ॥ न तद्वधोरणमिह
तत्परित्यागं, किन्तु तद्वोचरार्थाङ्गीकारपूर्वकं तदतिष्ठानरूपमेव तद्व्यापारकर्मपरिन्तरोधनार्थं
धाननमित्यर्थः । सामान्यस्य विशेषपर्ययसावित्यात् तत्पर्ययविषयान्वयप्रतीतिपर्यन्तानावात्
सामान्यप्रतीतिरभिधापरिसमाप्तिकयनेनैव तत्पर्ययशक्तिपरिसमाप्तिरप्युक्तप्रतिवेति भावः ।
गुणवृत्तिशब्दोऽत्र लक्षणाग्राहकश्चन इत्याह—लक्षणारूपयेति ॥ मुख्यवृत्तिपरित्यागोक्ते-
र्योऽर्थशब्दोऽयममुख्यवचन इत्याह—अमुख्यस्येति ॥ तावच्छब्देन प्रसिद्धवचनेन
पूर्वार्थस्यानुवाचार्थविषयत्व दर्शितम् । फलमिष्यत्र द्वितीयासर्पितमर्थनाह—
कर्मभूतमिति ॥ फलशब्दार्थनाह—प्रयोजनमिति ॥ तावदिति सप्रतिपत्तौ ॥
द्वितीय इति ॥ अमुख्यार्थविषयसाधारणात् अयत्तस्मादुपरि कथितपातोऽप्यस्यानुपेय,
अयथा प्रयोजनप्रतीति शब्दावयव्यतिरेकानुविधायित्वप्रसङ्गात् । न च स एव
लक्षणाव्यापारोऽस्तवत्तु, तस्य लक्ष्यार्थमात्रविषयत्वात्, अस्यापि लक्ष्यत्वे प्रयोजनत्व-
परिहाणप्रसङ्गात्, मुख्यार्थसम्बन्धानावादि—व्यापारि—सामान्यभावाच्च । तेन तद्विषयो

- १ य ख 'वृत्ति' नास्ति ।
२ ट 'सामान्यभावात्'
३ ग च 'अनिकम्' ।
४ घ 'लक्षणाव्यापारार्थ'

- ५ क ख ग तावत् नास्ति ।
६ घ 'मादन्तेन'
७ क ख ग 'प्रयोजनरूपमुद्दिश्य'

ध्वन्यालोकः

तत्र हि चारुत्वातिशयविशिष्टार्थप्रकाशनलक्षणे प्रयोजने कर्तव्ये यदि
लोचनम्

व्यापारः । ॥ चासौ लक्षणेन ; यतः स्वलन्ती बाधकव्यापारेण विधुरीक्रियमाणः गति-
र्यबोधनशक्तिर्यस्य शब्दस्य तदीयो व्यापारो लक्षणा । न च प्रयोजनमवगमयंतः शब्दस्य
बाधकयोगः ; तथाभावे तत्रापि निमित्तान्तरस्य प्रयोजनान्तरस्य चान्वेयनेनानवस्थानार्हः ।
तेनायं लक्षितलक्षणाया न निषय इति भावः । दर्शनमिति ण्यन्तो निर्देशः ॥ कर्तव्य इति ॥

कौमुदी

त्रितीयो व्यापारोऽवस्थानुज्ञेय इत्यर्थः । अन्तुपेयता तर्हि तद्विषयोऽपि कश्चिल्लक्षणा-
द्योऽपरो व्यापार इत्यत्राह—न चेति ॥ अत्र हेतुत्वेन कारिकाव्यपवादं पातयति—
यत इति ॥ अत्रबोधनसत्तेर्विधुरीकरणं कुण्डीकरणम्, तच्च बाधकप्रमाणव्यापारकर्तृकम् ।
गतिशब्दार्थमाह—अवबोधनेति ॥ तदीय इति ॥ तादृशः शब्दस्य संबन्धी । यथा
लोके क्षिप्रतरं प्रवहतो नचादिसत्त्विकप्रवाहस्य प्रयत्नतरोपगमादुपकुलदृढसंघट्टप्रतिहतस्य
झटिति हठादेवान्यतः कक्षाप्रसारः संप्रपते, तथा शब्दव्यापारोऽपि स्वार्थे साक्षा-
देवावबोधयितुं प्रवृत्तो मध्ये यत्प्रवाधकबोधकवलीकृतप्रवृत्तिकोऽन्यतो यत्नात् प्रसरति ;
यथायमस्यान्यतः प्रसारः स लक्षणाव्यापार इत्युच्यत इत्यर्थः । भवत्येव ततः
किमिति तत्राह—न चेति ॥ अवगमयत इति हेतौ शता । अवगमकार्यस्य
दर्शनादेव बाधकभावनिक्षय इत्यर्थः । अवगमनस्योपलब्धिसिद्धमपि बाधकयोगाभावं
व्युत्पन्नं प्रति त्रिपक्षे दण्डपातनेन प्रसाधयति—तथाभावं इति ॥ बाधितार्थत्वे
सतीत्यर्थः ॥ तत्रापीति ॥ प्रयोजनलक्षणाविषयेऽपि । त्रयसन्निधिसामग्रीनैयत्वात्
लक्षणाप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥

यत्तु मत्तं लक्षितलक्षणेनत्रिपक्षे त्रिपक्षे इति तदपाकरोति—त्वेनेति ॥ यथाह्वातं
दर्शनं प्रत्यापनेति प्राक्, तदुपपादयन्नाह—दर्शनमिति ण्यन्त इति ॥ अन्यथा

१. ग. 'अत्र'

२. ग. 'लक्षणाप्रबोधने'

३. घ. 'व्यापारः, 'गदीये' नास्ति ।

४. ङ. 'लक्षणा न च' नास्ति ।

५. ग. 'अवगमयत'

६. क. छ. ग. 'अन्वेयनेनावस्थानार्हः'

७. 'अन्वेयनेनानवस्थानम्'

८. 'अन्वेयनेऽनवस्थानम्'

९. क. ख. ग. 'लक्षणाव्यापारः'

१०. क. ख. ग. 'एव' अधिकम् ।

ध्वन्यालोकः

शब्दस्य असुख्यता तदा तस्य प्रयोगे दुष्टैव स्यात् । न चैवम् ।

लोचनम्

अवगमयितव्य इत्यर्थः ॥ असुख्यतेति ॥ बाधकेन विधुरीकृतैतेत्यर्थः ॥ तस्येति शब्दस्य ॥
दुष्टैवेति ॥ प्रयोजनावगमस्य सुखसंपत्तये हि सै शब्दः प्रयुज्यते तस्मिन्नुद्ध्येऽर्थे ।
यदि च 'सिंहो बटुः' इति शौर्यातिशयेऽप्यवगमयितव्ये स्वच्छद्रुतित्वं शब्दस्य, तत्तर्हि
प्रतीतिं नैव दुर्भादिति किमर्थं तस्य प्रयोगः । उपचारेण करिष्यतीति चेत्, तत्रापि प्रयो-

कौमुदी

दर्शनेद्देशनक्रिययोः रूपप्रत्ययसमर्पितैककार्यकत्वानुपपत्तिप्रसक्तैरेति भावः । कृष्-
धातोः क्रियासामान्यवचनस्यात्र तद्विशेषरूपावगमनपर्यवसायित्वमवसेपमित्याह—अवगम-
यितव्य इति ॥ प्रयोजनस्य ह्यस्यवाच्यशब्दस्य बाधकत्वाच्च । कारिकायां प्रयोजनविषये शब्दस्य
स्वच्छद्रुतित्वनिषेधात्, तदनुसारेणामुद्ध्यवस्य लक्षकत्वादेवाम्युपगमाच्च अमुद्ध्यवमत्र स्वच्छ-
द्रुतित्वमेव विवक्षितमित्याह—बाधकेनेति ॥ अमुद्ध्येऽपि तदादौ बाधितावगमनशक्तिवमत्रा-
मुद्ध्यवमुक्तम् । ननु यथोक्तरूपामुद्ध्यवाम्युपगमः कथं दुष्टत्वापादकः ! तद्वि व्याकरण-
संस्काररहितदृष्टां प्रसिद्धम् ; अयम्यदेवात्र दुष्टत्वमापादितं तदपि कथममुद्ध्यवस्यप्रयोज्यम्
अन्यत्रानुपलब्धमादिवाशब्दवम प्रतिविपादयित्वाप्रतिपत्त्यजनकत्वेन वैयर्थ्यरूपं तद्विपाद-
—प्रयोजनेति ॥ हिः प्रसिद्धी । शब्दः लक्षकादिः । प्रयोजनम् पराक्त्वान्तिशयशालित्वा-
दिक्तम् तदवगमस्य सुखसंपत्तये इति । अनेन "मुद्ध्यं वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम् ।
पदुद्दिश्य फलम्" इत्यंशो योजितः । तस्मिन्नुद्ध्येऽर्थे बट्वादी प्रयुज्यते इत्यन्वयः ।
किमतस्तत्राह—यदि चेति ॥ स्वच्छद्रुतित्वं बाधितशौर्यावर्थवम् । भवेदिति शेषः ।
तत्प्रतीतिं शौर्यातिशयावगमयितव्यप्रयोजनगोचरं प्रतीतिम् ॥ नैवेति ॥ न खलु यस्यार्थो
बाधितः तद्विषयां प्रतीतिं स कर्तुमर्हति—एवमिदं नैवमिदमिति विरोधादित्यर्थः ॥

१. य. 'कृतैत्यर्थः'
२. य. 'दुष्टैवेति'
३. य. 'लोचनस्य'

४. क. ख. ग. ड. व. 'त' नारित ।
५. य. 'तस्यास्य मुद्ध्यवार्थे'

लोचनम्

जनान्तरमन्वेयम् ; तत्राप्युपचारेऽनवस्था । अथ न तत्र स्वलङ्घनत्वम्, तर्हि प्रयोजनेऽव-
गमयितव्ये न लक्षणाद्ये व्यापारः तस्मादभ्यभावात् । न च नास्ति व्यापारः ।
न चैसावभिधा समयस्य तत्राभावात् । यद्यप्यन्तरमभिधालङ्घनातिरिक्तं स ध्वनन-
व्यापारः ॥ न चैवमिति ॥ न च प्रयोगे दुष्टता कश्चित् । प्रयोजनस्याभिज्ञेनेव

कौमुदी

ननु बाधोऽभिधाव्यापारनिवन्धमायाः प्रतीतेरेवेत्यसि विरुद्धि न लक्षणानि-
वन्धनमायाः । अतो ज्ञापकमहादभिधया तत्प्रतीतिगम्य इत्यदो न जनयतु, जनयिष्यत्येव तु
लक्षणया, तेन न प्रयोगवैयर्थ्यमिति शङ्कते—उपचारेणेति ॥ दूषयति—तत्रापीति ॥
प्रयोजननिमित्तत्वाल्लक्षणायाः प्रयोजनविषयेऽपि लक्षणाह्नीश्वरे प्रयोजनमन्यदेव किञ्चि-
देयितव्यम् ; तत्राप्युपचारे पूर्ववदक्षीकार्ये तत्राप्यन्यत् एव तत्राप्यन्यदिस्थनवस्था ;
■ गत्वा प्रयोजनान्तरं नावगम्यते तत् आरभ्य पूर्वपूर्वप्रयोजनोपचारासंभवादाधस्याप्युप-
चारस्य सेतुमसमर्पकत्वमूलक्षयनती चेति स्वलङ्घनत्वस्याप्युपगमो न युक्त इत्यर्थः ।
मा भूनाम स्वलङ्घनत्वम्, तथापि किं लक्षणाभावा इत्यत आह—अथेति ॥ तस्मादभ्य-
भावात् गुह्यपार्श्वभाषिकाया लक्षणासामग्र्या अभावात् । एव लक्षणाव्यापारा-
संभवनमभिधाय व्यञ्जनव्यापारमेव परिशेषयितुमाह—न चेति ॥ प्रयोजनान्नगते,
शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानिन्या निर्देष्टुमवप्रसङ्गादिति भावः । तर्ह्यभिधैव नेत्यर्गिको
व्यापारोऽस्तिव्यपराह—न चेति ॥ ‘समयापेक्षार्थावगमनशक्तिः अभिधा’ इति स्थितत्वादिति
भावः । प्रसक्तप्रतिषेधे सत्यम्यत्राप्रसङ्गाच्छिवमण्ये सप्रत्ययः, परिशेष इति न्यायेन
ध्वननमेव प्रयोजनत्रिवयो व्यापार इति निगमयति—यद्व्यापारान्तरमिति ॥ एव-
मित्यस्यार्थमाह—न च अयोग इति ॥ हेतुमाह—प्रयोजनस्येति ॥ इदानीं
समन्तरकारिकायाश्च अभिधास्यगते युष्मद्वेत्तवैकव्याश्रयेण व्यवस्थानमुपपादयिष्यन्

१ ग. घ. ङ. च ‘अन्विधने’

२ ग. ‘अथ’ नास्ति ।

३ घ. च ‘न’ नास्ति ।

ङ. ‘तत्र न’

४. ङ. छ. व. ‘न’ नास्ति ।

५. घ. ‘नव्यापारः’

६. घ. ‘सामग्र्याभावात्’

७. घ. ‘न च’ नास्ति ।

८. घ. ‘लक्षणावतिरिक्तम्’

लोचनम्

प्रतीतिः । तेनेयमभिधेय मुख्येऽर्थे बाधकेन विधुरीकृता प्रविशितः [प्रविशितः] निरुध्यमाना
सती अचरितार्थत्वादित्यत्र प्रसूति^१ ; अत एवामुद्रयोऽस्यायमर्थ इति व्यवहारः ; तथैव

कौमुदी

लक्षणाया अभिधाशेषत्वं तावदुपपादयति—तेनेति ॥ यस्मात् स्थूलकृतः शब्दस्य
व्यापारो लक्षणा ततो हेतोः । इयमभिधापुच्छभूतयेति संगतिः । कथं तदवधारण-
मित्यपेक्षायाम् इति शब्दोपासर्वावयोरुक्तमेव हेतुं विरपटयति—अभिधेवेति ॥ अभिधेयान्यत्र
प्रसूतीत्यन्वयः । अन्यत्र मुख्यार्थात् गङ्गास्रोतः प्रसूतेत्यत्र तत्तीरादौ विषये । तत्र हेतुः
—अचरितार्थत्वादिति ॥ अनुपादितविशिष्टार्थप्रतीतिरूपस्वकार्यत्वादित्यर्थः । तत्रापि
हेतुः—प्रविशितुर्निरुध्यमानेति ॥ प्रसिद्धं खल्वेतत् प्रवर्तिगुमिच्छोरन्यतो
निरोधे सत्यचरितार्थत्वं भवेदिति । तदिह स्वार्थविषयां प्रतीतिमुपादयितु-
मुपक्रान्त। सती तपस्विन्यभिधा तदुपादनात् प्रागेवान्तराले सति ति दृढतरां प्रतिवृत्ति-
मासादितवती । तथाविधनिरोधे हेतुः—मुख्येऽर्थे बाधकेन विधुरीकृतेति ॥ त्रिकोणसो
द्योपाधिकरणत्वनिषेधकेन प्रत्यक्षप्रमाणेन बाधकेन विधुरीकरो वाच्यमानतैव । अभिधेयोक-
विशेषमात्रशालिनी लक्षणा, न ततोऽप्यन्तविभिन्नस्वरूपेण च लोकव्यवहारं प्रमाणयति—
अत एवेति ॥ गङ्गाशब्दस्य हि स्रोतस्तटादेरर्थे तुल्य एव सति मुख्यलक्षणायात्वनान्न-
निबन्धन एव विशेषः ; बाध्यबाधकभारसंयन्त्रप्रतिवोगित्वलक्षणं पुनरर्थत्वमभिहित-
मेवैवाभिधीयमानानादिवृद्धव्यवहारवत्तादवसीयत इत्यर्थः । ननु सम्यक्संज्ञापेक्षप्रवृत्ति-
कालविरहिण्या लक्षणायास्तत्सापेक्षामिधाव्यापात्यतिरेको व्यक्त इति कथं तादृशोक्ति-
रित्याशङ्क्य तदनपेक्षत्वमसिद्धयति—तथैवेति ॥ यथा मुख्येऽर्थे मुख्यतया
संकेतप्रवृत्तम् तथैवामुद्रयोऽमुख्यतया संकेतप्रवृत्तमस्येव, न हि परस्य कस्यचिच्छब्दस्य
यः कश्चिदेवामुद्रयोऽर्थः ; किन्तु अयमस्यामुख्यः अयं पुनरस्य इति प्रतिनियत एव । स च
विशेषः त्रयसन्निध्यतदभावोपाधिविशेषनिबन्धन एवेति मुख्य इवामुद्रयोऽर्थेऽपि संकेतोऽधि-
शिष्ट एव । मुख्यसङ्ख्येत एव चामुद्रयराद्धेतो न तदतिरिक्तः, तस्यैव तत्पर्यन्तधात्वाम्युप-

१. फ. ख. ड. च 'तेनाभिधेय'
घ. 'तेनैवाभिधेय'
च. 'तेनाभिधेयमुद्रयार्थव्यापकेन'
प्रविधुरीकृता प्रि याना सती

२. क. ख. च. 'विधुरीकृता' नास्ति ।
ड. 'विधुरीकृतः'
३. फ. ख. ग. 'इति' अविद्यम् ।
४. क. ख. ब. च. 'एव मुख्यो'

ध्वन्यालोकः

तस्मात्—

वाचकत्वाश्रयेणैव गुणवृत्तिर्व्यवस्थिता ।

व्यञ्जकत्वेकमूलस्य ध्वनेः स्याल्लक्षणं कथम् ॥ २१ ॥

लोचनम्

चौमुह्यतया संकेतमैहणमपि तस्मात्स्तीक्ष्णमिधापुच्छभूतैव लक्षणा । तस्मादिति उप-
संहरति । यतोऽभिधेयपुच्छभूतैव लक्षणा, ततो हेतोः वाचकत्वम् अभिधेयत्वापारम् आश्रिता
तद्वाधनेनोत्पात्तापुच्छभूतत्वाच्च गुणवृत्तिः, गौणलक्षणिकप्रसर इत्यर्थः, सा कथं
ध्वनेर्न्यङ्गनामनेन लक्षणं स्यात्, भिन्नविषयत्वादिति । एतदुपसंहरति—तस्मादिति ॥
यतोऽतिव्यामिश्रका, तावत्सङ्गेन च भिन्नविषयस्य तस्माद्देतोः इत्यर्थः । एवम् “अतिव्याप्ते-

पौमुदी

गमादित्यर्थः । पूर्वोक्तोपसंहाररूपस्य उत्तरकारिकाया वस्तुं वृत्ती तस्मादित्यवतरणिकापद-
मुपात्तमित्याह—तस्मादिति ॥ यदुक्तमभिधापुच्छभूतत्वं लक्षणायास्तद्वन्धे तस्मादिति
हेतुत्वेन परामृष्टमित्याह—यत इति ॥ वाचकत्वविषयस्य व्याख्या—अभिधा-
व्यापारमिति ॥ तत्र हेतुः—तद्वाधनेनेति ॥ अनेन तदाधिनत्वं नाम तन्निश्चयन-
त्वमुक्तम् । तत्परिणामत्वाच्च क्षीराद्यमदव्यादिवद्रूपस्पर्शमपि तदाश्रयत्वमित्याह—
तत्पुच्छेति ॥ गुणवृत्तिरिति प्रागेव व्याख्यातम् । उत्तरार्थव्याख्यानं सा इति तच्छब्दं
प्रक्षिपता पूर्वार्थं यच्छब्दप्रक्षेपेण तदर्थस्यानुवादरूपात्वं दर्शितम् ॥ भिन्नविषयत्वादिति ॥
विद्वद्वाश्रयत्वात् ; अन्योऽप्यविच्छेदलक्षणस्वरूपवाचकत्वव्यञ्जकरोपजीवेत्वादिति यावत् ।
इतिशब्दः पत्रिकाव्याख्यानसमाप्ती ॥ एतदिति ॥ अकिञ्चनेन लक्षणमिति यदुक्तम्
एतदुपसंहरति, भिन्नविषयत्वेकेहि सगतिः प्राप्तिक्रमेण ; साक्षात्संगतिसूचकत्वित्येतरेव इति
दर्शयन्तदेतत्त्वपरामर्शकतया तस्मादित्येतयाचष्टे—यत इति ॥ उत्तरप्रत्ययस्य पूर्वप्रत्येन
सदैककारिव्यसंज्ञाहीतकर्मिकार्थद्वयस्य क्रमेण प्रतिपादकस्यलक्षणसंनन्धमाह—एवमिति ॥

१. य. 'न' जगति ।

ग. 'उपसंहरति'—तस्मादिति ॥

२. य. ड. 'संकेतमैहणमपि' ।

ड. 'तत्र' अधिकम् ।

य. 'उपसंहरति'—तस्मादिति ।

५. ड. य. 'अभिधापार' ।

मदव्याप्ती'

५. य. 'व्याख्यातम्' ।

१. क. ख. 'उत्पात्ता...लक्षणा'

६. ड. 'लक्षणे'

रासि ।

ध्वन्यलोकः

तस्मादन्यो ध्वनिः अन्या च गुणवृत्तिः । अव्याप्तिरप्यस्य लक्षणस्य । न हि

लोचनम्

स्याव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तथा” इति कारिकागतामतिव्याप्तिं व्याख्यायाम्याप्तिं व्यौचष्टे—
अव्याप्तिरप्यस्येति ॥ अस्य गुणवृत्तिरूपत्वेत्यर्थः । यत्र यत्र ध्वनिस्तत्र तत्र वैदि
भक्तिर्भेदेनैव स्यादव्याप्तिः ; न चैवम् । अप्रियक्षितवाच्ये कस्ति भक्तिः “सुवर्णपुष्पाम्”
इत्यादी ; “शिलारणि” इत्यादी तु सा कथम् । ननु लक्षणा तावद्गौणमपि व्याप्नोति ।
केवलं शब्दस्तमर्थं लक्षयित्वा तेनैव सह सामानाधिकरण्यं भवति ‘सिंहो वटुः’ इति ।
अर्थो धार्यान्तरं लक्षयित्वा स्ववाचकेन तदाचर्कं सामानाधिकरण्यं करोति । शब्दादीं वा

कौमुदी

व्याप्त्यभावपरत्वादङ्गत्वेः कचिद्याप्तिभाषादेव निरवकाशत्वात् कथं कचिदभाव
मात्रात् अत्रोद्भाषनमित्याशङ्क्य यावच्छब्दवृत्तिरनियमलक्षणत्वाद्याप्तेस्तदभावे सप्तभावात्
इह ध्वनिविषये कचिद्वक्तुं संभवेऽपि कचिदभावदेव यथोक्त्यव्याप्तिविरहत्वा
तावदव्याप्तिः सुस्थितैवेत्याह—यत्र यत्रेति ॥ हिः संप्रतिपत्तौ । तुशब्दो विवक्षितान्य-
परवाक्यप्राप्त्युतविशेषयोनार्थः । सा भक्तिः । कथम् न कथञ्चित् । इदानीं लक्षणाविभूति-
मुद्भावयन्तु कचिद्विशिष्टान्यपरवाक्योदाहरणेऽपि लक्षणासद्भावादव्याप्त्यभावनाशङ्कते—ननु
लक्षणेति ॥ तावदिति संप्रतिपत्तौ । विवक्षितान्यपरवाक्य एव हि तव्याप्तिं प्रति विवादः,
इह पुनरावयोर्न विभक्तिरित्यर्थः । ‘सिंहो वटुः’ इत्यादी मुख्यार्थबाधनिमित्तप्रयोजन-
रूपलक्षणासामग्रीसंपत्तेः सिंहादिशब्दस्य यद्व्याचर्षे लक्षणावृत्तेरसन्निधिमभ्युपेतत्वादित्यर्थः ।
नन्वेवं सति लक्षणाव्यवहार एव स्यात् न गौणव्यवहारः, लक्षणातो विशेषाभावस्य
निश्चितत्वादित्याशङ्क्य विशेषं दर्शयति—केवलमित्यादिना गौणस्य भेद इत्यन्तेन ॥

१. क. ख. ‘अपि’ नास्ति ।
२. क. ख. ‘माचष्टे’
३. क. ख. ग. ‘अपि’ नास्ति ।
४. ख. ‘तत्र’ नास्ति ।
५. क. ख. ‘यदि’ नास्ति ।

६. च. ‘भक्तिः’ नास्ति ।
७. क. ख. ग. ‘च’ अपि कम् ।
८. क. ख. ‘हि’ नास्ति ।
९. घ. छ. च. ‘आदौ’ नास्ति ।
१०. ग. ‘शौचीमपि’

लघुचनम्

युगपत्तं लक्षयित्वा लघ्वाम्यामेव शब्दार्थान् मिश्रीयन्तः इत्येवं लाक्षणिकादौणस्य भेदः, पदाह—‘गौणे शब्दप्रयोगः, न लक्षणायाम्’ इति । तत्रापि तु लक्षणास्येवेति सैव सर्वत्र व्यापिका । सा च पञ्चविधा । तत्रा—अभिधेयेन संयोगात् । द्विरपदान्दस्य

वैमुदी

इह च त्रयः पक्षा दर्शिताः । तन्नामितामिचलवादिमतानुसारेणाद्यः पक्षः । द्वितीयस्तु अभिहितान्यपवादानुरोधेन ; तृतीयः शब्दप्रत्ययान्तराद्यनेन । आद्ये शब्दस्य स्वातन्त्र्यम्, द्वितीयेऽर्थस्य, तृतीये द्वयोरेति विभक्तौ भावनीयः । शब्दः सिद्धादिशब्दः ; तं गौणमर्थम् । इयता लक्षणावृत्तिकता । तेन तस्य गौणस्य वाचकेन वद्वादिशब्देन । अर्थं लक्षणातोऽतिरेकः । इत्यनुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । अर्थः सिद्धादिः ; अर्थान्तरं वद्वाद्यात्मकम् ; स्ववाचकः सिद्धादिशब्दः । तद्वाचको वद्वादिशब्दः ; तन्मिति वद्वाद्यात्मकमर्थम् ॥ अन्याम्यामिति ॥ प्रथममन्योन्यवार्तनमिह तपानामिश्रतयैवावस्थितान्यामित्यर्थः । उक्तानेन गौणे लक्षणाव्याप्तिमन्तरभेदकृतं विशेषं च संवादोक्त्या द्रव्यमिति—यदाहेति ॥ शब्दस्य लक्षणाचिनो वद्वादिशब्दस्य मुख्यार्थवाचकेन शब्देन सह सामानाधिकरण्येन प्रयोगोऽस्ति गौणे प्रयोगे ‘सिद्धो बहुः’ इति । तत्र हि दौर्वादिवाच्यप्राप्तयेव प्रतिपिपादयिषितम् ; लक्षणाया तु गङ्गायां घोषः प्रतिबसति इत्यादौ तीरादिवाचिनः शब्दस्य न प्रयोगः, मुख्यं वृत्तिं परित्यज्येत्युक्तदिशा व्यवहृत्यैव प्रयोजनस्य तत्र प्रतिपिपादयिषितत्वात् । इयानेव गौणलाक्षणिकयोर्विशेषः । त्रयसामिप्यनिवन्धना लक्षणा पुनरुभयत्रविशिष्टैक्यर्थः । फलितमाह—तत्रापीति ॥ तुशब्दः लक्षणे लक्षणाङ्गीकारसूचकः । अत्र तु गौणे लक्षणा ततः निमित्तपत्राह—इति सैवेति ॥ न केवलं गौणे, यावदन्त्येव व्यवहारानुमानपीत्यर्थः । सर्वत्र व्याप्तिमेव साधयितुं तद्वेदनाह—सा चेति ॥ तदयेति ॥ तत् पञ्चनिधायम् येन प्रवक्ष्येण व्यवस्थितं तेन प्रवक्ष्येण प्रदर्शयत इत्यर्थः । तानेव प्रकारानुदाहरणमुत्तेन प्रदर्शयिष्यन्—

“ अभिधेयेन संयोगात् सामीप्यात् समवायनः ।

वैपरीत्यात् क्रियायोगोऽलक्षणा पञ्चधा स्मृता ॥ ”

इति स्मृतेः सण्डश्च सपादाय व्याचष्टे—अभिधेयेनेत्यादिना ॥ संयोगात् लक्षणा मन्त्रीति

१. क. ख. ग. ड. ‘लघ्वाम्याम्’

४. क. ख. ‘सर्वत्र सैव’

२. क. ख. ‘प्रयोगेन लक्षणायां’

५. ग. ‘पञ्चधा’

३. क. ख. ग. ‘तु’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

ध्वनिप्रभेदो विवक्षितान्यपरवान्यलक्षणः, अन्ये च बहवः तद्वेदप्रकारा भैक्त्या
व्याप्यन्ते । तस्माद्भक्तिरलक्षणम् ॥

लोचनम्

हि' योऽभिधेयो भ्रमरशब्दः, द्वौ रेफौ यस्येति कृत्वा, तेन भ्रमरशब्देन यस्य संयोगः
संवन्धः पदपदलक्षणस्यार्थस्य सोऽर्थो द्विरेफशब्देन लक्ष्यते अभिधेयसंयोगं व्याख्यात-
रूपं निमित्तीकृत्य । समीचीनत्वं । 'गङ्गायां घोषः' । समयायत इति । संवन्धादित्यर्थः ।
'घटीः प्रवेशय' इति यथा । वैपरीत्यात् । यथा—शत्रुमुदिस्य क्रीडिष्यतीति—'किमि-
वोपकृतं न तेन मे' इति । क्रियायोगादिति । कार्यकारणयोगादित्यर्थः । यथा—

कौमुदी

शेषः । एषस्तुत्रत्रापि । कथं भ्रमरशब्दस्य तदर्थत्वमिति तदाह—द्वौविति ॥ भकार-
संयोग्येको रेफः मकारश्च पर इतरः, एवं रेफद्वयवस्य प्रसिद्धम् । तेनेति अभिधेयभूतेन ।
सम्बन्धस्य शब्दार्थनिष्ठबोद्धित्यादिह वाच्यवाचकभावात्सक्यमभिसहितम् । सोऽर्थः पदपदा-
त्मकः ॥ निमित्तीकृत्येति ॥ अस्य लक्ष्यत इति पूर्वोक्तान्वयः । समयायतशब्देन वेशेनिका-
नन एष तादृगुदाहरणमुन्नीलितम् यद्वीरिति ॥ वैपरीत्यादिति ॥ इह बहुपकारकरणरूपे-
णाधेन शत्रुविषये प्रत्यक्षप्रतिहतो न तद्विरुद्धम् भावाभावयोः परस्पररोपमर्षोपर्वकत्वमायत्ये-
नैकनिषेधस्याप्यनिधिनान्तराधिक्यत्वनेयवनीत्या बहुपकारकरणरूपमर्षान्तरं लक्ष्यते ।
क्रिया नामासतः सद्रूपतापादनरूपा तन्निमित्तो योगः कार्यकारणयोः संवन्ध
इत्याह—कार्यकारणयोगादिति ॥ इत्थं लक्षणाप्रकारान् प्रदर्श्य तन्निदर्शनेन

१. न. छ. ए. ऊ. म. 'तद्वेद' नास्ति ।
२. म. 'बहुपकारणमन्तरा'
३. क. छ. 'हि' नास्ति ।
४. क. छ. 'तेन' नास्ति ।
५. म. 'वः संयोगः'
६. क. छ. म. 'संवन्धम्'
७. म. 'सामान्यम्'

८. क. छ. म. म. 'समयायतिति'
९. क. छ. 'स्वसंयोगः'
१०. म. 'वक्षिष्य' नास्ति ।
११. म. 'न' नास्ति ।
१२. क. छ. म. 'मम'
१३. क. छ. म. म. 'कारण-
भावादित्यर्थः'

लौचनम्

अनापद्वारिणि व्यवहारः 'प्राणानयं हरति' इति । एवमनया लक्षण्या पञ्चविधया विधमेव व्यातम् । तथा हि—“शिखरिणि” इत्यत्राकस्मिकप्रत्यविशेषादिव्याधकानु-
प्रवेशो सादृश्याल्लक्षणास्त्येव । नन्वप्राज्ञीकृतैव मध्ये लक्षणा ? कथं तर्ह्युक्तं विवक्षिता-
न्यपरेति । तद्भेदोऽत्र मुख्योऽसंलक्ष्यकमत्मा विवक्षितः ; तद्भेदशब्देनैव च रसभावतदा-
भासतत्प्रशमभेदास्तदवान्तरभेदाश्च । न च तेषु लक्षणाया उपपत्तिः । तथा हि—विभावानु-

कौमुदी

सर्वव्यवहारेषु तदन्वयतमाविनामाभरूपां तद्याति वदन्नुपसंहरति—एवमिति ॥ अनया*
पञ्चविधया ॥ विधमेवेति ॥ व्यवहारभूमिपतितमित्यर्थः । मन्त्रैर्विविधा लक्षणाविभूतिः
ततः किमिच्छत आह—तथा हीति ॥ द्वितीयं । आकस्मिको यः प्रसन्नविशेषः ;
आदिशब्दाच्छ्रुतकर्तृकतपःप्रसूति च, तद्विषयो यो वाक्यकः अनुपपत्तिरूपः ; अनुप-
पत्तिमेषोऽत्र विवेचनमाकस्मिकमदम् । अविवक्षितवाच्य इव विवक्षितान्यपरवाच्येऽपि भक्तेः
संमवासाव्याप्तिः कर्णनीयेति भावः । तदेतदनुपपद्यमेव परेहरति—नन्विति ॥ यदि
वेति पक्षान्तरं परमलघुद्विररमाभिरगिहितमायुक्तता किं विस्मृतमासीदित्यर्थः । ननु न
व्यस्यारि, प्रपानुपपत्तिस्तु पर्यनुयुज्याह इत्याह—कथं तर्हीति ॥ अन्वाच्यमिधानम-
प्यकाण्डतण्डवितमिति भावः । अभिप्रायानभिज्ञताविनृम्भितमेतदित्युत्तरमाह—तद्भेद
इति ॥ अत्रेति ॥ वृत्तिप्रत्यये । मुख्य इत्यनेन तस्यैव विवक्षितान्यपरवाच्यशब्दप्रवणे
सति प्रथमग्रहणयोग्यतेति परं भवदनवबोधापराधनिवन्धनोऽयं पर्यनुयोग इति दर्शयति ।
मुखे मयो मुख्यः प्रथममुद्दिष्टः, अयं च प्रधानभूतः ; तस्यैव हि मुख्यतया
कान्यत्प्रत्ययमुद्घोष्यते, यस्तु प्रसूतिष्वनेस्तत्पर्यवसायित्वात् । तद्भेदेति वृत्तिप्रत्यये
तच्छब्देनापि न विवक्षितान्यपरवाच्यमात्रग्रहणम्, किन्तु संलक्ष्यकमस्यैव तद्विशेषस्ये-
त्याह—तद्भेदशब्देनेति ॥ भेदशब्देन तदवान्तरभेदभूतहास्यवीरादीनां ग्रहणमित्याह—
तदवान्तरेति ॥ विवक्षितान्यपरवाच्यत्वाविशेषादसंलक्ष्यकमव्यभिचेदेवपि लक्षणानुप्रवेशः
किं न स्यादित्यत्राह—न च तेऽप्यिति ॥ उपपत्त्यभावमुपपादयति—तथा हीति ॥

१. य. ड. 'इत्यत्रादि'

२. य. 'प्रवेशमाह'

३. य. 'एवम्'

४. क. ख. 'न तद्भेदो हि मुख्यो'

५. य. 'अन्वाच्य'

६. य. 'अन्वेन वत्'

७. क. ख. ग. 'न तेषु'

*अनेन 'पञ्चविधया' इति शब्दे नालीति गच्छते ।

लोचनम्

भावप्रतिपादके काव्ये मुख्येऽर्थे तावद्वाधानुप्रवेशोऽप्यसंभाव्य इति को लक्षणावकाशः ।
ननु किं बाधया? इयदेव लक्षणायाः स्वरूपम्—‘अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेऽप्येते’
इति । इह चाभिधेयानां विभावानुभावादीनामविनाभूता रसादय इति लक्ष्यन्ते ।

कौमुदी

बाधोऽपि तावदिति* ॥ स खलु मुख्यं लक्षणाया निदानम्, तस्याप्यभावे
कथमितरबीजावसर इति भावः । विभावानुभावप्रतिपादके इति हेतुगमं विशेषणम् ।
विभावादयो हि वर्णनागोचरतया काव्ये मुख्योऽर्थः, सम्यग्योजिता एव च सन्तस्ते
काव्यार्थीभवन्ति ; तादृशी[शि] च तस्मिन्ननुपपत्तिकणिकापि कन्दलयितुं नोत्सहत इत्यर्थः ।
भाक्तवादी मुख्यार्थत्राधाया लक्षणासामग्रीबाहिर्भावमङ्गीकुर्वाणस्तदितरसामग्रीसद्भावाल्लक्षणा-
नुप्रवेशमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनिभेदेऽपि संभावयन्नाह—ननु किमिति ॥ अस्ति नास्ति
वेति चिन्तितयेति शेषः ॥ इयदेवेति ॥ बाधामनन्तर्भाव्येत्यर्थः । भवतु काम-
मेतावदेव लक्षणम्, तथापि कुतो लक्षणेत्यत आह—इह चेति ॥ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये

उपलोचनम्

लोचनम्

विभावानुभावयोः कारणकार्यस्वरूपात्, व्यभिचारिणां च तत्सहकारित्वादिति चेत्, नैवम् ; धूमशब्दाद्वये प्रतिपत्ते ह्यग्निसृष्टिरपि लक्षणाकृतैव स्यात् । ततोऽग्न्यः शीतापनोदामृतिः स्वार्थपर्यवसितः शब्दार्थः स्यात् । धूमशब्दस्य स्वार्थविश्रान्तत्वान्न तावति व्यापार इति चेद्, आपातं तर्हि मुख्यार्थवाचो लक्षणाया जीवितमिति । सति हि तस्मिन् स्वार्थ-

कौमुदी

ध्वनौ रसादयोऽविनाभूता । इति कृत्वा लक्ष्यन्त इति योजना । 'कथमविनाभूतत्वमिति तदुपपादयति—विभाषेति ॥ कारणं विभावः, कार्यमनुभावः, सहकारिणो व्यभिचारिण, इति तावद्भवतां पटहपोषः, न चेत् संयोजितेषु सन्धु रसादेरनिष्पत्तिः असंयोजितेषु न वा निष्पत्तिः " विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् रसनिष्पत्तिः " इति मुनिवचनव्याकोपात् । अतो विभावदिलक्षणामुख्यार्थाविनाभावसमुदीपमाना रसादिप्रतीतिः संप्रतिपन्नलक्षण-कार्यप्रतीतिबहुलक्षणाव्यापारनिबन्धनैव भवितुमर्हति, न भवदमित्तव्यापारान्तरनिबन्धनेति तत्रापि भेदेन प्रवेशो दुर्वार इत्यर्थः । मुख्यार्थाविनाभावस्य लक्षणासामप्रवृत्तमर्त्तमपि मुख्यार्थवाचस्यैवान्तरसङ्गममिति परं बलात् स्वयमङ्गीकारयितुं प्रतिबन्दीग्रहणमङ्गयाति-प्रसङ्गं दर्शयन्नाह—मैवमिति ॥ दिहेतो । मुख्यार्थाविनाभूतप्रतीतित्वं हि लक्षणावलक्षणं भवतोऽस्मिन्नतम् ; एतच्च धूमशब्दजनितधूमप्रतीत्युत्तरकाळमाग्नविषयस्मरणज्ञानेऽप्य-स्तीति तदपि लक्षणाव्यापारनिबन्धनमेव स्यात् ; तथा च धूमशब्दस्य स्वार्थविषयमभिधा-व्यापारमधिको लक्षणाव्यापारोऽस्मिन्विषय एव कश्चित् वक्तव्यः स्यात् ; तत्प्रती-तेष्व प्रमितिरूपत्वम्, न स्मृतिरूपत्वम् । धूमशब्दस्य च धूमवदग्निरपि विषय इत्यलौकिक-मनिष्टमनेकनापचमानमनिवार्यं स्यादित्यर्थः । तदङ्गीकरणं [कारिण्यं] प्रति ततोऽप्यधिकं दोष-मापादयति—तत् इति ॥ अग्निस्मरणादेतोः । एतदपि कथञ्चित् सहमानं प्रत्याह—इत्या-दीति ॥ शब्दार्थः धूमशब्दार्थः । उक्तातिप्रसङ्गमाशङ्कते—धूमशब्दस्येति ॥ स्वार्थे धूमादौ । विश्रान्तिः पर्यवसितव्यापारत्वम् । शब्दस्य यदर्थप्रतिपादने सामर्थ्यमवधूतं तदर्थप्रतिपत्तिर्पुनत एव व्यापारो युक्तः । सा चेदर्थप्रतीतिः प्रतिपत्तुरुपजाता उपरमेदेव व्यापारान्तरम्, धूमप्रतीतिश्च धूमशब्दकार्यं नयत् । तच्च निष्पन्नमेवेति न भूयः शब्दो व्याप्रियते इत्यग्न्यादौ तथापारामावाभा- । तर्हि नितमस्यामिरिष्याह—आयावमिति ॥ तस्मिन्

१. ध. क. ज. 'कार्यभूतत्वम्'
२. ध. क. ज. 'चेद्' नास्ति ।

३. क. ख. ज. 'सृष्टिरित्यादिपर्य-'
४. ध. क. ज. 'हि' नास्ति ।

ओचनम्

विश्रान्त्यभावात् । न च विमावादिप्रतिपादने बाधकं किञ्चिदस्ति । नन्वेवं धूमावगमा-
नन्तराग्निस्मरणवद्विभावादिप्रतिपत्त्यनन्तरं रसादिचित्तवृत्तिप्रतिपत्तिरिति शब्दव्यापार-
एवात्र नास्ति । इदं तावदयं प्रतीतिसैरूपज्ञो मीमांसकः प्रष्टव्यः—किमत्र पर-
चित्तवृत्तिमात्रे प्रतिपत्तिरेव रसप्रतिपत्तिरभिमतता भवतः । न चैवं धर्मितव्यम् । एवं हि

कौमुदी

मुद्रपार्यबाधे । अत्रेदं वक्तव्यम्—समानेऽपि स्वार्थविधानसामर्थ्ये धूमशब्दः स्वार्थे
विश्रान्त्यभि ; गङ्गायां घोषः इत्यत्र तु गङ्गाशब्दो नेत्यत्र को हेतुरिति । गङ्गाशब्दस्य प्रमा-
णान्तरबाधितस्वार्थत्वात् स्वार्थविश्रान्तिविरहः धूमशब्दस्य तदभावादव्यव्यापार इति चेत्,
अहो प्रस्मरणशीलत्वमायुष्मत्तः । मुद्रपार्यबाध एव लक्षणावीजमिति स्वकण्ठेनैवोक्तत्वात् ;
तर्हीहपि मुद्रपार्यभाषस्तन्मूला च लक्षणा स्यादिति, नेत्याह—न चेति ॥ रसादिप्रतीतेः
धूमशब्दमूलाग्निस्मरणसमानयोगक्षेमतामुपश्रुत्यानिष्टापत्तिमाशङ्कते—नन्वेवमिति ॥ या
तावद्विभावादिप्रतीत्यनन्तरं रसादिप्रतीतिः सा धूमादिप्रतीत्यनन्तराग्निस्मरणानुसृत्यैव ।
ततश्च न शब्दव्यापारज-यापि सा भवति ; दूरे व्यञ्जनव्यापारगम्यत्वात् । विमता प्रतीतिः
न शब्दो शब्दजन्यार्थप्रतीतिजन्यत्वात् धूमशब्दोपजातार्थप्रतीतिजन्याग्निस्मरणवदित्यर्थः ।
किं परकीयस्यादिचित्तवृत्तिप्रतिपत्तेरशब्दव्यापारजन्यत्वं सिसाधयितव्यम् किं वा रस-
प्रतिपत्तेः । आद्ये सिद्धसाधनम् ; द्वितीये रसप्रतिपत्तेरितरसकजप्रतीतिविलक्षणत्वमाव-
त्वात् दृष्टागताभावो दोष इत्यभिप्रायेण सोपहासं पृच्छति—इदं तावदिति ॥ प्रश्नो हि
कस्यचिद्बुद्धुःसोः कस्यपि प्रति संभवतीति प्रसिद्ध एवायं पन्था इति तावच्छब्देनाह । अयं
इत्येकारं यदनेति तदुक्तेरसामीचीन्वससि चन्द्राः ॥ प्रतीतिस्वरूपेति वेपरीत्याल्लक्षणा ।
मीमांसक इति रसात्वादमार्गजैदेशिकता । अत्रेति कञ्च्ये । ननु किमस्मदभिमतप्रश्नेन ।
उक्तं हि भगवद्विरेय रसादिस्थायिचित्तवृत्तय एव रसस्य इति ; तदनुसारेणैवास्माभिरभिहितं
न स्वमनीषिकस्यैवेति ; तत्राह—न चैवमिति ॥ अमिमतव्यमिति ॥ अमप्रतिपत्तेन
महतो भ्रमस्य स्थानमिदम्, भ्राम्यन्ति च केचन कुजाप्रायधिवोऽपीति दर्शितम् ।
रसादिचित्तवृत्तिरेव रस इति यदस्माभिरुच्यते न तद्यथाश्रुतमेव तत्त्वमिति ब्राह्मणम् ।
कुत इत्यत आह—एवं हीति ॥ चित्तवृत्तेः लौकिक्या एव रसत्वोपगमे सतीत्यर्थः ॥

छोचनम्

लोकगतचित्तवृत्त्यनुमानमात्रमिति का रसता । यस्त्वलौकिकचमत्काराणां रसास्वादः काव्य-
गतविमानादिचर्चणाध्याणः, नासौ स्मरणानुमानादिसाम्येन खिलीभारपात्रीकर्तव्यः ।
किं तु लौकिकेन कार्यकारणानुमानादिना संस्कृतहृदयो विभावार्थः, प्रतिपद्यमान एव न

कौमुदी

चित्तवृत्त्यनुमानमात्रम् । रसप्रतिपत्तिरिति शेषः ॥ का रसतेति ॥ रसनीयतासारतानिनिचको
हि रसशब्दः ; न चानुमानरूपायाः प्रतीते रसनीयत्वमस्ति प्रसिद्धानुमानेव्यनुप-
लब्धादेवेत्यर्थः । का तर्हि रसप्रतिपत्तिरित्यपेक्षायामनुमानादिविलक्षणं तत्स्वरूपं दर्शयति
—यस्त्विति ॥ अत एव तु शब्दो विशेषार्थः । चमत्काररूपत्वं प्रसिद्धसुखास्वादस्यापि
समानमिति तद्यावत्पर्यम्—अलौकिकेति ॥ अनेन स्वरूपमुक्तम् । अलौकिकत्वे हेतुं
दर्शयस्तस्य कारणमाह—काव्यगतेति ॥ काव्यशब्दसमर्पितत्वात् तद्वत्त्वम् । अनेन
पया काव्यशब्दसमर्पितं तद्वपुः, तथा बहिःसराभासो दर्शितः । अत एव
तादृशविषयविभावादिशब्दसंज्ञपनेनोक्तिः । तत्र स्वरूपेणैव बहिरस्तत् एव वेचित् ; केचित्तु
स्वरूपेण बहिःसत्त्वमनुभवन्तोऽपि विभावादिशब्दव्यपदेशविरपेण बहिरस्तत् काव्य-
शब्दमहिमोपस्थापितेनेव रूपेण विशिष्टचर्चणोपयोगिन इति इषानेव विशेषः । चर्चणेन
प्राणो जागरणहेतुरिति रसप्रतीतिर्निदानं दर्शितम् । तथाप्यग्न्यादिष्विष्यानुमानादिप्रतीति-
सोदरैवैषा प्रतीतिः ; शब्दजम्पार्यप्रतीत्यनन्तरभावित्वादित्यत्राह—नासाविति ॥ अलौकिक-
त्वादेव तान्न लौकिकस्मरणदिसाम्यम् । यदि तु केवञ्शुभ्रतर्कवर्कस्यापाश्रयेण काष्ठा-
छिद्रितसहृदयमासाम्नाभ्यपुरुषधौरेयविशिष्टहृदयदुतिस्मात्स्वावसारसंवेदनमात्रपरमार्थो रस-
प्रतिपत्तिः स्मरणानुमानादिसाम्यभूम्या समेत्येत, तत् किं कुर्मः प्रतिपत्तिस्वरूपविप्रति-
पत्तिषु प्रस्तूयमानासु परप्रलापनस्य शफ्योक्त्यात्रशरणत्वादित्याशयेनोक्तम्—न
खिलीकारपात्रीकर्तव्य इति ॥ यदि 'लौकिकस्मरणदिसाम्य'संख्यवर्तीर्णस्वरूपा
केव न भवति रसप्रतीतिः, कीदृशी तर्हि तद्वर्तमानाशयेन पृच्छति—किं त्विति ॥
इदानीम् अलौकिकचमत्काराणां काव्यगतविभावादिचर्चणाध्याणः इत्युक्तेन विवृण्वन्नुत्तरमाह
—लौकिकेनेत्यादिना ॥ लोकव्यवहारमार्गपतिवेन कार्यकारणसहकार्यमकलि-

लोचनम्

कुतश्चिःप्रमाणान्तरादुत्पन्ना, अलौकिके प्रसङ्गाप्यपारात् । अत एवालौकिक एव विभावदिग्वरहर्तारः । “यदाह विभावो विज्ञानार्थः” । लोके तु कारणमेवमभिधीयते, न विभावः । अनुभावोऽप्यलौकिक एव । यदाह—“यदयमनुभावयति यागज्ञ-

कौमुदी

विभावादिपुञ्जनबलोपस्थापितत्वात् अलौकिकत्वं तादृशस्य सकललोकम्यवहारसिद्धि-
प्रत्यक्षम् । न केवलं लौकिकप्रतीतिसामप्रयजन्यत्वादेवालौकिकत्वमिति हि, कारणादिशब्द-
[शब्दागोचर]तया विभावाद्यलौकिकशब्दव्यपदेश्यत्वमपि स्वनिमित्ततया स्वकार्यभूतचर्वण-
स्यालौकिकत्वं गम्यतीत्याह—अत एवेति ॥ लौकिकस्य हेतोरलौकिकविभावादिशब्दाव्य-
पदेश्यत्वे मुनिवचनं विभावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शकं सवादयति—यदाहेति ॥ इति-
शब्दोऽप्राग्याहार्यः । ऋतुमाल्यादयो विभावशब्देन कथं व्यपदिश्यताम् इति प्रश्नस्योत्तरमिदं
वचनम् । विशिष्टतया भाव्यन्ते ज्ञायते स्थायिव्यभिचारिणो यागाद्यभिनयसहिता येन स
विभाव इति विशिष्टज्ञानहेतुत्वं विभावशब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् ; न खल्वनुभाववत्त्वादेव
विशिष्टविज्ञानलाभः, बाष्पादेरनुभावाप्यानेकहेतुजन्यसंभवाद् ; विभावस्य प्रतिनियतत्वा-
निमित्त[त्वाभिधित]ज्ञानजनकत्वं सम्भवतीति भावः ॥

ननुक्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लोकासिद्धत्वात् तद्वत्प्रवृत्तिः शब्दोऽपि लौकिकः
एव स्यादिति कथं तस्यवहारस्यालौकिकत्वमित्याद्यद्वयं तथा प्रयोगरूपभावादेवालौकिक-
त्वमित्याह—लोके त्विति ॥ चित्तवृत्त्युद्भवहेतुः ऋतुमाल्यादिरूपोऽयं लोके कारणशब्देनैव
अपेक्षितमात्रो दृश्यते, न विभावशब्देन कथंचिदपि ; यदि कश्चिद्वैयत्यादेव तथा
प्रयुज्जीत, अतन्वेदमसौ न तावदलौकिकः, न च परीक्षकः “सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं
परीक्षकैः” इति प्रेक्षावद्भिः पुरुषवैभवेः अनवधेयवचनोऽसाविर्गुणमत्तवदुपेक्षाप्यवपक्ष एव
प्रक्षिप्येतेति कारणादिशब्दवनं विभावशब्दस्य लौकिकत्वमित्यर्थः । विभावव्यवहारस्या-
लौकिकत्वं प्रदर्शयानुभावव्यवहारस्यापि तदाह—अनुभावोऽपीति ॥ अनुभावयतीत्यत्र
कर्मतया स्थापितशक्तिरिति शब्दाहार्यम् ; नन्वनुमयनं न्यामस्याव्यभिचारिचित्तवृत्ति-
विषयविज्ञानमेव ; तच्च लोकि क्रमनुमानादिप्रायमिति कथं तदवगमहेतोरलौकिकत्वमित्यत्राह

१ क ख ‘यव’ अलौकिकम् ।

२ क ख ग ‘यदाह अलौकिक एव’ इति ।

लोचनम्

सत्त्वकृतोऽभिनयस्तस्मादनुभावः” इति । तच्चिद्वृत्तितन्मयीभवनमेव हानुभवनम् । लोके तु कार्यमेवोच्यते हानुभावः । अत एव परकीया न चित्तवृत्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायेण “विमत्वा-
नुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः” इति सूत्रे स्थायिग्रहणं न कृतम् । कृतं तत्प्रत्युत
शल्पभूतं स्यात् । स्थायिनस्तु रसीभाव औचित्यादुच्यते । तद्विभावातुभावेचितचित्त-

कौमुदी

—तच्चित्तवृत्तीति ॥ न परकीयचित्तवृत्तिप्रतीतिमात्रगिहानुभवनम्, येनास्य लौकिकत्व-
प्रसक्तिः ; अपि तु तासां स्थायिसञ्चारिभूतानां गुणप्रधानभावेन व्यवस्थितानां सम्बन्धी यः
सामाजिकानां तन्मयीभावः दृश्यसंवादजनितः तद्रूप[पम्]एव, न ज्ञानमात्रमित्यलौकिकत्व-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ लोके स्थिति ॥ व्याख्यातप्रापम् । ननु भवतेवेदविदानीमुपप्रेक्षित-
मेव, न तु प्रमितमिति शङ्किता कथितमर्थं मुनिवचनसंमत्त्वा द्रढयति—अत एवेति ॥
यस्मादनुभवनं चित्तवृत्तितन्मयीभवनमेव न परकीयचित्तवृत्त्यवगममात्रम् ; तत एव हेतोरिति
यावत् । यद्यपि रससूत्रे स्थायिग्रहणमपि व्यभिचारिग्रहणवत् प्राप्तमेव, प्रत्युत तस्यैव
मुख्यत्वादावश्यकमेव तद्रूपग्रहणं विभावानुभावसमावेष्ट्यजितैरेकोनपञ्चाशता भावैः सामान्यत
एव गुणप्रधानभावेन संयोजिते रसामिनिष्पत्तेरुक्तत्वात्, तथापि मुनिना स्थायिग्रहणं
न कृतम् ; इतरग्रहणादेव स्थायिनोऽर्थसिद्धत्वात् । स्थायिचित्तवृत्तिसूत्रस्युत्पत्त्येन
सञ्चारिणां तन्मुखप्रेक्षितावष्टम्भप्रवृत्तिकत्वात् । अर्थसिद्धस्यापि वा प्राधान्यात् ग्रहणे
स्थायिन एवेति[तर]चित्तवृत्तिसदकृतस्य रसीभावापत्तौ परकीयचित्तवृत्त्यवगममात्रमेव
रस इति शङ्कुकदादिसंकल्पितसरणिसञ्चारिणां गुणभावेन प्रधानभूतेन स्थायिना सयोगे
भूदित्यभिप्रायेण विभावानुभावव्यभिचारिणां गुणभावेन प्रधानभूतेन स्थायिना सयोगे
रसनिष्पत्तिरिति मुनिना सूत्रं न कृतमिति तदनुरोधेनैवास्माभिरिदमुक्तमित्यर्थः ।
नन्वेवं सति “विभावानुभावव्यभिचारिपरिहृतः स्थायी भावो रसनाम लभते” इति मुनिनैव
यत् स्थायिनो रसत्वमभिहितं तत्करणं न दृष्टतामित्यत्राह—स्थायिन इति ॥
औचित्यमेव स्तोत्रयति—तद्विभावेति ॥ तस्मिन् स्थायिभावे एव नियता ये विभावानु-
भावास्तद्विचिताव्यभिचित्तवृत्तेर्यः संस्कारस्तेन सुन्दरतयैव रसचर्चणाया निष्पत्तेरित्यर्थः ।
प्रागपि चैतदुक्तम् “शोको हि स्थायिभावः” इत्यादि । न केवलं रसचर्चणाया स्थायि-

१. क. ख. ग. ङ. य. ‘कृतम्’
नास्ति ।

२. क. ‘तत्’ नास्ति ।
३. घ. ङ. य. ‘इत्यत्र’

लोचनम्

वृत्तिसंस्कारसुन्दरचर्चणोदयात् । हृदयसंवादोपयोगिलोकचित्तवृत्तिपरिज्ञानाख्यायामुद्यानपुल-
कादिभिः स्थायिभूतरत्नावगमाच्च । व्यभिचारी तु चित्तवृत्त्यन्तरेऽपि मुख्यचित्तपरवश
एव चैव्यते इति विभावानुभावमध्ये गणितः । अत एव रस्यमानतया एवैव निष्पत्तिः यद्
प्रबन्धप्रवृत्तयन्धुसमागमोदिकारणोदितहर्षादिलौकिकचित्तवृत्तिभेदमावनेन चर्वणाकृतत्वम् ।

चैमुदी

चित्तवृत्तिप्राणत्वमेव स्थायिनो रसत्यन्यपदेशनिमित्तम्, स्थायिप्रतीतिहेतुजन्यत्वं चेत्याह—
हृदयसंवादोपयोगीति ॥ रसचर्वणा द्वि नाम हृदयसंवादपुरस्तरा ; तदभावे सति
श्रोत्रियतार्किकादे रसचर्वणायातव्यत्वदर्शनात् । तत्र च निदानं लोकाचित्तवृत्ति-
परिज्ञानमेव तद्विरहितस्य हृदयसंवादोदयात् । तस्यां चावस्थायामुद्यानादिभिः कारणैः
पुलकोद्गमादिभिः कार्यभूयोभूयोऽवधार्यमाणस्वरकारणव्याप्तिकैः स्थायिरत्नादिमात्रावगमः ;
त एव चाधुना चर्वणायां प्रसूयमानायामलौकिकविभागतुभावव्यपदेशादेव भावं
भजमानास्तत्तादृह्निरतिशयचर्वणापर्वकमावतीर्णाः सन्तः तां प्रसुप्त इत्यतोऽपि हेतोः
स्थायिनो रसत्वोक्तिरित्यर्थः । नन्वेव सति स्थायिग्रहणवशमिचारिग्रहणमपि सूत्रे न
यत्कम्पम् अर्थलब्धत्वात्, सत्यभावस्यापि तुल्यत्वादित्यत्राह—व्यभिचारी त्विति ॥
स्थायिचित्तवृत्तिगुणत्वेन तस्य विभावादिप्रायत्वादित्यर्थः । तथापि न रसस्यालौकिकत्वम्
कारकत्वापारनिष्पाकत्वात् ; तच्च विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिसूत्राक्षर-
बलादवगम्यत इत्याशङ्क्य तदुत्तरौपचारिकत्वाददोष इत्याह—अत एवेति ॥
एवेति सूत्रमिधानामिनयः । तथा च भारत्याम् “कथं तर्हि सूत्रे निष्पत्तिः इति । मेवं
रसस्य, अपि तु तद्विपर्ययसमायाः ; तन्निष्पत्त्या यदि तदेकाग्रचित्तवृत्तिस्य रसस्य
निष्पत्तिरुच्यते, न कश्चिदत्र दोषः” इति । ननु विशिष्टकारणोद्भूतहर्षादिविस्त-
वृत्तिरेव रस्यते लोके ; तेन न तदतिरिक्तस्वनिपरस्यमानतोपपत्तिरित्याशङ्क्य
तासां नानुकूलप्रतीतिविषयत्वातिरेकेण चर्वणायातोपपत्त्यलक्षणरस्यमानत्वाभावात् अदोष
इत्याह—यत्प्रबन्धेति ॥ अथ केन चर्वणा विभावसंयोगनिबन्धना ? यदाकृतत्वं

१. क. रा. 'लोकवृत्ति'

घ. क. 'लोकवृत्ति'

२. क. 'लोचने'

३. क. ख. 'निष्पत्तिर्वा'

ग. 'निष्पत्तिर्वा प्रबन्धप्रवृत्तयः वृत्त'

४. क. 'भावि' नास्ति ।

५. क. ख. ग. क. च 'व्यावर्तनेन
चर्वणाकृतत्वम्'

लोचनम्

अतः चर्वणात्राभिव्यञ्जनमेव, न तु ज्ञापनम् प्रमाणव्यापारवत् ; नाप्युत्पादनम् हेतुव्यापारवत् । ननु यदि नेयं ज्ञप्तिः न वा निष्पत्तिः, तर्हि किमेतत् । नन्वेयमसावलौकिको रसः । ननु विभावाद्योऽत्रै किं ज्ञापको हेतुरुत कारकः ! न ज्ञापको न कारकः ; अपि तु चर्वणोपयोगी । ननु कैतत् दृष्टमन्यत्र ! यत एव न दृष्टम्, तत एवालौकिकमिषु-

कौमुदी

रस्यमानस्यम् ; किं ज्ञापनरूपा आहोस्विनिष्पादनात्मिका ! उभययापि नालौकिकत्वमित्याशङ्क्य नोभयमपि, किन्तु आनन्दघनसंवेदनमात्रस्वरूपेति दर्शयति—अत इति ॥ चित्तवृत्तिविलक्षणत्वादलौकिकत्वम् अतःशब्देन परामृश्यते । सित्तस्य फल्यचित्तप्रमेयभूतस्य नीलपीतादिप्रावश्य रसत्व[त्वा]भावात् ज्ञापकत्वम् । न च निष्पत्तिशब्दात्तुप्रहार्यं निष्पाद्यत्वमङ्गीक्रियतामिति वाच्यम् ; विभावाद्यप्यगमेऽपि रससंभवप्रसंगात् । ज्ञापनोत्पादनव्यापारनिषेधेऽर्थाद्वसत्य ज्ञप्तिनिष्पत्त्यभावे दृष्टान्तमनपङ्कजादिवत् असत्यं चोदयति—ननु नेयमिति ॥ इयमिति चर्वणा । एतदिति सामान्येन निर्देशः । प्रसिद्धत्वादनपङ्कजनीयताम् अभिसम्भावोत्तरमाह—नन्वयमिति ॥ अष्टुपश्यदोषत्वम् अलौकिकत्वात् भूषणभावं भजत इति भावः ॥

ननु ज्ञापकत्वकारकत्वयोरन्यतरत्वा[त्]भावे विभावादीनां रसप्रतीत्यर्थमुत्पादानानर्थक्यम्, अकिञ्चित्करत्वात् । तथाभावे च संप्रतिपन्नवत्तालौकिकत्वात् इति चोदयति—नन्विति ॥ न तावदकिञ्चित्करत्वं विभावादीनां शक्यापादनम्, अनुभवविरोधात् । ज्ञापकत्वकारकत्वान्यतरमित्यमस्तु लौकिक एवेति परिहरति—न ज्ञापक इति ॥ ननु दृष्टानुसंखित्वात् कल्पनायाः हेतुव्यापारस्य च दृष्टान्तनियमदर्शनात् कल्पमन्यत्रादृष्टचरं चर्वणोपयोगित्वं कल्प्यतामिति शङ्कते—नन्विति ॥ भूषणमेतदस्माकम् अलौकिकस्याप्रत्युद्गमेव सिद्धेः इत्याह—यत एवेति ॥

१. य. च. 'अतश्च चर्वणा'
२. य. 'स्वभावात्'
३. य. 'चित्' नास्ति ।
४. क. ख. 'नेयम्'

५. क. ख. 'न त्वयम्'
६. क. ख. 'ननु विभा . . . न कारकः' नास्ति ।
७. य. 'विभावादिन'

लौचनम्

कम् । नन्वेवं रसोऽप्रमाणं स्यात् ? अस्तु ; किं ततः ? तच्चर्वणात् एव प्रीतिर्व्युत्पत्ति-
सिद्धेः किमन्यदर्थनीयम् । अन्यप्रमाणरूपमेतत् ? न, स्वसंवेदनसिद्धत्वात् ज्ञानविशेषस्यैव
चर्वणाः कृत्वा इत्युक्तं बहुना । अतश्च रसोऽवमलौकिकः, येन उचितपदार्थानुपपत्तिः-

कौमुदी

ननु रसस्य शुभाशुभप्राप्तिपरिहारोपायव्युत्पत्तिहेतुत्वेन प्रमाणात्वाभ्युपगमा-
दलौकिकत्वमशक्याहोकारमिति चेद्वदति—नन्वेवमिति ॥ अप्रमाणरूपत्वेऽपि
स्यसौमनस्यमहिम्नैव प्रमाणभूतशास्त्रादिकार्यजनकत्वमात्रेण चरितार्थत्वादित्याह—अस्तु
किं तत इति ॥ प्रीतिर्व्युत्पद्येत्यसिद्धेरेति शास्त्रादिभ्योऽतिशयचोक्तनार्थं प्रीतिफलत्वोक्तिः ।
यदि वा प्रमितिः [प्रीतिः] पुरःसरणा व्युत्पद्येति व्यतिरेकः ॥

नन्वेवमलौकिकत्वे सति तत्साधकप्रमाणामाशङ्काशङ्कशयसदृशतापात इति
शङ्कते—नन्विति ॥ पक्षिरति—नेति ॥ ननु रसस्य विशिष्टचर्वणाकृत्याभ्युपगमात्
कस्य स्वसंवेदनसिद्धिरपि इत्याशङ्क्याह—ज्ञानविशेषस्येति ॥ इह चर्वणा नाम
आनन्दधनं संवेदनमेव परमार्थतः ; चर्वणापदनिर्वक्तव्यं तु तस्य लौकिकोपाय-
विलक्षणभूतविषयाभ्युपगमाविशेषजन्यत्वविशेषकृतज्ञानान्तरवैलक्षण्यमेवेति साधूकं
स्वसंवेदनसिद्धत्वमित्यर्थः । यदुक्तं भारत्वाम् “रसमा च बोधरूपैव, किन्तु बोधान्तरेभ्यो
विलक्षणैव उपायानां विभावदीनां लौकिकरूपैव लक्षण्यात्” इति ॥

ननु चर्वणा चेत् ज्ञानविशेषरूपा पुनरपि शक्यत्वं रसस्यापस्तितम्, तच्चानिमित्तम् ।
अथ बोधान्तरवैलक्षण्यादौर्ध्वं ब्रूये, न तर्हि रसस्य प्रमाणसिद्धत्वसिद्धिः [दिः] बोधात्मना दि-
॥ बोधवैलक्षण्यबोधधरूपत्वापत्तेः । रूपान्तरेण चेत्, लौकिक[का] बोधाभिमतस्यापि
बोधत्वापत्तिः ; न चाविधानस्फितत्वं रसस्य भग्नद्विरभ्युपगम्य, अलौकिकत्वमात्राङ्गीकारात् ।
अतो विवेकिलोकदुःसञ्जरोऽयं रसमार्ग इत्याशङ्क्य अविगीताविर्भवदात्मप्रतीनिसाक्षिवरस-
स्वरूपसङ्गावं प्रति विप्रतिपत्तयमानं प्रति तूष्णीमाव एव बोधतेतममिति आह—इत्युक्तमिति ॥
पुनरपि रसस्यालौकिकत्वं साधयति—अतमेति ॥ वाचकशब्दैकाम्यत्वेऽपि [दिः] रसस्य

१. न 'अप्रमेयव'

२. ॥ 'बोधा' चरि'

३. 'यदीतिव्युत्पत्ति'

४. य. 'अन्यथ' नास्ति ।

५. क ॥ 'स्व' नास्ति ।

६. क. ख. ग. 'यादि' नास्ति ।

लोचनम्

स्वार्थमिधानानुपयोगिनोऽपि' रस प्रति व्यञ्जकत्वम् । का तत्र लक्षणाया शङ्कापि । काव्यमकदाश्च निधीर्हनेनेव च तच्चर्वणा दृश्यते । दृश्यते हि तदेव काव्य पुनः पुन पठ्यते माणश्च सहृदयलोच । न तु काव्यस्य तत्र "उपादायापि ये हेया" इति न्यायेन कृतप्रतीतिकस्यानुपयोग एवेति शब्दस्यापि ध्वननव्यापार । अत एवालक्ष्यक्रमता ।

कौमुदी

वाच्यवत् कथञ्चिल्लोकिफल्य शक्यशङ्कम्, अनुप्रासादेरपि वाचकत्ववन्त्यस्य रसव्यञ्ज-
कत्वमस्त्येव, न चानुप्रासव्यञ्ज्य वस्तु लोके दृष्टचरमिति रसस्थालोकिरूपसिद्धिरित्यर्थः ॥

यद्यप्यलौकिकसिद्धयर्थमेवावाचकादिव्यञ्ज्यत्वं रसस्य प्रदर्शितम्, तथापि तदुपजीवनेमात्रमवश्यमवश्यमिति प्रमेदे लक्षणातुप्रवेशरिह प्रस्तुतमेवानुवर्तयति—
का तत्रेति ॥ अभिधावृत्तेरवाभावे तत्पृष्ठपातिन्या लक्षणायास्तारत्वं प्रसङ्ग एव नास्ती-
त्यर्थः । शब्दस्वरूपस्यैवाभिधास्वरूपानपेक्षस्य व्यञ्जकत्वेऽनुभव प्रमाणमिति—
काव्यात्मकति ॥ परुषलक्षितानुप्रासपरिक्लिप्तस्य कस्यशब्देनोक्तम् । शब्दनिधीर्हणप्रणा-
द्वयार्थनिधीर्हणस्येव तत्र प्रमाणत्वमिति मन्यमान प्रति तद्यतिरेक दर्शयितुमाह—इदयते
हीति ॥ [तदेवेति] यदेव प्रथम पठित चार्जित च तदेव पुनरपि पठ्यते चर्चते चेत्यर्थः ।
तदेतदर्थविषया प्रतीतिमुद्राव्य निवृत्तव्यापारस्य अत एव चरितार्थरसात्मनञ्जसमिति
तदुपलभ्यमानाच्छब्दस्वरूपमात्रस्यापि धेनूधोमारवदसमुवाचि प्यन्दिस्वमगम्यत इत्याह—
न त्विति ॥ कृतप्रतीतिकस्य काव्यस्य काव्यशब्दस्य, तत्र रसचर्चणे विषये, केवलस्य
शब्दस्वरूपस्यापीत्यर्थः । अलक्ष्यक्रमत्व मयाह्वयस्य, तदपि शब्दस्वरूपस्यैवाभिधा-
धानानपेक्षतया व्यञ्जकत्वं गमयतीत्याह—अत एवेति ॥ यद्यप्यप्रतीतिव्यनधाना-
पेक्षयैव शब्दस्य व्यञ्जकत्वं भवेत्, तदानश्य क्रमो लक्ष्येतैव, तदलक्षणातु
स्वरूपेणैव शब्दस्य व्यञ्जकमात्रोऽप्यवसीयत इत्यर्थः । एवमभिधावृत्तपनपेक्षणे-
नेवानुप्रासादीनां व्यञ्जकत्वप्रदर्शनेन लक्षणावृत्त्यनुपवेशशङ्कावलङ्घनं संशयितम् ।

१	ग	अनुपवेशेऽपि	६	क	य 'गद' य'
२	ग	निष्प्राद्वेनेव	७	घ	'देवा' अति'
३	क	य 'ग' तारिग ।	८	ग	इह 'धनन' म
४	क	य 'कार्य' य'	९	घ	इह 'धनन' य'
५	क	य 'रंमाण' य'	१०	घ	'अप' 'वाचक' य'

लोचनम्

क्तम् । नन्वेव रसोऽप्रमाण स्यात् ? अतः ; किं ततः ? तच्चर्चणात् एव प्रीतिर्युत्पत्ति-
सिद्धेः किमन्यैर्दर्शनीयम् । नन्वप्रमाणकमेतत् ? न, स्वसंवेदनसिद्धत्वात् ज्ञानविशेषस्यैव
चर्चणात्मात्वात् इत्यल वदुना । अतश्च रसोऽयमलौकिकः, येन उल्लिख्यपदवाच्येन प्राप्त-

कौमुदी

ननु रसस्य शुभाशुभप्राप्तिपरिहारोपायन्युत्पत्तिहेतुत्वेन प्रमाणत्वाभ्युपगमा-
दलौकिकत्वमशक्याङ्गीकारमिति चोदयति—नन्वेवमिति ॥ अप्रमाणरूपत्वेऽपि
स्वसौभाग्यमद्विज्ञेय प्रमाणभूतशास्त्रादिकार्यजनकत्वमात्रेण चरितार्थतादित्याह—अस्तु
किं तत इति ॥ प्रीतिर्युत्पत्तेश्च सिद्धेरेति शास्त्रादिभ्योऽतिशयोक्त्यनार्थं प्रीतिकल्लभ्योक्तिः ।
यदि वा प्रमितिः [प्रीतिः] पुरःसरामाभ्युपगच्छेति व्यतिरेकः ॥

नन्वेवमलौकिकत्वे सति तासाधकप्रमाणाभावादाकाङ्क्षोद्यत्तद्वशात्पात इति
शङ्कते—नन्यति ॥ परिहरति—नेति ॥ ननु रसस्य विशिष्टचर्चणारूढत्वाभ्युपगमात्
कथं स्वसंवेदनसिद्धिरपि इत्याशङ्क्यह—ज्ञानविशेषस्येति ॥ इह चर्चणा नाम
आनन्दघनं संवेदनमेव परमार्थतः ; चर्चणापदनिर्वक्तव्यं तु तस्य लौकिकोपाय-
निलक्षणभूतविभावाम्यु[प]पायविशेषजन्यत्वविशेषकृतज्ञानान्तरवैलक्षण्यमेवेति साधुर्क्तं ।
स्वसंवेदनसिद्धत्वमित्यर्थः । यदुक्तं भारव्याम् “रसना च बोधरूपैव, किन्तु बोधान्तरेभ्यो
विलक्षणैव उपायानां विभावादीनां लौकिकवैलक्षण्यात्” इति ॥

ननु चर्चणा चेत् ज्ञानविशेषरूपा पुनरपि ज्ञान्यत्वं रसस्थापयितुम्, तज्ज्ञानभिमतम् ।
अथ बोधान्तरवैलक्षण्याददोषं रूपे, न तर्हि रसस्य प्रमाणसिद्धत्वसिद्धिः [दि] ; [बोधात्मना दि] ।
न बोधवैलक्षण्यमबोधरूपत्वापत्तेः । रूपान्तरेण चेत्, लौकिक[का]बोधाभिमतस्यापि
बोधत्वापत्तिः ; न चाविद्यावत्स्मितत्वं रसस्य भयद्विरम्युपगतम्, अलौकिकत्वमात्राङ्गीकारात् ;
अतो त्रिकैलोकदुःसंसारोऽयं रसमार्ग इत्याशङ्क्य अविगीताविर्भवदात्मप्रतीतिसाक्षिकरस-
स्वरूपसद्भावं प्रति विप्रतिपद्यमानं प्रति तूष्णीमाव एव शोभतेतमामित्याह—इत्यलमिति ॥
पुनरपि रसस्थालौकिकत्वं साधयति—अतश्चेति ॥ वाचकशब्दैकगम्यत्वेऽपि [दि] रसस्य

१. न “अप्रमेयम्”

२. न “भोक्तु[व्य]ति”

३. “प्रीतिर्युत्पत्ति”

४. न. “अन्यत्वं” नास्ति ।

५. क. ख. “रस” नास्ति ।

६. क. ख. ग. “यदि” नास्ति ।

लोचनम्

सदृशमदः । तत्रोत्तरकर्तव्यौमुख्येन लौकिकत्वात् । इह तु विगाधादिचर्चणाद्भुतपुण्य-
वत्कालसरोवोदिता न* तु पूर्वापरकारानुबन्धिनीति* लौकिकादात्वादायोगिविषयाद्भान्य
एव रमात्वाद* । अत एव 'शिखरिणि' इत्यादानपि मुख्यार्थवाधादिकमनपेक्षैव
सदृशो वक्त्रमिधाय चादुशीत्यात्मक सवेदयन्ते । अत एव ग्रन्थकारः सामान्येन दिव-
क्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ भोक्तरमात्रमन्यथा । अस्माभिस्तु दुर्दुष्ट प्रत्याययितुमुक्तम्—
भवत्वत्र लक्षणा , अलक्ष्यक्रमे तु कुपितोऽपि किं करिष्यसीति । यदि तु न कुप्ये
'सुवर्णपुष्पाम्' इत्यादावविगक्षितवोच्येऽपि मुख्यार्थवाधादिलक्षणासामग्रीमनपेक्षैव व्यङ्ग्यार्थ-

कौमुदी

तत्रेति ॥ शास्त्रीयप्रतीतिर्हो[र्हि]न स्वरूपेण पुरुषार्थः, किं तु फलवदनुष्ठानशेषतयैवेत्यर्थः ॥
इह त्विति ॥ काम्ये । उदिता रसादिप्रतीतिरिति शेष । सः वर्तमान एव कालः सरो
यस्या । तद्यन्त्येधमाह—न त्विति ॥ अतश्च रसादिप्रतीतेरलौकिकत्वं सिद्धमित्याह—
इति लौकिकादिति ॥ तर्हि योगिरिषयश्चिन्तात्मानन्दात्वादसौदरसौभाग्यभाजनमात्र
भजतामिति केषाह—योगिविषयादिति ॥ उक्तमेव रसादेरनितरसाधारण सौभाग्यम्
"शिखरिणि" इत्युदाहरण प्रायमिक्या व्याख्याया मुख्यार्थवाधादिप्रतीत्यनपेक्षयैव व्यङ्ग्य-
प्रतीतिरिति षडुक्तं तत्र हेतुः करोति—अत एवेति ॥ अत्र ग्रन्थकारवचनमपि सबाध-
यति—अत एवेति ॥ नन्वेतदास्ताम्—असलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इव सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्येऽपि
क्रमप्रतीतिमनपेक्षैव व्यङ्ग्यप्रतीतिमभिप्रेत्य ग्रन्थकारस्य सामान्योक्तिरिति ; भवतैव द्वि-
समनतरमेव स्वकण्ठेनोक्तमात्रमात्रमपि कम् 'अत्रापि'मप्ये लक्षणास्ति' इति द्वितीय व्याख्या-
प्रकारसु मीलयता , अस्माभिध पर्यनुष्यमानेन 'तद्वेदोऽनासलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतामा ग्रन्थकृता
विवक्षितः' इति ; तन्निमिदानामयथाकार कथ्यत इत्यादाह्वय अमुपगमवादरादनुवाद इत्याह
—अस्माभिस्त्विति ॥ अत्रेति ॥ लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये । ननु कस्य नाम कोपः, पारमार्थिकमेव
कथ्यताम् ; ॥ हि वास्तवोपवर्णने कोपो नाम भवितुमर्हतीत्यत्राह—यदि त्विति ॥
अविवक्षितवाच्येऽपि ॥ तद्वच्छ्रुतं तस्य क्षेत्रमिति भावः ॥

* सर्वमादृशां ग्रन्थपरिचित एव पाठः ।

* इदं व्याख्यानमारोपेण मुद्रितम् । मध्वावृकाक्ष 'लौकिकात्वादात्' इति समास एव पठ्यते ।

१ क ख ग 'विषयाचान्व'	७ क ख ग 'दन्दरुद्धम्' इ
२ न 'महत्या' नपुंसि ।	८ ददुष्टम्' च 'दुर्दुष्टम्'
३ क ख ग 'प्रतीत्या'	९ य 'व्यङ्ग्ये'
४ क ख ग 'तत्र एव'	१० य 'ग्रन्थमपि'
५ क ख ग 'ध्वनौ' नास्ति ।	११ द च छ 'लक्षणां साम'
६ क ख 'रसावाच्य'	१२ य 'नन्वेत्येव'

ध्वन्यालोकः

कस्यचिद्ध्वनिमेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् ।

लोचनम्

बिश्रान्तिरिष्यत् बहुना । उपसंहरति—तस्मोद्भक्तिरिति ॥

ननु मा भूद्भक्तिरिति ध्वनिरिति चेकं रूपम् । मा च भूद्भक्तिर्व्यनेर्लक्षणम् । उपलक्षणं तु भविष्यति यत्र ध्वनिमेवेति तत्र भक्तिरप्यस्तीति भक्त्युपलक्षितो ध्वनिः । न तावदेतत्सर्वत्रास्ति । इयता च किं परस्य सिद्धम् ; किं वा नैः श्रुतितम् तदाह—
कस्यचिदिति ॥ ननु किं भक्तिस्तावच्छिरन्तनैरुक्ता । तदुपलक्षणमुक्तेन च ध्वनिमपि

कौमुदी

एवं भक्तिर्लक्षणं ध्वनेरिति द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षिप्य संप्रत्युपलक्षणपक्षं प्रतिक्षिपति—ननु मा भूदिति ॥ कथमुपलक्षणत्वमिति तदाह—यत्रेति ॥ यथा क्वाको देयदत्तगृहस्य न स्वरूपम्, न धर्मतया लक्षणम् ; किन्तु यदाचित् संभवमात्राद्याद्विप्रतिपत्तिहेतुः तद्वदिपमपरित्यक्तः । अस्योक्तत्वेन वारिकामय-
तारपति—न तावदिति ॥ परस्यापि संप्रतिपन्नमिति भावः । एतदित्युपलक्षणम् । तथा सत्युपलक्षणत्वमेव भवेयेति भावः । ननु संभवमात्रादेव सन्तुष्याम इति नेति सोपप्राप्तमाह—इत्येतेति ॥ भक्तिरेव ध्वानरिति भवत्यक्षस्तावन्न सिद्ध इत्यर्थः ॥ श्रुतितमिति ॥ व्यगमवितशब्दार्थगुणलं कस्यजीवितं ध्वनिरित्यस्माकमस्य मतस्य न कश्चित् क्षतिरित्यर्थः । ननुपलक्षणाभ्यामुपगन्तुमिः न भक्तिव्यतिरेकेण ध्वनिस्वरूपाभावा एव सिपाध-
पिपितः, किं तु भक्तिरेव व्यतिरेकेण संभवन्तयं ध्वनिर्न लक्षणीयो भवितुमर्हति । भक्त्येवो-
पलक्षणभूतया सजातीयाविजातीयव्यावृत्ततया स्वयमवगम्य तथैव द्वारा तत्प्रतिपत्त्ययोऽपि

१. ड. 'तस्मादिति'
२. क. ख. 'भूद्भक्तिर्व्यनिरिति'
ग. 'भूदध्वनिरिति यच्छिरिति'
३. घ. 'ध्वनिरिति' नास्ति ।
४. क. ख. 'तु' नास्ति ।
५. क. ख. 'भविष्यति'

६. घ. 'भक्तिरिति'
७. क. ख. ग. 'तु'
८. क. घ. ग. 'इति' अपठम् ।
९. क. ख. ग. 'रताति'
१०. क. ख. ग. घ. 'नन'
नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

सा पुनर्भक्तिर्वक्ष्यमाणप्रभेदमध्यादन्यतमस्य भेदस्य यदि नामोपलक्षणतया सम्भाव्येत । यदि च गुणवृत्त्यैव ध्वानेर्लक्ष्यत इत्युच्यते तदभिवाच्यापारेण तदितरोऽलंकारवर्गः समग्र एव लक्ष्यत इति प्रत्येकमलंकाराणां लक्षणकरण-वैयर्थ्यप्रसङ्गः । किं च

। लोचनम् ।

समग्रभेदं लक्षयिष्यन्ति श्रौत्स्यन्ति च । किं तल्लक्षणनेत्याशङ्क्याह—यदि चेति ॥ अभिधानाभिधेयभावो लक्षकाराणां व्यापके । ततश्चाभिधावृत्ते वैयाकरणमीमांसकैर्निरूपिते कुत्रेदानीमलंकाराणां [कारकाराणां] व्यापारः । तथा हेतुबलाकार्यं जायत इति तार्किकैरुक्ते किमिदानीमीश्वरप्रभृतीनां कर्तृणां ज्ञातृणां वा कृत्यमपूर्वं स्यादिति सर्वो निरालम्बः । स्यात् । तदाह—लक्षणकैरणवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति ॥ मा भूदापूर्वो-लोचनम् ; पूर्वोन्मीलितमे-

कौमुदी

प्रतिषेधयितुं शक्या इति निरर्थकस्तल्लक्षणक्षणप्रयास इति एतदाशङ्कते—नन्दत्रेति ॥ कथमभिधाव्यापारेणैव समस्तालंकारसिद्धिरुक्तेति तत्राह—अभिधानेति ॥ अभिधानाभिधेयभावस्य शब्दार्थालंकारभेदभिन्नसमस्तालंकारव्यापकत्वात्तस्य चाभिधा-व्यापारजीवित्वाद्यभिरूपणे कृतेऽलंकारनिरूपणमनर्थकमेव स्यात् । तत्र पदगतो व्यापारः पदविभिन्निरूपितः, वाक्यगतस्तु वाक्यविभिन्निरपि । अभिधाशब्देनात्र तात्पर्यशक्ति-रपि सगृह्यते अन्विताभिधानसमयानुसारेण । सति चैवमलंकारकाय इतकर्तृताखली-कृतवृत्तयस्तुल्योभेन रक्षैरमासतामिष्येव । अतिप्रसङ्गात्तरस्याध्याप्यतः कमुद्राटयति—तथेति ॥ सर्व इति ॥ ईश्वरप्रभृतिः कर्तृज्ञातृरूपो निमित्तकारणवर्गः । ययोक्तानिप्रसङ्ग-विपर्ययः प्रत्यस्मानुद्भिन्नमिति तदुद्भेदनार्थमाह—तदाहेति ॥ लक्षणस्य फरणस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति विपर्यय व्याख्येयमिति भावः ॥

ननु कृतकरणं व्यर्थम् इति कथं लक्षणस्य पूर्वकृतस्याभ्युपगम इत्याशङ्क्य लक्षितस्यापि सम्पत्तिनिर्णयार्थत्वादानर्थक्याभाव इत्यावायेमाह—मा भूदिति ॥ वस्तु-

१. क. स 'समाभ्यते'

२. ॥ 'हमरा' इति

३. क. स व क य 'करये'

४. क. ॥ 'व' 'व' 'व' 'व' नास्ति ।

५. क. स 'व्यापक' अलंकार

रागधर्मा नास्ति ।

६. क. स ग 'वृत्ता'

७. क. स. व क य 'करये'

८. क. स 'ह' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

सा पुनर्भक्तिर्वैक्ष्यमाणप्रभेदमध्यादन्यतमस्य भेदस्य यदि नामोपलक्षणतया संगोच्येत । यदि च गुणवृत्त्यैव ध्वानेर्लक्ष्यत इत्युच्यते तदभिधाव्यापारेण तदितरोऽलंकारवर्गः समग्र एव लक्ष्यत इति प्रत्येकमलंकाराणां लक्षणकर्ण-
वैयर्थ्यप्रसङ्गः । किं च

लोचनम्

समग्रभेदं लक्षयिष्यन्ति ज्ञात्यन्ति च । किं तल्लक्षणेनेत्याशङ्क्याह—यदि चेति ॥
अभिधानाभिधेयभावो ललंकाराणां व्यापकः । ततश्चाभिधावृत्ते भैयाकरणमीमांसकौर्निरूपिते
कुत्रेदानोमलंकाराणां [कारकाणां] व्यापारः । तया हेतुनलात्कार्यं जायत इति तार्किकैरुक्ते
किमिदानीमीमांसप्रभृतीनां यतृणां ज्ञातृणां वा कृत्यमपूर्वं स्यादिति सर्वो निरालम्बः स्यात् ।
तदाह—लक्षणकैरणवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति ॥ या भूदापूर्वो-नीलमम् ; पूर्वोन्मीलितमे-

कीमुदी

प्रतिबोधयितुं शक्या इति निरर्थकस्तल्लक्षणकरणप्रयास इति एतदाशङ्कते—
नन्वेवेति ॥ न्ययमभिधाव्यापारेणैव समस्तालंकारसिद्धिरुक्तेति तत्राह—अभिधानेति ॥
अभिधानाभिधेयभावस्य शब्दार्थालंकारभेदभिन्नसमस्तालंकारव्यापकत्वाच्चस्य चाभिधा-
व्यापारजीवितत्वात्तनिरूपणे कुत्रेऽलंकारनिरूपणमनर्थकमेव स्यात् । तत्र पदगतो
व्यापारः पदविद्विर्निरूपितः ; वाक्यगतस्तु वाक्यविद्विरपि । अभिधाशब्देनात्र तात्पर्यशक्ति-
रपि सगृह्यते अन्विताभिधानसमपानुसारेण । सति चैवमलंकारकारा, कृतकर्तृताखली-
कृतकृत्यपदवृत्त्यामेव स्वेरमास्यतामित्यर्थः । अतिप्रसङ्गान्तरमात्माभ्यासात्कनुब्राटपति—
तथेति ॥ सर्व इति ॥ ईश्वरप्रभृतिः कर्तृब्राह्मणो निमित्तकारणवर्गः । ययोकातिप्रसङ्ग-
विषयस्य प्रत्यस्यानुद्भिन्नमिति तदुद्भेदनार्थमाह—तदाहेति ॥ लक्षणस्य कारणस्य च
वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति निमग्न व्याख्येयमिति भावः ॥

अनु कृतकरणव्यर्थम् इति कथं लक्षणस्य पूर्वकृतत्वान्युपगम इत्याशङ्क्य
लक्षितस्यापि सम्पत्त्वनिर्णयार्थत्वादानर्थक्यमात्र इत्याशयेनाह—मा मृदिति ॥ वस्तु-

१. क अ 'समान्वदे'

२. ग 'इतराङ्गद्वार'

३. क अ ध. ट च 'करणे'

४. क अ 'वाक्यपि च' नास्ति ।

५. क स 'म्यापक ... अलंकार'

रागाय' नास्ति ।

६. क स ग 'वक्ष'

७. क स ध क च 'करने'

८. क स 'रति' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

लक्षणेऽन्यैः कृते चास्य पक्षसंसिद्धिरेव नः ॥ २२ ॥

कृतेऽपि वा पूर्वमेवान्यैर्ध्वनिलक्षणे पक्षसंसिद्धिरेव नः, यस्माद्ध्वनिरस्तीति नः पक्षः । स च प्रागेव संसिद्ध इत्ययन्नसंपन्नसमीहितार्थाः संपन्नाः स्मः । येऽपि

लोचनम्

वात्सामिः सम्पन्नरूपितम्, तथापि को दोष इत्यभिप्रायेणाह—किं च लक्षणेऽन्यै-
रिति ॥ प्रागेवेति ॥ अस्मत्प्रत्यक्षादिति शेषः । एवं त्रिप्रकारमभाववादम्, भौतान्तर्भूतत्वं
च निराकुर्वतालक्षणीयत्वमेतैर्नमध्ये निराकृतमेव । अत एव मूलकारिका साक्षात्तन्निरा-
करणार्था न क्षयते । वृत्तिकृतु निराकृतमपि प्रमेयशब्दापरिपूर्णाया स्वैरूपेण तापक्षमनूय
निराकरोति—येऽपीत्यादिना ॥ उक्त्या नीत्या 'पक्षैर्ध्वः' शब्दो वा—' इति

कौमुदी

स्वरूपविषयविवादाभावे सति केवलं लक्षणकरणविवादे दौर्जन्यमुदामात्रमर्हति ।
लक्षणस्य कृतत्वे तात्सम्यक्त्वसिद्धिः, अकृतत्वे पुनस्तदुन्मीलनमेव तावद् प्रयोजनपदवी-
मधिशेते । सर्वथा तु नितमेवास्माभिर्यथः ॥

ननु कारिकायाभितरपक्षद्वयबदलक्षणीयत्वपक्षः किमिति न प्रायश्चेपीत्याशङ्क्य
प्रतिक्षेपामाद्योऽसिद्ध इत्याह—एवमिति ॥ ध्वनिस्वरूपप्रदर्शनमुखेन हि पक्षान्तरनिरा-
करणमत्र कृतम् । न च तदलक्षणीयत्वे तस्य संभवतीति तन्निराकरणान्तरीयकत्वे-
नालक्षणीयत्वपक्षोऽपि निराकृत इत्यर्थः । यद्यप्युक्तसिद्धत्वाद् कारिकायां तन्निरा-
करणाभावः तर्हि वृत्तिकृतोऽपि तन्निरासो व्यर्थ इति आह—वृत्तिकृतत्विति ॥ प्रमेयशब्दा
प्रमेयसन्निवेशविशेषः । 'उक्त्या नीत्या' 'वक्ष्यमाणया' इति च द्वयं क्रमेण सामान्यविशेष-
लक्षणविषयमिति दर्शयन्नदसीयं क्षेत्रमाह—यत्रेति ॥ भविष्यतीति कथनरूपक्रिया-
विशेषपरतया व्याख्येयम् । यदि वा लक्षणशब्दस्तद्विषयवचनलक्षणपरः ॥

अध्यालोकः

हृदयहृदयसंवेद्यमनाख्येयमेव ध्वनेरात्मानमाप्तासिपुः, तेऽपि न परीक्ष्यवादिनः ;
त उक्तया नीत्या वक्ष्यमाणया च ध्वनेः सामान्यविशेषलक्षण्ये प्रतिपादितेऽपि
लोचनम्

सामान्यलक्षणं प्रतिपादितम् । वक्ष्यमाणया तु नीत्या विशेषलक्षणं भविष्यति 'अर्थान्तरे
संक्रमितम्' इत्यादिना । तत्र प्रयमोद्घोते ध्वनेः सामान्यलक्षणमेव कारिकाकारेण
कृतम् । द्वितीयोद्घोते तु कारिकाकारोऽवान्तरविभर्गं विशेषलक्षणं च निदधदनुवादमुखेन
मूलविभागं द्विविधं सूचितवान् । तदाशयानुसारेण तु वृत्तिर्द्वैतैवोद्घोते मूलविभागमवोचत् ।

कौमुदी

नन्वविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदद्वयस्यापि सोदाहरणस्यात्र प्रदर्शि-
तत्वात् 'उक्तया नीत्या सामान्यलक्षणं प्रतिपादितम्' इत्युक्तममुक्तमिषाश्चाह्वय, सत्यम्
वृत्तिकृता हि तत्कृतम् ; कारिकाकारमिषावेण त्वियमुक्तिरिषाह—तत्र प्रयमोद्घोत
इति ॥ द्वितीयोद्घोतरपातिसिद्धित्वात्तत्रस्येवायमाचार्यस्य प्रयमोद्घोते इति
व्यपदेशः । तर्हि कारिकाकारानुक्तस्य मूलविभागस्य प्रयमोद्घोते सामान्यलक्षणसमिधौ
वृत्तिकृतोऽभिधानममुक्तमित्यत आह—द्वितीयोद्घोते स्थिति ॥

॥ अर्थान्तरे संक्रमितमग्र्यन्तं वा तिरस्कृतम् ।

अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विषा यतम् ॥ ”

इति कारिकायाश्चात्तरविभागः नाम्नोऽन्वर्पतया विशेषलक्षणं च विहितम् । तत्र च अविवक्षित-
वाच्यस्येत्यमर्गोऽनुवादरूपः, 'योऽपमविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यप्रयोगस्येऽविवक्षित-
वाच्यो नाम प्रभेदस्तस्येतेषां वचनव्यक्तिसमुन्नेपात् ; तेन च प्रयमोद्घोत एव सामान्यलक्षण-
ममूलविभागस्यापि तत्सन्निवादेन प्रसिद्धता कारिकाकारोऽभिसंहितवाच्येत्पदगच्छामः,
पूर्ववासिदस्य पश्चादनुवादासंभवात् ; तदभिप्रायप्रदर्शनार्थोऽयं वृत्तिकृतोऽत्र द्वैतियोपन्यास
इति नासङ्गतिरित्यर्थः । सर्वशब्दस्य काव्यव्यतिरिक्तलोकाराध्वनिवयमसंकोचमाह—

१. क. च. 'द्व' नाति ।

२. द. च. 'विनाश'

३. ग. द. च. 'द्वितीये उपोते'

४. ग. च. 'नान्तरात्म्यम्'

५. क. ख. 'अभितम्'

६. ग. 'द्व' नाति ।

७. क. ख. 'वृत्तिर्वच'

८. ग. 'मूलवाच्यम्'

ध्वन्यालोकः

यद्यनाख्येयत्वं तत्सर्वेषामेव वस्तूनां तत्प्रसक्तम् । यदि पुनर्ध्वनेरतिशयोक्त्या तथा
काव्यान्तरातिशायि तैः स्वरूपमाख्यायते तत्तेऽपि युक्ताभिधायिन् एव ॥

इति श्रीराजानकानन्दवर्धनाचार्यविरचिते

ध्वन्यालोके प्रथम उद्घोतः ॥

लोचनम्

‘स च द्विविधः’ इति ॥ सर्वेषामेवेति ॥ लौकिकैर्ना शास्त्रीयाणां चेत्यर्थः ॥
अतिशयोक्त्येति ॥ यथा ‘ताम्यक्षराणि हृदये किमपि स्फुरन्ति’ इति । अतिशयोक्त्या
अनाख्येयतोक्त्या, साररूपतां प्रतिपादयितुं दर्शितम् । इति शिवम् ॥

कीमुद्रा

लौकिकानामिति ॥ अतिशयोक्तेरुदाहरणमाह—यथेति ॥ अतिशयोक्तिरालङ्कार इति
[इति न] मन्तव्यमित्याह—अनाख्येयतोक्त्येति ॥ अतिशयो वचनगोचरातिवर्तित्व-
रूपोऽत्र विवक्षितः । तस्योक्तिरतिशयोक्तिः । नन्वनाख्येयत्वमसत्त्वात् वृश्चिदिवदपि
संभावनास्यदमिति, कथं काव्यान्तरातिशायित्वं युक्ताभिधायित्वं वेत्याशङ्क्याह—सार-
रूपतामिति ॥ काव्यात्मत्वेनास्मदभिमतस्य ध्वनेः ‘साररूपत्वमेव प्रतिपादयितुमियमना-
ख्येयतोक्तिरिति “यदि पुनः” इति वृत्तिप्रत्येन पराभिप्रायानुमापणपरेण प्रदर्शितमिति
योजना । इदानीमात्मीयं प्रथमोद्घोतव्याख्यानरूपं विशिष्टवाङ्मनसस्वरूपारं परशिवस्वरूप
एव समर्पयन्नुपसंहरति—इति शिवमिति ॥ यदेतत्काव्यालोकव्याख्यानं तद्वस्तुतः
शिवात्मकमेव, तत्प्रसृतत्वात् शिवस्वरूपानिभत्वात्, परम्परया तत्प्राप्तिहेतुत्वाच्च ॥

संप्रति संभावनाप्रत्ययसंपादनेन श्रोतृजननिराशङ्कप्रवृत्तिरिदमे निजनामधेय-
निगदनपूर्वकं पौर्विककाव्यालोकव्याख्यानविशेषातिशयात्सोपमाप्रभाजनतया विद्वज्जनो-

१. ॥. ‘अतिशयिष्य’
२. क. ख. ग. ‘एव’ नारि ।
३. क. ख. ‘लौकिकीयानां उद्घोतना’
शास्त्रीयानां
४. क. ख. ग. ‘इया’

५. ग. ‘इतिवदतिशय’
६. क. ख. ग. ‘योत्ता’
७. क. ख. ‘साररूपता’
८. क. ख. ग. व. ‘इतिवत्’
नास्ति ।

सूच्यः^१

ध्वन्यालोकमूलकारिकासूची

	पृष्ठे
अर्थरसहृदयभ्राज्यः १. २. ८६
आलोकार्थी यथा स्वीप- १. ९. १७८
पक्ष्यन्तरेणाशक्यं यत्	... १. १८. २६८
कस्यचिद् भ्रान्तिभेदस्य	... १. २२. २९७ २९९
पाठ्यस्यात्मा भ्रान्तिरिति	... १. १. २८-३५
काव्यस्यात्मा स एवार्थः	... १. ५. १५७
तत्परायेव शब्दार्थौ	... १. १६. २३६
तत्र वाच्यः प्रसिद्धो यः	... १. ३. ९२
तद्वस्तुचेतसां सोऽर्थः	... १. १२. १८१
प्रतीयमानं पुनरन्यदेव	.. १. ४. ९३
ममत्या विभर्ति नैकत्वम्	... १. १७. २५९-६०
मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य	... १. २०. २७३
यत्रार्थः शब्दो वा	... १. १३. १८२
यथा पदार्थद्वारेण	... १. १०. १७८
रूपा ये विपयेऽन्यत्र	... १. १९. २६९
पाचकत्वाभयेणैव	... १. २१. २७८
व्यङ्ग्यस्य प्रतिमामात्रे	... १. १५. २३५
व्यङ्ग्यस्य यत्रात्राधान्यम्	... १. १४. २३५
शब्दार्थशासनज्ञान-	... १. ७. १७२
सरस्वती रयाहु	... १. ६. १६८
सोऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्य-	... १. ८. १७४
रससामर्थ्यवशेनैव	... १. ११. १८०

वृत्तिगतश्लोकसूची

व्यहृश्वव्यञ्जकसंख्य-

१८८ स्वेच्छाकैसरिणः

१५

वृत्त्युदाहृतश्लोकसूची

अज्जाय पहासे	२६४		
अला एरथ णिमज्झ	१३२	गायासप्तशती	७.६७
अनुरागवती सन्ध्या	१९१		
आहूतोऽपि सहायैः	२०३	(वाणेन मौखरिगुहृतया स्मृतस्य) भर्त्ता (भर्त्ता) रिति कोशेषु	
उपोदरागेण	१९१	पाणिनेरिति कोशेषु	
कस्य वा ण होइ	१४०		
कुविभाजो	२६४		
सुम्भिल्लइ	२६४		
इ वा पसिध	१३६		
परार्थे यः पीडाम्	२६७	इन्दुराजस्येति शार्ङ्गधरपद्धतौ सूक्तिमुक्ता- वस्थां च । यज्ञस इति सुभाषितायलौ । वाक्यपतेरिति सदुक्तिकर्णामृते ।	
परिच्छानं पीनस्तन-	२६४	रत्नावस्थाम्	२.११
भन धम्मिअ	१०३	गायासप्तशती	२.७५
परिमज्झस्ति न वस्तु	५८	आनन्दवर्धनसमकालिकस्य मनोरथनाम्नः कवेः	
वह मह निवध	१३५		
शिवरिणि क नु नाम	२५४	धर्मकीर्तयेति सदुक्तिकर्णामृते	
सुवर्णपुष्पाम्	१५३	महाभारते उद्योगे प्रजागरे	३५ ७४

लोचनस्योदाहरणादिसूची

अंशत्वं न रूपता	पृष्ठे	
अधिकारादपेतस्य	२०२	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे । पूर्णतया
अपुहतिरभीष्टस्य	२२०	श्लोकोऽयमुदाहृतः ७८ पृष्ठे ।
अपूर्वं यद्वस्तु	२०२	भामहस्य काव्यालंकारे ३. २९
अभिधेयेन सासीष्यात्	३	३. २१
	६३	लोचनमङ्गलश्लोकः
	२८३	सन्त्रवार्तिके p 318 Chowk edn
अभिधेयाविनाभूत-	२४३	श्लोकवार्तिके स्फोटवादे १०
अल्पीयतापि यज्ञेन	२१०	कुवोऽपि पुराणात्
अवश्याप्यवच्छाद्य	२२२	
अहो संसारसैषेण्यम्	१९५	भामहस्य का. अ. २. ४९
अहं त्वा यदि नैक्षेय	२०१	२. २५
आदिमण्डपविषयम्	२३१-२	मातङ्गदिवाकरस्येति सुभाषितावली
आसीन्नाम पितामही	२९३	वाक्यपदीये २. ३८
उपाध्यायापि ये देयाः	८२	भामहस्य का. अ. १. ६
उपेयुषामपि दिवम्	२०३	३. २३
एकदशस्य विगमे	१४५	अमरशतके २३
एकस्मिन्मण्डपे	२३३	हट्टस्य काव्यालंकारे ७. ४१
एकाकिनी यदवला	२२३	भट्टशतके ९४ (K M Guccakras)
एतत्तरय मुग्धात्	१९८	पाणिनेरिति सुभाषितावली
ऐन्द्रं धनुः	२०४	राजशेखरस्य बालरामायणे ३. ११
कर्पूर इव दण्डोऽपि	१७१	भरतनाट्यशास्त्रे ७. ३
कवेरन्तर्गतं भावम्	१४०	
कस्य वा ॥ भवति (छाया)	५६	वामनस्य काव्यालंकारसूत्रेषु ३. १. १२
काव्यशोभायाः कर्तारः	१७५	भामहस्य का. अ. १. ५
काव्यं तु जातु जायेत	७९	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे
काव्ये रसयिता सर्वः	३०२	अथमोदयोतलीचनोपसंहारश्लोकः
किं लोचने विनालोकः	२३१	मातङ्गदिवाकरस्येति सुभाषितावली
किं मृत्तान्ते.	८०	दार्ढ्यपरपद्धती च ।
कीर्तिं स्वर्गोष्णाम्	२६५	वामनस्य का. अ. सू. १. १. अन्ते
सुपिताः प्रसन्नाः (छाया)	१२८	पाण्डवगीतासु २३
श्रीघोऽपि देवस्य	२११	भामहस्य का. अ. ३. ९. रत्नाहरणमञ्जः
गृहेष्वप्यमु	२४५	काव्यात् ।
		अथर्ववेदे ८. ७. ११.
गामद्वयं पुरुषं पशुम्		

स्मर स्मरमिव प्रियम्
होद न गुणाणुराओ

पुष्प
२१५
२१८

लोचनसूत्रग्रन्थग्रन्थकृतां सूची

मह इन्दुराजः	१. १४८. २००. २२६	अभिनवगुप्तपादानां ध्वन्यालोकगुरुः
उत्पलदेवपादाः	१५५	" " प्रत्यभिज्ञागुरुः
मह उद्धटः	४७. ६७. ६८. २०४. २०६	
प्रेतिहासिकाः	२१०	
चन्द्रिका	३०२	लोचनतः प्राचीना ब्रह्. आ. व्याख्या
संवालोक्त.	१५५	आनन्दवर्धनाचार्याणां प्रत्यभिज्ञाशास्त्र- ग्रन्थः । महेश्वरानन्देन स्वमहार्थ- मञ्जरीपरिचले (TSS 66 p 149) उदाहृतम् ।
महलौत.	१७०	अभिनवगुप्तपादानां नाट्यशास्त्रगुरुः
भरद्वाजः	२४१	
भामहः	४७ ६८. २००. २०९. २१०	
सनोरपः	५९	आनन्दवर्धनाचार्यसमकालिक. कविः
मुनिः (भरतः)	१५१	
" (शास्त्रीकिः)	१६०	
भामत.	६७. ६८. २००	
विश्वराम	२१३	महोद्धटकृतं भामहविश्वराम
सेतुः	२२५	सेतुग्रन्थः
हृदयदर्पणम्	१६०. १६२	महोद्धटकृतः

कौमुदुदाहृतश्लोकादिसूची

अकृतार्थेऽपि मनमित्रे	१३५	अभिज्ञानशाकुन्तले २. १
अधिकारी चात्र विमल	१४७	अभिनवभारत्याम् ६. GOS I p 280
अव्यवसाये व्यापारप्राधान्ये	२५	अलंकारसारसूत्रेषु २५
अतिसंप्रभे	२४०	श्रुतिकारस्येति कौमुद्याम् । हरेर्वाक्यपदी यस्यैवाहृतम् । p. 98, Lahore edn
अप्राप्तानां पुरि	२२६	रघुवंशे २. २
अपूयवस्तुनिर्माणम्	८	कौमुदीकृतैः संपदश्लोकः
अभिप्रेतं संयोगात्	२८०	भरद्वाजस्य
अहणमाणिमहोदरापरोक्षम्	६८	कौमुदीकृतैरेव
अङ्गिः संयोजनविषयश्च	१६	
अरमाभिर्धेनुष्यम्	१२८	महोद्धटके वने घोषयात्रायाम् २४३. १७
आशयुक्तपेक्षास्ति	७	कौमुदीकृतैः संपदश्लोकः
आदिमग्रन्थव्यवस्था	२०१	महोद्धटके अलं. सर्वस्वपृष्ठौ TSS p. 47

आद्यस्यापूर्वमित्यादि
 आद्येन तावत् काव्यात्म-
 आनन्त्याभिचाराय
 आनन्दवर्धनविवेक-
 आलस्ये तद्भीष्टार्थान्
 आवर्त्यमानो वर्णः पदं वा
 आशीर्मात्रावसायित्वम्
 आस्यादयन्ति मनसा
 ह्येषा सहकारशक्तिः
 ह्यगनेन दाहयेत्
 इदं भाति न भातीति
 इदं कणदि
 इयता प्रन्धकारस्य
 इष्टलक्षणं कलम्
 उत्तमव्ययमाणयोः
 उत्कृष्टप्रतिराशोऽर्थः
 उत्तमयुषप्रकृतिः
 उन्मिमील कमलम्

उपमानवृत्ताद्येन

उपमानाद्यन्यस्य
 उपायमाविष्टति पूर्वमुखैः
 ऊर्ध्वोर्ध्वमाकृष्ट
 कथं तर्हि सूत्रे निष्पत्तिरिति
 कन्दर्पोपनिषद्
 कपिशिपितप्रमण-
 कमलमनमभिति
 कचित्त्वचोर्जं प्रतिभानम्
 कविप्रौढेरिति
 कविरपि विदग्धोऽसौ
 कार्यमेव हि वस्तुणाम्
 काव्यामोन् भावयन्तीति
 कुचसीमनि
 क्रिया हि वस्तुर्पाहता प्रसीदति
 रमसि रमादति
 धितिः इव वन्त्रा
 जगज्जगत्तुमद
 क्षातक्षरस्य लोकोऽयम्

पृष्ठे
 ७ कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः

८ " "

१०८

१० लोचनोपसंहारश्लोकः ।

१४८-९

४३

१४

१०१

१५५

६०

९४

७

१४

१३

१२५

४

५

६८-९

२३

६

१७७

३०२

२९०

२६१

१५१

६०

१७०

८

५

१०५

१७२

६०२

९४

१००

३०२

१४

२२८

कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः

मरतनाट्यशास्त्रे ६. ३३

उद्यनस्य न्यायकुसुमाञ्जली १. २०

अग्निवभारताम्. (१)

कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः

महत्कस्य अलं. सर्वस्यसूत्रेषु २८

मरतनाट्यशास्त्रे ६, शृङ्गारलक्षणे

का. अ. सूत्रवृत्त्यां वामनेगोदाहृतम्

४. ३. ८.

वामनस्य काव्यालंकारं २. ५५; उपमान-

वयोऽर्थस्येति च पाठः ।

काव्यप्रकाशे १०. १९

म. घाटीरत्ने २. ६२.

अग्निवभारताम् GOS I p. 260

अग्निवभारताम् GOS I p. 286

कौमुदीकर्तुः

वामनस्य का. अ. सूत्रेषु १. ३. १६

कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः

मरतनाट्यशास्त्रे ५ अष्टमाये

कौमुदीकर्तुः

रघुपते ३. २९

क्षेमराजीयप्रत्यभिज्ञाद्वदनसूत्रेषु १.

कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः

पृष्ठे

सामान्यतः प्रथममेवः	१२०	
सांमुख्यमाभिमुख्यम्	१४	कौमुदीकर्तुः संप्रहृल्लोकः
सितासिते पक्षमती	२३	भामहस्य का. अ. २. ७६
मिथस्याभिमुनीकार-	१५	वाक्यपदीये प्रकीर्णके साधन. १
सिद्धान्तगममात्रं हि	२८८	श्लोकयार्तिके प्रत्यक्षा. १३३
सिद्धं घर्मिणमुद्दिश्य	९५	
सूर्योदयादिविषया	१४	कौमुदीकर्तुः संप्रहृल्लोकः
सैषा सर्वैव वक्रोक्तिः	६०	भामहस्य का. अ. २. ८५
रक्त्वयानृजुः	१९१	" " " २. ८०
स्थानकरणसंयोग-	२४०	ग्रुपभवेवकृतवाक्यपदीयटीकायाम् Lahore edn p. 99 'रुद्वक्कोरकवत्' इति तत्र साधुः पाठो दृश्यते ।
स्वपक्षहानिकर्तृत्वान्	१२४	आभाषणक.
स्वर्यं दासास्तपस्विनः	१२	
स्वर्गमपारिजातम् (छाया)	२२६	सेतुबन्धे
खेच्छेच्छादौ	१४	कौमुदीकर्तुः संप्रहृल्लोकः

कौमुदीस्मृतग्रन्थग्रन्थकृतां सूची

अभिनवगुप्तपादाः	२. ६०	आढ्याः	१२५
अभिनवभारती, भारती	१४. २९०	भामहः २. २३. ४७. ६८. १९५. १९१. १९८	
आनन्दवर्धनाचार्यः	२		२१०
भट्ट इन्दुराजः	१०. १७५	भाष्यकृतः	२४२
ईश्वरप्रत्यभिज्ञा	१७५	मन्त्रलुक्*	२३. १९१. १९५. २०१
उत्पलदेवपादाः	१७५	सूत्ररक्षितम्	२०१
उदयनः	१५५	मुनिः (भरतः)	१७२. १७३. २८४. २८९
उद्भटः ४४. ४५. ४७. ६८. ७०. २०५. २०६		रत्नावली	२६५
कणभञ्जः (कणादः)	४५	लोचनम्	२. १०
वाक्यप्रकाशः	४३. ४४	वासनः	४८. ६८. १७०. १९८
काव्यालोकः (ध्वन्यालोकः)	२. १०	वृत्तिकारः (महेश्वरिः, स्ववाक्यपदीयरय व्याख्याता)	२४०
तत्त्वालोकः	१०४	वैयाकरणः	१२५
दु. रत्नात्मजः (अभिनवगुप्ताचार्यः)	१४	सूत्राणि (प्रत्यभिज्ञाहृदयसूत्राणि)	३०२
भट्टनायकः	१०२. १२७. १३४	हृदयदर्पणम्	१६२
प्रामाकरः	१२५		
महेश्वरिः	२४०. २४३		

* अलकारसर्वस्वतत्त्वद्वयोः कर्तृविषये विवक्षादो दृश्यते । अनन्तशायनमुद्रितपुस्तके समुद्रवन्द्याख्यायां मूलसूत्राणां रूप्यकः, वृत्त्याः तन्निष्ठयो मन्त्रलुक् कर्तव्येति दृश्यते । कौमुद्यां तु अनेकत्र सूत्राणि मन्त्रलुकनामोदाहरणपूर्वे निर्दिष्टानि, वृत्तिश्च २०१ पृष्ठे तथैव मन्त्रलुक-नाम्ना उदाह्रियते ॥

उपलोचनोदाहृतग्रन्थग्रन्थकृतां सूची

पृष्ठे

अञ्जनम् २५.५९.८२.१५४.१६४.१७५ लोचनव्याख्यानमिदममुद्रितं मन्त्रराजकीय-
प्राच्यकोशागारे यावत्प्रथमोद्घोत-
मुपलभ्यते ।

अन्यापदेशः (भट्टस्य)	२२४
अभिधावृत्तिसादृका	२८३
भट्ट उद्धटः	११. ६९
काव्यमीमांसा	१६४
काव्यानुशासनकाराः (हिमचन्द्राचार्याः)	२५४
काव्यालंकारैः (रुद्रस्य)	२३२
काव्यालंकारव्याख्या (नमिसाधोः)	२३३
काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः	२१३
राजानककुन्ताकः	१९
(नमिसाधुः)	२३३
नाट्यवेदविवृतिः (अमिनवभारती)	११
भर्तृमित्रः	२८३
भट्टः	२२४
महाभारतम्	२५३
महिमभट्टः	१९
मुकुलभट्टः	२८३
राजशेखरः	१६४
रामायणम्	१६३-४
रुद्रः	२३२
वामनः	२१३
वाल्मीकिः	१६४
शाङ्करो मायावाहः	२२४

BHAYAN'S LIBRARY, BOMBAY-7

N B—This book is issued only for one week till _____

This book should be returned within a fortnight from
the date last marked below

	Date	Date	Date
1.	14 FEB 1970		
	29 JAN 1972		
	4 DEC 1976		
	16 DEC 1976		
2	29 DEC 1976		
3			

Annamalai University (Vol 1)

4. **Tolkāppiyam** Do Do Vol II Part I

5. **History of Grammatical Theories in Tamil**, by Dr P S Subrahmanya Sastri M A, L T, Ph D, Head of the Sanskrit Dept, Annamalai University

BHAVAN'S LIBRARY

Chowpatty Road

BOMBAY 7

BL 16